जाव्यू, नई ... भारत और चीन के बीच सीमा विवाद को सुलझाने के लिए गठित विशेष प्रतिनिधि स्तर बातचीत शनिवार को होगी। बातचीत में भारतीय पक्ष की अगुवाई राष्ट्रीय सुरक्षा सलाहकार अजीत डोभाल करेंगे जबकि चीनी पक्ष की अगुवाई विदेश मंत्री वांग यी करेंगे। अक्टूबर, 2019 में प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी और राष्ट्रपति शी चिनफिंग के बीच हुई उच्चस्तरीय वार्ता के बाद पहली बार दोनों देशों के बीच एक और अहम बातचीत होने जा रही है। विदेश मंत्रालय की तरफ से जानकारी दी गई है कि सीमा विवाद सुलझाने के लिए दोनों देशों के बीच होने वाली यह 22वीं बैठक है। वैसे इस बैठक से भी दशकों से लंबित पड़े सीमा विवाद का निपटारा निकलने की कोई उम्मीद नहीं है लेकिन माना जा रहा है कि अब बातचीत काफी अहम दौर में पहुंच गई है।

मोदी और चिनफिंग के बीच हुई बैठक के बाद बावजूद दोनों देशों के रिश्ते बहुत अच्छे नहीं हैं। कश्मीर को लेकर रिश्तों में तनाव आ रहा है। वांग यी को सितंबर, 2019 में ही इस बैठक के लिए आना था लेकिन भारत ने इसे टालने का आग्रह किया था। माना जाता है कि संयुक्त राष्ट्र में जिस तरह से चीन ने कश्मीर का मुद्दा उठाया था उसे देख ... ही भारत ने ही वार्ता को तब टाल दिया था।

...ता है सटीक अनुमान

...दा खाने से बढ़ सकता है वजन

...के शाम सात बजे के बाद बहुत ज्यादा खाने ...न बढ़ सकता है। उन महिलाओं में भी इसी ... जिनका गर्भावस्था के दौरान खानपान सही ...शु के जन्म के करीब डेढ़ वर्ष बाद इस तरह ...न पांच किलो या ज्यादा बढ़ने की संभावना ...ष्कर्ष महिलाओं के दो समूहों पर किए गए ...गया है। सिंगापुर के केके वूमेंस एंड चिल्ड्रेन ...ी लिंग ने कहा, 'हमारे अध्ययन से जाहिर ...और खराब खानपान का संबंध वजन बढ़ने

... कि मशीन लर्निंग की मदद से हार्ट अटैक और कार्डिक डेथ जैसे खतरों के कारकों का सटीक अनुमान लगाया जा सकता है।' -आइएएनएस।

त्.१।पा ष्यते नार्थो न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं [illegible]ष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमः क्रियते इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकित्त्वं प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा । कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा । सेट् । एवमप्यत्रास्ति कश्चिद्विभाषितेट्सोऽनिटां नियामकः स्यात् । अस्तु तावद्ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । य इदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥ स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥

इको झल् ॥ ९ ॥ किमर्थमिकः परस्य सनः कित्त्वमुच्यते । इकः कित्त्वं गुणो मा भूत् । इकः कित्त्वं क्रियते गुणो मा भूदिति । चिचीषति । तुष्टूषति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । दीर्घारम्भात् । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति । क्व भवेत् । कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति । अनर्थकं तु । अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् । नानर्थकम् । ह्रस्वार्थम् । ह्रस्वानां

क्त्वैव किद्भवतीति । नह्यनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्व्याकरणस्मृतेः । लूत्वेति । क्त्वाप्रत्[illegible]स्य नियमः स्यात् । कित्त्वं तु क्त्वातोसुन्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं [illegible]बाधित[illegible]पीति । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पेनेड्विधानात् । अस्तु तावदिति । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसां क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं गुधकुषक्लिशीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे क्लिशेरनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥

रुदविद । सन्नर्थमिति । तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ।

इको । किमर्थमिति । इको झल् हलन्ताच्चेत्येक एव योगः कर्तव्यः किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थः । वक्ष्यमाणस्याभिप्रायः । दीर्घत्वमिति । अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः । कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं जपादिवदिति भावः । अनर्थकं त्विति । शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्मो न [illegible] शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः । ह्रस्वार्थमिति । [illegible]स्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद

दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । भवेद् ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रसज्यते । दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्तो दीर्घाणामपि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति । ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति । सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम् । सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति । भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवद्भवति । तद्यथा । अग्निर्यददग्धं तद्दहति यद्दग्धं तन्न दहति । दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो माभूदिति । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्यथा पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति । यथैव तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भवति । एवमृदित्त्वमपि न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षति । ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् । नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । ऋत इद्धातोरित्युच्यते । भवेद् ह्रस्वानां नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं स्याद् दीर्घाणां तु खल्वकृतेपि दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नो-

---

गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव तादृूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्तनाद् गुणप्रसङ्गः । दीर्घाणामपीति । गुणापाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्तत एवेत्यर्थः । नहि भुक्तवानिति । तृप्तिफलं भोजनं फले सम्पन्ने पुनर्न प्रवर्तते । ननु [illegible] तृप्तोपि पुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः । भाव्यमिति । कर्तव्यं भोजनं तृप्तिविशेषार्थिभिरित्यर्थः । न किंचिदिति । नहि दीर्घाणां दीर्घतरः सम्पद्यत इत्यर्थः । अग्निवदिति । दग्धस्यायोग्यत्वाददाह इति भाव । इहाप्ययोग्यत्वाद्दीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्यमिति भावः । दीर्घाणामपीति । ह्रस्वेष्वपूर्वदीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रं प्रवर्तते दीर्घेषु तु रूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनेन स्वरूपप्रत्यापत्तये । यथा मोराजिसमः क्वाविति मकारस्य मकार इति भावः । ततश्च ह्रस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यत एव । यथैवेति । दीर्घारम्भादविकृतेनैव दीर्घेण स्थातव्यमिति भावः । ऋदित्त्वमिति । यद्यन्तरेण दीर्घविधानं प्राप्नुयादृदित्त्वं तदा तद्दीर्घेण बाध्येत यत्तु दीर्घाश्रयमेव ऋदित्त्वं तदा तदेव फलं दीर्घस्य संजातमिति ऋदित्त्वं प्रवर्तिष्यते । तथा चोच्यते । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते

ति । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे । दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घत्वे कित्त्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो बाधितः तत उत्तरकालमृदित्त्वं भवति । णिलोपस्तु प्रयोजनम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । णिलोपो यथा स्यात् । ज्ञीप्सति । क्वास्ताः क्व निपतिताः क्व कित्त्वं क्व णिलोपः को वाऽभिसंबन्धः । यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्यादसति कित्त्वे न स्यात् । एषोभिसम्बन्धः । यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते । असति पुनः कित्त्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते एवं णिलोपमपि बाधेत । तत्र णिलोपस्यावकाशः । कारणा । हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । चिचीषति तुष्टूषति । इहोभयं प्राप्नोति । ज्ञीप्सति । परत्वाण्णिलोपः । असत्यपि कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वम् । कोवकाशः । इस्भावः । निमित्सति । प्रमित्सति । मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा

इति । दीर्घाणामिति । इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति गुणप्रसङ्गादिति भावः । ज्ञीप्सतीति । असति कित्त्वे गुणवण्णिलोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घत्वं बाधकं स्यादित्यर्थः । क्वास्ता इति । यथान्यत्र क्षिप्तानां शरादीनामन्यत्र निपातोऽसंभाव्यः । एवं कित्त्वणिलोपयोरपि संबन्धो न संभाव्यत इत्यर्थः । एषोभिसंबन्ध इति । ज्ञीप्सतीति योगुणलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति । तत्रासति कित्त्वेऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुणवण्णिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात् । अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति णिलोपस्यैव बाधकं तत्स्यात् । गुणस्तु स्यादेव सति कित्त्वे तेनैव गुणो बाधित इति चिचीषतीत्यादौ लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । नन्वसत्यपि कित्त्वे येन नाप्राप्तइति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति न णिलोपस्य गुणबाधनेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाधिष्यत इति नार्थः कित्त्वेन । नैतदस्ति । यदा बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं तु क्वचिदेवेति तदायं न्यायः । यदा तु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते विध्यन्तरेणाव्याप्तो विषयो न कश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम् । असत्यपीति । मीनातिमिनोत्योः सन्यनवकाशत्वाद्गुणं बाधित्वा दीर्घः प्रवर्तते ततो मीग्रहणेन ग्रहणादिस्भावेन प्रतिपदविहितेन गुणो बाध्यते । कृते चेस्भावे हलन्ताच्चेति कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावस्तत्र सामान्यग्रहणे चरितार्थत्वाद्दीर्घविधानस्य ज्ञीप्सतीति परत्वाण्णिलोपो भविष्यतीति नार्थः कित्त्वेन । ननु लाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मीरूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं न

स्यात्। यथैव तर्ह्यसति किंत्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते एवं गुणोऽपि बाधेत तस्मात्किंत्वं वक्तव्यम्। इकः किंत्वं गुणो मा भूद् दीर्घारम्भात्कृते भवेत्। अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते॥ १॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम्। दीर्घाणांनाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम्॥ २॥ इको झल्॥

हलन्ताच्च॥ १०॥ अयुक्तोयं निर्देशः। कथं हि इको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। इग्वतो हल इति। यथेवं[पिपक्षति] यियक्षति। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि इगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि। एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमयुक्तोयं निर्देश इति। नायुक्तः। अयमन्तशब्दो ऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा वस्त्रान्तः वसनान्त इति। वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। उदकान्तं गत इति। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यत्सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम्। एवमपि दम्भेर्न सिध्य-

---

तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र। नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे मीनातीत्यादिनाऽऽत्वे कृते गामादाग्रहणेष्वविशेष इति माग्रहणेन ग्रहणादिस् भविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते। एवं तर्हि दोषान्तराभिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्भाष्यकारेण नैतत्सुष्ठु निरूपितम्। तदेव दोषान्तरमाह। यथैवेति। सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वाद्दीर्घत्वस्य नास्त्यनवकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्तव्यं कित्त्वम्। न च दीर्घविधानस्य कुङ् शब्द इति धातुरवकाशः चुकूषत इति। यस्मात्कूङ् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वान्ङित्त्वे सति गुणाभावाद्दीर्घस्य श्रवणं सिद्धम्। वेदलोकयोश्चाकूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। गुधुवाववकाशाविति चेद् उद्दनिगमामिति ब्रूयात् किं प्रत्याहारेण॥

हलन्ताच्च। अयुक्त इति। अन्तशब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते। अन्यस्यान्य इति। अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति। अवयवावयविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति तन्तूनां पट इति। अभेदविवक्षापि पटीभवन्ति तन्तव इति। इग्वतो हल इति। हलन्तादित्यर्थः। यियक्षतीति। अत्र संप्रसारणप्रसङ्गः। तद्यः सामीप्य इति। एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः। निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः। एवमपीति। व्यक्तिनिर्देश इति भावः। असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात्। दम्भेरिति। वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति निपात एकाजनाङित्यत्र चकारग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वमपि तु

ति। यो ह्यचेक्समीपो हल् न तस्मादुत्तरः सन् यस्मादुत्तरः सन् नासाविक्समीपे। एवं तर्हि इग्भिर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्। हल्जातिर्निर्दिश्यते इक उत्तरा या हल्जातिरिति। हलन्ताच्च॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥११॥ कथमिदं विज्ञायते। आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति। आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। किं चातः। यदि विज्ञायते आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति लिङ् विशेषितः सिजविशेषितः। अथ विज्ञायते आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। सिज्विशेषितः। लिङविशेषितः। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदात्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति। ननु चोक्तं लिङ् विशेषितः सिजविशेषित इति। सिच्च विशेषितः। कथम्। आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते। अथ वा पुनरस्तु चात्मनेदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। ननु चोक्तं सिज्विशेषितो लिङविशेषित इति। लिङ् च विशेषितः। कथम्। आत्मनेपदे परतो लिङ् नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदे लिङि कार्यं विज्ञास्यते। नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्रहणेन। किं कारणम्। झलिति वर्तते। आत्मनेपदेषु चैव

जातिः स्वगतम्। तत्र यदा तावद्व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिक्समीपत्वं सतश्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं धिप्सतीति कितत्वम्। हकारादिषु चाभिन्नप्रत्ययाभिधानाद्धल्त्वजातेः सद्भावः। यदापि त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः॥

लिङ् सि। कथमिति। आत्मनेपदेष्विति सकृच्छ्रुतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते। तत्र यदि निर्धारणसप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाल्लिङेव विशेषितः स्याद् लिङ्शब्देन लिङादेशानां ग्रहणात्। अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते न लिङ् सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन गृह्यते इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावः। न चानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सहविवक्षा संभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः। सिच्च विशेषित इति। आत्मनेपदपरत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेषः करिष्यत इति भावः। आत्मनेपदे लिङीति। अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदायश्राश्रयिष्यत इति भावः। अथ वा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते। नैव वेति। संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङित्यर्थः॥

लिङ् झलादिः न परस्मैपदेषु । तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम् । अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अयाक्षीत् । अवाप्सीत् । नैतदस्ति । इक इति वर्तते । एवमप्यचैषीत् । अनैषीत् अत्रापि प्राप्नोति । हलन्तादिति वर्तते । एवमपि अक्रोक्षीत् । अमोषीदत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । झलिति वर्तते । एवमप्यभैत्सीत् अच्छैत्सीत् । अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अस्राक्षीत् अद्राक्षीदिति । किं च स्यादकित्त्वम् । अमागमो न स्यात् ॥

स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥ इच्च कस्य तकारेत्वम् । कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते । दीर्घो मा भूत् । दीर्घो मा भूदिति । ऋतेपि सः । अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घः । घुमास्थागापाजहातिसां हलीति । अनन्तरे प्लुतो मा भूत् । इदं तर्हि प्रयोजनमनन्तरे प्लुतो मा भूदिति । कुतो नु खल्वेतत् । अनन्तरार्थआरम्भे ह्रस्वो भविष्यति न पुनः प्लुत इति । प्लुतश्च विषये स्मृतः । विषये प्लुत उच्यते ।

स्थाघ्वोरिच्च । इच्च कस्येति । कथं पुनरत्र षष्ठी । यावता हेतुशब्दः श्लोके न प्रयुक्त इति हेतुतृतीयया भाव्यम् । नैष दोषः । हेतुरूपताया अविवक्षणात् । संबन्धिरूपेण विवक्षितत्वाद्यथा मदीयाः पुत्रा इति शैषिकः प्रत्ययस्तदुत्पत्तिकाले अपत्यरूपस्याविवक्षणात् । तकार इत् तकारेत् तस्य भावस्तकारेत्त्वं किमर्थं क्रियते । दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतम्यात्प्राप्नोतीति भावः । भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णातीत्येष तु परिहारो नित्यत्वान्नोक्तः । क्वचिद्भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणात् । यथाऽमूभ्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति । परिहारान्तराभिधानाद्वा । अन्तरेणापीति । इकारविधानेन विनापीत्यर्थः । कित्त्वं तु कर्तव्यमेव । तेन विना ईत्वस्य प्राप्त्यभावात् । अनन्तर इति । असदृश आदेशे क्रियमाण इत्यर्थः । प्लुतश्च विषय इति । अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्रापि विषयेऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत अस्मिन्कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्याष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्तस्य पक्षेनुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्तरेप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् । ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं सिद्धस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्यादु मा भूत् प्लुत इति चेत् ।

यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन । इत्त्व कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः ॥ अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥ न सेडिति क्ते ऽकित्त्वे । न सेडित्येव सिद्धं नार्थः क्त्वाग्रहणेन । निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति । गुधितः । गुधितवानिति । निष्ठायामवधारणात् । निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति । किमवधारणम् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष इति । परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति । किं च स्यात् । पपिव । पपिम । क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवमिटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि जग्मिव । जघ्निव । क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात् । ज्ञापकान्न परोक्षायाम् । ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति । किं ज्ञापकम् । सनि झल्ग्रहणं विदुः । यदयमिको झलिति झल्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं झलादौ यथा स्यात् । इह मा भूत् । शिशयिषत इति । यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात् । झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र कित्त्वं न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । ततो झल्ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकमुत्तरार्थमेतत्स्यात् । स्थाघ्वोरिच्च झलादौ यथा स्यादिह मा भूत् उपास्थायिषाताम् उपास्थायिषत । इत्त्वं कित्संनियोगेन । कित्त्वसंनियोगेनेत्त्वमुच्यते । तेना

तन्न । प्लुतश्च विषये स्मृत इति । सचासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् । प्लुतविधौ तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥

न क्त्वा । क्तेऽकित्त्वे इति । अकारप्रश्लेषः । निष्ठायामिति । शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नियमः । विपरीतस्तु नियमो नेति व्याख्यानान्न भवति । परोक्षायामिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या परोक्षा लिडुच्यते । अस्त्वत्रेति । प्राप्नोतु कित्त्वमित्यर्थः । न तु निर्दिष्टस्य निषेधः कर्तुं शक्यः । उपास्थायिषातामिति । स्थास् आतामिति स्थिते इत्त्वं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च तत्र परत्वाच्चिण्वद्भावे युक् च प्राप्नोति हलिश्च तत्र इत्त्व-

सति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति । रेण तुल्यं सुधीवनि । तद्यथा । सुधीवा सुपीवेति । ङीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽसति ङीपि न भवति । अथ वा ऽस्त्वचेत्त्वं का रूपसिद्धिः । वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति । वस्वर्थम् । वस्वर्थम् तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वसोर्ह्यौपदेशिकं कित्त्वम् । किं च स्यात् । पपिवान् । तस्थिवान् । क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवमिटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्निवान् क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात् । कित्त्वातिदेशात् । अस्त्वचौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति । यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते । अञ्जेः आजिवानिति । एवं तर्हि छान्दसः क्वसुः । लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिन्ङिद्भवतीति ङित्युपधालोपो भविष्यति । निगृहीतिः प्रयोजनम् । इदंतर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । निगृहीतिः । उपस्निहितिः । निकुचितिः । तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्त्वा च विग्रहात् । उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते । न सेट् निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । मृषस्तितिक्षायाम् । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । ततः पूङः । पूङश्च निष्ठा सेट् किन्न भवति । ततः । क्त्वा च । क्त्वा च सेट् किन्न भवति । पूङ इति निवृत्तम् । न सेडिति कृते ऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।

पवादो युगागमः तत्र कृते यकारस्येत्त्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः । असति कित्त्व इति । झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत्स्थितमिति आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य न सेडिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः । सुधीवनीति । अनो बहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव ङीपो निषेधो न तु रेफस्यापि स तु सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्तते अयं न्यायो बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छग्रहणेन ज्ञापितः । अस्त्वचेति । यकारस्य कृते इत्त्वे वृद्धिर्भविष्यति युगागमेनह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न त्विकारस्यापि । आजिवानिति । इदं नोपपद्यते । अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । तत्र हि कित्त्वप्रतिषेधान्न लोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुटि सत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः । चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारो नाश्रितः । निगृहीतिरिति । तितुत्रतथग्रहादीनामितीडागमः । क्त्वा च विग्रहादिति ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥ इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि । वस्वर्थं किदतीदेशाद् गृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ इह कस्मान्न भवति । गुधितः गुधितवान् । उदुपधाच्छपः । शब्विकरणेभ्य इष्यते ॥

पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि वा प्रसङ्गः सेट्प्रकरणात् । पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि विभाषा कित्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । सेट्प्रकरणात् । सेडिति वर्तते । न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटि वा कित्त्वम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादकिदाश्रयं सेट्त्वम् । यदा अकित्त्वं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटएव विभाषा कित्त्वं भविष्यति । इड्विधौ पूङो ग्रहणं क्रियते । तेन वचनादिट् सेट्प्रकरणाच्च । इटएव विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति । इड्विधौच्चग्रहणम् । इड्विधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्य भवति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते । नोपधात्थफान्ताद्वा वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति ॥

विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यतइत्यर्थः ॥

उदु । उदुपधाच्छप इति शपः संबन्धी शब् विकरणो यस्तस्मादित्यर्थः ॥

पूङः । पूङ इति । सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात्सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः कित्त्वविकल्पः स्यात् ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडागमः पूङश्चेति विकल्पेनेड्विधानात् । न वेति । इड्विधौ पूङश्चेति सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचष्टे । तत्रानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्वं तदा श्र्युकः कितीति इट्प्रतिषेधात्पूत्वा पूत इति भवति । यदा त्वकित्त्वं तदेड्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति । भारद्वाजीया इति । लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङश्चेतीड्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिध्यतीष्टमिति भावः । उत्तरार्थमिति । न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥

ऋषमृषिक्लिशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥ काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्यैव हि वर्तते । ऋषिमृषिक्लिशेः काश्यपस्य

रलोव्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥ किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । किं चातः । यदि विधीयते क्त्वा ग्रहणमनर्थकम् । कितेव हि क्त्वा । अथ प्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकितेव हि सन् । अत उत्तरं पठति । रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः । रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थकमिति । नानर्थकम् । न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । ऊ इत्यनेनकालः प्रतिनिर्दिश्यते । ऊ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णेन कालस्य सह सामानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । ऊकालकाल इति । कि मिदमूकालकाल इति । ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः ऊकालः कालो यस्य स ऊकालकाल इति । स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति । अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णोपि काल एव । ह्रस्वादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् ।

ऋषि । पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारंपर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥

रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित् प्राप्तइति प्रश्नः । तत्राप्राप्तविभाषायां सन एवाप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं विधेयं स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं न कार्यं नहि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते । रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । नह्युभयत्र विभाषा न सन्ति प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥

ऊकालः । अयुक्तोयमिति । तपरत्वात्कालस्येतरत्र व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते । ह्रस्वादिष्विति । ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्भेदानवगमात् संज्ञिविशेषणस्यै-

ऋत्वादिषु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः। किं कारणम्। निर्देशवैषम्यात्। तिस्रः संज्ञा एकः संज्ञी। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिद्धं तु समसंख्यत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समसंख्यत्वात्। कथं समसंख्यात्वम्। त्रयाणां हि विकारनिर्देशः। त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः। कथंपुनर्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति। तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात्। यद्यपि तावत्तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्याज् ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति। कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भविष्यतीति। आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति। न पुनर्मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्यात्। तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा। तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात्। अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम्। कुतः प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति। यत्तावदुच्यते। अयं तावत् त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुं प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति। प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः प्लुतसंज्ञा चानेनैव। यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुतसंज्ञैवास्य न स्यात्। कुतः प्रकृतिभावः। यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति। ह्रस्वाश्रया हि घिसंज्ञा ह्रस्वसंज्ञा चानेनैव। यदि च मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्यात् ह्रस्वसंज्ञैवास्य न स्यात्। कुतो घिसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः। एवमेषा व्यवस्था न प्रकल्पते। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-

---

कत्वे सति संज्ञिनोप्येकत्वात्। संज्ञानां च त्रित्वात्संख्यातानुदेशाप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। त्रयाणां कृतैकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञिनामपि त्रित्वाद्यथासंख्यं संबन्धः सिद्ध इत्यर्थः। अर्थतस्च साम्यं यथासंख्यसूत्रे आश्रीयते न शब्दत एव। अथ वा शब्दत स्वास्याश्रयणेपि संहितावशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः। कथं पुनरिति। प्रत्यक्षेणैकस्यैव शब्दस्य श्रवणाज्ञ्ज्ञेदावगमे प्रमाणाभाव इति भावः। तिसृणामिति। अनुमानाज्ञ्ज्ञेदावसाय इति भावः। अयं तावदिति। लौकिकव्यवहाराश्रयणेन प्लुतत्वं ह्रस्वत्वं च सिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते। यत्तावदिति। शास्त्रात्

यति न मात्रिकोऽन्ते भवतीति । यदयं विभाषा पृष्टप्रतिवचनेहेरिति मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स प्लुतसंज्ञः । यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात् । प्लुतसंज्ञाऽस्यस्यात् । तत्र हि मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । मध्ये तर्हि स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति । यदयमतो-दीर्घो यञि, सुपि चेति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसंज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्थ मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति । यदयमोमभ्यादानइति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते सप्लुतसंज्ञः । यदि च द्विमात्रोऽन्ते स्यात् प्लुतसंज्ञाऽस्यस्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्थ द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा कान्यचोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् । एवमेषां व्यवस्था प्रक्लृप्ता भवेद् । व्यवस्था च प्रक्लृप्ता । दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः । दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । ह्रस्वसंज्ञा । किं कारणम् अण् सवर्णान् गृह्णातीति । सिद्धं तु तपरनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः उदूकाल इति । यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् । द्रुतादिषु चोक्तम् । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्तइति । स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते । यावच्च

स्थितायां ह्रस्वादिव्यवस्थायां लोके ह्रस्वादिव्यवहारो नान्यथेति भावः । यदयमिति । अनन्तरमादेशविधानार्थमेतत्स्यादिति चेत् तन्न नहि स्थानेऽन्तरतम इत्यस्याः परिभाषायाः प्रत्यचायाः बाधा युक्तेति विशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्तौ लिङ्गत्वमेव प्लुतविधानस्य । मात्रिकेणेति । लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः । दीर्घप्लुतयोस्त्विति । उकारोऽण्त्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्य ग्राहक इति ह्रस्वसंज्ञा त्रयाणामपि प्राप्नोति । न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञा बाध्यते । संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् आकडारादेका संज्ञेति वचनात् । द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनण्त्वाद्भिन्नकालानां न ग्राहकाविति न तत्र दोषः । यावच्चेति । एककार्यत्वादेतदुक्तम् । ऊ अजि-

तपरकरणं तावच्च कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊ॒३काल इति । अथ वा एकसंज्ञाधिकारे ऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका संज्ञा भविष्यति या परा अनवकाशा चेति एवं हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । अथ वा स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेति एतदन्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अशब्दसंज्ञायामिति । अथ वा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्यामीति ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदज्ग्रहणं तावद्ध्रस्वग्रहणमतोऽकिंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एच इग् ह्रस्वादेश इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य एच इग्भवतीति । णौ चङ्युपधाया ह्रस्व एच इग्भवतीति । ह्रस्वः हलादिः शेष एच इग्भवतीति । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ।

त्येव कालार्थो लभ्यते । उकारादयो ह्यच्त्वं न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैरच् । तत्रोकारादि कालत्वादुकारादिसदृशोऽज् गृहीष्यत इति नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति सवर्णग्रहणं न भविष्यति । तत्रैतत्स्यात् । उकारात्परः कालशब्दो न श्रूयत इत्याह । प्रत्येकं चेति । षण्मात्रस्याचोऽसंभवात्संज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः । अशब्दसंज्ञायामिति । ह्रस्वसंज्ञा च शब्दसंज्ञेति तद्विधाने उकारः सवर्णान्न गृहीष्यति । उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्भिन्नस्यापि ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति । उदात्तादिसंज्ञास्वज्ग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि ता भविष्यन्ति । हलां त्वयोग्यत्वात्तदभावः । इको यणचीति तु न शब्दसंज्ञाविधानं अपि तु आदिरन्त्येनेति विहितसंज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति । अथवा ह्रस्वसंज्ञेति । त्रयाणां चेद्ध्रस्वसंज्ञा तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः संज्ञिन उपतिष्ठन्ते तत्रान्तरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात् । अथ वचनादनन्तरतमो भवेत् । एवमपि ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः । इदं तर्हीति । असत्यां ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वादेश इति कर्तुं न युज्यते ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहुत्वत्व एच इगिति

कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। लघीयश्च चिह्नस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति। न पुनः संज्ञाकरणम्। चिह्नंसुप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड् ग्रहणानि। संज्ञाकरणे पुनरष्टौ। ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या चिह्नंसुप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति। एच इग्घ्रस्वादेश इति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति॥

अचश्च॥२८॥ किमयमलोन्त्यशेष आहो स्विदलोन्त्यापवादः। कथं चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोयं तच्छेषः। अथ नानावाक्यमलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति। अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति। ततोयं तदपवादः। कश्चात्र विशेषः। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्दिवप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणम् *। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्दिवप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं कर्तव्यम्। क्विपि वचिपृच्छ्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। शमादीनां दीर्घः अच इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। हनिगम्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि तदपवादः। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाक्कृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः *। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाक्कृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। यथेह भवति। रै। अतिरि। नौ। अतिनु। एवं सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। यथेह भवति। चीयते। सूयते। एवं छिद्य-

---

वक्तव्यं तद्गुरु भवति। ग्रहणानीति। गृह्यतेनेनार्थं इति ग्रहणं पदमुच्यते। ह्रस्वादेश इत्याङः प्रश्लेषनिर्देशात् पृथक्प्रयोगाभावादाङ् गणितः। ननु मितां ह्रस्व इत्यत्र हेडवेष्टन इत्यस्य हिडयतीतत्रर्थमेच इगिति वक्तव्यम्। तथा खित्यनव्ययस्येतत्रापि परमनुं मन्य इतत्रर्थमिति गौरवप्रसङ्गः। एवं तर्ह्यत्रच इगिति पञ्चकृत्वो प्युच्चार्यमाणे प्रतिपत्तिलाघवं भवतीति लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम्। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वम्।

अचश्च। इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदम्। शमादिप्रभृतीति। प्रभृतिग्रहणेन

ते भिद्यते अत्रापिप्राप्नोति। नामि दीर्घः। यथेह भवति अग्नीनाम्। वायूनाम्। एवं षसामित्यत्रापि प्राप्नोति। नैषदोषः। नोपधाया इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। प्रकृतस्यैष नियमः स्यात्। किं च प्रकृतम्। नामीति। तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् षसामिति। अन्यते। तन्यतइति। अत्रापि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात् नोपधाया नाम्येवेति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् अन्यते तन्यतइति। षसामित्यत्र प्राप्नोति। अथाप्युभयतोयं नियमः स्यात् नोपधाया एव नामि नाम्येव नोपधाया इति। एमपि भिद्यते छिद्यते सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वाचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम्। यावता कामचारः। इह तावद्वचिप्रच्छिश्रमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषुगृह्यमाणेनाचं विशेषयिष्यामः। एतेषां दीर्घो भवति अच इति। इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः। नपुंसकस्य ह्रस्वो भवत्यचः अजन्तस्येति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवत्यचः अजन्तस्येति। नामि दीर्घो भवत्यचः अजन्तस्येति। इह कस्मान्न भवति द्यौः पन्थाः स इति। संज्ञया विधाने नियमः*। संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अजिति हि वर्तते। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते। अचः अज्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमानइति। अथ पूर्वस्मिन् योगे अज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम्। अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् *। अज्ग्रणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम्।

ष्टिवुक्लम्वादयो गृह्यन्ते। भिद्यतइति। यकारादौ यदङ्गं तस्य योवयवोजित्येवमत्र प्रसङ्गः। यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते तदात्र व्यवधानान्नास्ति प्रसङ्गः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। अजिति हि वर्ततइति। ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाचमुपस्थापयन्ति तस्य स्वयमुपस्थानादित्याश्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्ते तेन ह्रस्व इत्येवं योच सोचः स्थाने भवतीत्यर्थः संपद्यते। एवं दीर्घप्लुतयोरपि। अथेति। इहैव तदजग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः। प्रतस्थेति। यथा प्रत्याहारे अनुताः

अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं च। संयोगनिवृत्त्यर्थं तावत्। प्रतच्य प्ररच्य। क्सुक्ष्पिति कृति तुगिति तुङ् माभूदिति। अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं तितउच्छत्रं तितउच्छाया। दीर्घात्पदान्ताद्वेति विभाषा तुङ् माभूदिति। अचश्च ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ नीचैरनुदात्त ॥ ३० ॥ किं षष्ठीनिर्दिष्टम-ज्ग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा न प्रकल्पते। कथं हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात्। एवं तर्हि निवृत्तम्। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते। उताहो न। कश्चार्थोऽनुवृत्त्या। बाढमर्थः। यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते। ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते। इषे त्वोर्जे त्वा अग्निमीळे पुरोहित मग्न आयाहि वीतय इति। नैते व्य-

---

आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञे लभन्ते तथा संयोगोपि क्सुसंज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः। तितउच्छत्रमिति। परत्वाद्दीर्घलक्षणे वा तुकि सति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्क्सुलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते। नचैवं विधे विषये पुनः प्रसङ्ग विज्ञानमस्ति। नित्यविकल्पयोर्विरोधात्। पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात्। यत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्वचिदाश्रीयते। समुदाये वा कार्यं प्रति व्याप्रियमाणे अवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापारान्नैव क्सुलक्षणतुक्प्रसङ्गः। ननु क्रियमाणेऽप्यज्ग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणादच्समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः। नैष दोषः। ऊकाल इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते। नहि जातेः परिमाणमस्ति। व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते। एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जाति र्न समुदायव्यङ्ग्या।

उच्चैः। षष्ठीनिर्दिष्टमिति। उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने। तत्राच इत्यनुवृत्तौ सत्यामयमर्थो भवति उच्चैः स्थानउपलभ्यमान उदात्तसंज्ञः स चाचः स्थानमिति। हल्स्वरप्राप्ताविति। सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्यात् न तु राजदृषदित्यादौ षकाराकारस्य। असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योन्त्यो दकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः। एषा च परिभाषा यतोऽनाव इत्यत्रानाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता। अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन। अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति। ननु को विशेषः। यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरजित्यादावनुवादेपि न दोषः। स्वत एव हलोनुदात्तत्वं भवतु अज्झुपरागवशाद्वा तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः। एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः। ननु चेति। बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः। नैते इति। अन्यथाऽप्युपा-

ञ्जनस्य गुणाः । किं त्वच एव । तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते । कुतो नु खल्वेतत् । अच एते गुणाः स्युः । तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्येतेति । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् । स्वयं राजन्त इति स्वराः अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति । उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाऽप्रसिद्धिः * । इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तदेव हि कंचित्प्रत्युच्चैर्भवति कंचित्प्रति नीचैः। एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह किमुच्चैरोरूयसे अथ नीचैर्वर्ततामिति । तमेव तथा ऽधीयान मपर आह । किमन्तर्दन्तकेनाधीषे उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थितत्वाद् संज्ञाया अप्रसिद्धिः । एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते । आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैः कराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्येति नीचैः कराणि शब्दस्य । एतदप्यनै-

---

कान्तोपपत्तेरिति भावः । अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति । आप्यायध्वमिति यथा । अत्र ध्वाकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघातः । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः । यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्नस्वरता प्रत्यपालप्स्यत यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति न हलः । तस्मान्न हलां स्वयं स्वरोऽस्तीति निश्चयः । अन्वग्भवतीति । अनुगच्छतीत्यर्थः । शिष्टसमाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं न त्वच वर्णसादृश्यं किंचिदस्ति । अथवा गतिरपि व्यञ्जेरर्थः विविधं गच्छत्युपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः । उपरागश्च पूर्वपराच्सन्निधानेपि परेणाचा हलो भवति न पूर्वेण । उच्चनीचस्येति । श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्यनुयोगः । न चानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते । एतदपीति श्रोता हि वक्तृगता-

कान्तिकम्। यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तद्धि महाप्राणस्य सर्वनीचैः। सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् *। सिद्धमेतत् कथम्। समाने प्रक्रमइति वक्तव्यम्। कः पुनः प्रक्रमः। उरः कण्ठः शिर इति। उच्चैरुदात्तः॥

समाहारः स्वरितः॥ ३१॥ समाहारः स्वरित इत्युच्यते। कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति। अचोरित्याह। समाहारोचोश्चेन्नाभावात्। *। समाहारोचोश्चेत्तन्न। किं कारणम्। अभावात्। नह्यचोः समाहारोस्ति। नन्वयमस्ति गाङ्गे ऽनूपइति। नैषोचोः समाहारः। अन्योयमुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते। एवं तर्हि गुणयोः। गुणयोश्चेन्नाच्प्रकरणात् *। गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न। किं कारणम्। अच्प्रकरणात्। अजिति वर्तते। सिद्धं त्वच्समुदायस्याभावात्तद्गुणे सम्प्रत्ययः*। सिद्धमेतत्। कथम्। अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो

नायामादीन्धर्मान् कार्यादवस्यति कार्यं च संकीर्णम्। तथाहि। महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन् स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति। अल्पप्राणस्तूच्चैरपिवदन्नल्पं देशं व्याप्नोति। सिद्धं त्विति। प्रक्रम्यन्ते ऽस्मिन्वर्णा इति प्रक्रमःस्थानमुच्यते। तेनायमर्थः। एकस्मिंस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तोऽधरभागनिष्पन्नोनुदात्तः। एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः। अभ्याससमधिगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः॥

समा। कस्येति। समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः। अचोरिति। तयोः समाहार उपश्लेषरूपः। अन्यत्र त्वौत्तराधर्यरूपोपि संभवति। गाङ्गेऽनूप इति। स्थानिनोरिकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेशस्यापि तथा व्यपदेशः। समाहारोचोश्चेदिति। कार्यं वा कन्या इत्यादौ स्थानिद्वारकोपि समाहारव्यपदेशो नास्ति यत्राप्यस्ति गाङ्गेनूप इति। तत्राप्यसौ गौणः। गाङ्गशब्दो णान्तत्वादन्तोदात्तः। सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादनुदात्तेन सहैकादेश उदात्तः। अनूपशब्दः अनोरप्रधानकनीयसी इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत एकादेशः स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितः। एवं तर्हीति। गुणयोर्नैरन्तर्येणोपलम्भादस्ति समाहारः। अच्प्रकरणादिति। प्रकरणं प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादनुवृत्तिः। तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात्। तदयमर्थः। पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याच्चित्तोऽजेव संज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययतो न तु गुणम्। सिद्धं त्विति। गुणिनोरचोः समाहारास-

भविष्यति। कथं पुनः समाहार इत्यनेनाच्छब्दः प्रतिनिर्दिष्टम्। मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पका एषां ते पुष्पकाः। कालका एषां ते कालका इति। एवं समाहारवान् समाहारः। अथवा अकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा तुन्दो घाट इति। यद्यप्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते। तत्र को दोषः। त्रैस्वर्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते। नैतद् गुणापेक्षम्। किं तर्हि। अजपेक्षमेतत्। त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे केश्चिदुदात्तगुणैः केश्चिदनुदात्तगुणैः केश्चिदुभयगुणैः। तद्यथा। शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते। कल्माष इति। सारङ्ग इति वा। एवमिहापि उदात्त उदात्तगुणः। अनुदात्तोऽनुदात्तगुणः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति। समाहारः स्वरितः॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्॥ ३२॥ अर्द्धह्रस्वमित्युच्यते। तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति। कन्या। शक्तिके ३ शक्तिके। नैष दोषः। मात्रचो ऽत्र लोपो द्रष्टव्यः। अर्द्धह्रस्वमात्रमर्द्धह्रस्वमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति। तद्यथा। क्षीरोदके स-

---

अवातत्सामर्थ्याद् गुणयोः समाहा...श्रयणमित्यर्थः। कथं पुनरिति। स्वरित इत्यनया संज्ञया योग्यत्वादच्संज्ञित्वेनाक्षिप्त। न चाच् समाहारो भवति। मतुब्लोप इति। गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गम्यमानार्थस्य मतुपोऽप्रयोग इत्यर्थः। अकार इति। अर्शआदेराकृतिगणत्वात्। त्रैस्वर्यमिति। उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितलक्षणाभावात्त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात्। अस्ति चायं व्यवहारः। अजपेक्षमिति। स्वरशब्देनाच उच्यन्ते। त्रय एव स्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे ष्यञ्॥

तस्यादित उदात्त। अक्षपरिमाणस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता नाव्यपदृक्तस्येति न्यायाद्दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वग्रहणेन न गृह्यत इत्यालोच्याह। अर्द्धह्रस्वमिति। कन्येति। कन्या राजन्यमनुष्याणामन्त इति स्वरितः। शक्तिके ३ शक्तिके इति। स्वरितमाम्रेडितेसूयेति स्वरितः प्लुतः। मात्रच इति। अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रूढिशब्दः। व्युत्पत्त्यर्थं तु ह्रस्वस्योपादानम्। अर्द्धमात्राकालेनाभधीयते ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य प्रमाणे ल इति लोपः क्रियते। तत्र यथा ह्रस्वबुद्ध्यार्द्धमात्रा विभज्यते एवं दीर्घप्लुतयोरपीति। किमर्थमिति। नैवंभूतमिहान्वाख्यानं दृश्यते सन्ध्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः। आमिश्रीभूतमिवेति। तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इति इवशब्द उपात्तः। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जाति-

म्पृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्वोदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाशे उदात्तं कस्मिन्ननुदात्तमिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाशउदात्तमस्मिन्नवकाशेनुदात्तमिति। यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्येवंजातीयकानि नोपदिशति। कानि पुनस्तानि। स्थानकरणानुप्रदानानि। व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या। सोसौ छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते। यद्येवं नार्थो ऽनेन। इदमप्युपलब्ध्याधिगमिष्यति। संज्ञाकरणं तर्हीदम्। तस्य स्वरितस्यादितोर्द्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति। किं कृतं भवति। त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। संज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषुस्वरितग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम्। त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि। संज्ञा करणे पुनरेकादश। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते। अन्वाख्यानं च संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनो भयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। अन्वर्थग्रहणात्। अन्वर्थग्रहणं विज्ञास्यते। तस्य स्वरितस्यादितोर्द्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवति। ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम्। यदि तर्हि संज्ञाकरणम्। उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति। अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः। स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरित-

---

परत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। उत्तराविद्येति। पुरा कल्पे पूर्वा अद्यत्वे तूत्तरेति पस्पशायामाख्यातम्। संज्ञाकरणमिति। प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात्समुदाय आक्षिप्यते इति भावः। उभयमिति। सत्यप्यक्षरगौरवे महतोर्थस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन विभागस्यापि परिज्ञानात्। उदात्तादेरिति। उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रमाद्युदात्तश्चेति तत् स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्ययः कदाचित् स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थः। अन्वाख्यानमेवेति। न केवलमिदं सूत्रम्। यावदुच्चैरुदात्त इत्यादिसंज्ञाकरणमपि मन्द-

परस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात् कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् *। स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तात् आ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्येतस्मात् सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यतः कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम्। स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात्। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। क्व तर्हि स्यात्। यः सिद्धः स्वरितः। कार्यम्। देवदत्तयज्ञदत्ता। स्वरितोदात्तार्थं च। स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम्। न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः। इन्द्र आगच्छ। क्व तर्हि स्याद्यः सिद्धः स्वरितः। सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ। स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थम्। स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम्। इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ। स्वरितपरसन्नतरार्थं च। स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम्। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। माणवकजटिलकाध्यापकव्यङ्। क्व तर्हि स्यात्। यः सिद्धः स्वरितः। माणवक जटिलकाभिरूपक। क्व तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह

बुद्धिप्रतिपादनार्थम्। सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः। स्वरितस्येति। आ अर्द्धह्रस्वोदात्तादित्याकारप्रश्लेषः। इयं नवसूत्र्युदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यतस्मात्परा कर्तव्या। तेन स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति। तेन मेशब्दात् स्वरितात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति। क्व तर्हीति। आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः। कार्यमिति। अत्र तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात्। स्वरितोदात्तार्थमिति। स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति। सुब्रह्मण्योमिति। सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्तित्त्वात्स्वरितः। ततष्टाबेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः। तत ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव तस्य सिद्धत्वादुदात्तत्वम्। सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्येत न तु निगदो लक्ष्यते। स्वरितोदात्ताच्चेति। आगच्छेत्यत्र गशब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति छशब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति। न्यङ्ङिति। न्यधी चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यकारः स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात्। देवब्रह्मणोरिति। लिङ्गात्पाठक्रमबा-

स्वरित इति । यद्येतज् ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि । परमेतत्सूत्रकाण्डमिति । तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् ॥

एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥ किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणमेकवचनं संबुद्धिरिति । आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति । किं चातः । यदि पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः, अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरब्निर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तराम् । यदि तर्हि नोदात्ता अनुदात्ता। अनुदात्ता च न । कथं ज्ञायते । यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरब्निर्देशः । यावत्सन्नस्तावत्सन्नतरः । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं क्रियते । अपर आह । किमयमेकश्रुतिरुदात्ता आहो स्विदनुदात्ता । उदात्ता । कथं ज्ञायते यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं त-

---

धेन क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । यद्येतदिति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । न ब्रूम इति । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥

एक । किमिति । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इत्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसम्भवात्प्रश्नः । यथा न दोष इति । नहि दूरादिति । विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानतया दूरादिति विशेषणसम्भवो व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणे भवति । किं पुनरिति । उदात्तानुदात्तानुरागवशात्प्रश्नः । यावदुच्चैरिति । यदि चोदात्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः । तावत्सन्नतर इति । तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात् । अन्तरालं क्रियत इति । हरतेर्हिकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लकारः । चोरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः ।

रब्निर्देशः। उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति। यदि तर्ह्युदात्ता। नानुदात्ता। अनुदात्ता च। कथं ज्ञायते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरङ्कत्याह। कथं कृत्वाज्ञापकम्। तन्नं तरब्निर्देशः। सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति। तएते तन्त्रे तरब्निर्देशे सप्तस्वरा भवन्ति। उदात्तः। उदात्ततरः। अनुदात्तः। अनुदात्ततरः। स्वरितः। स्वरिते य उदात्तः सोन्येन विशिष्टः। एकश्रुतिः सप्तमः। एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्यतूदात्तः॥ ३७॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः *। सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति सुब्रह्मण्योम्। आकार आख्याते परादिश्च *। आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति। इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ। वाक्यादौ च द्वे*। वाक्यादौ च द्वे उदात्ते भवतः। इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ। मघवन्वर्जम् *। आगच्छ मघवन्। सुत्यापराणामन्तः*। सुत्यापराणामन्त उदात्तो भव-

स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः। उच्चैर्दृष्ट्वेति। सोमस्याग्ने वीही वौषट् इत्यत्र मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहिता तदपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागी तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते। यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यानुवेधसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुक्लतरव्यपदेश इत्यर्थः। सन्नं दृष्ट्वेति। एकश्रुतिगतमित्यर्थः। सोन्येनेति। अनुदात्तेनोपरक्तः यथा शुक्लः पटो वर्णान्तरयुक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः। कस्यचित्तु स्वरितस्योदात्तस्य भागोनानुदात्तेनानुरज्यते इति पृथक्स्वरितो निर्दिष्टः। स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोऽष्टाविति भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोक्ताः। इयं चैकश्रुतिराप्लुतात्संबोधनवाक्यस्य भवति। प्लुतस्तूदात्त एव विधानसामर्थ्यात्॥

न सु। ओकार इति। नेदमपूर्वविधानं सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्श्यते। यथा चोदात्त ओकारस्तथा तस्यादित इत्यत्रोक्तम्। ओमभ्यादानइति तु प्लुतोदात्तत्वं भवति। तस्या यज्ञकर्मविषयत्वादित्याहुः। इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तः तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः स उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइति स्वरितस्तस्यानेनोदात्तत्वम्। आकार आख्यातइति। तिङन्ते गच्छशब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः। परादिश्चेति। आकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादिरुदात्तः। तिङ्ङतिङ इति निघाते पूर्ववत्स्वरिते च कृतेऽनेनोदात्तविधानात्। वाक्यादौ चेति। अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः। मघवन्वर्जमिति। मघवन्नित्यस्यामन्त्रितस्येति निघातविधानात्। सुत्यापराणामिति। सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषामित्यर्थः। द्व्यह इति टज-

ति । आहे सुत्यां चाहे सुत्याम् । असावित्यन्तः* । असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते वात्स्यो यजते । अमुष्येत्यन्तः* । अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाचेः पिता यजते । स्यान्तस्योपोत्तमं च* । स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । अन्त्यश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते वात्स्यस्य पिता यजते । वा नामधेयस्य* । वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते ॥ २ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके* । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् * । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् । आग्निवेश्यः पचतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । बहुवचनेन निर्देशः क्रियते तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात् । नैष दोषः । नाच बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयक-

---

त्वादन्तोदात्तत्वम् । असावित्यन्त इति । इदं वाचनिकम् । असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् । गार्ग्य इति । ञित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वविधिः । अमुष्येति । षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत् । दाचेरिति । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् ॥

देव । अनुदात्तत्वमेक इति । ये देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुस्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तः क्रियते यदा तु देवाः ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामन्त्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेक इत्युक्तम् ॥

स्वरि । द्व्येकयोरिति । पशुना यजेतेतिवत्सङ्ख्याया विवक्षितत्वात् । आग्निवेश्य इति । यञन्तत्वादादिरुदात्तः । शेषनिघातः ततो द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ । पचतीति । धातुरुदात्तः शप्तिपावनुदात्तौ ततः शबकारः स्वरितः ततः पर एकोनुदात्तः । द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वं एकशब्देन चैकत्वं तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः । नात्रेति । तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची यथा गृहं संमार्ष्टीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः । तत्कारीति । असत्यां बहुत्वसङ्ख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति

त्वाद्व बहुवचनेन निर्देशः क्रियते। अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचनेन निर्देशःकर्तव्य इति। तद्यथा। कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति। तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् बहुवचननिर्देशः क्रियते। अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति। अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामप्रसिद्धिः *। अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामेकश्रुत्यं न प्राप्नोति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् *। अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुतिर्भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरेकवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। कथम्। एकशेषनिर्देशोयम्। अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति। एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति। षट्प्रभृति ष्वेकशेषः परिसमाप्यते। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति। स्वरितात्संहितायाम्॥

तद्विवक्षणीयम्। नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः। नान्तरीयकत्वादिति। शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। तुषपलालानीति। तुषसहितानि पलालानीति तत्पुरुषः। द्वन्द्वे तु जातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः। एवं शकलकण्टकानीति। व्यवहितानामिति। स्वरितादिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यमिति। इमं मे गङ्गे इत्यत्र मेशब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानन्तरस्य स्याद् न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः। एकशेषनिर्देशोयमिति। योगारम्भपक्षे वर्गत्रयोपादानेनैकशेषः क्रियते। अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः। आकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतं ततश्चैकद्विबहुषु स्वरितात्परस्याजातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामेकश्रुत्यस्य सिद्धत्वाद्दोषाभावः। एवमपीति। सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्यप्रसङ्गः। प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोप्यनुदात्ता गृह्यन्ते इति दर्शयति। प्रत्येकमिति। निर्देश एव सह विवक्षा। कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुञ्जते॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥ अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् * । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययो ऽपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् । एवं हि स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणम् । अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोरिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिञोर्लुगर्थमिति चेदणोऽतिप्रसङ्गः * । अणिञोर्लुगर्थमिति चेदणोऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । काण्टाहृतेरपत्यं माणवकः काण्टाहृत इति । णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । वचनप्रामाण्यादिति चेत् फङ्निवृत्त्यर्थं वचनम् * । वचनप्रामाण्यादिति चेत् फङ्निवृत्त्यर्थमेतत् स्यात् । फगतो माभूदिति । पैलादिषु वचनात्सिद्धम् । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषामपि फको निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भवतीति । तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् । अल्ग्रहणेऽपि वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम् स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अपृक्तग्रहणं कर्तव्यं तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति दर्विः

अपृक्त । स्वादिलोप इति । बिभेदेति णलोऽपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । अणिञोरिति । पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः । णवचनेति । लुगपवादो णो विज्ञास्यतेऽन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे णविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । फङ्निवृत्त्यर्थमिति । यञिञोश्चेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं णवचनं स्यात् तस्य च लुक् स्यादेवेत्यर्थः । कस्मान्न भवतीति । प्रत्ययस्य विशेषणमल्ग्रहणमिति तदन्तविधिसद्भाव इति मत्वा प्रश्नः । इदं तु नाश्रितमनुनासिकपरत्वादिति । अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । यद्यलन्तस्य स्यात्केवलस्य चाद्यन्तवद्भावात्तदाल्ग्रहणेन न किंचिद्व्यावर्तितं स्यात् । दर्विरिति । ननु हलन्तत्वा-

जागृविः । अलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च योऽल् चान्यश्च तत्र स्यात् । अल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । हल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः । हलेव यः प्रत्ययः। किं वक्तव्यमेतत् । नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते । हल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च यो हल् चान्यश्च तत्र स्यात् । हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।अस्त्यन्यद्धल्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम्। हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमितयुक्तं तदुपपन्नं भवति ॥ अपृक्त ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥ तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः * । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् सं-

---

भावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति । नैष दोषः । अयं साम्प्रतिको विग्रव्द इति क्विबादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्राप्तक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणेन हल्वान् गृह्येत । यथा गुरोश्च हल इत्यत्र गुरुमान् । हलेवेति । हलः प्राधान्यात्प्रत्ययस्य च विशेषणत्वादित्यर्थः । क्विबादिषु भूतपूर्वगत्याश्रयणाद्गौणी चेत्कल्पना । अत्र हल्शब्देन तद्वतो ग्रहणे किं न गौणी । हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । क्विबादयोऽपि हल्वन्तो दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः । हलन्तस्य यथा स्यादिति । ततश्चासत्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादिति कर्तव्यं हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम् । अल्ग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं कृतं तु ज्ञापनार्थं तद्दर्शितं भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो निपात एकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः । अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानं विस्पष्टार्थम् । वृद्धिरादैजित्यत्रास्य परिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः । परार्थं सामान्यातपरिभाषा संज्ञात्वेन व्यवह्रियते इत्यदोषः ॥

तत् । समासैकार्थत्वादिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते । नीलोत्पलादिषु तत्पुरुष एक एवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । वर्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते तत्पुरुषत्वं तु तेषां नास्ति ।

ज्ञाया अप्रसिद्धिः। एकोयमर्थस्तत्पुरुषो नाम। अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम्। सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अयं तत्पुरुषोस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमेकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च। अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति। तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्। तत्पुरुषः।॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ ४३ प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे संज्ञाप्रसिद्धिः *। प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः। नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः। सिद्धं तु समासविधाने वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वा तदर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् *। न वा वक्तव्यम्।

ऐकपद्यमिति। पदशब्देनार्थ उच्यते। ऐकार्थ्यमित्यर्थः। अथवा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामैकपद्यमुच्यते। एकविभक्तित्वमिति। एककारकत्वमित्यर्थः। तद्य इति। ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः शोभन इत्यादौ तत्कथं गौणस्य ग्रहणम्। नैष दोषः। तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गमन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते। ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसंज्ञा न तु प्रत्येकम्। तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता एकसंज्ञाधिकारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा मा भूदिति॥

प्रथमा। अनिर्देशात्प्रथमाया इति। समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति यस्मात् समासे प्रथमा विधीयते। न च तथा भूतस्य सम्भवः। समासे कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तु तदवयवात्। अनावर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञा स्यान्न कष्टशब्दस्य निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात्। समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात्। न वेति। मुख्यार्थासम्भवाद्गौणोर्थो गृ-

किं कारणम्। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। समासार्थं शास्त्रं समास इति। यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः *। यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः। श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उपसर्जनमिति हि महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। अप्रधानमुपसर्जनमिति। प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति। अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति। राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति। षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वे उक्तम्। किमुक्तम्। षष्ठ्यन्तयोः समासे अर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति। एवं न चेदसमक्तं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति। अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति। यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः। गोस्त्रि-

---

ष्वितइत्यर्थः। यस्य विधाविति। निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोतीति भावः। राजकुमारीमिति। सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात् पूर्वनिपातव्यवस्था च। सिद्धं त्विति। यस्य श्रितादेः समासविधौ तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः। महती संज्ञेति। लोके चाप्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहापि तथैवाश्रीयतइत्यर्थः। यद्येवं पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पली पुरुषव्याघ्र इत्यादिषु उपसर्जनसंज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति। नैष दोषः। अन्वर्थसंज्ञा हि यत्र सोर्थः सम्भवतीत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्तन्ते अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्निरपेक्षाः। यथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्वत्यादीनामिति प्रथमानिर्देशसामर्थ्यादर्द्धादीनां संज्ञाप्रवर्तते। अथ यत्रेति। परिहारान्तरसद्भावादेतदुच्यते। अन्वर्थाश्रयणेन ह्येतदपि सिध्यति। षष्ठ्यन्तयोश्चेति। पूर्वनिपातप्रकरणइदमुक्तम्। तत्र हि पूर्वनिपातः प्रत्याख्यायते न वा निष्ठादर्शनादिति। अथाप्यारभ्यते तथापि राज-

योरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति । शब्दशब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । प्रथमानिर्दिष्टम् ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥ द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात् * । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोयम् । यदन्यत्पूर्वनिपातादिति । पूर्वनिपाते अव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति । अप्राप्तेर्वा * । अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः साप्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् * । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पलीति । उक्तं वा । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमितिशब्दशब्दार्थाविति तत्रौपदे-

---

शब्दस्यैव पूर्वनिपातो न पुरुषशब्दस्य । एवं हि वाक्यापेक्षया समासस्यैकार्थता भवति अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादित्यर्थः । तथा हि । पुरुषार्थो राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति । नासौ भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यर्थः । ततोऽप्रधानस्यैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः । शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं परमयुवतिरित्यादौ द्वौ तिशब्दौ स्यातामिति । एवं तर्हि अन्वर्थाश्रयेणास्य परिहारस्योक्तत्वादत्र सूत्रमेचिका न कृता ॥

एक । समासइति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते समासे विधातव्ये यदेकविभक्तीति समासार्थं वाक्यं वा समासो गृह्यते सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसंज्ञं यथा निष्कौशाम्बिरित्यत्र कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽपादानशक्तिसम्बन्धात् पञ्चम्यन्त एव । नह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराविर्भावः । द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टश्रितादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञा तेषां प्राप्नोति । ततश्चापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः समानाधिकरणसमासोऽवकाशः । ननु चेयमिति । प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेन विरोधात्परत्वादिति भावः । नोत्सहतइति । अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गस्य प्रवर्तनात् । पञ्चगुरिति । द्विगु-

शिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य अवर्णं भविष्यति। कानि पुनरस्य योगस्यप्रयोजनानि। प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः। क्तार्थे द्विगुः। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। दशगुः। प्राप्तापन्नः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः। अलंपूर्वं। अलं कुमार्यै अलंकुमारिः। उपसर्गाः क्तार्थे। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः॥ २।१२।२८

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ ४५॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां मा भूदिति। किं च स्यात्। धनं वनमिति। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत। अधातुरिति किमर्थम्। अहन्

प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनात्परवल्लिङ्गं न भवति। अलं कुमारिरिति। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्। अभिधेयवचनोऽर्थशब्द आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत एव संज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह। अर्थवदिति। व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति वाक्यशेषः। पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयतइत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः। वर्णानां मा भूदिति। विशिष्ट संज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति। क्वचिद्वर्णानां चेति पाठः। तत्र च शब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दश दाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते। किं च स्यादिति। संख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः। धनमिति। नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासमावेशः। अयं भावः। अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते तेषूत्पन्नेष्वर्थनियमः प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्यय नियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः। अव्ययादिवत्। यदुक्तं संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापत्ते। तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्तिः। समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति। एकमेव हि तदेकत्वं तत्रैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्न स्यात्। अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। न लोप इति। विभक्तेस्तु श्रवणं न भवति समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तभावाद् लुकोऽभावात् नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्त्वादीनामपि प्रसङ्गः। अहन्निति। विशेषविहित

वचनम्। अधातुरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति अहन्नृचमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति। यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं प्रतिषिद्धार्थमेतत्स्यात्। अपि काकः श्येनायतइति। अप्रत्यय इति किम्। काण्डे कुड्ये। अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति काण्डे कुड्यइति। कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः *। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति। समुदायोऽनर्थकः। समुदायोनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके*। समुदायोनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वम्। अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अर्थवन्तोभवन्ति यथा लोके। तद्यथा लोकेआढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति सर्वे वा गोमन्तः। यथा लोके इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः। आतश्चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः। यस्य हि यद् द्रव्यं भवति स तेन का-

---

त्वाल्लङाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः। न चाप्रत्य इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात्। धातुग्रहणं करोतीति। पुत्त्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक् सिद्ध इति भावः। श्येनायतइति। अत्राप्रत्यय इति निषिद्धा प्रातिपदिकसंज्ञा। कृत्तद्धितेति। तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थमिद् छिदिति। अत्र ह्यधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः। अनेकपदप्रसङ्ग इति। अनेकं पदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्तस्य संज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः। अनेकस्यापि पदस्येति। समुदितस्येति बोद्धव्यम्। प्रतिपदं तु नैव संज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात् समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्तते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति वचनात्समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात् प्रत्ययान्तत्वाभावात्। न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्सोयमप्रत्यय इत्याश्रयितुं न युज्यते बहुपटव इत्यस्यापि समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् स्वरे दोषप्रसङ्गात्। समुदायोऽनर्थक इति। पदार्थानां समन्वयाभावात्। अवयवार्थवत्त्वादिति। अवय-

र्थं करोति। यस्य च या गावो भवन्ति स तासां क्षीरं घृतमुपभुङ्क्ते। अन्यैरेतद् द्रष्टुमशक्यम्। का तर्हीयं वाचोयुक्तिराढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति। एषैषावाचोयुक्तिः। इह तावदाढ्यमिदंनगरमित्यकारो मत्वर्थीयः। आढ्या अस्मिन्सन्ति तदिदमाढ्यमिति गोमदिदंनगरमिति मत्वन्तात् मत्वर्थीयो लुप्यते। एवमपि वाक्यप्रतिषेधोर्थवत्त्वात्। वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। किं कारणम्। अर्थवत्त्वात्। अर्थवद्ध्येतद्वाक्यम्। न वैपदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरितिचेत् पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः*। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेद्। इदमुच्यते। पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः। कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा। इहेदानीं देवदत्तगामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त एवकर्ता नान्यः। गामेव कर्म नान्यत्। अभ्याजेव

दार्थवत्त्वादिति। अवयवधर्माणां च समुदाये व्यपदेशात् सति च प्रतिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसङ्गः। एषैषेति। एषा या वाचो युक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः। अकारो मत्वर्थीय इति। ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः किं तर्हि दण्डादिवद्यौगिक इत्यर्थः। मत्वन्तादिति। मत्वन्तान्मतुब्न भवति सरूपः प्रत्ययो नेष्ट इति वचनात्तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोपः। अत इति च तत्र निवृत्तं गौत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा साऽस्मिन्नस्तीति गौत्रिकम्। अथवा मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यतइति। अनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह। इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वेसम्भवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न युक्तः। अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति। एवमपीति। अर्थवद्धीति। पदार्थानां समन्वयावगमात्। न वै पदार्थादिति। पदानि स्वंस्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम्। पदार्था एव त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् परस्परसंसृष्टोवाक्यार्थं इत्यर्थः। न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः। पदार्थाभिसम्बन्धस्येति। ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम्। अन्यथा ह्यशब्दो वाक्यार्थः स्यात्। कर्ता निर्दिष्ट इति। सम्बोधनविषयमनियतक्रियं कर्तृमात्र मित्यर्थः। यद्विशेषेऽव-

क्रिया नान्या। शुक्लामेव न कृष्णामिति। येषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषे ऽवस्थानं स वाक्यार्थः। तस्मात्प्रतिषेधः *। तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति। यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति। बहुपटवः उच्चकैर्नीचकैरिति। किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते। प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति। नैष दोषः। यथैवाप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिर्न भवति एवं लुगपि न भविष्यति। तत्र यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति। नैवं शक्यं स्वरे दोषः स्यात्। बहुपटव इत्येवं स्वरः स्यात्। बहुपटव इति चेष्यते। पठिष्यति ह्याचार्यः। चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति। तस्यां पुनर्लुप्तायां याऽन्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति। यदयमप्रत्यय इति

स्थानमिति। पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थे इत्यर्थः। अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः। सादृश्यात्त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पदार्थव्यवस्थापनं क्रियते। प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवाच्छाब्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात्। बहुपटव इति। द्योत्येनार्थेनार्थवान् प्रत्ययः। प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोऽयं भवति। उच्चकैरिति। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति यदा नाश्रीयते नाप्यकच् स्वरवत इति तदायं दोषः। तदा हि सुबन्तस्याकचि कृते अव्ययादिति सुब्लुगभावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिष्यते स च न प्राप्नोति। किं पुनरत्रेति। उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः। इतरो बहुपटव इति न सिध्यतीति मन्यमान आह। प्रातिपदिकादिति स्वर इति। बहुपटव इति वकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति टकाराकारस्य चेष्यते। प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति। नह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः। अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्त्री(?) त्युक्ते कश्च न ब्रूयाद् बहुपटव इत्यत्राप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह। स च तदन्तप्रतिषेध इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति तदन्तविधिः। संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारितः। अप्रत्यय इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः। पटुशब्दाच्चायं जसुत्पन्नो न बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येतदप्रत्ययान्तमेव। अथवा अप्रत्यय इति ब-

प्रतिषेधं शास्ति। स च तदन्तप्रतिषेधः *। स तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु चायं प्राप्त्यर्थो ऽपि वक्तव्यः। नार्थः प्राप्त्यर्थेन। कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति। स एषोऽनन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या। उभयं न वक्तव्यम्। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकानां समासः। कथंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा आरभ्यते। जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधातीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽऽरभ्यते। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात्*। अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य। किं कारणम्। केवलेनावचनात्। न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते। केन तर्हि। सप्रत्ययकेन। नवाप्रत्ययेननित्यसंबन्धात् केवलस्याप्रयोगः* ।

बहुव्रीह्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह। स चेति। अप्रत्यय इति तत्पुरुष आश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः। प्राप्त्यर्थ इति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः। स एषोनन्यार्थ इति। ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः। सुबन्तानामिति। एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम्। यस्मात्सुबन्तासुबन्तानामपि समासो दृश्यते। अश्वक्रीतीत्यादौ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्। देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह। सुप्तिङ्समुदायस्येति। जहि कर्मणेति। ननु समाससंज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था। नैष दोषः। समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम्। तिङ्समुदायस्येति। पचत धावतीत्यादि। ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। आख्यातमिति। ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः। अर्थवत्तेति। अर्थवत्ता संज्ञानिमित्तत्वेनेष्टो-

न वा एष दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् । नित्यसंबन्धावेतावर्थौ प्रकृतिःप्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति । अन्यद्भवान्पृष्टोन्यदाचष्टे । आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति भवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति । सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च । कोसावन्वयो व्यतिरेको वा । इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते । वृक्षशब्दः अकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवान् + एकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते । कश्चिदुपजायते । कश्चिदन्वयी । सकारो हीयते । औकार उपजायते । वृक्षशब्दः अकारान्तोन्वयी । अर्थोपि कश्चिद्धीयते । कश्चिदुपजायते । कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते । मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योर्थो हीयते । यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योर्थ उपजायते । यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थो योर्थोन्वयी । विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दोबह्वर्थः । तद्यथा । अक्षाः । पादः माषा इति । अतः किं न साधीयोर्थवत्ता सिद्धा भवति । नब्रूमः अर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता अर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ।

यात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते । न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्वर्णवदव्यवहार्यत्वात् । नवेति । अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति परश्चेति सूत्रज्ञापितनियमात् । अर्थवत्ता त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयोऽनुगमः सति शब्देर्थावगमः । व्यतिरेकः शब्दाभावे तदर्थानवगमः । विषमइति । यद्येकः शब्द एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तुं यतस्त्वनियतः ततः प्रकृतेरेव सर्वे अर्थाः स्युः । यथा दधि मध्वग्निचिदिति । प्रत्ययस्तु क्व चिद्द्योतकः । प्रत्ययस्यैव वा सर्वे अर्थाः स्युः । इयानधुनेति यथा । प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्रं कुर्यात् । अतः किं न साधीय इति । प्रकृतिः सर्वानर्थानभिदधाति । द्योतकास्तु विभक्तय इति

तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति । न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात् । प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एते एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते । अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे । किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः आहोस्विदनर्थकाः । वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तम् । किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णात् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति । तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । तस्य परिहारः । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोर्थभावः* । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोर्थभावः । तद्यथा । एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे असमर्थः तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते ऽसमर्थः तत्समुदायश्च वर्द्धितकं समर्थम् । एकश्च बल्वजो बन्धने असमर्थः तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति । विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । भवति हि कश्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थः । एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तमेवानर्थकाः । यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थः ।

सिद्धैवार्थवत्ता । प्रत्यय एवेति । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः । सामान्यशब्दा इति । प्रकृतिश्चेत्सर्वानर्थानभिदध्याद् वृक्ष इत्युक्ते सर्वा संख्या प्रतीयेत । प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्याययेदित्यर्थः । यतस्तु खल्विति । प्रकरणादिना विनैवेति भावः । अतदर्थेनेति । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । गुणेनेति । अवयवेन । स ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुणः । अवयवी तु गुणी । अर्थभावः प्रयोजनोत्पत्तिः । बल्वजस्तृणविशेषः । या च यावती चेति । अयं समुदायः काचिदित्यस्यार्थे वर्तते । विहृतानीति । विच्छिन्नानीत्यर्थः । अनर्थकास्त्वेति । निपातानां द्योतकत्वादभि-

एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः । अवयवा अनर्थका इति । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् * । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । खञ्जति । निखञ्जति । लम्बते । प्रलम्बते । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः । सुबन्तं पदमितिपदसंज्ञा । पदस्य पदादिति निघातो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्नप्राप्नोति । किं कारणम् । नहि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि । एकत्वादिष्वप्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैषामेकत्वादयः सन्ति । नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नियमः क्रियते । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थ एकवचनं न द्वयोर्नबहुषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयपि अनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । यदधिपरी अनर्थकावित्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति । किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः । प्रत्ययो नेति कश्चात्र विशेषः । अप्रत्यय इति चेत् तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात् * । अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

ज्ञेयार्थाभावेपि द्योत्यार्थसद्भावाद्येषामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव संज्ञा । यस्य तु द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । निघातो यथा स्यादिति । अर्थवदनर्थकयोरसत्यपि सामर्थ्ये संज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्येके । समानवाक्यतानिमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः स चेहास्ति आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति परिभाषया वाक्यस्येत्यपरे । नह्येति । स्वादिविधिवाक्यस्य संख्याविधिवाक्येनैकवाक्यत्वात् । अविशेषेणेति । नानावाक्यताश्रयणात् । नियमस्वार्थानां न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि ते भवन्ति । अथ वेति । प्रत्ययनियमेपि दोषाभाव इत्यर्थः । अधिपरी इति । क्रियायोगि गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं संपद्यते । आनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतयाऽधिकद्योत्यार्थाभावादुच्यते । न तु सर्वात्मनार्थाभावात् । तिबेकादेश इति । तिपस्तिप्शब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अन्तवत्त्वादिति । पूर्वस्य प्रत्ययसद्भावस्य प्राति-

काण्डे कुड्ये । किं कारणम् । अन्तवत्त्वात् । तिबतिपोरेकादेशः अतिपोऽन्तवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इति चेट्टूङेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् * । न प्रत्यय इति चेट्टूङेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धूः । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । किंपुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते ऊङन्तात्स्वादय इति । यदयं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति । अथवा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति । सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् * । सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा । तक्षा । प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति । यदयं न ङिसंबुद्ध्योरिति प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिक-

---

पदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः । आदिवत्त्वादिति । परकार्यप्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः । यदयमिति । अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वादय उत्पद्यन्ते । द्वे इति । तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबन्धूशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञेत्यूङेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावादस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः । राजेति । तत्र नलोपो न स्यात् । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति । नङिसंबुद्ध्योरिति । ननु हे सुराजन् हे अतिराजन्निति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् । नचोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः । मध्येपवादा इति न्यायात् । एवं तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्तते । अन्यथा सुराजाऽतिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां संभवत्यां नियमार्थं समास-

ग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥ समासग्रहणं किमर्थम् । समासग्रहणउक्तम् । किमुक्तम् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति । कृत्तद्धित ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्निवृत्त्यर्थम् । नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिब्निवृत्त्यर्थं, तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् काण्डे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलमिति । अव्ययप्रतिषेधः* । अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह माभूत् । दोषाब्राह्मणकुलं । दिवाब्राह्मणकुलमिति । स तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः । नाचाव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि । अधिकरणमचाव्ययं नपुंसकस्य । इह तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूतं वृषलकुलं कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति । न वा

ग्रहणं न स्यात् । यत्तस्येति । विभक्त्यन्तं च शक्तिसंख्याप्रधानं न च तयोर्लिङ्गयोगः । न वान्तवद्भावेनार्थः शक्नोतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः । अथवा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाभावः । अत्र च सूत्रे यदव्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारम्भोनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः ॥

ह्रस्वो नपुंसके । प्रातिपदिकग्रहणमिति । नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव संभवति । द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव संभवति न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वात्तनापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः । काण्डे इति । द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं सुबन्तस्यापीति भावः । रमते ब्राह्मणकुलमिति । यथैव साधनाश्रया संख्यामाख्यातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि । अव्ययप्रतिषेध इति । यथोपवर्णितन्यायेनाव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्राप्तिः । दोषा ब्राह्मणकुलमिति । दोषासहचरितत्वाद्ब्राह्मणकुलमेव दोषाशब्देनोच्यते इति ह्रस्वप्रसङ्गः । नाचाव्ययमिति । दोषाशब्दो रात्रावित्यर्थे वर्तते दिवाशब्दोप्यहनीत्यचेति । ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन् ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति । दोषा दृश्यते चरत्यधीते वेति । आधेयव्यवधाने-

लिङ्गाभावात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् । किं पुनरयमव्ययस्यैव परिहारः आहोस्वित्तिबन्तस्यापि परिहारः । तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं हि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम् । हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिबन्तं चापि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम् । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं, रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाणेपि हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्येत । काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे । अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामिति वक्तव्यं स्यात् ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य । यजेकादेशदीर्घेत्वेषु प्रतिषेधः * । यजेकादेशदीर्घेत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय । युगवरत्रार्थम् । युगवरत्रेभ्यः । यजेकादेशदीर्घेत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् * । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

माधिकरणस्य क्रियाधारणात् । काण्डीभूतमिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद् ह्रस्वप्रसङ्गः । कृते ह्रस्वत्वे च्वौ चेति दीर्घो भविष्यतीति चेत् । ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्तव्येऽसिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसङ्गः । एवं रमते इत्यत्रापि ह्रस्वे सति टेरेत्वस्याप्रसङ्गः । न वेति । असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । न चैतयोरिति । आख्यातस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने विचित्रत्वाद्भावशक्तीनाम् । काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वायोगः । अवश्यमिति । यद्यवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते इत्यर्थः । यत्तस्येति । साक्षात् तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्य त्ववयवद्वारकं तस्य माभूत् । अथवा तस्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं सुखप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ह्रस्वाभावः । युगवरत्रायेति । दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्वः पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च * । किम् । यण्णेकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतिखट्वाय । अतिखट्वार्थम् । अतिखट्वेभ्यः । उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धमित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् * । गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं टाङिति। प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या ष्यङो ङकारात् । किं प्रयोजनम् । कृन्निवृत्त्यर्थम् । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं माभूदिति । अतितन्त्रीरतिश्रीरतिलक्ष्मीरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति । स्त्रियामित्येवंप्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । इह न प्राप्नोति । अतिराजकुमारिरतिसेनानीकुमारिरिति । अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तत् । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् * । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्व्यः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी । पूर्वपदस्य च प्रति-

---

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । कृन्निवृत्त्यर्थमिति । धातुस्त्रिया अपि कृदन्तत्वाद्भेदेनानिर्देशः । भाष्यकारस्तु तदेव विभज्य व्याचष्टे । कृत्स्त्रियाश्चेति । स्वरितेनेति । स्वरितेनाधिकार इति योगो नैकधा व्याख्यातः । ततश्च यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो गृह्यते इत्ययमपि तस्यार्थः । स्त्रियां क्तिन्नित्येतत्प्रकरणविहितानां तु ह्रस्वभाविनामभावादग्रहणम् । अस्त्रीप्रत्यये नेत्येवं तदिति । न तु ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्रातिकारीषगन्ध्यापुत्त्र इत्यत्र सम्प्रसारणाभावार्थमनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शित इत्युपसर्जनत्वादिह नियमेन भाव्यम् । नैष दोषः । क्व चिदुपसर्जनेपि तदादिनियमो न भविष्यति । हल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र दीर्घग्रहणात् । अन्यथा निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यादावुपसर्जनत्वाद्ङ्याबन्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र कौम्भकारेयो न सिध्यतीत्युक्तं यावता कारशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाभावात् कुम्भकारीशब्दात् ढक् भविष्यति । नैष दोषः । तदादिनियमाभावे कारीशब्दादपि कदाचित् ढक् स्यात् । पुंवद्वचनमिति । यथा पुंविषये ईकारः श्रूयते न तु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोपि पर इत्यर्थः । गोक्रु-

षेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम् *। पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। गोसमासनिवृत्त्यर्थम्। गोनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च। गोनिवृत्त्यर्थं तावत् गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति। समासनिवृत्त्यर्थम्। राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति। किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासेऽपि किंचित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात्। स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चान्तरेण समासं स्त्र्यन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति। ननु चेदमस्ति खट्वापादो मालापाद इति। एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात् प्राप्नोति। उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्। गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चैतद्गोन्तम्। ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम्। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः। स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। अप्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोन्तो भवतीति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। उच्यमानेपि हि प्रतिषेधे इह प्रसज्येत। पञ्च कुमार्यः प्रियो अस्य पञ्चकुमारीप्रियः। दशकुमारीप्रिय इति। कपि च *। कपि च प्रतिषे-

---

त्वमिति। प्रथमानिर्दिष्टमिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम्। राजकुमारीपुत्र इति। राजकुमारीशब्दः समासप्रातिपदिकम्। इह तु कुमारीपुत्र इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावः। उभयत इति। प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चेत्याश्रीयते। तत्र। यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत् तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति। अथ स्त्री प्रत्ययस्यादिवत् तदा प्रातिपदिकत्वाभावः। गोन्तस्येति। उपसर्जनग्रहणेन गोस्त्रियौ विशेष्येते पश्चात् ताभ्यां प्रातिपदिकमिति तदन्तविधिः। ग्रहणवतेत्येतच्च प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपतिष्ठते। व्यपदेशिवद्भाव इति। ननु रोण्या अण् तस्य चेत्यत्र तस्य चेति सर्वस्य शेष इति व्याख्यानात् स्वरूपमित्यस्यानुवृत्त्यनुज्ञानात् गोकुलमिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव। नैष दोषः। स्वं रूपमिति नानुवर्तते। तथा चाद्यन्तवत्सूत्रे येन विधिस्तदन्तात्वे इति प्रयोजनमुक्तं तस्य चेत्येतत् तु तत्रत्यवार्तिकस्य शेषो न तु सूत्रस्य। अगोपुत्र इत्यत्रापि न भवति। अत्र ह्यन्यत्प्रातिपदिकं गोन्तम्। अन्यत्प्रति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम्। पञ्चकुमारीप्रिय इति। त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्चकुमारीशब्दः पूर्वपदं भवति। कपि चेति। अन्तरङ्गत्वाद् ह्रस्वः प्राप्नोति ततः कबि-

धो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः । बहुवृषलीकः । द्वन्द्वे च* । द्वन्द्वे च प्रतिषेधो-वक्तव्यः । कुक्कुटमयूर्यौ । उक्तं वा * । किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं न कपीति प्रतिषेध इति । नैतदस्त्युक्तम् । केवा इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्या प्रतिषेध इति । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते या च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इति । इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । प्रियं ग्रामणि ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः। प्रियसेनानिकः । इदं तर्ह्युक्तम् । कपि कृते अनन्त्यत्वाद् ह्रस्वत्वं न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् कप् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतरः कप् । ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । येषां पदानां समासः न तावत्तेषामन्यद्भवति । कपं तावत्प्रतीक्षते । द्वन्द्वेऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति । शब्दशब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । गोस्त्रियोः ॥

लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः * । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधो ऽलुक्परत्वात्* । तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्र-

---

भावः । कपीति च विषयसप्तमी । कुक्कुटमयूर्याविति । समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधान्यादनेकमित्यस्यानुवृत्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम् । अनन्त्यत्वादिति । समासान्त इति वचनात् कबेव समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति । परत्वात्कबिति । सावकाशश्च कप् बहुयवागूक इत्यादौ । अन्तरङ्गमिति । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात् कप् तु समासविशेषं बहुव्रीहिं नद्युत्तरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः । अन्तरङ्गतर इति । पराभ्युपगमापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । तादर्थ्यादिति । ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरङ्गः । द्वन्द्वेऽप्युक्तमिति । परिहारान्तरमप्यवास्ति । अवयवार्थावेव परस्परसहितौ द्वन्द्वार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभाव इति ॥

लुक्तद्धित । अवन्त्यादीनामिति । अवन्तीत्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति लुक् तद्धितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः । अलुक्परत्वादिति । यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तात् परस्य तद्धितस्य लुक् तत्र लुका भाव्यम् । अत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्र-

तिषेधोऽप्रतिषेधः। लुक्तस्मान्न भवति। अलुक्परत्वात्। लुकीत्युच्यते न चात्र लुकं पश्यामः। लुकीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् नहि लुकापौर्वापर्यमस्ति। का तर्हि। सत्सप्तमी। लुकि सतीति। सत्सप्तमी चेत्। प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किम्। उपसर्जनस्येति वर्तते इति। न च जातिरुपसर्जनम्। लुक्तद्धि॥

इद्गोण्याः॥५०॥ इद्गोण्या नेति वक्तव्यम्। गोण्या नेत्येव सिद्धम्। नार्थ इत्त्वेन। का रूपसिद्धिः। पञ्चगोणिर्दशगोणिः। ह्रस्वता हि विधीयते। ह्रस्वत्वमत्र विधीयते। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति। इति वा वचने तावत्। इदित्येवोच्येत नेति वा। कोन्वत्र विशेषः। मात्रार्थं वा कृतं भवेत्। अथ वा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम्। गोणीमात्रमिदम्। गोणिः। अपर आह। गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्। अशिष्यं गोण्या इत्त्वम्। किं कारणम्। प्रकरणात्। प्रकृतं ह्रस्वत्वम्। ह्रस्व इति वर्तते। न तु सूच्याः। सूच्याद्यर्थमथापि वा। सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम्: पञ्चसू

त्ययः कृतः। नहीति। लुको नीरूपत्वाद् बुद्धिपरिकल्पितं तु लुकः परत्वमाश्रित्य वार्तिककृतोक्तमलुक्परत्वादिति। न च जातिरिति। उपसर्जनग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते। अप्रधानं चेहोपसर्जनं गृह्यते न शास्त्रीयमसंभवात्। अवन्तीत्यत्र चापत्यलक्षणा जातिः स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः। अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावः। आमलकमित्यादौ तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा लिङ्गविशिष्टस्यैवेहोपादानाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाभावः। कुरूरित्यत्रापि उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यप्रातिपदिकत्वम्॥

इद्गोण्याः। इति वा वचनइति। इतीति सप्तमी। इच्छब्देप्युच्यमाने गौरवाभाव इत्यर्थः। गोणिरिति। यदा मात्रचो लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिध्यत्येव ह्रस्वत्वम्। तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनम्। तद्धितमन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति। एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्तौ ह्रस्व इति इत्त्वं विधीयते। सर्वं च तर्हि गोण्या ह्रस्वप्रसङ्गः। एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्तते न तु तद्धितलुकीति। तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याय्यते तत्रेत्त्वविधिर्ह्रस्वत्वं तु न स्यादप्रातिपदिकत्वात्। अशिष्यमिति। गोस्त्रियोरित्यस्यानन्तरं गोण्या इति लुगपवादह्रस्वार्थं वक्तव्यम्। न तु सूच्या इति। इत्त्वं प्राप्नोतीति

चिः । दृशसूचिः । इद्गोण्या नेति वक्तव्यं कृसूता हि विधीयते । इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् । गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥ १ ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥ व्यक्तिवचने इति किमर्थम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्याद्विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रसज्येत । अपर आह । कटुकबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी । षष्ठी युक्तवद्भावेन मा भूदिति । अथ व्यक्तिवचने इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । षष्ठ्यपि हि वचनम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणमुच्यते वचनमिति । एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । षष्ठ्यपि ह्युच्यते । लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् । वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये प्रागपि वृत्तेयु-

---

शेषः । क्वचित्तु ननु सूच्या इति पाठः । तत्रेत्त्वमिष्यत इत्यध्याहारः । इद्ग्रहणे सति योगविभागो लभ्यते । गोणिरिति तु मात्रचो लोपेन सिध्यति ॥

लुपि । प्रकृत्यर्थसंबन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते । शिरीषा इति वरणादित्वादणो लुप् । ग्रामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाभावाण्णत्वाभावः । फली वनस्पतिर्ज्ञेय इत्ययं भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलाभावेऽपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वम् । षष्ठीति । प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेऽतिदेशात्षष्ठीप्रसङ्गः । षष्ठ्यपीति । वचनशब्देन ह्येकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवात्रातिदेशः प्राप्नोति । नेदमिति । एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोऽपि संज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं वचनमुच्यते । अन्वर्थग्रहणमिति । संख्यालक्षणोऽर्थोऽतिदिश्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यपि ह्युच्यत इति । संख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम् । षष्ठ्यपि संख्यायाः प्रतिपादिकेति भावः । षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थः संख्यालक्षणोऽभिधीयते । अथवा षष्ठ्यप्युच्यते संख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । लुपोक्तत्वादिति । लुप्सहचरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः । षष्ठ्यर्थः संख्या । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति तक्त्वाव्यतिरेकाभाव इत्यर्थः । आतिदेशिकीति । संख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः । वाक्ये च षष्ठी दृश्यत इति तस्या एव प्रसङ्गः । प्रागपीति । प्रत्ययार्थेन

तांवनस्पतिभिर्नगरंवृत्तं चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम्। वृत्ते च युक्तम् * । वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते। कामचारश्च प्रयोक्तुः। प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेष्टुम्। वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते। यावता कामचारः। वृत्तस्य लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते न प्राग्वृत्तेर्ये। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनाभावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः* । अन्यत्राभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। क्वान्यत्र। लुकि। लवणः सूपः। लवणा यवागूः। लवणं शाकमिति। अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि। इहाप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते * । लुब्नामेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते। न चादर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्येते अतिदेष्टुं लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगति र्नोपपद्यते। न वा ऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात् * । न वा एष दो-

---

संबद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः। वक्तुश्चेति। चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग्वृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। ततश्चायमर्थः। प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये चशब्दात् वृत्तस्य ये ते अतिदेष्टुं कामचारः। वृत्तस्येति। प्रत्यासत्त्येति भावः। वृत्तावुपसर्जनस्यापि क्वचित्संख्याविशेषावगतिर्भवति। यथा तावकीनो मामकीन इत्यादेशात् संख्याभेदावगमः। तथेह प्रत्ययार्थे अतिदिष्टसंख्यावगमात् प्रकृत्यर्थे तदवसायः। यथा आदेशे प्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनात् लटि तदवगतिः। तत्र च वृत्तावुपसर्जनं प्रधानार्थमभिधत्तइति व्यतिरेकाभावात् संख्यामात्रप्रतिबद्धा प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव भवतीति। क्वचिदधिको ग्रन्थः पठ्यते। अथवा प्राग् वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते। षष्ठी कस्मान्न भवति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशइति। तत्रायमर्थः। वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदिश्येते षष्ठी तु व्यतिरेकनिबन्धना। न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोस्ति न च व्यतिरेकसहितासंख्या अतिदिश्यते। संख्यामात्रातिदेशे संबन्धसहितसंख्यातिदेशाभावात्। किमर्थमिति। अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसंख्ये सिद्धे। यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति प्रश्नः। अन्यत्रेति। अभेदं लिङ्गसंख्ययोराश्रित्य वार्तिककारेण पठितम्। भाष्यकारस्तु वाचकभेदनिबन्धनभेदावसायेन वतिना व्याचष्टे। अभिधेयवदिति। अभिधानवदिति। अभिधानशब्देनोपसर्जनमभिधीयते। तेन हि प्रधानार्थोभिधीयते। तस्य चार्थद्वारको लिङ्गसंख्यायोगः। न वा दर्शनस्येति। अभावरूपत्वादिति भावः

षः । किं कारणम् । अदर्शनस्याशक्यत्वात् । अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति । साहचर्यात् । योगाभावाच्चान्यस्य * । अदर्शनेन योगो नास्तीति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् । समासउत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः* । समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरा पञ्चालाः । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । समासउत्तरपदस्यैव । क्व मा भूत् । पञ्चालमधुरे इति । लुपि युक्तवत् ॥ ऽजातेः शब्दकौस्तुभः

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥ कथमिदं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणानीति । किं चातः । यदि विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति । सिद्धं पञ्चाला जनपद इति । सुभिक्षः । संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति । न सिध्यति । अथ विज्ञायते जातेर्यानि विशेषणानीति । सिद्धं सुभिक्षः सपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति । पञ्चाला जनपद इति न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति नापि जातेर्यानि विशेषणानीति । कथं तर्हि । विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति । आ जातेः । आ जातिप्रयोगात् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् * । जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थं इति । न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ।

योगाभावादिति । अदर्शनेन प्रकृत्यर्थेन युक्त इत्यर्थः । मधुरा पञ्चाला इति । वर्तिपदार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थ इति सिद्धे नियमः क्रियते । अत एव मधुरा गोदा इति भवति न तु मधुरा गोदाविति । द्वन्द्वेऽपि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात् ॥

विशेष । कथमिति । किं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः । विशेषणानां युक्तवद्व्यक्तिवचने जातिर्यदा विशेषणं तदा नेति । अथ वैयधिकरण्येन जातेर्यानि विशेषणानि तेषां नेति । अजातेरिति चासमर्थसमासो भवति । नानञः सम्बन्धात् । उभयथा वाव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः । आजातिप्रयोगादिति । सूत्रे आङः प्रश्लेषो न तु नञः । अत्रायमर्थः । तावद्युक्तवद्भावो भवति यावज्जातिर्न प्रक्रान्ता यदा तु जातिः प्रक्रम्यते विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा तदा युक्तवद्भावो न भवतीति । बदरीसूक्ष्मकण्टकेति । मधुरादीनां विशेषणानां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसंख्यायोगः । वृक्षोपनिपाते तु वृक्षाश्रय-

समानाधिकरणत्वातिसद्धम् *। सामानाधिकरण्याद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति। यद्येवं, नार्थोऽनेन। लुपोन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति। क्वान्यत्र। बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति। किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति। आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तद् लिङ्गं जहाति। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। इदं तत्र तत्रोच्यते। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तदनेन क्रियते। हरीतक्यादिषु व्यक्तिः *। हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि। खलतिकादिषु वचनम् *। खलतिकादिषुवचनं भवति युक्तवद्भावेन। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि। मनुष्यलुपि प्रतिषेधः *। मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः। चञ्चा अभिरूपः। वध्रिका दर्शनीयः॥

तद् शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ ५३॥ किं या एताः कृत्रिमा-

लिङ्गसंख्यायोगः। आविष्टलिङ्गेति। आविष्टं लिङ्गं यया साऽऽविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गेत्यर्थः। सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेपि केन चिच्छब्देन किं चिल्लिङ्गं प्रत्याय्यतइति शब्दविशेषापेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते। उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादिति। जातेरुत्पत्तिविनाशायोगात्। शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते तेनाऽऽसंसारं यावच्छब्दो व्यवहारस्तावज्जातेर्नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः। गुणवचनानामिति। पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत्। पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं लिङ्गसर्वनामप्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति शुक्लं पटा इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य सम्बन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते। विशेषणानां गुणवचनानामित्यर्थः। युक्तवद्भावव्यक्तिवचने। आश्रयवल्लिङ्गसंख्ये इत्यर्थः। यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदायमनुवाद एव। आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात्। तद्गतयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात्। यदा तु जातिविशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः। हरीतक्यादिष्विति। नियमार्थमेतत्। तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति। खलतिक इति। खलतिको नाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि वनानीति लिङ्गमभिधेयाश्रयमेव भवति। मनुष्यलुपीति। विशेषणानामयं प्रतिषेधः। तेन चञ्चाभिरूप इत्यभिधेयाश्रये लिङ्गसंख्ये भवतः। तृणमयः पुरुषश्चञ्चा तत्सदृशोपि मनुष्यश्चञ्चा। संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुम्मनुष्यइति लुप्॥

तदशिष्यम्। किं या एता इति। प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः। नेत्याहेति। प्रत्यासत्तेः

ष्टिघुभादिसंज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् । नेत्याह । संज्ञानं संज्ञा । तदशिष्यम् ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥ इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तं वर्तते । बह्वर्थेऽर्थाः । तत्र युक्तं बहुवचनम् । तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यते एतदयुक्तम् । बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्तव्यम् । अत उत्तरं पठति । जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम्* । जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद् व्रीहौ व्रीहित्वम् । यवे यवत्वम् । गार्ग्ये गार्ग्यत्वम् । तदेकं, तच्च विवक्षितं तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन,मित्रमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रैकवचनादेशे उक्तम् * । किमुक्तम् । व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अर्थातिदेशात्सिद्धम्* । अर्थातिदेशोयम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् । बहूनाम-

---

सामर्थ्यं बलवत् । नहि टिघुभादिसंज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवज्ञावशास्त्रस्याशिष्यत्वे हेतुरुपपद्यते सम्बन्धाभावात् । संज्ञानमिति । अवगमः सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथाऽऽपो दाराः सिकता वर्षाः इत्युक्ते लिङ्गसंख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम् । एवं पञ्चाला वरणा इत्यादावपि । न च पञ्चालादयो यौगिका अपि तु जनपदादीनां संज्ञास्ततो योगानवगमात् तद्धितो नोत्पद्यते इति लुबपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्रभावात् केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानं वस्तु कस्य चिल्लिङ्गस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा । बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यत इति संख्यायोगोपि सिद्धः । एका सिकतेत्याद्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनात् सिध्यति ॥

जात्या । जातिरुपलक्षणम् । द्रव्यं तु शब्दार्थ इति दर्शनाश्रयेणाह । इदमयुक्तमिति । बहुष्वेकवचनमिति । अत्र पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याख्येति व्याख्यातम् । जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह । जात्याख्यायामिति । गार्ग्ये गार्ग्यत्वमिति । गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तम् । बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्य भावात् । एकस्मिंस्तु पिण्डे अवस्थाभेदानुगताडित्थत्वादिका जातिर्जात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यान्न गृह्यते । जातिपदार्थवादिमते हि सर्वे शब्दा जात्यर्थाभिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डविषया जातिराश्रीयते । बहूनामिति । बहूनामर्थानां बहुत्व-

र्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद् ब्रूयादेकोर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः * । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति । एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति । अस्मदो नाम युवप्रत्ययोश्च * । अस्मदो नाम प्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नामप्रयोगे, अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि । युवप्रत्ययप्रयोगे, अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि । युवग्रहणेन नार्थः । अस्मदो नाम प्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि । अपर आह । अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि । अशिष्यं वा बहुवत् पृथक्त्वाभिधानात् * । अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् । पृथक्त्वाभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहवस्तेर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति । यावता इदानीमेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति । जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् जातिशब्देन हि द्रव्यमभिधीयते जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमभिधीयत इति । एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति । अस्त्यत्र कां चिद् गां पश्यसीति । स पश्यति । पश्यति चायं गाः पृच्छति च कां चिदत्र गां पश्यसीति । नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति । यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति । जात्याख्यायाम् ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ।

मेवोच्यते इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यत इति बहुत्वाद् बहुवचनं भवतीति नास्ति स्थान्यादेशभावः । एवं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशात्स्थान्यादेशभावाभावः । संख्याप्रयोग इति । एकस्यैव बहुत्वातिदेशः क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । उभयपदार्थपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यातुमाह । अशिष्यमिति । तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद् द्रव्यस्येति यथेष्टप्रयोग उपपद्यते ॥

अस्मदः । तद्यदेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तौ शेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संविधाव-

अहं ब्रवीमि । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः । इमानीन्द्रियाणि कदा चित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तद्यथा । इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति । अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति । कदा चित्पारतन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि । अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति। यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः । अस्मदो ॥

फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ । उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे । उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बह्वस्तेर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति । फल्गुनी ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥६१॥ विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥ इमावपि योगौ शक्यावकर्तुम् । कथम् । पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धम् * । पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण इत्येवसिद्धम् ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम् । कृत्तिकारोहिण्यः । नक्षत्रइति किमर्थम् । तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू च माणवकौ तिष्यपुनर्वसवः । अथ नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम् । अयं तिष्यपुन-

---

त्वात् । कर्ह त्वविवक्षेति वयं पश्याम इत्यादि सिद्धम् । शरीरइवेन्द्रियेष्वप्यहंकारोत्पादादयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् पारतन्त्र्यविवक्षायां त्विन्द्रियाणामहं ब्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धम् । युष्मदस्मदोश्चैकशेषेस्मदोर्थ इयाभिधानाद्विवचनमिति नार्थो योगेन । संप्रत्ययप्रामाण्याच्च युष्मदि गुरौ पक्षे बहुवचनं सिद्धम् ॥

फल्गुनी । बह्वस्तेर्था इति । अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोस्त्येवेति तदापि बहुवचनमर्हंर्चाः छत्रिण इत्यादिन्यायेन सिद्धम् । एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्ततइति एकवचनाभावः । सर्वत्र लौकिकः प्रयोगः प्रामाण्येनाश्रीयते इत्यनवस्था न भवति ॥

तिष्य । नक्षत्र इति किमर्थमिति । तिष्यपुनर्वसवो माणवका इत्यत्र गौणत्वा-न्न भविष्यतीति प्रश्नः । उत्तरवादिनस्त्वयमभिप्रायः । तिष्येण युक्तः कालस्तिष्ये जातो वा

वसुशब्दो ऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च कालवाची । तद्यथा बहवस्तिष्यपुनर्वसवोतिक्रान्ताः कतरेण तिष्येण गत इति । तद्यो ज्योतिषि वर्त्तते तस्येदं ग्रहणम् । अथ वा नक्षत्रइति वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । विदेशस्थमपि तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यंभवति । अथ वा नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू । अथ द्वन्द्वइति किमर्थम् । यस्तिष्यस्तौपुनर्वसू येषां ते इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः । बहुवचनस्येति किमर्थम् । उदितं तिष्यपुनर्वसु । कथं चात्रैकवचनम् । जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति । अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।

माणवकस्तिष्य इति यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वम् । ज्योतिषि वर्ततइति । नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन । नैतदस्ति । अन्तरङ्गः कालः बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात् । यथाऽकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मेति मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति । द्वितीयेन तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरङ्गोपि माणवको निवर्त्यते । ननु नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्ते अर्थाद्द्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह । अथवेति । तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते नक्षत्र इति चानुवर्तते तेन यत्किंचित्तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रयोरेव भवतीत्यर्थः । यलोपि कृतमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेण आह । अथवेति । स्वरूपग्रहणे प्राप्ते र्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणम् । पुनर्नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेश इति पर्यायाणामपि ग्रहणसिद्धिः । तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति । के चिदाहुः । पुरुषा अन्यपदार्थः नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः । अन्ये त्वाहुः । नक्षत्रवृत्तेः समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्गः एव नास्तीत्यवयवेन विग्रहः । समुदायः समासार्थ इति तिष्यादय एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्तइत्यस्ति प्रसङ्गः । जातिद्वन्द्वइति । कथमनयोर्जातिशब्दत्वम् । यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा जातिर्गृह्यते न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविषया । एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि नक्षत्राणि दर्शने भिन्नाधारा जातिः संभवतीति न कश्चिद्दोषः । सर्वो द्वन्द्व इति । अप्राणिजातिद्वन्द्वे

बाभ्रवशालङ्कायनं बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति । अथ वा-नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः ॥

इति महाभाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥ रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्ताविती यत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात् वृक्षाः प्लक्षा इति । इह न स्यादक्षाः पादा माषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते । श्रुतौ च रूपग्रहणम् । अथैकग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणां शेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ शेषग्रहणं कि-

---

नित्यमेकवद्भवति । प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्धस्यार्थो बहुवचनग्रहणेन लिङ्गेन सूच्यते । एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागार्थमारब्धम् । प्राख्यङ्गादीनां समाहार एव न तु प्राख्यङ्गादीनामिव समाहार इति । ततस्तत्प्रकरणानुपात्तानां समाहारेतरेतरयोर्योगयोर्द्वन्द्वः सिद्ध एव । अथ वेति । नह्येतेषु लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध इति भावः । प्राणा एवेति । तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामेत एव प्राणा उच्यन्ते ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

सरूपा । रूपग्रहणमिति । रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षत्वाच्च तद्गतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते । प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामित्युच्यमाने भवति । रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । सरूपाणामिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकाऽन्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः । शब्दोऽर्थश्चेति । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति । ततस्तत्रार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्येतेत्यर्थः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसंबन्धिरूपं गृह्यते न तु चक्षुर्ग्राह्यमित्याह । श्रुतौ चेति । श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः । अथवा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतिरुच्यते । एकग्रहणमिति । शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति । शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षेऽप्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यतइति प्रश्नः । द्विबह्वोरिति । द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्यक्तिन्यायाश्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेऽपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्संख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा ग्रहं संमार्ष्टीति भावः । शेषग्रहणमिति । सरूपाणामेकः साधु-

मर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्ताविनीयत्यु च्यमाने आदेशोयं वि-
ज्ञायेत । तत्र को दोषः । अक्षश्चाक्षश्चाक्षौ । आन्तर्यतो द्व्युदात्तव-
तः स्थानितो द्व्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्र-
कल्पेत । तत्र को दोषः। गर्गा वत्सा विदा उर्वाः । यञञो बहुष्वञञो
बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यञन्तं यद्बहुषु
अञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यमिह हि दोषः स्या-
त् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । एकविभक्ताविति किमर्थ-
म् । पयः पयो जरयति वासो वासश्छादयति ब्राह्मणाभ्यां च कृतं
ब्राह्मणाभ्यां च देहीति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रत्यर्थं शब्दनि-

र्भवतीति वाक्यशेषोध्याहरिष्यत इति भावः । आदेशोयमिति । षष्ठी स्थानेयोगेति निय-
मात् । तत्र को दोष इति । अन्तरतम एक आदेशः प्रवर्तिष्यत इति भावः। इतरस्तु स्वरे
दोषमाह । अक्षश्चाक्षश्चेति । द्व्युदात्तवत इति। द्वावुदात्तवन्तावक्षशब्दौ यस्य समुदायस्य
स द्व्युदात्तवान् समुदायः । आदेशोपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति द्व्यु-
दात्तवानुच्यते। एतच्चोपलक्षणं तेन द्व्यनुदात्तस्य द्व्यनुदात्त आदेशः प्राप्नोति। लोप्य-
लोपितेति । लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसंबन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्गा इति।
प्रकृतिरर्थाभेदादेकैव । यञ्प्रत्ययास्तु बहवः । यञाकृतेश्च एकत्वाद् व्यवधाना-
भावादनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्ग य य य इति स्थिते यदा
गर्गशब्दं मुक्त्वा प्रत्यायानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वाल्लुक्
सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः
क्रियते तत्र गर्ग य इत्यंस्थान्ययोश्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः । तत्र यशब्दान्तस्य
बहुषु वृत्तिः न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यञन्तं यद्बहुष्विति । आदेशपक्षेपि वचन-
सामर्थ्यात् सारूप्यात् यञ्बुद्ध्युत्पादायञन्तमेतदित्याश्रीयते । काश्यपा इति । काश्यप
इवायं तत्प्रतिकृतिरित्येवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्य इति लुप्
ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्र-
युज्यते स च बह्वर्थोञन्तश्चेति लुक्प्रसङ्गः । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परि-
हार उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः। पय इति । उत्तरत्रार्थं विप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं
करिष्यते । किमर्थं पुनरिति । जातिः शब्दार्थः । तस्याश्चैकत्वादनेकशब्दाप्रयोगः ।
आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः । द्रव्यं पदार्थ
उपलक्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धव्यमित्याह । प्रत्यर्थमिति । यावन्ति द्रव्याणि
विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपलक्षयाणां प्रयो-

वेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् *। प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते। किमिदं प्रत्यर्थमिति। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेतस्मात्कारणाद् नैकेन शब्देनानेकस्याभिधानं प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम् * तत्रानेकार्थाभिधाने अनेकशब्दत्वं प्राप्नोति। इष्यते च एकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति। तस्मादेकशेषः *। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते। तच्चैतत्स्यात्। लघीयसी सरूपनिवृत्तिः। गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। तच्च न। लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। किं कारणम्। यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवमप्येतस्मिन् सति किंचिदाचार्यः सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते। किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति। एवं भवितुमर्हति। एकविभक्ताविति चेन्ना-

---

प्राप्त एकशेषारम्भ इत्यर्थः। किमिदमिति। यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः। प्रयोगात्तु शब्दशक्तावनुगम्यमानायां न किं चिदारब्धव्यम्। द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेकः शब्दोऽनेकमर्थं द्व्यादिवत् प्रत्याययिष्यति। अन्यथा एकशेषारम्भेपि कथं प्रत्यायकः स्यात्। नहि स्वतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते। मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे। लाघवायैकशेषारम्भश्चेत्तन्न। लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः। तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति। एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। अवरतो द्वयोरिति। यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः। शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात्। यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः। चतुष्प्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदाद् बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः। सुकरतरकं चेति। एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति वृद्धो यूनेत्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानात्। अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक् प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः। किं पुनरिति। किमयमेकशब्दः संख्यावाची [illegible]तावाची वेति प्रश्नः। एवं भवितुमिति। संख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्।

भावाद्विभक्तेः* । एकविभक्ताविति चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावाद्विभक्तेर्नहि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्थवत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति । यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते । पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात्* । पृथक्सर्वेषामिति चेद् एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति । यावता समर्थः कृतः न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति । अग्निचित्सोमसुदिति । यथा । यत्र च प्रत्ययनिमित्ताप्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रयोगो भवत्यधुना इयानिति यथा । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । कुतो नु खल्वेतत् । परयोर्वृत्त्वशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरिति । तत्रै

नाभावादिति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते । वर्तिपदार्थानां सर्वत्र संख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात् । गुणे च संख्या विवक्ष्यते यथा पशुना यजेतेति । एवं चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरुत्पत्तव्यं न तु समुदायात् । यत्र क्व चिद्गुणेऽपि संख्या न विवक्ष्यते यथा कर्तुरीप्सिततममिति द्वयोर्बहूनां वेप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा प्रवर्तते तत्र नान्तरीयकं संख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते । ननु चेति । अवयवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजननात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तया सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा । अर्थवत्समुदायानामिति । अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह । यदि पुनरिति । पृथक् सर्वेषामिति । वृक्षस् वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि तेषामेकशेषउच्यमानेविभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपेनेति । वृक्ष स् स् स् इति स्थिते संयोगान्तलोपोभविष्यति । ननुसंयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वपदं सकारान्तं द्वौ सकारौ पदे इति पदत्रयं संपद्यतइति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्तेन भाव्यम् । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनाद्वल्ङ्यादिलोपेनैव च भाव्यम् । अत्र व्याचक्षते । संयोगस्य योऽन्तः सकारस्त

तत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि, सत्याम् । संयोगादिलोपेन सिद्धमिति । न सिध्यति । तत्रावरतो द्वयोस्सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति । क्व च संयोगान्तलोपो नास्ति द्विवचनबहुवचनयोः । यदि पुनः समासएकशेष उच्यते किं कृतं भवति कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति । तर्त्तर्हि समासग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमिति । समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः* । समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति। स्वर। अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे कृतेएकशेषः प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर । समासान्त । ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इद-

---

लोपः स च हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेति। संयोगादिलोपेनेति। अत्राप्येकपदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः। संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये,आदिश्च वृत्तशब्दापेक्षया तस्य लोपो हल्ङ्याबित्यनेनेत्यर्थः। अवरतइति। स् वृत्तसिति प्राप्नोति।दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत् न पुनः कदाचित्तयाणां श्रवणप्रतिपादनार्थम्। द्विवचनबहुवचनयोरिति। ये स्वभावादेव द्विवचनबहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः सिकता इत्यादयः तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनानांश्रवणप्रसङ्गः । कृतैकशेषाणांवा पुनरेकशेषे क्रियमाणेद्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोपउक्तः स परिहृतः। अथ वा सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः। स्वरसमासान्तेष्विति । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोत्यथ परशेषस्तदाश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। परत्वादिति । ननु प्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधकः। नैतदस्ति। निरवकाशो हि बाधको भवति। कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्विरोधाभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः। ऋक्चेति। ऋच् ऋच् अ इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुकालुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावात्येकविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्या तस्यां च नास्ति सारूप्यं एकोहि ऋक्शब्दः अपर ऋचशब्दः समासान्तः । समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति पक्षे तेनैव व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात्। समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तः

मिह संप्रधार्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति । अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् * । अङ्गाश्रये च कार्ये एकशेषो वक्तव्यः । स्रुसा च स्रुसारी च स्रुसारः । अङ्गाश्रये कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यमङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति । किम-त्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् । तिङ्समासे तिङ्समासवचनम् । तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः । एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । स-मासे तिङ्समास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्समासे प्रकृते ति-ङ्समासो वक्तव्यः । तिङ्विधिप्रतिषेधश्च * । तिङ् च कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः । पचति च पचति च पचतः तस्शब्दो विधेयः ति-शब्दः प्रतिषेध्यः । यदि पुनरसमासएकशेष उच्येत । असमासे व-चनलोपः * । यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः । ननु चोत्पत्तावेव वचनलोपं चोदिताः स्मः । द्विवचनबहुवचनविधिं द्वन्द्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते । द्विवचनबहुवचनविधिः * । द्विवचनबहु-वचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । द्वन्द्वप्रतिषेधश्च * । द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृ-क्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । चार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्वः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । सा-

---

समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति ऋग्ऋचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः । अङ्गाश्रयेचेति । चशब्दादनङ्गाश्रयेपि । यथा नौश्च नावौ चेति । स्रुसा च स्रुसारी चेति । किमर्थमेकमेकवचनान्तं द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत् सर्वथा वैरू-प्यप्रतिपादनाय । तथाहि । यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्य-यलक्षणमाश्रीयते तदाच वैरूप्यमथापि समासविभक्तेरेकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति । समासएकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेप्येकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो वक्तव्य इत्यर्थः । एकमिति । विनापि तेनार्थस्यावगमात् । प्रकृत इति । आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र द्वन्द्वस्य सरूपाणामिति वक्तव्यम् । यदिपुनरिति । दोषान्तरा-भिधानाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । पूर्वं दोषमात्रमुपन्यस्तं केवलाया विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोतीति । इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्ये-तत्प्रतिपाद्यते तिङन्तान्यवकाश इति कारकभेदात् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रस-

वकाश एकशेषः । कोवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः । यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति । विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति । एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् * । एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् । पृथग् विभक्तिप्रतिषेधार्थं पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च देहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतम् । न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्ता संप्रदानमिति । अशक्यौ युगपन्निर्देष्टुं तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद् युगपद्वचनं न भविष्यति । अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः * । अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीति एकशेष आरभ्यते । तस्मान्नैकशब्दत्वम् । तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति । अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । वचनलोपः परि-

---

एकशेषो विधेयः । ततश्च परत्वात्सरूपाणामेकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्यपि वा पुनः प्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासान्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्ग एव । एकविभक्त्यन्तानामिति । सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । किंप्रयोजनमिति । एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्नः । षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति । नवेति । एकविभक्त्यन्तानामिति न कर्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् ततश्चानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनसिद्धिः । विप्रतिषिद्धाविति । चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते । तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते यश्च शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः । अयं तर्हीति । एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः । यदि पुनरिति । एकविभक्ताविति न क्रियते ह्रस्वो नपुंसक इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् । उच्यते । लावस्थायामेव पच् ल पच् ल् इति स्थिते अदन्तत्वात्

हतो भवति । प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् * । प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जनयित्री मातारौ च धान्यस्य मातृमातारः । किं कारणम् । सरूपत्वात् । सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि । किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोःप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ह्येतानि क्व चिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते । हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानम् * । हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी हरिणस्यापि हरिणी हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी श्येनस्यापि स्त्री श्येनी श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी रोहिणस्यापि रोहिणी रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ । न वा पदस्यार्थे प्रयोगात्*न वा एषदोषः । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते ।

प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः । मातृमात्रोरिति । कथमयं निर्देशः यावतैकशेषेण भाव्यम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभावः । एवं ह्यर्थौ विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेत्तृवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष चार्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादनैकशेषो न भवति । कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्त्र्यर्थानवगतिः । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्तानां सारूप्य इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात् विभक्त्यन्तानां तु सरूपाणामेकशेषे यत्रैव तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैवैकशेषो न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः । हरितेति । एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिध्यत्येकशेषः । हरितस्य स्त्रीति । नानेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते तत्र हि ङीषा भाव्यं हरितीति किं तर्हि अयमर्थः हरितशब्दस्य हरिणी सा च स्त्री । न वेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिह नानुवर्तते । सारूप्यं चेहाश्रीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदान्येव । शास्त्रेपि प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः ।

विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहस्य शब्दस्यना-न्तरेणलौकिकंप्रयोगम् तस्मिंश्चलौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि । अपर आह । नवा पदस्यार्थे प्रयोगात् । न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहस्य शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति । अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ लौकिकेप्रयोगे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति । अथानेन पक्षेणार्थः स्यात् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणं किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति । ननु चोक्तं क्वचिद्वच-

---

तेन पदावस्थायां मातृमातार इति वैरूप्यादेकशेषाभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् । अपर आहेति । पक्षासम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह । अथानेनेति । विभक्तिः सारूप्येणेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्था एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वाद् ङ्याबन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति । स्वरभिन्नानामिति वचनान्ङीबन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः । येत्वाहुर्हरितहरिणयोरेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियतइति तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः । मातृमात्रोस्तु क्व चित्सारूप्येप्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषाभावः । यत्र वेति । अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते । विभाग इति । कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते । तत्र कस्मिंश्चित् कारके विवक्षिते तन्निमित्तया विभक्त्या भाव्यमित्येतुविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य

नलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिरिति । सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति । यदप्युच्यते द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः । कोवकाशः । तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयपदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति-पचतः पचन्ति । नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि । अथ वा पुनरस्त्वेकविभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ता

लोपो वक्तव्यः । तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । न ङिसंबुद्ध्योरिति तु ज्ञापकं नलोपविषयमेवाथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ज्ञापकम् । एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनबहुवचनासिद्धिरेव । सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैकशेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो भिन्नार्थत्वाद् एकशेषहत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह । नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्त इत्याह । अथापीति । यथाजातीयकानामिति । द्रव्यवाचिनामित्यर्थः । एकाहीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्वैव निवृत्तभेदा प्रतीयते । भवद्भिरास्यत इत्यादौ वस्तुस्थितया कर्तृभेदाद् भेदेपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात् । प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्वं क्रियायां विघ्नन्ति । नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसंख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तव्यम् । भवत्वनेको लकारः लकारजातेरव्यवधानाल्लस्येत्यत्र लजात्याश्रयणादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थ

विति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति। नैष दोषः। परिहृतमेतत्। अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति। ननु चोक्तं नियमान्न प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति। नैष दोषः। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः॥ यथाजातीयकानां समासः। कथंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम् *। सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति। सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानांचैकशेषे सिद्धम्। अपत्यादिष्वित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः। गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः। एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः। असारूप्यादे

आन्तर्याद् द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यदोषः। तुल्यजातीयस्येति। अवयवानां समुदायार्थं तन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यते विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनायं न्यायो बाध्यते इत्यवयवेभ्यः एव विभक्त्युत्पत्तिः। सुबन्तानामिति। यद्यपि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुबन्तमेवेति सोपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव समासः। अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदे न स्युः। उत्तरपदमेव तु तत्रासुबन्तम्। इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। उच्यते। विरूपाणामपि समानार्थानामिति भविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा। दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम्। उपधां विभक्तिविशेषमसंबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति बहिरङ्गम्। सर्वत्रेति। षट्‌पक्षा इहोपक्षिप्ताः पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः। एकवचनान्तानां वा समासादेकस्यां विभक्तौ परतः सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः प्रातिपदिकानां वा सहविवक्षायां प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति। तत्र पश्चिमं पक्षत्रयमङ्गीकृतम्। तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्वाद् लुकि कृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणं च नास्ति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद् ङ्याप्प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः। यदा तु सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुबन्ताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात्पूर्वमेकशेषः पश्चात्तद्धित इति न कश्चिद्दोषः। प्रातिपदिकानां चेति। अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेकशेषः पश्चात्सुब्विरथ वा तद्धित एव पश्चादुत्पद्यतइति भावः। बहवश्च यञ इति। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद् बहुष्वपत्येषु बहवो यञ उत्पाद्याः। तत्र गर्ग य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्राति-

कशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यञः । एवं प्रकृतयोऽपि बह्व्यः स्युः । नैवं शक्यमिह हि दोषः स्याद् गर्गा वत्सा बिदा उर्वा इति । यञो बहुष्वञो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यञन्तं यद्बहुष्वञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चै तल्लौकिकं गोत्रम् । अथ वा पुनरस्तु एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति । सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् । यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते । कथमक्षाः पादा माषा इति । नानार्थानामपि सरूपाणाम् * । नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । एकार्थानामपि विरूपाणाम् * । एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कु-

---

पदिकत्वात्तत एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृतिसन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरीकृता प्रकृतिर्विभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं हातुं शक्यते । न च यञां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्यते । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षः तदा गर्ग य अस् ग अस् य अस् इति स्थिते पूर्वस्य यअस् शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाता द्वैरूप्यं प्रातिपदिकैकशेषपक्षेऽपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एवं प्रकृतयोऽपीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्राधान्यभेदे च गुणस्यावृत्त्या गार्ग्यशब्दानामेवैकशेषः क्रियतइत्यर्थः । यञो बहुष्विति । यदा यञामेवैकशेषः क्रियते तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्तत इति लुक् सिध्यति गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते किं तर्हि यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति । यञन्तं यदिति । तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते । काश्यपा इति । एकस्मिन् काश्यपापत्येऽञि कृते तत्प्रतिकृतिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अञन्तं बहुषु वर्ततइति लुक्प्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रतिकृतिवृत्तित्वान्नैतदञन्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहूनामप्यपत्यानां सम्बन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात् समानार्थत्व-

टिलदण्डाविति वा । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः* । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ । इह कस्मान्न भवति । एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः * । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । नह्येकाविल्यनेनार्थौ गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः । नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्ययादिति । अर्थासंप्रत्ययेपि हि सत्येकशेषो भवति । तद्यथा । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । नचोच्यते वृद्धयुवाना विति भवतिचैकशेषः । यदप्युच्यते अन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेप्येकशेषो भवति । तद्यथा । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः । एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकपरिहारोयम् । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र ह्यर्थासंप्रत्यय एव वा अ-

---

मस्ति । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं एतद्वक्तव्यं तेनैवाजगो बहुष्विल्यपि पक्षे आश्रीयमाणे इष्टं सिध्यति । यदा त्वजन्तं यद्बहुष्वित्याश्रीयते तदाऽव्यदिकन्यायाश्रयणात् वक्रदण्डश्चकुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः । स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अक्षश्चेति । एकोक्षशब्दोऽशेर्देवनइति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः द्वितीयस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्त स्तस्यैव शेषो भवति एको मीमांसकशब्दो ण्वुलन्तत्वान्मध्योदात्तः परस्तु मीमांसामधीते इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः । एकश्चेति । द्वन्द्वोप्यत्रानभिधानान्न भवति । अर्थासंप्रत्ययादिति । यत्रैकः शब्दोनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानाद् । एकाविति चोक्तेऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति । असंदिग्धेन पदान्तरेणायमर्थः प्रत्याय्यतइत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य संभवात् संदेहादर्थासंप्रत्ययः । उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् संदेहनिवृत्तिः । ननु वृद्धो यूनेति वचनात् संदेहेप्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसंदेहविषयसंभवात्कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः । नैतदस्ति । अक्षादिष्वपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । एवं तर्हीति । अर्थासम्प्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः । यदि तर्हीति । प्रत्ययं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं द्व्यादीना-

न्यपदार्थं तेव वा भवति तत्रैकशेषः गार्ग्यौ विंशती इति यथा। अथ वा नेमे एकशेषशब्दाः। यद तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति। तत्र को दोषः। एकवचनं प्राप्नोति एकार्था हि समुदाया भवन्ति यथा यूथं शतं वनमिति। सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः। किंकृतं सारूप्यम्। अन्योन्यकृतं सारूप्यम्। सन्ति पुनः केचिद् अन्येपि शब्दाः येषामन्योन्यकृतो भावः। सन्तीत्याह। माता पिता भ्रातेति। विषम उपन्यासः। सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते। इह पुनरेकेनाप्यपायेन भवति चत्वार इति। अन्यदिदानीमेतदुच्यते कृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते इति। यत्तु भवानस्माँश्चोदयति सन्ति पुनः के चिदन्येपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भाव इति तत्रैतेऽस्माभिरुपन्यस्ताः तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्त इति। एतच्च वार्तम्। एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र। एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः

मभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः। यत्तु वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम्। समुदाया इति। समुदायवाचिन इत्यर्थः। किंकृतमिति। एकस्यैकस्येति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्ततइति प्रश्नः। अन्योन्यकृतमिति। परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति। तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते। मातेति। यथा सुतं जन्मनः प्रागलब्धमातृव्यपदेशं स्त्रीपश्चाल्लभ्यते एवं संख्येयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रवर्तत इत्यर्थः। अपायेष्वपीति। पुत्त्रविनाशेपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते पितृविनाशे पुत्त्रव्यपदेशः। चतुर्णां त्वेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः। अन्यदिदानीमिति। अवश्यं साधर्म्ये सति वैधर्म्येण भाव्यम्। अन्यथा तत्त्वमेव स्याद् न तु साधर्म्यम्। यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावने न कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः। मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्तइति सम्बन्ध्यन्तरविनाशेपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते द्व्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाभावात्कथं प्रवर्तेरन्। एतच्च वार्तमिति। एतद्युक्तम्। यदाश्रयसन्निधानादेकापायेपि मात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्तन्तइत्यर्थः। इदानीमेतद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति। एकैक इति। यथोद्यन्तॄणां परस्परसन्निधिकृतं कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथा द्व्यादिव्यपदेशोपीत्यर्थः। कथं तत्रेति न्याय्यमित्यभिप्रायः। एकैक इति। कर्तृत्वमेकैकापायेपरस्परनिरपेक्षमित्यर्थः। कारणमुद्यम

कथं युक्तम् । कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् । तस्मात्पृथक्पृथक्ते कर्तारः सव्यपेचास्तु ॥ ॥ प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो ऽसरूपत्वात् * । प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । असरूपत्वात् । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वात् * । द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणमेकार्थत्वादेकोयमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थश्चैकः । एक एकपदार्थः । नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्व्यर्थो बह्वर्थश्च । नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम् * । नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोनर्थकः स्यात् । इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वाऽनेकार्थता स्यात् । वाचनिकी वा । तद्यदि तावत्स्वाभाविकी, अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् * । अशिष्य एकशेषः । किं कारणमेकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोयमवशिष्यते । स च द्व्यर्थो भवति बह्वर्थश्चेति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव ।

चेदिति । कर्तृत्वप्रतीताविल्यर्थः । कार्यकल्पितत्वाच्छक्तोनामेव मुक्तम् । तत्तुल्यमिति । तेनोद्यन्तातुल्यं द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थः । अथ वा तत्तुल्यमिति द्व्यादिशब्देष्वप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । प्रथमेति । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेषः पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्षपराक्षादिभेदे विरोधात् क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः । कृते चैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः । यदा तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षः । अत्रापि च निवृत्तभेदाया एवं क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदैकशेषो न वक्तव्यः । द्विवचनेति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सहविवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्वार्थे अवस्थेयमिति भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः । विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषेऽर्थाभावाद्द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्यमाणोऽनेकार्थः किमेकशेषेण । वाचनिकीवेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्व्यर्थं इति । सरूपाणामेकशेषोनेकार्थस्यैकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाणः शब्दोने-

कथं पुनरेकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च शक्या लब्धुम्। तच्चैकशेषकृतं, नह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति। पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति। अग्निचित्सोमसुदिति यथा। तेन मन्यामहे लोपकृतमेतद्येनात्र अन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति। एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद् येनाचैकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च भवति। उच्येत तर्हि न तु गम्येत। यो हि गामश्व इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वता ऽवश्यं लोकः पृष्ठतोनुगन्तव्यः। केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुञ्जतइति। लोके चैकैकस्मिन् वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षौ बहुषु वृक्षा इति। यदि तर्हि लोकोवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते। अथ किमर्थं लोप आरभ्यते। प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभते एकशेषारम्भे पुनरस्य न किं चित्प्रयोजनमस्ति। ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति। यदि चैकेनानेकस्याभिधानं स्यात्। न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात्। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव *। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानाद् अप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते। यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव। यदपि द्व्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव। यदपि द्व्य-

---

कार्थाभिधायोति। एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते। एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः। इतर एतत्सामर्थ्यमजानन्नाह। कथमिति। तच्चैकशेषकृतमिति। एकशेषविधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः। लोपकृतमिति। लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः। अनेनेति। एकशेषविधानेन। उच्येतेति। वचनादनेकार्थं कार्याणि प्रवर्तन्तां यथा जात्याख्यायामेकस्मिन्निति। न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थः संपद्यतइत्यर्थः। गामश्वइति। अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः। यदि तर्हीति। यदि च लोकः प्रमाणमित्यर्थः। उच्येत तर्ह्यतः प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः। तदपि प्रत्यर्थमेवेति। अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यश्च द्व्यर्थः शब्दो नासौ द्व्यर्थतां जहाति बह्वर्थश्च बह्वर्थतां री-

र्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः । यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येव पक्षो न्याय्यः । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम् * । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोपि पक्षो न्याय्य एव यद्प्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । यदि तर्ह्येकेनानेकस्याभिधानं भवति प्लक्षन्यग्रोधौ । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणमुक्तार्थानामप्रयोग इति । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः * । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो ऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तः । यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति । सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् । किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् । किं कारणम् । अभिधानस्वाभाव्यात् । अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् * । स्वाभाविकमभिधानंभवति । उभयदर्शनाच्च * । उभयं खल्वपि दृश्यत विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा । द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पु

दसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावतामिति । वृक्षश्च वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्धएकशेषे अनेकार्थ तैकस्य न स्यात् । एकेनापीति । सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्तइत्यर्थः । प्लक्षन्यग्रोधाविति । अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थ प्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । प्लक्षावित्युक्ते प्लक्षस्य प्लक्षान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः । उभयदर्शनाच्चेति । सरूपस्य विरूपस्य चैकस्यानेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः । द्यावेति । द्योशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगित्याकारः गोतो णिदित्योकारान्तग्रहणाणित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । पृथिवी इति । द्विवचनान्तं वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पृथिवीशब्देनाच दिवस्पृथिव्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । प्रकरणादिवशाच्चार्थ विशेषावसायस्तच प्रवृत्तिनिमित्तभेदेपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी

नः सरूपाणाम्। आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः*। आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते। एका आकृतिः सा चाभिधीयते इति। कथं पुनर्ज्ञायते एका आकृतिः साचाभिधीयते इति। प्रख्याविशेषात् *। नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते। शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति। यद्यपि तावत्प्रख्याविशेषाज् ज्ञायते एका आकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयते इति। अव्यपवर्गगतेश्च *। अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयतइति। नहि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति। ज्ञायते चैकोपदिष्टम् *। ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम्। गौरस्य कदा चिदुपदिष्टो भवति स तमन्यस्मिन्देशेऽन्यस्मिन्कालेऽन्यस्यां च वयोवस्थायां दृष्ट्वा जानाति अयं

दृश्यते तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेपि प्रत्याख्यायत एकशेषः। अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्षशब्दः प्रयुज्यते न तु द्वन्द्वः। अनभिधानात्। इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति। आकृत्यभिधानादिति। जातिः पदार्थः तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः। कथं पुनरिति। द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः। प्रख्याविशेषादिति। प्रख्या बुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते। गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव एकत्वं चावसीयते। गौरित्युक्त इति। गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादैक्यं सामान्यस्यावसीयतइत्यर्थः। कुतस्त्वेतदिति। भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वाद् अभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः। अव्यपवर्गगतेश्चेति। अव्यपवर्गोऽभेदः अविच्छेदः अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः। जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका वाहदोहादय उपपद्यन्ते जातितद्वतोश्चाभेदोपचाराद् गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोप्युपपद्यते। अथ प्रख्याविशेषादव्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानम्। एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वान्नैष दोषः। अनभिधीयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम्। तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति भिन्नवृक्षालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य। एकोपदिष्टमिति। एकस्मिन्नुपदिष्टे गौ-

गौरिति । कः पुनरस्य विशेषः । प्रख्याविशेषादित्यतः । तस्यैवोपोद्घलकमेतत्प्रख्याविशेषाज् ज्ञायते चैकोपदिष्टमिति । धर्मशास्त्रं च तथा * । एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यात् । एकं ब्राह्मणमहत्वा एकां च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् । कः पुनरत्र विशेषः अव्यपवर्गगतेश्चेत्यतः । तस्यैवोपोद्घलकमेतत् अव्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति । अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् । अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । क्वास्तीत्याह । किम् । आदित्यः । तद्यथा । एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते । एवं तर्हि, इन्द्रवद्विषयः * । तद्यथा । एक इन्द्रोनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । एकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइति । नैकमनेकाधिकरणस्थं युगप-

---

त्वया पदा न स्प्रष्टव्य इत्यादि वस्तु । अथ वैकमुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं गोत्वादि सर्वत्र ज्ञायतइत्यर्थः । उपोद्घलकमिति । उद्गतं बलं प्रत्यक्षं तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य उद्घलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जातिसद्भावे ज्ञायते चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तं देशकालावस्थापिण्डान्तरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्भावोनुमीयते इत्यर्थः । अथवा बलमुद्दीपयत्युपोद्घलकमुपबृंहकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति । अनेनैतद्दर्शयति । न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति ग्राह्यं किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकाराणामप्यविगीतप्रमाणभावस्मृत्युपनिबद्धवचनानां जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः । एकं ब्राह्मणमिति । एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्येति । अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता । स्मृतिकाराणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः । नन्वेकमनेकस्थं कथं भवति । नहि देवदत्तो युगपन्मथुरायां स्रुघ्ने च भवतीत्यत आह । अस्ति चेति । अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्थः तथापि तत्सद्भावे विवादान्नासौ दृष्टान्तत्वे नोपात्तः । इतीन्द्रवद्विषय इति । एकस्याप्यनेक इति वाक्यशेषः । शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते प्रत्ययः । सर्वत्रेति । सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यतइत्यर्थः । एकशेषेपीति ।

दिति चेत्तथैकशेषे * । यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगप दुपलभ्यतइतिएकशेषे तस्य दोषः स्यात् । एकशेषेपि नैको वृक्षश-ब्दोनेकमर्थं युगपदभिदधीत । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभि-धीयतइति । द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः* । द्रव्याभिधाने स-त्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् । तत्र को दोषः । तत्रासर्वद्रव्यगतिः * । तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को दोषः गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत अपरोशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलनवाप्तिः । ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थः तस्यापि यद्यनवयवे-न चोद्यते न चानुबध्यते । विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । यथा आदित्यः । ननु च यस्यापिद्रव्यं पदार्थः तस्याप्यनवयवेन चोद्यते प्र-त्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयापि तर्हि द्वि-

---

यद्येकस्यानेकसंबन्धो नाभ्युपगम्यते तदैकःशब्दोऽनेकमर्थं संबन्धाभावान्न प्रत्याययेदित्य-र्थः । उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह । द्रव्याभिधाने हीति । श्रुतिस्मृतिविहितानां सर्व-व्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्वविषया चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः । अथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्य-विषयमेव कर्म क्रियते तत्राप्युच्यते एकाकृतिरिति चेति । चशब्दस्तु शब्दस्यार्थं वक्ष्य-माणार्थापेक्षया समुच्चये वा । स चेदानीमिति । एकत्वजातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादे-कशेषारम्भः प्रत्याख्यायते अनेकत्वे त्वारब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थः । एवं तर्हीति । सर्वा-भिर्व्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात् प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादे-कस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः । यथादित्य इति । प्र-तिदेशं यथा सर्वात्मनादित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः । ननु चेति । द्रव्येपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजाति-युक्तं शब्देनोच्यते । प्रत्येकं च परिसमाप्यतइति । शास्त्रमित्यध्याहारः । अथवा जाति-रुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यतइति व्याख्येयम् । एकशेषस्त्वयेति । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयापीति

वचनबहुवचनानि साध्यानि । चोदनायां चैकस्य उपाधिवृत्तेः * । चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामहे आकृतिरभिधीयत इति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत । कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः । एका निर्वृत्तेन अपरा निर्वर्त्येन । द्रव्याभिधानं व्याडिः * । द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते द्रव्यमभिधीयतइति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानिसिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति । चोदनासु च तस्यारम्भात् । चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधीयतइति । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् * । न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । नह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने भवति मथुरायां च । विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् * । किम् । विनश्येच्च

जातेरेकत्वाद् द्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाचष्टे । चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्याग्नेयादेः । उपाधिवृत्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः । एतदुक्तं भवति । यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाशेषद्रव्याणामाक्षेपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे एकेनैव यजमानेन सकृदेवाष्टाकपालः पुरोडाशो निरूप्येत नान्येन नाप्यन्यदेत्यर्थः । कः पुनरिति । गौरनुबन्ध्य इत्याग्नेयमष्टाकपालमिति चानयोरित्यर्थः । एका निर्वृत्तेनेति । निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधनायोपादीयते । अपरानिर्वर्त्येनेति । आग्नेयोऽष्टाकपालश्चोदनयैवोत्पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः । तत्र निर्वृत्ते भेदाग्रहणात् द्रव्यान्तरेपि प्रवृत्तिः स्यान्न तु निर्वर्त्ये सादृश्याग्रहणादिरयवश्याश्रयणीया जातिः । द्रव्याभिधानमिति । जातेर्वृत्तिविकल्पाच्चसत्वेनाभावं मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयतइति मन्यते । आकृतौ चोदितायामिति । आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते द्रव्ये तु कार्यं प्रवर्तते । अयुक्तं चैतत् । नह्यन्यचोदनेऽन्यस्य कार्ये क्रियमाणे यथोक्तं कृतं भवति । तस्माद् द्रव्यमेव शब्देनोच्यत इति न्याय्यम् । नैकमिति । न हेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति देवदत्तदृष्टान्तेन विप-

प्रादुष्याच्च श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत्। गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात्। अस्ति च वैरूप्यम्। अस्ति च खल्वपि वैरूप्यम्। गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति। तथा च विग्रहः*। एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति गौश्च गौश्चेति। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम्*। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति। आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः। अक्षाः पादा माषा इति। लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात्*। लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति। कुतः। गुणस्यानित्यत्वात्। अनित्या गुणा उपायिनोऽपायिनश्च। किं य एते शुक्लादयः। नेत्याह। स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः। एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदा चिद्द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन कदा चि-

---

र्थस्यापि साधनात्। श्वा मृत इति। अभिव्यञ्जकविनाशे जातेस्तिरोभावात् पिण्डान्तरे श्वेति प्रत्ययो न स्यात्। शतप्रत्यय इवैकापायइत्यर्थः। यद्वा आश्रयापाये आश्रितस्याप्यपायः अवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः। गौर्जात इति। जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभिव्यक्तं तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। अनवकाशमिति। पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात्। अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेवेष्टव्यम्। अन्यथा। नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति दोषापत्तिः। ततश्च। व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्त्याऽभेदात्सर्वत्रस्था यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः। अस्ति च वैरूप्यमिति। तस्माद् द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं नह्येकस्य भेदाभेदौ विरुद्धौ उपपद्येते इत्यर्थः। एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः। गौश्चेति। भेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः। आकृतावपीति। यदर्थं आकृतिपक्षपरिग्रहः तदेव न सिध्यति नहि शकटाक्षदेवनाक्षादिष्वेकाकृतिसद्भावः। इदानीमाकृतिवादी दोषान् परिहर्तुमाह। लिङ्गेति। आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः। सर्वगतत्वेपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात्। कश्चित्पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वां सर्वः। गुणाश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्यासिद्धिरित्यर्थः। अनित्या इति। कदाचित् स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृतिर्व्यज्यते कदाचित् पुंस्त्वयुक्तेन कदाचिदेकाधारस्था प्रतिपाद्यते कदाचिदनेकाधारस्थेत्यर्थः। किं य एत इति। ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुरुपपद्यतइति प्रश्नः। प्रकरणादयं निश्चय इत्याह। नेत्याहेति। वचनपरिहारस्त्विति। लिङ्गपरिहारे न किं

त्स्त्रीत्वेन कदा चित्पुंस्त्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन । भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते । कदा चिद्द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति । स च इदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्हि-लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन कदा चित्पुंस्त्वेन कदा चित्स्त्रीत्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन । भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति । स चेदानीं वक्तव्यो भवति । लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तल्लिङ्गं न जहाति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्व-

---

चिद् दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरितिप्रतिज्ञाहानिः द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याप्यभ्युपगमात् द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोपि वक्तव्य इत्यर्थः । गुणविवक्षानित्यत्वादिति । स्वत आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने भवतः । आश्रयधर्मैराश्रितानां व्यपदेशः । यथा संपन्नो यवो विनष्टो यव इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते तथा लिङ्गसंख्याभ्यामपीत्यर्थः । भवेदिति । अभ्युपगमविरोधाभावात् । वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विरुणद्धि द्वित्वबहुत्वयोगेऽभ्युपगतैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । लिङ्गपरिहारश्चापीति । विशेषणानां चाजातेरित्यत्रोक्तमाविष्टलिङ्गा जातिरिति । ततश्चैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा ग्राम्यपशुजातयः संघे स्त्रीत्वमेवोपाददते गाव इमा इति अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति यथेत्यर्थः । तस्मादिति । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिकमिति । स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रीयमाणे लिङ्गान्तरेण संबन्धो न स्यात् । तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तमःपरि-

कृतान्तः। संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्। संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ। किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति। संस्त्यानेस्त्यायतेर्ड्ट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्। ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान्। अधिकरणसाधना लोके स्त्री। स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति। इह पुनरुभयं भावसाधनं स्त्यानं प्रवृत्तिश्च। कस्य पुनः स्त्यानं स्त्रीप्रवृत्तिर्वा पुमान्। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः। यत्राल्पीयांसो गुणाः तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति। रसगन्धौ न सर्वत्र। प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते। वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र। यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था। विवक्षातः। संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमान् उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम्। तत्र लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षा नित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः। वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति। एवं स वक्ष्यति एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति। यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि अहमप्येवं वक्ष्यामि एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति। नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः द्रव्यपदार्थकस्य वा आकृतिर्न पदार्थः। उभयोरुभयं पदार्थः। कस्य चित्किं चित्प्रधानभूतं किं चिद् गुणभूतम्। आकृतिपदार्थकस्य आकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतम्। द्रव्यपदार्थक-

---

णामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्रासमध्यस्थावस्थाः शब्दैकगोचराः लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिङ्गयोगः। वाचनिकानीति। संकीर्णप्रयोगोपलम्भात्। असंकरार्थो यथा द्रव्यपदार्थकस्य वाचनिको वचननियमः तथाकृतिवादिनोपि सन्त्वेवं व्याचष्टे एकाश्रयसंबन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजेतेति। अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने। ननु द्रव्यस्याभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह। नहीति। तत्र यथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेदः एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्य

स्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता । गुणवचनवद्वा * । गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिता आकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति । अधिकरणगतिः साहचर्यात् * । आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि भविष्यन्ति । न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः * । न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा ऽनेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते । एवं तर्हीतीन्द्रवद्विषयः । तद्यथैक इन्द्रोऽनेकस्मिन्क्रतुशतआहूतो युगपत्सर्वत्र भवत्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति । अविनाशोऽनाश्रितत्वात् * । द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः । अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिता आकृतिर्द्रव्यम् । किमुच्यते अनाश्रितत्वादिति । यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्यादिति । एवं तर्हि अविनाशोऽनैकात्म्यात् । द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः अनैकात्म्यात् । अनेक आत्मा आकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा ।

संख्याकृत इत्यदोषः । यदसाविति । जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्गतलिङ्गसंख्याग्राहिणीत्यर्थः । चोदनासु च तस्यारम्भादिति यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह । अधिकरणगतिरिति । यथाग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवान्नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनं यत् पात्रस्य । तथा आकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्याद् द्रव्यमभिनिविशन्ते । सर्वएवाकृतेः क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः संपद्यते । अनाश्रितत्वादिति । यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्वं तस्या इत्यर्थः । इतरः संबन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छति । किमुच्यत इति । अनैकात्म्यादिति । पूर्वोक्त एवार्थो विशिष्यानेन प्रति-

वृक्षस्थो ऽवतानो वृक्षे छिन्नेपि न विनश्यति । वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात् * । वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः । व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् * । विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् । सर्वं च अश्नोतेरक्षः पद्यतेः पादः मिमीतेः माषः तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् । अपरस्त्वाह । पुरा कल्पएतदासीत्षोडश माषाः कार्षापणं षोडशपलाश्च माषसंवद्यः । तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धम् । सरूपाणाम् ॥

पाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदाद् द्रव्यविनाशेपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः । वृक्षस्थोवतान इति । यथा वृक्षस्योपरिद्राक्षादिलतावतानः स्थितो न वृक्षविनाशमनुविनश्यति तथा जातिरपीत्यर्थः । वैरूप्यविग्रहाविति । द्रव्याणां स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थः । तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते । क्रियासामान्यादिति । भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति । यथा पाचकवृत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपकरोति । यथा गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात् पटे लौहित्यप्रत्ययमादधाति । पुरा कल्पइति । पुरा कल्पे प्रसिद्धोर्थः संप्रति निमित्ताभावेपि तथैव व्यपदिश्यते । माषसंवद्य इति । तत्र षोडशभागत्वेन माषः प्रसिद्धः तथैव कार्षापणे माषः षोडशभाग इति षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् । संख्यासामान्यादिति । संख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् । ननु षोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेकस्मिन् षोडशे । एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्यासामान्यमुच्यतइत्यदोषः । अथ डित्था इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात् कथमेकशब्दवाच्यत्वम् । उच्यते । भिन्नडित्थशब्दगतंडित्थशब्दत्वं नाम यथा शब्देष्वभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यस्तडित्थशब्देषु संज्ञिष्वपि संबन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम् । तथा तावित्येताविति परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुसामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथवा निः सामान्यानि सामान्यानीति तार्किकदर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम् । कार्योन्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । अभावाश्चत्वार इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् । तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥ इह कस्मान्न भवति । अजश्च बर्करश्च अश्वश्च किशोरश्च उष्ट्रश्च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते । स्त्रीग्रहणेषु स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात् स्त्रार्थग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्ययग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । केन यशब्दो न श्रूयते । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान्पश्य । तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं न प्राप्नोति । अथार्थग्रहणम् । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । इह कस्मान्न भवति । अजा च बर्करश्च वडवा च किशोरश्च उष्ट्री च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते । न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषः यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

वृद्धो । इह कस्मादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति मत्वा प्रश्नः । अथवा वृद्धशब्द इह शास्त्रे अपत्यविशेषे न परिभाषित इति स तावद्वयोवाची गृह्यते । तत्साहचर्याच्च युवशब्दोऽपि तथैवेति प्रश्नः । अजोष्ट्राश्वशब्दानां जातिशब्दत्वेप्यत्र शब्दान्तरसन्निधानाद् वृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् । सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद् विशेषैः सह समुच्चयाभावात् । वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह । तल्लक्षणश्चेदिति । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह । तल्लक्षण इति । परिहारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते ॥

स्त्री पुंवच्च । इदमिति । यदि स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । तदा स्त्र्यधिकारविहितटाबादिप्रत्ययग्रहणम् । ततश्चायमर्थः । पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवतीत्यभावातिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिबद्धाना कार्याणां सिद्धिः । तत्रार्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चार्थपक्ष एवाश्रीयते । अस्त्रियामितीति । यदायं प्रसज्यप्रतिषेधः तदा दोषः । पर्युदासे तु शिष्यमाणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोर्थ इति लुक् सिध्यति । गर्गान्पश्येति । स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् । नायं पुंवद्भुले शस् उत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥ इह कस्मान्न भवति हंसश्च वरटा च कच्छपश्च दुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः । यत्रोर्ध्वं प्रकृतेः स्यात्तल्लक्षण एव विशेषः तत्रैकशेषो भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । हंसश्च वरटा च कच्छपश्च दुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्चेति । अत्रैकशेषो न भवति । पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः । यावद् ब्रूयाद् गोत्रं यूनेति तावद् वृद्धो यूनेति । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते । असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सिद्धम् । असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाविवक्षितः सामान्यं च विवक्षितम् । विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविल्येव सिद्धम् । पुमान्

भ्रातृ । यत्समानायामिति । एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति । ऊर्ध्वमिति । यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र सरूपाणामित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणाद् यथोक्तार्थलाभः । अत्रैवार्थ एतत्सूत्रं लिङ्गम् । पदान्तरगम्येपि तल्लक्षणविशेषे पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो भवति यथा गौश्चायं गौश्चेयमित्यैतौ गावौ चरत इति । वरटाचेति । वरटा हंसी । पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता । वृद्धो यूनेत्यत्र च कृत्रिमस्य जीवति तु वंश्ये युवेत्यस्य ग्रहणं तत्साहचर्याद् वृद्धस्याप्यपत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः । असरूपाणामिति । गर्गापत्यत्वं सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । आरभ्यमाणेप्येकशेषे गार्ग्याविति विशेषो नावधार्यते किं वृद्धयुवानौ उत वृद्धाविति । प्रकरणाद्यपेक्षे तु विशेषावसाये सामान्योपक्रमेपि तथैव प्रक्रान्तौ विशेषोवसायिष्यत इति नार्थ एकशेषारम्भेण । द्वन्द्वोपि गार्ग्यगार्ग्यायणावित्यनभिधानान्न भविष्यति । स्त्रीपुंसयोरपि मृगक्षीरवज्जातिमात्रविवक्षा

स्त्रियेह कस्मान्न भवति । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेषः । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् । यदि तर्हि यत्र लिङ्गंविभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । इह न प्राप्नोति कारकश्च कारिका च कारकौ। नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं किं तर्हि इत्वमपि । कथं पुनरिदं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । किं चातः । यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ । इदं तु न सिध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ विज्ञायते अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ । उभयथापि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । कथं तर्हि शब्दार्थौ-

---

ब्राह्मणावित्यादिप्रयोगसिद्धिः । ब्राह्मणवत्सा चेति । अस्त्यत्र प्रकृतेरूर्ध्वं तल्लक्षणो विशेषः न चात्र कश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोरुपात्तः । अविभक्तिपरस्येति । एक विभक्तावित्यनुवर्तते । तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इह तु तस्यां चान्तर्वर्तिन्यां च विभक्तावित्येकशेषाभावः । कारिका चेति । इत्वमप्यत्र विशेषस्य वाचकं तच्च नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतोऽनन्तरमिति दोषः । एतत्समाधानार्थं विचारयति । कथमिति।अर्थ इति । अर्थ स्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम् । कारिका चेति । शब्दस्त्रिया टापात्र कृतमित्वमिति सिध्यति नार्थपक्षे । यद्यप्यर्थे न टाप् कृतः तथाप्यधिकमित्वमस्ति न च तदर्थस्त्रीकृतमिति दोषः । गोमती चेति । नात्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः । अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति । अर्थे नेकारस्य विशेषस्य कृतत्वात् । पट्वी चेति । नात्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनोपात्ता । अचूपताश्रयणेन यणादेशविधानात् । न च तदभावे भवतस्तन्निमित्तत्वं नाप्यस्त्रीयणादेशस्य निमित्तमिति दोषः । शब्दार्थाविति । नात्र यौगपद्येनोभय[illegible]

या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते। एवं च कृत्वा इहापि प्राप्तिः ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति। एवं तर्हीदमिहव्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किम्। तदित्यनुवर्तते। तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते। कौ च प्रकृतौ, प्रधाने। प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं या अर्थस्त्रीति॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्॥ ६९॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम्। कथम्। शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले। शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः *। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति। किं च प्रधानम्। नपुंसकम्। कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति। एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते। किं जातमित्युच्यते। द्वयं चैव हि जायते। स्त्री वा पुमान्वा तथा विदूरे अव्यक्तरूपं दृष्ट्वा व

अनियमस्त्वनेन प्रदर्श्यते। तेन क्वचिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः क्वचिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम्। पट्वीत्यत्र च भवतोकारी यणादेशस्य निमित्तमस्मिन्विषये तद्भावभावित्वादर्थोऽपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्ययणादेशयोः। एवं तर्हीति। विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः। सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनात्र न भवत्येकशेष इत्याह। तदित्यनेनेति। स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः। स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः। इहाप्रधानकृतोपीत्येकशेषाभावः॥

नपुंस। शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात्। एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषे पुंनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च। प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादिति। शब्देनार्थस्याभिधानमिह कार्यम्। तच्च नपुंसकानपुंसकसन्निधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः। कथमिति। यथा लोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते। राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम्। इह तु नपुंसकस्य किं कृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः। एवं हि लोके दृश्यत इति। व्यापित्वान्नपुंसकस्य प्राधान्यमाह। स्थितिर्नपुंसकं सा च सर्वत्र विद्यतइति स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धो नपुंसकशब्दप्रयोगः। अनिर्ज्ञातेऽर्थ इति। सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणानिर्ज्ञात इत्यर्थः। गुणसन्देह इति। गुणाः स्त्रीत्वादयः। द्वयं चैवेति। यद्यपि पुंनपुंसकस्य जन्म तथापि यत्प्रजननासमर्थ

त्वारो भवन्ति महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिव । प्रधाने कार्यसंप्रत्यया-न्नपुंसकस्यशेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकवच्चास्यान्यतर-स्यामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आकृतिवाचि त्वादेकवचनम् * । आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदु-हितृभ्याम् ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ ७१ ॥ किमर्थमिदमु-च्यते । न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धम् । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कार-णाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये श-ब्दनिवेशो भवति । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनि-वेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात् सिद्धम् * । यदि तावद्बिभर्तीति भ्रा-तास्वसर्यप्येतद्भवति तथा यदि पुनातीति प्रीणातीति वा पुत्रः दु-हितर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्य-प्येतद्भवति । तथा यद्याश्वाशव्यः श्वशुरः श्वश्रूमप्येतद्भवति । दर्श-नं वै हेतुः । नहि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चे-त्तुल्यम् * । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्यपि भ्रातृश-ब्दो दृश्यतां तुल्यं हि कारणम् । न वै एष लोके सम्प्रत्ययः । नहि लोके भ्राता आनीयतामित्युक्ते स्वसा आनीयते । तद्विषयं च * । तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं भवति । स्वसरि भ्रातृत्वं, किंविषयम् । एक-शेषविषयम् । युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः । बाढं युक्त-

---

तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं किं तर्हि शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । तथा च नपुंसको भवतीति प्रयोग उपपद्यते । महिषीरूपमिति । रूपशब्दः संस्थानवचनः । यत्र दूराद्दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति केवलं सम्भावनारूपः सन्देहस्तत्रैकस्यापि श-ब्दस्य प्रयोगो भवति स्थाणुरयं स्यादिति । एवमिहापि महिषीवैतत् संस्थानमित्यस्मिन्न-र्थे महिषीरूपमिवेति प्रयुक्तम् । रूपशब्दोच नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यत्र तु विशेषस्य निर्ज्ञानं शुक्लाः शाट्यः शुक्लाः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः । स-त्यारम्भे अरणारणान्याविष्यत्रैवकारानुवर्तनान्महत्वस्योपाधेराधिक्यादेकशेषाभावः ॥

पिता । किमर्थमिति । वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिष्वपि वृत्त्या सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः । कारणादिति । भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वस्र

म् । अन्यत्रापि नियतविषयदर्शनात् * । अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा । समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति अश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति अश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्॥७२॥त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि* । त्यदादितःशेषेपुंनपुंसकतोलिङ्गवचनानिभवन्तिसा च देवदत्तश्चतौ।सा च कुण्डं च तानि । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्* । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्यौ ते।अर्धं पिप्पल्यास्तदर्धंपिप्पली च साऽर्धपिप्पल्यौ ते । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । त्यदादीनांसामान्यार्थत्वात् * । त्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च सामान्यं देवदत्तेपि हि स इत्येतद्भवति यज्ञदत्तेपि । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् शेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । परस्य शेषं वक्ष्यामीति । परस्य चोभयवाचित्वात् * । उभयवाचि परम् । पूर्वशेषदर्शनाच्च * । पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते । स च यश्च तावानय । यावानय इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वन्द्वो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम् * । सामा

शब्दस्य चेति भ्रातृशब्देन न श्वसुरभिधानं प्राप्नोति । एकशेषविषयमिति । आरब्धेएकशेषेऽवश्यं भ्रातृशब्देन स्वसाभिधेया अन्यथैकशेषारम्भोनर्थकः स्यात् । एवमनारब्धेप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थ स्वसम्बन्धस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्दः श्वसुरभिधायको भविष्यति । नह्यविद्यमानसम्बन्धस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः । मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वन्द्व इष्यतएव ॥

त्यदादौ । त्यदादित इति । षष्ठ्या व्याश्रयइति तसिः । आद्यादित्वाद्वा । सा चेति । स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते । पुंनपुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वं भवति । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति । न्यायसिद्धमिदम् । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात् । सामान्यमर्थ इति । वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यतइति तदेवैषामर्थः । परस्येति । त्वे सति शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते आश्रयितुम् । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति । सति

न्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् । यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमिति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति । आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलपमिति च पामुलपमिति नामधेयम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हिदानीमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति । एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति । तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति । गाव उत्कालितपुंस्का वहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इहमा भूत् । न्यङ्कव इमे सूकरा

त्वारम्भे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः । द्वन्द्व इति । तदेवदत्तावित्यादिप्रयोगो मा भूदित्यर्थः । आभीरा इति । ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादिति स्मृतिः । स्त्रिय एवेति । ततश्चात्र गोशब्दः स्त्रो गवीणामेव वाचकः । सामान्येनेति । समान्येन सर्वविशेषाणां व्याप्तत्वान्नास्ति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः । तं ब्राह्मणमिति । तमित्यनेन गतत्वाद् ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ब्राह्मणमित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्यशब्दस्येति भावः । भवतीति । सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमित्यर्थः । येनैवेति । यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसन्निधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्तिर्दृश्यते । ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोप्यायात इति तस्मात्तथाविधे विषयेऽयं वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः । तस्मिंश्च सत्ययमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः ।

ग्राम्य । स्त्रीपुंसात्मकस्य संघस्य स्त्रीशब्देनाभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः । उभयात्मकत्वमप्रत्याख्यन्नाह । अयमिति । स्त्रिय एवेति । यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति संभवः ।

इमइति। कः पुनरर्हति अग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः। कुत एव वाहाय च विक्रयाय च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पशुष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। ब्राह्मणा इमे वृषला इमे। कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। संघेष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। एतौ गावौ चरतः। कः पुनरर्हति निर्ज्ञातेर्थे अन्यथा प्रयोक्तुम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। तरुणका इमे बर्करा इम इति। कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च। अनेकशफेष्विति वक्तव्यम्। इह माभूत्। अश्वाश्चरन्ति गर्दभाश्चरन्तीति॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम्॥ ३॥ पादश्च समाप्तः॥

भूवादयो धातवः॥ १॥ कुतोयं वकारः। यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भ्वादय इति भवितव्यम्। अथासंहितया भू आदय इति भवितव्यम्। अत उत्तरं पठति। भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते। माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गला-

---

तथापि मल्लग्रामवद् भूयस्त्वात् स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति। अग्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात् संघस्येति पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः। अनेकशफेष्विति। उभङ्गाणां त्वारण्यकत्वात् स्त्रीशेषाभावः। तत्रानेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वात् जातिः क्वचिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते क्वचित्पुंस्त्वेनेत्युक्तं भवति॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्त्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ द्वितीयः पादः समाप्तः॥

भूवादयो धातवः। कुतोयमिति। लक्षणाभावं मत्वा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति। यदि तावदिति। यणादेशेनैको निवर्तितत्वात्। अथासंहितयेति। अभ्युपगम्य वादोयम्। नत्वेकस्मिन्पदेऽसंहितास्ति। संहितैकपदेति वचनात्। तस्मात् सर्वथा निर्देशोयं न संभवतीत्येवं परमेतत्। भूवादीनामिति। सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षितः। तत्र वाचकसंबन्धी भूवादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते। मङ्गलार्थ इति। ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम्। नैष दोषः। प्रयोजन-

त्वानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति । अथादिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति । क्वान्यत्र । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वेति । अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थ आदिग्रहणेन । नह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति । पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः * । पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुर्या इत्याबन्तः । वा इति धातुर्वा इति निपातः । नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । दिव् इति धातुः दिविति प्रातिपदिकम् । किं च स्याद् यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् । धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रस-

कथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत एव निपातनादागमरूपोऽत्र वकारः कृतः । न चायमसाधुः । वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति । अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते । अथ वा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महाव्याहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारंपर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते । नार्थ इति । भूवादय इति पठित्वा ते धातव इति वक्तव्यम् । यथा ते तद्राजा इति । नतरामिति । सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यमसति त्वसंबन्धादित्यर्थः । अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः । संबन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये निर्दिष्टः । एवं तर्हीति । सूत्रेषु ये पठ्यन्ते मृडमृदादयः तान् समाप्यते धातव इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः । अस्ति च पाठ इति । अनेनासंबद्धत्वं परिहृतम् । बाह्यश्चेत्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम् । पाठेनेति । धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः । तत्र यदि क्रियावाची धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत तर्हि आणवयति वट्यतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठितानां न स्यात् । तस्मात् भूवादय इत्युक्तम् । तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीयाः । समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः । तव्यदादीनामिति । यथैव दिवं पश्येति बाह्य-

ज्येत। नैष दोषः। साधने तव्यदादयो विधीयन्तेसाधनं च क्रियायाः क्रियाभावात्साधनाभावः। साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति। इदं तर्हि याः पश्य। आतो धातोरिति लोपः प्रसज्येत। नैष दोषः। अनाप इत्येवं सः। अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात्। नैष दोषः। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तच्चानर्थकग्रहणं न करिष्यते। निपातः प्रातिपदिकमित्येव। इह तर्हि नन्नू इति। अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियुवङादेशः प्रसज्येत। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवङादेशो भवतीति। यदयं तत्र श्नुग्रहणं करोति। अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्यु त्पत्तिर्न स्यात्। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव्शब्दात्स्वादय इति। यदयं दिवः सावौत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। दिव्शब्दो यः प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात्। अक्षद्यूरिति। नवै अचेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति। एवमप्यननुबन्धको दिव्शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुब-

---

क्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति एवं तव्यदादयोपि स्युरित्यर्थः। साधन इति। अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षे साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः। योपि शकधृषेति स्वार्थिकस्तुमुन् सोप्यनभिधानान्न भविष्यति। याः पश्येति। यच्छब्दो न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपप्रसङ्गः नन्नू इति। ननु णुर्धातुषु पठितः। न चास्य तेन सारूप्यम्। नैष दोषः। प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चास्य सारूप्यमस्त्येव। यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननुबन्धकपरिभाषा कैश्चिन्नाश्रीयते। अथ वोपलक्षणार्थमिदं तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम्। अक्षद्यूरिति। अत्र कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्। न वै अचेष्यत इति। शिष्टप्रयोगाभावात्। तस्माद्दिव औदित्ति ज्ञापकमेव। इतरो ज्ञापकत्वं विघटयति। अनिष्टंचेति। एवं तर्हीति। धातुः सानुबन्धक इति भावः। एवमपीति। अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात्सोरसंभव उभयसंभवे चास्याः परिभाषाया उपस्थानं

भ्वकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । परिमाणग्रहणं च । परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भ्वेध शब्द इति । यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनश्चेष्टा । व्यापारः । सर्वथा भवाञ्छब्दैरेव शब्दानाचष्टे नकिंचिदर्थजातं निदर्शयत्येवंजातीयका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः । सासावनुमानगम्या । कोसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदा चिन्न भवति । यस्मिन्संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रि-

---

नान्यथा । इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः । भ्वेधशब्द इति । ततश्च भ्वेधशब्दाल्लडादिप्रसङ्गः । न चार्थपाठः परिच्छेदकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वादनेकार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात् । क्रियावचन इति । एवं सति समानशब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यः । नापि परिमाणग्रहणम् । नहि भ्वेधशब्दसमुदायः क्रियावाची । का पुनरिति । द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तामसंभावयतः प्रश्नः । ईहेति । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारविशेषवचनत्वेपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्य चित्केन चिच्छब्देन सोर्थः प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निश्चीयते इत्यर्थः । अर्थजातमिति । अर्थस्वरूपमित्यर्थः । अशक्येति । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपा सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवला एवं पिण्डीभावाभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः । गर्भो निर्लुठित इति । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रियेत्यर्थः । अथ वा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः । प्रत्यक्षो नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । सासाविति । या पूर्वमुक्ता सासावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः । कोसाविति । यो भावे ल्युट् स नपुंसकः । अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः । अथ वा मन्यतेर्घञ्यनुमान इति रूपम् । यस्मिन्संनिहिते इति । यस्मिन्वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नासति सा क्रिया । क्वचित्तु यस्मिन् साधने सन्निहिते इति पाठः । [...]यमर्थः । यस्मिन्सन्निहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषये भवतीति । स्यादेतत् ।

या। अथ वा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्त्रे भवति सा नूनं क्रिया। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति। यदेतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्। किं करोति पचति किं करिष्यति पक्ष्यति किमकार्षीत् अपाक्षीदिति। तत्र क्रियावचने उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः *। क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचति प्रपचति। किं पुनः कारणं प्राप्नोति। संघातेनार्थगतेः। संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च। अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुत्वम् *। अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या। यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं दर्शितं न तथाऽस्त्यादीनां निदर्श्यते। नहि भवति किं करोत्यस्तीति। प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु *। प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पचति पठति। प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च। प्रत्ययार्थः स एव। धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु *। धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषुमन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पक्तिः पचनं पाक इति। प्रत्ययार्थोऽन्यश्चान्यश्च भवति। प्रकृत्यर्थः स एव। कथं पुनर्ज्ञायते ऽयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति। अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च। को सावन्वयो व्यतिरेको वा। इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पचच्छब्द-

---

मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह। अथवेति। देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाऽबाधितेन क्रियाख्यं कारणमनुमीयतइत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ संबन्धग्रहणाभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते। नैष दोषः। धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसन्निधानादप्रत्यक्षत्वेप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान्क्षणान्संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते। यदाप्येकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम्। शब्दशक्तिस्वभावाच्चैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः। किं करोति पचतीति। सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः। यदा तु किं करोतीति पृष्टे न करोत्यास्त एव केवलमिति प्रतिवचनं तदा व्यापारमात्रस्यावश्यं भावित्वाद्व्यापारविशेषविषयः। प्रतिवचनं तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम्। संघातेनेति। संघातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम्। केवलानां तु धातूनामप्रयोगात्

अकारान्तः। अतिशब्दश्च प्रत्ययः। अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च। पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। पच्छब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायते अतिशब्दोऽन्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी। तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थः योऽर्थो हीयते। यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थः योऽर्थ उपजायते। यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थः योऽर्थोऽन्वयी। विषम उपन्यासः। बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति। तद्यथा। इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः। कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति। एकश्च शब्दो बह्वर्थः। तद्यथा। अक्षाः पादा माषा इति। अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति। नापि ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति। वर्णिता ह्यर्थवत्ताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति। न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्यय एव वा सामान्यशब्दा एत एवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पच्शब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे। क्रियाविशेषक उपसर्गः। पचतीत्यत्र क्रिया गम्यते तां प्रो विशिनष्टि। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति। यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम्। अध्येति अधीते इति। यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति तेन मन्यामहे य एवास्याधेरन्यत्रार्थः स इहापीति। कः पुनरन्यत्राधेरर्थः। अधिरुपरिभावे वर्तते। इह तर्हि व्यक्तमर्थाः

नर्थक्यम्। अतिशब्दश्चेति। यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेनादरादेवमुक्तम्। अथ वा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदतिः प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम्। किं न साधीय इति। यदा प्रकृतिरेव क्रियां साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम्। प्रत्यय एव वेति। ततश्च प्रकृतेर्न स्यात्क्रियावाचित्वम्। अधिरुपरिभाव इति। ततश्चाधीत इत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं

न्तरं गम्यते तिष्ठति प्रतिष्ठते इति। तिष्ठतीति व्रजिक्रियायाः निवृत्तिः। प्रतिष्ठतइति व्रजिक्रिया गम्यते तेन मन्यामहे उपसर्गकृतमेतत् येनात्र व्रजिक्रिया गम्यतइति। प्रोयं दृष्टापचारः। आदिकर्मणि वर्तते। न चेदं नास्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति। तद्यथा। वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते। केशश्मश्रु वपतीति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतोवृष्टिमीट्टे मरुतोमुतश्च्यावयन्तीति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणेचापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निक्षेपणेचापि वर्तते कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव व्रजतिक्रियायाः निवृत्तिम्। अयं तर्हि दोषः। अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति। यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत। कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादय इति। यदेतेषां भवतिना सामानाधिकरण्यं भवति पचति भवति पक्ष्यति भवति अपाक्षीदिति। कः पुनर्भावः। भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति। यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावः। विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। भेदः छेदः। अन्यो हि भावः। अन्यो ऽभावः। आतश्चान्यो भावः अन्यो ऽभाव

विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः। अध्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः। प्रोयमिति। अन्यत्रापि प्रयोगात्। ततश्चान्यत्रास्य योर्थो द्योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः। भाववचन इति। भावशब्दः क्रियामात्रवाची। यथा यस्य च भावेनेति भावे घञ् इति च। तेन पचादीनामपि धातु संज्ञा सिध्यति। अस्तिभवतिविद्यतीनामपि भावरूपार्थाभिधायित्वात्। भवति पचतीति। आत्मभरणवचनो भवतिः। तत्रात्मभरणं विरुद्धकार्थसमवायैः पाकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम्। यथा शुक्लं रूपमिति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः। एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः। कः पुनरिति। यदि क्रियैव भावस्तदा पचान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः। स्वपदार्थ इति। स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोपि पदार्थो भवति न तु स्वो व्यभिचारात्। पदग्रहणं प्रकरणादानपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम्। भवनं भाव इति विग्रहः कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः। भेद इति। विनाशो भेदश्छेदश्च घटरज्ज्वादेः स च भावविरोधीति भावः॥ ५

इति । यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याभावम् । यस्य चाभावं न तस्य भावम् । पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनु वर्तते । भवतिः पुनर्वर्तमानकालत्वं चैकत्वं च । कातर्हीयं वाचोयुक्तिः भवति पचति भवति पक्ष्यति भवत्यपाक्षीदिति । एषैषा वाचोयुक्तिः । पचादयः क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया । यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । भवेदपि भवेत् स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालस्य प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालस्य प्रत्ययः । यावताचाप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति । अस्त्वयं कर्तृसाधनः भवतीति भाव इति । किं कृतं भवति । विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्प्रातिपदिकानामपि तु प्राप्नोति वृत्तः प्लक्ष

सर्वान् पुरुषानिति । किं करोषि पचामि किं करोमि पचेत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भवतिः पुनरिति । नहि भवति भविष्यति पक्ष्यत्यभूदपाक्षीद्भवतः पचतो भवन्ति पचन्तीति । का तर्हीति । कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैषेति । या एषा त्वया पृष्टा सैषा वर्ण्यमानस्वरूपेत्यर्थः । पचादय इति । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं तिङभिहितो भावः क्रियया समवायं न गच्छति । नहि भवति पठति पचति इति । ततश्च तेनैतद्विरुध्येत । तत्राहुः । कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यतएव । भवति पचति पश्य मृगो धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बध्यते । तथा प्रयोगादर्शनात् । भवेदपि भवेदिति । एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः । कालभेदादिति । स्वाभाविकमन्यत्वं कालसाधनभेदेन व्यज्यते । एकस्येति । अपि भवेदित्यत्र यो भवतिस्तस्यारोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानार्थस्तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यत इति वर्तमानकालः प्रत्ययः सा तु सत्ता भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति तृन्नोऽस्त्येव । अस्त्वयमिति । भेदादयोऽपि भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा ।

इति । किं कारणम् । एतान्यपि हि भवन्ति । एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते यः स भाव इति । क्रिया चैव हि भाव्यते । स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत्क्रेषां चिन्न स्यात् । यानि न भाव्यन्ते । ये त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे । पठिष्यति ह्याचार्यः भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थ इति । यवता पठिष्यति पचादयश्च क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्रौं भवन्तीति अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातव इति । कथम् । नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इकर्तृसाधनः । भुवं वदन्तीति भूवादय इति । भाववचने धातौ तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः * । भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्ये इति । किं च स्यात् । अशितीत्यात्वं प्रसज्येत । तद्धि धातोर्विहितम् । इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । प्रत्यये भा

एतान्यपीति । एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः । भाव्यते यः स भाव इति । तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते । कृतता क्रियमाणता कर्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते । मातेति । मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वथेति। पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृसाधने भावशब्दे वृचादीनां प्रसङ्गः : कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं समाधानमाह । पठिष्यतीति । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा नान्येषामित्यर्थः । अस्त्वयमिति । भवतीति भूरिति कर्तरि क्विबस्ति न तु कर्मणि । अर्थस्त्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नान्यः । नेदमिति । वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वादकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भुवमिति । जायमानमर्थं येऽभिदधति ते धातवः इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते न तु सत्तावाचीति सिद्धार्थाभिधायिनां संज्ञा न भवति । शिश्ये इति । भावार्थाभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्धनैमित्तिकं शिति तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्तते । इतरेतराश्रयं चेति । प्राक् शास्त्रव्यापारात्समुदाय एव नास्ति कुतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थं

ववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादनाश्रित्यभाववचनत्वं प्रत्ययः । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषुच शब्देषु अनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते । प्रथमभावग्रहणं च * । प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यम् । किं शब्दत आहोस्विदर्थतः । किं चातः । यदि शब्दतः,सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । पुत्त्रीयति वस्त्रीयतीति । अथार्थतः, सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा । स एव तु दोषः । भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नापि शब्दतो नाप्यर्थतः । किं तर्ह्यभिधानतः । सुमध्यमेभिधाने यः प्रथमं भावमाह।इह ये एव भाववचनेधातौदोषास्ते क्रियावचनेपि।

प्रविभागः तस्मिंश्चासति भाववचनापरिज्ञानाद्धातुत्वं न व्यवतिष्ठतइत्यर्थः । सिद्धं त्विति। व्यवस्थिता एव पचत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाभिधायिनः केवलंससुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभागः स शब्दविभागश्चापोद्धियते इत्यर्थः । अनाश्रित्येति । पारमार्थिकं नाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयत एव । तत्त्वतो हि शब्दान्तराण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारोयम् । प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात् पृच्छति । कुत इति । पुत्त्रीयतीति । नात्र प्रथमसुच्चार्यमाणः पुत्त्रशब्दो भावमाह । सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य प्रत्याख्यानेऽयं दोषः । सिद्धेति । प्रथम आद्यो भावो प्रथमेनापि क्यचाभिधीयते न तु द्वितीयः । शिश्यइत्यत्र तु प्राप्नोति । स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । अन्येनानभिहितं भावं य आह स धातुः। शिश्ये इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा प्रथमसयं राजानं पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति । सुमध्यम इति । तौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वापरित्यज्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहितां सन्प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसंज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिश्य इति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति गोपायति कामयते इति । तदर्थं सनाद्यन्ता धातव इति पठितव्यमेव। इहेति । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयं च।प्रथमभावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च । के-

तत्र तएव परिहाराः। तत्रेदं सपरिहृतम्। अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति। तस्य परिहारः। कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति। किं यत्तद्देवदत्तः कांसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्त इति। न ब्रूमः कारकाणि क्रियेति। किं तर्हि कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा च मांसौदने। यद्येवं सिद्धास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा। अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्ते ऽन्यथा हि म्रियतौ। षड्भावविकारा इति ह स्माह वार्ष्यायणिः। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धते ऽपक्षीयते विनश्यतीति। सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। बाध्यो ह्यतेस्थस्तिष्ठतिः। एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम्। एवं

वत्वं प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। तत्रेदमिति। किं करोतीति प्रश्ने ऽस्त्यादिभिः प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामिति मन्यते यच्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्नेति तदस्त्यादिषु नास्ति। नह्यस्तीति कदा चिद्भवत्यपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम्। यथा च पचतितरामिति प्रकर्षो भवति नैवमस्तितरामिति। किं यत्तदिति। यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं निदर्श्यते। प्रवृत्तिविशेष इति। सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते इत्यस्त्येव सर्वस्याः क्रियात्वम्। अन्यथेति। शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते मांसौदने तु संवेगेन। यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्त्यादीनाम्। यद्येवमिति। अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। अन्यथेति। अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिर्म्रियतौ तत्त्यागरूपा। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्च सत्तानुषङ्गादस्तीति प्रत्ययस्य संनिहितेषु साधनेषूत्पत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वाभावः। प्रकर्षप्रत्ययोपि दृश्यते विद्यतेतरामिह धान्यमिति। अत्रैवार्थे आगममाह। षड् भावविकारा इति। भावस्य क्रियायाः षट् प्रकारा इत्यर्थः। तेषु चास्तिः पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः। अथ वा भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः। सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते। एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं व्याख्याताः। इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते। सर्वथेति। भावविकारपरिसङ्ख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः। एवं तर्हीति। अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति। अन्यथा स्थित इत्युक्ते वृषिव्रजयनिवृत्तिर्न प्रतीयेत

हि कश्चित्कं चित्पृच्छति किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति । स आह वर्द्धते इति। अपर आह। अपचीयतइति। अपर आह। स्थितइति। स्थित इत्युक्ते वर्द्धतेश्चापचीयतेश्च निवृत्तिर्भवति । अथ वा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः कालाः व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिरपि भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः व्यज्यन्ते । अथ वा नान्यत्पृष्टे नान्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति किं करोत्यस्तीति । अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षो ऽथापि भाववचनो धातुरिति । किं गतमेतदियता सूत्रेण आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति ते उत्थाप्यानीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादय आढ्या अभिरूपा दर्शनीयाः पञ्चवन्तः । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते। प्रत्येकं चादिशब्दः परिसमाप्यते । भ्वादय इति च वादय इति च । तद्यदा तावत्क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः तदा भू इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते वा इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे भूइत्येवमादयो वा इत्येवं प्रकारा इति । यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वेत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे वा इत्येवमादयो भू इत्येवं प्रकारा इति । यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयस्त्यादिनिवृत्त्यर्थः * ।

अथवेति । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते । घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति अभूत् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन योगात् क्रियात्वावसायः । अथ वेति । निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः । न तु क्रियात्वाभावादित्यर्थः । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः । तदास्ति तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव । अथ यद्येवेति । परिस्पन्दापरिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा वेत्यत्रेति । अदादीनामादौ वा गतिगन्धनयोरिति पठितत्वम् । अदादिगणो गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्ति यदि तर्हीति । क्रियावचनो धातुरिति वा भाववचनो धातुरिति वा लक्षणं क्रियते नार्थः पाठेनेत्यर्थः । भूवादि पाठ इति । यथा भोक्तुं पाक इति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि

भूवादिपाठः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। प्रातिपदिकाणवयत्यादि-निवृत्त्यर्थः। प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च। के पुनराणवयत्यादयः। आणवयति। वट्यति। वड्ढयतीति। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च *। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः। स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति। नह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम्। येत्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्ते तेषां पाठः शक्यो ऽकर्तुम्। एतेषामप्याणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः। शिष्टप्रयोगदाणवयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः येपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः। लोके हि कृष्यर्थे कसिं प्रयुञ्जते दृश्यर्थे च दिसिम्॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ २॥ उपदेशइति किमर्थम्। अभ्र आँ अपः। उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति। कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः। प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः। गुणैः प्रापणमुद्देशः। प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः। तद्यथा। अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वा उपदिशत्ययं गौरिति। स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उपदिष्टो मे गौरिति। गुणैः प्रापणमुद्देशः। तद्यथा। कश्चित्कं चि-

---

भवन्ति तथा धातुसंज्ञापि स्यादिति पाकादीनां शयितत्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनासौ निवर्त्यते। तथा हिरुक् पृथग् इत्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम्। एतेषामपीति। तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्स्यात्तस्मदाणवयत्यादिष्वेषां निवृत्ति-र्यथा स्यात् तन्मध्ये मा प्रविक्षन्नित्येवमर्थस्तेषामपि पाठः कर्तव्य इत्यर्थः। शिष्टप्रयोगादिति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न चाणवयत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः। एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोपि पाठो नोपयुज्यते नहि पाकादयः शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते॥

उपदेशे। उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमतउपक्रमते इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति। उपदेश इति किमर्थमिति। अभ्र आँ अप इति। अयं नोपदिष्टः किं तर्हि आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति लक्षणेनान्तरतम आङः स्थाने विहितः। यदि त्वाङ आँ छन्दसीत्यवक्ष्यत्तदाभविष्यदेवोप्युपदेशेऽनुनासिकः। प्रत्यक्षमाख्यानमिति। इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः। प्रसिद्धधर्मोपादानेन तु यत्प्रतिपादनं स उद्देशः। प्रत्यक्षमाख्यातमिति क्वचित्पाठः। तत्राख्यानमाख्यातमिति दृष्टं

दाह देवदत्तं मे भवानुद्दिशत्विति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति स गुणैः प्राप्यमाणमाहोद्दिष्टो मे देवदत्त इति । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् * । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अभ्रआँ अपः । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । किमुच्यते ऽनुपादीयमाने विशेषइति । कथं नाम नोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते । लक्षणेनापि ह्युपदेशः । संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमप्याख्यानमुद्देशः गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह अनुवाकं मे भवानुद्दिशत्विति । स तस्मायाचष्टे इषेत्वकमधीष्व शंनोदेवीयकमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उद्दिष्टो मे ऽनुवाकस्तमध्येष्यइति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मायाचष्टे ऽमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः अमुष्मिन्हस्तवाम इति स गुणैः प्राप्यमाणमाह उपदिष्टो मे पन्था इति । एवमेतौ संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् । अकार्यं लोपः । इहद्दिशब्दस्यदर्थं उपदेशः । कार्यार्थो भवत्युपदेशः अवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्ये चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । इदमस्तीत्कार्यम् । इह अभ्रआँ अटितः । अनन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञा-

---

भावे क्तो विज्ञेयः । ईदृश इति । एतैः शब्दैः यादृशो बुद्धावर्थः प्रतिभासते तादृशो ग्राह्य इत्यर्थः । लक्षणेनेति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं गुणस्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः । इषेत्वकमधीष्वेति । इषेत्वकमित्येतत् पूर्वेण संबध्यते स तस्मायाचष्टे इषेत्वकमिति । इषेत्वाशब्दो यस्मिन्ननुवाकेस्ति तमाचष्टे इत्यर्थः । गोषदादिभ्यो वुनिति वुन्प्रत्ययः । किमर्थमाचष्ट इत्याह । अधीष्वेति । अध्ययनार्थमाचष्टइत्यर्थः । अकार्यं लोप इति । यदि ...णोभिमतोऽभविष्यदाङो लोपश्छन्दसीत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । अनन्तरलक्षणायामिति ।

यामादितश्चेतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । सिद्धं तूपदेशने ऽजनुनासिकवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने योऽजनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति । नैष दोषः । उपदेश इति घञयं करणसाधनः । न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति । न ब्रूमो ऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति। किं तर्हि । हलश्चेति । तत्रापि संज्ञायामिति वर्तते, न चैषा संज्ञा । प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात्संज्ञायामेव स्याद्वा न वा । नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । कल्याण्यादीनामिनङ्कुलटाया वा इनङ्विभाषा न प्राप्नोति । इनङेवात्र प्रधानम् । विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । इह तर्हि वाकिनादीनां कुक् च, पुत्रान्तादन्यतरस्यामिति कुग् विभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुगेव प्रधानम् । विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्विशेषण

यदा अनेकान्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तर इत्संज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोरादित्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः । उपदेशनइति । तेन शास्त्रे य उच्चारितोऽनुनासिकः स इत्संज्ञ इत्यर्थः । परत्वादिति । परत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनानवकाशत्वाल्लुट् प्राप्नोतीत्यर्थः । हलश्चेति । अयं ल्युटो बाधको घञ् । प्रायवचनादिति । हलश्चेत्यत्र संज्ञायां प्रायेणेति चानुवर्तते । संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसंबध्यते । प्रायेण संज्ञायां घञ् भवति क्वचिदसंज्ञायामपीत्यर्थः । संज्ञायामेवेति । प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते न तु गुणेन-संज्ञयेत्यर्थः । उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः । तथाहि । इतिहरिरिति प्रत्ययेन पशुः कर्ताभिधीयते इति पशुरुपाधिः । गार्गिकया श्लाघत इति श्लाघा वुञा नाभिधीयतइति विशेषणमुच्यते । इनङ् विभाषेति । प्रत्ययस्य विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादेशस्येनङोपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः । इनङेवात्रेति । अपूर्वोपदेशत्वात्तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । ढक्तु स्त्रीभ्यो ढगित्येव सिद्धः । तदनुवादेनेनङ् विधीयते । कुगेवेति । उदीचां वृद्धादगोत्रादित्यनेन फिञ् विहितस्तदनुवादेन कुको विधानात् । न चेदमकृतमिति । आश्रितमेवेत्यर्थः । गुणप्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानमर्थं विशेषणेन भवति इदं

स्य वा विशेषणमिति न च कश्चिद्दोषो भवति। एवं च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति। एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येव मत्र घञ् भविष्यति॥

हलन्त्यम्॥ ३॥ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् *। हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति। किं कारणम्। सर्वान्त्यत्वात्। सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्तो भवति। सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात्*। सिद्धमेतत्। कथम्, व्यवसितान्त्यत्वात्। व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। के पुनर्व्यवसिताः। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वादिति। नैष दोषः। आहायं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वश्च हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो योन्त्य इति। कश्च साधीयः। व्यवसितानां योन्त्यः। अथ वा सापेक्षोयं निर्देशः क्रियते। न चान्यत्किं चिदपेक्ष्यमस्ति। तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे। लकारस्यानुबन्धाज्ज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणाप्रसिद्धिः *। लकारस्यानुबन्धत्वेन अज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणस्याप्रसिद्धिः। हलन्त्यमि-

---

तस्यैव विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य। एवं च कृत्वेति। एवं स्थित्वेत्यर्थः। तेन घञेव न्यायवशात्संज्ञायां प्रायेण तिष्ठति स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्यय उपपद्यते। एवं तर्हीति। बहुलग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः॥

हलन्त्यम्। अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम्। सर्वो हि हलिति। सर्वस्य हलोऽवसानेन सम्बन्धात्। अन्त्यग्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात्। सिद्धंत्विति। व्यवसिताः परिच्छिन्ना ये समुदायाः धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण तेषां योन्त्य इत्यर्थः। अवयवास्तु समुदायतन्त्रत्वान्नान्तरीयकोपदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः। तत्र प्रकर्षगतिरिति। आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः। उच्यते। आदेरप्युच्चारणानन्तरमवसानसम्बन्धादन्त्यत्वमनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते। व्यवसितानां योन्त्य इति। आदिमध्यानां च काल्पनिकमन्त्यत्वं सर्वान्त्यस्य तु नित्यमेवेति तस्यैव युक्तं ग्रहणम्। अथ वेति। पूर्वं समुदायावयवसन्निधौ समुदायापेक्षमन्त्यत्वमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम्। इदानीं तु समुदायार्थत्वादुपदेशस्यावयवानामसत्त्वादपेक्षणं दूरोत्सारितमिति मत्वा परिक्रियते। लकारस्येति। इतरेतराश्रयं मन्यते।

त्संज्ञं भवतीत्युच्यते । लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति । सिद्धं तु लकारनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् । एकशेषनिर्देशाद्वा । अथ वा एकशेषनिर्देशोयम् । हल् च हल् च हल् हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति । अथ वा लृकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इदितीत्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्य इत्संज्ञेति । यदयं णलं लितं करोति । प्रातिपदिकप्रतिषेधो ऽकृत्तद्धिते । अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदश्वित् शक्तादिति। अकृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारो नगरकारः औपगवः कापटव इति । इदर्थाभावात्सिद्धम् । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यम् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति ।

शषसर् हल् इत्यत्र लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः । सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव शषसर् हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रया इत्संज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहारः । लकारश्चेति । पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधेया तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते । तत्र हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा संयोगान्तस्य लोप इति लकारो लुप्यते । हल् चेति । हस्य ल् हल् । हल् इत्येकः षष्ठीतत्पुरुषः । द्वितीयः प्रत्याहारः । नपुंसकमनपुंसकेनेति चैकशेषः । एकस्य पुंल्लिङ्गत्वादपरस्य नपुंसकत्वात् । अथ वेति । शषसर् हलित्यत्र हलन्त्यमित्यत्र च लृकारस्यैकादेशो लपरत्वं च क्रियते । नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव । लृकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐऔजिति चकारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः अजिति प्रत्याहारे सति लृकारस्येत्संज्ञा । एवं तर्हि लृदित इति ज्ञापकात् लृकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्तीतरेतराश्रयमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः । अथ वेति । णलो लकारः स्वरार्थः कृतः असत्यां चेत्संज्ञायां कुतः स्वरः । अवणार्थस्तु णलो न लकारः हल्ङ्याविति सूत्रे हल्ग्रहणात्सल्व्यावृत्त्यर्थात् । तत्र हि बिभेदेति णल्व्यावृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कृतम् । लकारस्य अवर्णेऽपृक्तत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिरिति किं हल्ग्रहणेन । प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । यदा मद्रकादिनिवृत्त्यर्थं प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति पक्षस्तदायं प्रतिषेधः । अन्यथा उपदेशाभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् । कुम्भकार इति । अपवादविषयपरिहारेणेत्संज्ञ...ग्रहणं

प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । इह तर्हि राजा तत्त्वा ञिनतीत्या-
द्युदात्तत्वं यथा स्यात् । ञिनतीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भवि-
ष्यति । इदं तर्हि स्वर् । उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरि-
तकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति । इह तर्हि
अन्तर् । उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति ।
इह तर्हि सनुतर् । उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तो-
दात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भवि-
ष्यति । एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात् । यत्रे-
त्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरग-
स्तिकुण्डिनजिति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥ विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते * ।
विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धितइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कि-
मोत् । क्व प्रेप्सन् दीव्यसे । क्वार्द्रमासा इति । स तर्हि वक्तव्यः ।
न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो
भवतीति । यदयमिदमस्थमुरिति मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुका-

प्रवर्तनात्पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽक्तत्तद्धित इति प्रतिषेधः क्रियते । प्रत्य-
यग्रहणमिति । उदश्वित्शक्कदिति चैतावव्युत्पन्नौ । शक्कदिति शकेर्ऋतिन् इति यद्यपि
व्युत्पाद्यते तथा प्युपदेशे तकारोन्त्यो न भवतीतीत्संज्ञा न प्रवर्तते । राजा तत्त्वेति । न-
न्वव्युत्पत्तिपक्षेऽप्यनयोरवश्यमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यम् । तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं
येनेत्संज्ञा स्यात् । उच्यते । आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात् । न ङि-
संबुद्ध्योरिति नलोपस्य प्रतिषेधो नेत्संज्ञाया इति तत्प्रतिबद्धः स्वरः स्यात् । व्यपवर्गा-
भावादिति । नित्परो नास्तीति भावः । यदा तु सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति
पक्षस्तदापि निदेवायं न तु निदन्त इति । नास्ति स्वरः । अत्र तु पक्षे श्रोत्रियन्निति
यदा वाक्यार्थे पदवचनं तदा स्वरो न सिध्यति । यदा तु छन्दसः श्रोत्रभावः घंश्च प्रत्यय-
स्तदा निदन्तत्वात्स्वरसिद्धिः । तद्यथागस्त्येति । प्रत्ययस्य लुकि कृते परिशिष्टस्य कुण्डि-
नजादेशः । तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात् ।
न चायं चकारस्तद्धितसंबन्धी यतोऽक्तत्तद्धित इति निषेधः स्यात् ॥

न विभक्तौ तुस्माः । इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं
इति पञ्चमीतत्पुरुषः । शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः । अनेनोकारेणानुमीयते येषां

रमनुबन्धं करोति। यद्येतज् ज्ञाप्यत इदानीमित्यत्र प्राप्नोति। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिदचोन्त्यात्पर इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। इश्भावे कृते नास्ति विशेषः। मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा। स एव तावदिश्भावो न प्राप्नोति। किं कारणम्। प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते। कः पुनरर्हतीश्भावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम्। किं तर्हि। प्राग्दिशोर्थेष्विश्भावः। किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः। एवं तर्हि तदोप्ययं वक्तव्यः। तदश्च मिदचोन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति। ननु चाचाद्यत्वे कृते नास्ति विशेषः। मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा। तद्धि अत्वं न प्राप्नोति किं कारणम्। विभक्तावित्युच्यते। एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते। किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः॥

चुटू॥ ७॥ चुञ्चुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः *। चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। केशचुञ्चुः केशचणः। इदर्थाभावात्सिद्धम्*। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यम्। चितः अन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्। पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् *। पित्करणं

प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञा तेषां न विभक्तावितीत्संज्ञा न निषिध्यते इति। अत्रेति। इदानीमित्यत्र। अर्थेष्विति। यथेष्टमवधिमत्कल्पनेत्यत्रा र्थोवधिमत्त्वेनाश्रीयते। तत्रानुत्पन्न एव प्रत्यये इश्भावः। ततः प्रत्ययः। यदि तु पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा मित्त्वादचोन्त्यात्परे दानीमि कृते तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सर्वादेश इशि सति दानींविधानमनर्थकमेव स्यात्। तदोप्ययमिति। तदो दा चेति चकारेणानुकर्षणात्। ननु चेति। सप्तम्यां विभक्तावुत्पन्नायामत्वे कृते दानीमिति भावः। तद्धीति। प्राग्दिशोर्थेष्विति पूर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थ वृत्तेः कालवाचिनो मित्त्वान्मध्ये दानीमा भाव्यमिति तदानीमित्यस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः। यकारान्त इति। यकारोन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्यान्त्यत्वं प्रतिबध्नाति। यकारस्य च संयोगान्तस्यलोप इति लोपः क्रियते। यद्येवं मकार एवोपदेशेऽन्त्यः श्रूयते इति प्राप्नोत्येवमकारस्येत्संज्ञा। नैतदस्ति। पूर्वत्रासिद्धमिति मकारस्येत्संज्ञायां यलोपस्यासिद्धत्वादन्त्यत्वाभावात्॥

चुटू। लुप्तनिर्दिष्ट इति। पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्यत इत्यर्थः। राजदन्तादेराकृति

किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात् । एवं तर्हि यकारादी चुञ्चुप्चणपौ । किं यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः । इर उपसंख्यानम् * । इर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रुधिर् । अरुधत् । अरौत्सीत् । अवयवग्रहणात्सिद्धम् । रेफस्याच्च हलन्त्यमिति भविष्यति इकारस्योपदेशेऽजनुनासिक इदिति । अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः * । अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति भेत्ताछेत्ता । इदितो नुम् धातोरिति नुम् प्राप्नोति । यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायेत । तद्यथा । कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते । यस्यकुम्भ्यामेवधान्यं स कुम्भीधान्यः यस्यपुनःकुम्भ्यांचान्यत्र च धान्यं नासौ कुम्भीधान्यः । नायमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । टुनदि ।नन्दथुरिति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते इकार इदस्य सोयमिदित् तस्येदित इति । कथं तर्हि इकार इत् इदित् इदिदन्तस्येति । अथ वा ऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्य ग्रहणम् । तस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवति । यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति । उञ्जु-

---

गणत्वाज्ज्ञाप्यकारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः । अथ वा लुप्तोयमिति ज्ञातो लुप्तनिर्दिष्टः । इर उपसंख्यानमिति । इरितो वेत्यत्रेरिति समुदायानुकरणम् । इर् इत् यस्य सोयमिरित् । समुदायस्य चाज्झलात्मकत्वादप्राप्ता इत्संज्ञोपसंख्यायते । समुदायस्यैवेत्संज्ञासंबन्धेऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्तइतीदित्वाभावान्नुमभावः । नन्वेवं सति स्वरितेत इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदायआरोपयिष्यते । अवयवग्रहणादिति । इरावितौ यस्य स इरिदित्येवमित्संज्ञकत्वेनावयवावेवाश्रीयते न तु समुदायइत्यर्थः । यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्थादन्यन्निहितं धान्यं नास्ति स कुम्भीधान्यः । यद्यपि नुम्विधावस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषेणैव तन्न्यायानाश्रयणमाह । नायमिति । इकार इति । इदिता धातुर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः । ऋकारस्येति । ऋत इद्धातोरितीत्वे रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्य निपातनादित्वम् । तत्र च भिदृशब्दे पूर्वमृकारस्येत्संज्ञा । तत इत्वरपरत्वे । इरितो वेत्यत्रापि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातनादित्वरपरत्वे भेः कृतयोरिरित इति निर्देशः । नुमनुषक्तानिति । नुमा नकारो लक्ष्यते नकारयु-

न्दिर् निशामने । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अथ वा आचार्यप्रवृत्ति-र्ज्ञापयति इर्शब्दस्येत्संज्ञा भवतीति यदयमिरितो वेत्याह । अथ वान्त इति वर्तते ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥ तस्यग्रहणं किमर्थम् । इत्संज्ञकः प्रतिनि-र्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । क्व प्रकृतम्। उपदेशे ऽजनुनासिक इदिति ।तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चे-हार्थः ।अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि-देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनं, देवदत्तमिति गम्यते । देवद-त्तस्य गावो श्वा हिरण्यं च । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्य-ते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात् द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ये अनेकाल इत्संज्ञास्ते-षां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेपि वै त-स्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कुतः । वचनप्रामाण्यात् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । इतो लोपे णल्क्त्वा-निष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् * । इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसं-ख्यानं कर्तव्यम् । णल् । अहं पपच । क्त्वा । देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा । श-यितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यते तत्रेत्संज्ञा । णलुत्तमो णिद्वा भवति । क्त्वा सेण् न कि-

---

त्वानित्यर्थः । न च लोपाभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशेपी-दित्वान्नलोपस्याप्रसङ्गः । तस्मान्नकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याभावो ज्ञाप्यते । न दृश इति क्सादेशनिषेधेनापीरितामिदित्कार्याभावो ज्ञायते । अन्यथा दृशेरिदित्वान्नुमि सति इगुपधत्वाभावात्प्राप्तिरेव क्सस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन । अन्त इति । गोः पा-दान्तइत्यतः । तेनान्तेदितां धातूनां नुमागमो न तु मध्येदिताम् ।

तस्य लोपः।तस्य ग्रहणमिति। अभावो लोपः स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति प्र-करणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः। विभक्तिविपरिणाम इति। साहचर्यात्तत्वाध्य-वसायाद्विपरिणामव्यवहारः। वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव सन्नि-धीयते। तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति। अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपे प्रसक्ते तस्यग्रहणेन समुदाय

ग्रहणं

इवति। निष्ठासेण् न क्लिवतीति। सिद्धं तु शलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। शलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते। शलुत्तमो वा णिदुग्रहणेन गृह्यते। क्त्वा सेण्न किदुग्रहणेनगृह्यते। निष्ठा सेण्न किदुग्रहणेन गृह्यतइति। निर्दिष्टलोपाद्वा *। निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत्। अथ वा निर्दिष्टस्यायं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत्। तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः *। तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्। तस्मिन्। यस्मात्। यस्मिन्। वृत्ताः। स्नुत्ताः। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। नवोच्चारणसामर्थ्यात्* । नवा वक्तव्यः किं कारणम्। उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति। अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः। अनुबन्धलोपे भावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः। न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति। सिद्धं त्वपवादन्यायेन*। सिद्धमेतत्। कथम्। अपवादन्यायेन। किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवादौ। भावो हि कार्यार्थो ऽनन्यार्थो लोपः *। कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते कार्यादन्यन्मा भूदिति लोपः। अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः। एकान्तस्तत्रोपलब्धेः *। एकान्त इत्याह। कुतः। तत्रोपलब्धेः। तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते। तद्य-

---

स्य लोपः प्रतिपाद्यते। ग्रहणप्रतिषेधादिति। नैतेषामित्संज्ञा प्रतिषिध्यतेऽपि तु तत्प्रतिबद्धं कार्यमित्यर्थः। निर्दिष्टलोपाद्वेति। तस्येत्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्शादसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः। तुस्मानामिति। यद्यसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति। ते हि हलन्त्यमित्यत्र निर्दिष्टाः। नवेति। इत्संज्ञाप्रतिषेधादेषामित्कार्यं नास्ति। यदि चानेन लोपः स्यादुपदेशस्तेषामनर्थकः स्यात्। अनुबन्धलोप इति। यथा कश्चिद्वक्ति घटोऽस्तीति पुनश्च वक्ति नास्तीति तथानुबन्धानामुच्चारणाद् भावानुज्ञानं लोपविधानाच्चाभावानुज्ञेति विरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः। सिद्धमिति। यथाऽणं को बाधते तथा कार्ये चरितार्थमुच्चारणात्प्राप्तं भावं लोपोनन्यार्थो बाधते। एकान्त इति। एकदेशः। अवयव इत्यर्थः। अनेकान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम्। यथा गृहस्य काकः। तत्रोपलभ्यमानस्य रूपद्वयदर्शनाद्वृक्षे शाखावलाकयोरिवेति प्रश्नः। एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति। ननु यदेव संशयनिमित्तं स एव कथं निश्चयहेतुः। गते। सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते तत्रैवोपलब्धेरिति अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते। अनव-

था। वृत्तस्था शाखा वृत्तैकान्ता उपलभ्यते। तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वात्*। तत्रासरूपविधौ दोषो भवति। कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति। कविषये ऽणपि प्राप्नोति। सर्वादेशे च दोषो भवति। दिव औत्। औत्सर्वादेशः प्राप्नोति। दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः। अदाब्दैपाविति वक्तव्यम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनाकारान्तत्वात्। ननु चात्वे कृते भविष्यति। तद्यात्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्। अस्तु तर्ह्यनेकान्तः। अनेकान्ते वृत्तिविशेषः*। यदि अनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति। किति णितीति कार्याणि न सिध्यन्ति। किं हि स तस्येद्भवति येनेत्कृतं स्यात्। एवं तर्ह्यनन्तरः। अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः*। अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतं प्राप्नोति। वुञ्छण्। सिद्धं तु व्यवसितपाठात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। व्यवसितपाठः कर्तव्यः। वुञ्छण् स चावश्यं पाठः कर्तव्यः। इतरथा ह्येकान्तेपि संदेहः*। अक्रियमाणे व्यवसितपाठे एकान्तेपि संदेहः स्यात्। तत्र न ज्ञायते किमयं पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि

यवस्तु तत्र चान्यत्र च। ननु वकारस्य वनव्रश्चादिषु बहुषूपलब्धिः न चासावनवयवः। नैष दोषः। भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेव तदिति शकुनिभाष्ये प्रतिपादितम्। तत्रासरूपेति। अनाकारान्तत्वादित्येतद्दाप्प्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्सम्बध्यते। कविषय इति। एकान्तत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः। अनेकान्तत्वे तूभावप्यकाराविति सारूप्यादसमावेशः। अनेजन्तत्वादिति। यथा ढौकतेः ककारस्यैकान्तत्वादात्वं न भवत्येवं दैपोपि न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाच्च लुप्तेपि पकारे न प्राप्नोति। अस्तु तर्हीति। कार्यलक्षणाय केवलमनुबन्ध उपात्तो न तु तस्यावयवः। वृत्तिविशेष इति। बहुव्रीहिर्न सिध्यति। अनेकान्तत्वे क इद्यस्येति सम्बन्धाभावात्। अनन्तर इति। यद्यप्यनन्तरादिषु बहुव्रीहिर्न भवति तथापीह वचनसामर्थ्याद्भवति। व्यवसितपाठादिति। व्यवसितानां विच्छिन्नानां पाठः कर्तव्यः। ततः पूर्वस्यैवासावनन्तरः न तु परस्य। कालव्यवधानात्। व्याख्यानत इति। एकान्तपक्षे एकोवयवो द्वयोर्न भवतीति सन्देहे व्याख्यानान्निश्चयः। अनेकान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाभावाद्व्यवसितपाठ एव कर्तव्यः
ग्रहणं

संदेहादलक्षणमिति । पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः । वृत्ताद्वा * । वृत्ताद्वा सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं दृष्ट्वा ञिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्तं दृष्ट्वा किदिति । युक्तं पुनर्यद् वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति । उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टः यच्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यम् । ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्व-निर्देशोनाकारान्तत्वादिति । असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति । यदप्युक्तं सर्वादेश इति । तत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमननेकाल्त्वं भवतीति यदयं शित्सर्वस्येत्याह । यदप्युक्तं दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्य इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति यदयमुदीचां माङो व्यतीहारइति मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥ किमिहोदाहरणम् । इको यणचि । दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठ स्थानस्यौष्ठ-

---

व्यः । वृत्तादेति । वृत्तं प्रयोगः । नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यन्ते । व्याख्यानाच्चेत् । पूर्वमेवैतदुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेनोच्यते । नैषदोषः । पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन तु हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपन्ने साध्यं स्वयमेवावैति । भाष्यकारेण वा तदुक्तमिदं तु वार्तिककारेण । मेङ इति । यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्वाख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहानेकान्तपक्षो भाष्यकृता त्यक्तः । प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणापि व्यवक्रियते सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति ॥

यथासंख्यम् । संख्या संख्यानं गणनमुच्यते । अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुद्देश्याच्चिप्तः । तेनायमर्थः । समानां समसंख्यानां मध्ये यथा गणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः सम्बध्यन्ते । इकोयणचीति । इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः प्रत्याय्यन्ते यणशब्देनापि चत्वार आदेशा इत्यर्थतोस्ति संख्यासाम्यम् । पश्चात्तु यद्यपीकारादिभिर्बहूनां

स्थानो भविष्यतीति। इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति। ननु चैतदपि स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धम्। कुत आन्तर्यम्। एकार्थस्यैकार्थौ द्व्यर्थस्य द्व्यर्थौ बह्वर्थस्य बह्वर्थौ भविष्यतीति। इदं तर्हि तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः इति। किमर्थमिदमुच्यते। संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम्। संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते। संज्ञया तावत्। परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति। समासैः। तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः इति। संज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात् सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्योद्देशस्य सर्वोनुदेशः प्राप्नोति। इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते। किं पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते। संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञानुच्चारणार्थः। संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोच्चीचस्मिति। प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः। प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्याद् विदो लटो वेति। किंपुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः। कश्चात्र विशेषः। संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां द्वारी

ग्रहणादेषस्य तथापि प्रथमतोस्त्येव संख्यासाम्यम्। इदं तर्हीति। नात्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति। नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेर्थकृतान्तर्यसम्प्रत्ययः। प्रवृत्तानामादेशानां स्थान्यर्थाभिधानात्। ननुचेति। नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्त्येवेति भावः। किमर्थमिति। पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः। संज्ञासमासनिर्देशादिति। परस्मैपदानां णलतुसित्यत्र संज्ञया सर्वे युगपत्प्रत्याय्यन्ते इति नास्ति पाठक्रमाद्व्यवस्था। लोकेप्यजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासनिर्देशेनास्ति क्रमनियमः। द्वन्द्वेऽनेकावयवात्मकः समुदाय एवैकेन शब्देन प्रत्याय्यतइति कुतः क्रमनियमः स्यात्। किं पुनरिति। तिपो णल् तसोऽतुसित्यादि कस्मान्न क्रियत इति प्रश्नः। विदो लटो वेति। पृथङ्निर्देशे क्रियमाणे मसोम इत्येवानन्तर्यात्संबध्येतेत्यर्थः। व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीयमाणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। किं पुनरिति। यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत एव साम्यं न्याय्यं तथापि शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्द्विरेफो भ्रमरः। तथा द्व्यचरं मांसं द्व्यचरमक्षि। तस्माच्छब्दतोपि साम्यमत्राशङ्कितम्। णलादय इति। परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां ग्रहणं

रसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशः । संख्यासाम्यं शब्दतश्चेल्ल-लादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशो भवति । अगमको निर्देशो ऽनिर्देशः । परस्मैपदानां णलतुसुस्थल-थुसणल्वमा इति णलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः वै-षम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । डारौरसः प्रथमस्य । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दो वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । एचोऽयवायावः । अयवायावो बहवः एच इत्येकः शब्दो वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यर्थतः । अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्य-रीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः* । अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धु-तक्षशिलादिषु दोषो भवति । स्यतासी लृलुटोः । स्यतासी द्वौ । लृलुटो-रित्यस्य चयोऽर्थाः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । नन्दिग्रहिपचा-दिभ्यो ल्युणिन्यचः । नन्द्यादयो बहवः । ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैषम्यात्सं-ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अरीहणादयो बहवः । वुञादयः सप्तदश । वै-षम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ । सि-न्धुतक्षशिलादयो बहवः । अणञौ द्वौ । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्रा-प्नोति । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु * । आत्मनेप-दविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । आत्मनेपदवि-धिश्च न सिध्यति । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । अनुदात्तङितौ द्वौ । आत्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । निष्ठा । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति रेफदकारौ द्वौ । निष्ठेत्यस्य

न तु शल्कसोरित्यर्थतः साम्यमस्ति न तु शब्दतः । डारौरस इति । यदा डारौरसश्च डारौरसश्चेत्येकशेषः क्रियते तदार्थतः संख्यासाम्यमस्ति । अगमक इति । संख्यासाम्य-स्यानवबोधक इत्यर्थः । लृलुटोरिति । लृशब्दस्य लृङ्लृटावर्थाविति साम्याभावः । यदा तु लृरूपं सामान्यमर्थो लृशब्दस्येति पक्षस्तदास्त्येव साम्यमिति दोषाभावः । नन्द्या-दिष्वप्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थं इत्याश्रीयमाणे समुदायत्रयापेक्षया प्रत्यय-त्रयस्य साम्यसद्भावाददोषः । आत्मनेपदेति । नन्वात्मनेपदसंज्ञा न तङ्शब्दस्य किं तु तत्प्रत्यायितानां नवानां तादीनामिति नास्त्यर्थतः साम्यम् । नैष दोषः । तङ्रूपापन्ना-स्तादय आत्मनेपदशब्देन प्रत्याय्यन्त इत्यस्ति साम्यम् । सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति । द्वौ गृह्येते येषु तानि द्विग्रहणानि सार्वधातुकस्य द्विग्रहणानीति समासः । सार्वधातुकमपि

द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । अस्तोरल्लोपः । अमस्ती द्वौ । सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधः* । एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एङः पदान्तादति । ङसिङसो-श्च । ङसिङसौ द्वौ । एङित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेत्तला-दयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देश इ-ति । नैष दोषः । स्थानेऽन्तरतम इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थौ द्व्यर्थस्यद्व्यर्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थः । संवृतावर्ण-स्य संवृतावर्णः विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः । अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्र-तिषेधे क्ङिति* । अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति । गुणवृद्धी द्वे । क्ङितौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दो-षः । गकारोप्यत्र निर्दिश्यते । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । नकर्तव्यम् । क्रियतेन्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते गिति किति ङि-तीति । उदिकूले रुजिवहोः* । उदिकूले द्वे । रुजिवहौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । नोदिरुपपदं किं तर्हि वि-शेषणं रुजिवहोरुत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूलउपपदइति । तच्छी-लादिषु धातुविग्रहणेषु * । तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भ-वति । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः । तच्छी-लादयस्त्रयः तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । घञादिषु द्विग्रहणेषु *। घञादिषु द्विग्रहणेषुदोषो भवति । निरभ्योः पूल्वोः । निरभी द्वौ । पूल्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इष्यते चात्र संख्याता-नुदेशः । निष्पावः अभिलाव इति । एवं तर्हि अकर्तरि च कारके भावे

तेषु गृह्यतइति तेन विशेष्यन्ते । संवृतावर्ण इति । यद्यपि शास्त्रेऽकारस्य विवृतोपदेशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् । क्ङितौ द्वाविति । क्ङिच्छब्दस्यैकत्वेपि ककारङकारयोर्द्वित्वादस्ति शब्दतः साम्यम् । उदिकूल इति । द्वन्द्वोयम् । आगन्तुना चेकारेण निर्देश इति चोद्यम् । उदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी कृता । उदः पराभ्यां रुजि-वहोत्येताभ्यामिति परिहारः । धातुत्रिग्रहणेष्विति । त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा

चेति द्वौ । पूर्व्वौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अवे तॄस्त्रोः करणाधिकरणयोः * । तॄस्त्रौ द्वौ । करणाधिकरणे द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः * । कर्तृकर्मणी द्वे । भूकृञौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ । किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ । कृभ्वौ द्वौ क्त्वाणमुलौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अधीयानविदुषोश्छन्दोब्राह्मणानि * । छन्दोब्राह्मणानीति द्वे । अधीते वेदेति च द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । रोपधेतोः पथिदूतयोः * । रोपधेतोः प्राचां तद्गच्छति पथिदूतयोः । रोपधेतौ द्वौ । पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च * । तत्रभवस्तस्यव्याख्यानौ द्वौ । क्रतुयज्ञौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । संघादिष्वञ्प्रभृतयः * । संघादिष्वञ्प्रभृतयः संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति । नैष दोषः । घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् । वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ * । वेशोयशआदी द्वौ । यल्खौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । ङसिङसोः ख्यत्यात्परस्य * । ङसिङसौ द्वौ । ख्यत्यौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । न वा समानयोगवचनात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि । तस्य दोषो विदो लटो वा * । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः विदो लटो वेति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च * । ध्माधेटोःनाडीमुष्ट्योश्च संख्यातानुदेशो न प्राप्नो-

---

धातवस्त्विग्रहण येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्बहुव्रीहिः। कर्तृकर्मणोरिति। भवतेरकर्मकत्वात्कर्त्रैवोपपदम् । करोतेस्तूपपदद्वये खलिष्यते । अन्ये तु प्राप्त्यर्थस्य भवतेरुपपदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति । छन्दोब्राह्मणानीति । गोबलीवर्दन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम्। यथा जुष्टार्पिते च च्छन्दसीति ब्राह्मणानां ग्रहणं नित्यं मन्त्र इति मन्त्रग्रहणात्। छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम् । तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति। न वेति। अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः । विदो लटोवेति ।

ति । खलमोरथादिनिवकट्वाचश्च । * । संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिन्ध्वप्रकराभ्यां कन् अणञौ च * । संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। युष्मदस्मदोश्चादेशाः * । युष्मदस्मदोश्चादेशाः संख्यातानुदेशान्न सिध्यन्ति। तस्माद्यस्मिन्पक्षे ऽल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु। अथ वैवं वक्ष्यामि । यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन । ततो ऽधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः आहोस्विदधिकारार्थं इति । संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । समसंख्यार्थं इति व्याख्यास्यामः ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः * । अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति। किमिदं प्रतियोगमिति । योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति । किं गतमेतदियता सूत्रेण । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके ऽधिकृतो ऽसौ ग्रामेऽधिकृतोसौ नगरइत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोन्यो व्यापारः शक्योवगन्तुं अन्यदतो योगे योगउप-

---

अत्र तु लब्धयथासंख्यानामनुमानाददोषः । युष्मदस्मदोश्चेति । बहुवचनस्य वस्नसावित्यादिषु योगेष्वनुमीयमानत्वात् युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं न प्राप्नोति। यस्मिन् पक्ष इति। शब्दतः साम्यमेकयोगे चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः। दोषप्रतिविधानं तु क्वचिदानन्तर्यादवस्था क्वचिदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम्। अथ वेति। यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतोऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासङ्ख्यं नान्यत्र सत्यपि संख्यासाम्ये॥

स्वरितेन। स्वरितेने तीत्थंभूतलक्षणेतृतीया। स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते इत्यर्थः। स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते न तु प्रयोगसमवायि । अधिकारशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनो वा । विनियोगो लोकेधिकार उच्यते स एवेह गृह्यते। किमर्थमिति। आकाङ्क्षादिवशात्प्रकृतस्य सम्बन्धो लोक इव भविष्यतीति प्रश्नः। किं गतमिति। किमयमर्थोधिकारशब्देन परिगृहीतोऽथ नेति प्रश्नः। शब्देनेति।

स्थानात्। न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके *। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात्। यथा लोके। निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते। तद्यथा। देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रायेति। गौरिति गम्यते। एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् सृस्थिरे भावे। घञिति गम्यते। अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा *। अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति। तद्यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो गोर्निवर्तको भवति। एवमिहाप्यभिविधौ भावइनुण् घञो निवर्तकः स्यात्। तस्मात्परिभाषा कर्तव्या। अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु *। अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु भवति। न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोनुवर्ततइति। अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु। अधिकारपरिमाणज्ञानार्थ एव तर्हि अयं योगो वक्तव्यः। अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामीति। कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम्। एवं वक्ष्यामि। स्वरितेनाधिकार इति। स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो न भवतीति। केनेदानीमधिकारो भविष्यति। लौकिकोधिकारः। नाधिकार इति चेदुक्तम् *। किमुक्तम्। अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति। अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः। ननु चोक्तमधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति। यावतिथोऽलनुबन्धस्तावतोयोगानिति वचना-

---

नहि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य व्यापारोस्ति। न वेति। वचनरहिताल्लोकव्यवहारादेतत्साध्योर्थः सिद्ध इत्यर्थः। यज्ञदत्तायेति। सम्प्रदानविभक्त्या सन्निहिता गोकर्मिका ददातिक्रियापेक्ष्यते। अश्रुतकल्पनायाः श्रुतापेक्षणस्य लाघवात्। घञो निवर्तकः स्यादिति। ततश्चाक्रोशे वन्योर्ग्रह इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्यात्। सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति न त्विनुणो विपर्ययात्। अधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति। यथा धातोरिति किं प्राग्लादेशेभ्योऽथाध्यायपरिसमाप्तेः। अङ्गाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्योऽथासप्तमपरिसमाप्तेरिति। स्वरितं दृष्ट्वेति। प्रकृतस्याधिकारनिवृत्तये शब्दान्तरस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। तेन विंशतिकात् ख इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्द्विगुपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते। यावतिथ इति। द्विगुपूर्वान्निष्कादित्यत्र इकारोनुबन्धः कर्तव्यः। तेन

त्सिद्धम् * । यावतिथो ऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोनु वर्ततइति वक्तव्यम् । अथेदानीं यत्राल्पीयांसो ऽलः भूयसश्च योगानधिकारोनुवर्तते कथं तत्र कर्तव्यम् । भूयसि प्राग्वचनम् * । भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । प्रागमुत इति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः । यद्येवं नार्थोनेन । केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोधिकारः। ननु चोक्तंनाधिकार इति चेदुक्तम्। किमुक्तम् । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वं संदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमित्युक्तम् । इनुणघञिति संदेहे घञिति व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । अधिकारगतिः। अधिकः कारः । अधिकं कार्यम् । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र गोटाङ्ग्रहणं चोदितं तन्न कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीति स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति । अधिकं कार्यम् । अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् ग्रामादागच्छति। नगरादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । तथा

द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भवति । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । अल्पीयांस इति । कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । परमतापेक्षया । अल्पा योगा इति चेन्मन्यसे तत्राल्पीयांसोऽलः । अथ बहवोऽल इति चेद्भूयांसो योगाः । भूयसीति । अङ्गस्य प्राग्भेरित्यादि वक्तव्यम् । तत्तर्हीति । यावतिथोऽलिति भूयसि प्राग्वचनं चेत्यर्थः । घञिति व्याख्यास्याम इति । ननु चेनुण आनन्तर्यात्संदेहाभावः । उच्यते । घञोनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टमिनुणश्चानन्तर्यमिति निमित्तसद्भावादस्ति संदेहः । सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्ध्या समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्ते इति मुख्यापायाभावादपादानसंज्ञा न स्यात् । ध्रुवमपाये इत्यत्र तु स्वरितत्वे प्रतिज्ञाते सति बुद्धि-

अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति तेनैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः । पूर्वविप्रतिषेधाश्च न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति । नुम्नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यतः । कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् । लोकतः । तद्यथा । लोके ऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योयं दुर्बलः सन् बलवद्भिः सह भारं वहति एवमिहाप्यधिकमयंकारं करोतीत्युच्यते योयं पूर्वः सन् परं बाधते । अधिकारगतिस्त्रयर्थाविशेषायाधिकं कार्यम् । अथ योन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥ विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः लुनीतः । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते ङकार इत् यस्य सोऽयं ङित् ङित इति । कथं

परिकल्पितापायाश्रयणेनापि भवति । कृत्स्न आधारात्मेति । सर्वे अवयवा यत्र व्याप्ता इत्यर्थः । गङ्गायां गाव इति । गङ्गाशब्दोत्र नद्यामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे । तस्य हि मुख्यमेवाधारत्वमित्यप्रयोजनमेतत्स्यात् । नद्यास्तु तत्सामीप्याद्गौणमाधारत्वमिति यत्नात्संज्ञासिद्धिः । पूर्वं इति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनात्पूर्वो बाध्यः स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन बाधकः सम्पद्यते । तुल्यजातीयस्य बाधकः न तु नित्यत्वादियुक्तस्य ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे
प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्त । विकरणेभ्य इति । लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणास्तेषां सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वातिदेशादात्मनेपदनियमोनेन प्राप्नोति । ङकार इदिति । अन्यपदार्थापेक्षणाद्बहिरङ्गो बहुव्रीहिः । तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केवलाच्च ङकारादित आत्मनेपदासम्भवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधेर्वाऽत्र ङि-

तर्हि ङकारइत् ङित् ङित इति। अथ वोपदेशइतिवर्तते। अथवोक्तमेतत् सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति। सर्वथा चङ्ङ्भ्यां प्राप्नोति। एवं तर्हि धातोरिति प्रकृतं वर्तते। क्व प्रकृतम्। भूवादयो धातव इति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनं, देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावो ऽश्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः, देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टंसदर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् *। नियमार्थोयमारम्भः। किमुच्यते नियमार्थोयमिति न पुनर्विध्यर्थोपि स्यात्। लविधानाद्विहितम् *। लविधानाद्ध्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं विकरणाः क्रियन्तां नियम इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्विकरणाः नित्याः खल्वपिविकरणाः। कृतेपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति। नित्यत्वाच्च परत्वाच्च विकरणेषुकृतेषुविकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अनवकाशो नियमः। सावकाशः। को ऽवकाशः। यएते लुग्विकरणाश्च श्लुविकरणाश्च लिङ्लिटौ च। यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत। किं कृतं भवति।

दन्त आश्रीयते। तेन ङिदन्तादात्मनेपदमित्यर्थः। अथ वेति। तेनोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदं न त्वातिदेशिकङिद्भ्यः। एवं तर्हीति। अत्रापि पक्षे उचुकुटिषतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यप्याश्रयणीयम्। किमर्थमिति। किं विहितानां लादेशानामनेन नियमः क्रियते। अथ वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः। नियमार्थ इति। एकवाक्यतायां भाविनी संज्ञाऽऽश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते। तेन नियमोयं सम्पद्यते। परत्वादिति। विकरणानामवकाशः अलादेशाशानशादयः। नियमस्यावकाशः लिङ्लिटावार्धधातुकसंज्ञौ। स्वर्तिदत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणस्तेन व्यवधानान्नियमाप्रसङ्गः। अनवकाश इति। सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः। यदि पुनरिति। आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपतिष्ठते। तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः।

कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति अनुदात्तङित आत्मने पदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति। एवमपीतरेतराश्रयंभवति। का इतरेतराश्रयता। अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते। तदेतदितरेतराश्रयंभवति इतरेतराश्रयाणिचकार्याणि न प्रकल्पन्ते। परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति। परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते। अवश्यं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम्। ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमणएव करिष्यते स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो नेति। आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति। कथम्। भाविनी संज्ञाविज्ञास्यते सूत्रशाटकवत्। तद्यथा। कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यः यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपद मित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु नियमः। ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति। यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति द्युताद्भ्यो लुङि, वृद्भ्यः स्यसनोः इति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। लुटि च क्लृप इत्यत्र द्युताद्भ्यो लुङि, वृद्भ्यः स्यसनोरिति सिद्धमेव। द्युतादिलृदितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति। नैष दोषः। पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति। नै-

---

स्यादिषु कथम्। ते हि लावस्थायामेव विधीयन्ते इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति। उच्यते। लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति। येन नाप्राप्तिन्यायेन शबादीन्बाधित्वा। शबादिविधावनुवर्तनाद्वा। एवमपीति। एकवाक्यतापक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्याताम्। ततश्चैतत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानं लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः। परस्मैपदानुक्रमणमिति। नन्वसति परस्मैपदाऽनुक्रमणे परस्मैपदमनुदात्तङिद्भ्यः प्राप्नोति। नैष दोषः। आत्मनेपदसम्बन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते। अवश्यमिति। आत्मनेपदबाधना-

तदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मने पदानि परस्मैपदानि च।यत्तर्ह्ययमनुपसर्गाद्वेति विभाषां शास्ति।किं पुनरयं प्रत्यय नियम:अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवतीति। आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियम:।अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कश्चात्र विशेष: तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् * । तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । प्रत्यया नियता: प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति । कयष आत्मनेपदवचन तस्यान्यत्र नियमात् * । कयष आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते । किं पुन: कारणं न सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात्। तद्ध्यन्यत्र नियम्यते । उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद्भविष्यति । अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थ नियम: । प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्याभाव:* । प्रकृत्यर्थ नियमे अन्येषां प्रत्ययानामभाव: । अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति।नैष दोष:। अनवकाशास्तृजादय:। उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादय:।को ऽवकाश:।परस्मैपदिनोऽवकाश:।तत्रापिनियमा न्न प्राप्नुवन्ति।तव्यदादयस्तु तर्हिभाव-

---

र्थमित्यर्थ: । यदयमिति । कृतनियमानामसङ्करेण स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्ति:। अभिनिर्वृत्तानीति । प्रागपि नियमात्तेषां सम्भवमात्रेण निमित्तत्वाविरोधात् । यत्तर्ही-ति । एतत्तु लिङ् लिडर्थं स्यात् । चक्रमे चक्राम क्रम्यात् क्रंसीष्टेति । तस्माज् ज्ञापकं दिक् प्रदर्शिता भाष्यकृता । ज्ञापकं तु वृत्त्न: स्यसनोरित्यत्र स्ये विकल्पविधानम्। किं पुनरिति। उभयनियमस्तावन्न संभवति । अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्यायोगात् । तस्मादन्यतरनियमसंभवात्प्रश्न: । ननु प्राधान्यात्प्रत्ययानां नियमो युक्त: । एवं तर्हि प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोपि संभवति। भावकर्मणो-रेवेति। ननु पूर्वेण नियमाद्भावकर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं व्याख्यं न तु नियमार्थम्। नैष दोष: । समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैतदुक्तम् । कयष इति । वा कयष इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङिदादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वाद्ध-कारस्य श्रवणप्रसङ्ग: । उच्यते चेति । लकारे तिबादिभिर्निवर्तिते नियम: प्रवर्तते तत्र

कर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयोप्यनवकाशाः । ते वचनाद्भविष्यन्ति । चिण्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति । चिण्वचनाद्भविष्यति । घञ् तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति । तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अण् कर्मणि चेति । तद्वै तत्रोपपदविशेषणम् । अभिधेयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा प्रसर्पन्ती प्रसर्पणादहिर्भवति । यत्तावदुच्यते । नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा प्रसर्पन्ती प्रसर्पणादहिर्भवतीति । भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येनयेनाभिसंबध्यते तस्यतस्य विशेषको भवति । शेषवचनं च * । शेषवचनं च कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति । कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् * । कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयंशेषग्रहणंकर्तव्यम् । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् भिद्यतेकुसूलः स्वयमेवेति । कतरस्मिन्पक्षे ऽयं दोषः । प्रकृत्यर्थनि-

---

परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्वावचनेन तस्मिन्विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात् । केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगार्हत्वाच्छब्दमन्तरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रयोगविकल्पायोगात् । तस्मादात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते । तव्यदादयोपीति । यद्यपि स्नानीयं चूर्णमित्यादौ करणादौन्यवकाशः तथापि तयोरेवेति चोदनया भावकर्मणोर्विधानं तदनवकाशम् । चिण् तर्हीति । ननु भावकर्मणो सार्वधातुकस्यार्थौ न चिणस्तत्कथमप्रतिषिध्यते । सहाभिधानपक्षे चिणोपि भावकर्मणी अर्थावित्यदोषः । घञ् तर्हीति । अकर्तरि विधीयमानोपादानादिषु घञ् सावकाशः । उपपदविशेषणमिति । समोक्षस्य सामान्यस्य कर्मणोत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते । एवमभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयम् । कर्तरि चेति । यदा कर्मवदित्ययं शास्त्रातिदेशः तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । शुद्धौ तु कर्मकर्तारौ उभयोरवकाशौ कार्यातिदेशे

यमपचे। प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः। प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियताः। तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन। कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः। प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः। प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम्। कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः। प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियताः। ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति। तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। ततः भावकर्मणोः। ततः कर्तरि। कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्तरीत्येव। भावकर्मणोरिति निवृत्तम्। यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेपि कर्तरि प्राप्नोति। एति जीवन्तमानन्दः। नास्य किंचिद्रुजतीति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। ततःभावे। ततः कर्मणि। कर्मणि चात्मनेपदं भवति। ततः कर्तरि। कर्तरि चात्मनेपदं भवति। कर्मणीत्यनुवर्तते भावइति निवृत्तम्। ततः कर्मव्यतिहारे। कर्तरीत्येव। कर्मणीति निवृत्तम्। एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम्। अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम्। इह माभूत्। अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेव। ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्ध-

---

तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति। प्रकृत्यर्थौ नियताविति। भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तर्येव परस्मैपदं लभ्यतइति नार्थः कर्तृग्रहणेन। कर्तृग्रहणाच्चेति। पुरस्तात्तु परिहरिष्यते। परस्मैपदमिति। सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यतइत्यर्थः। नास्य किं चिदिति। पीडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः। यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति हन्यमानो हन्तीत्यत्र प्राप्नोति। नैषदोषः। प्रत्यासत्त्यैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते। यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति। अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति। एष हि योगो व्यवहितः। कच्यान्तरप्राप्तत्वादात्मनेपदापवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम्। ननु चैतदपीति। प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते।

म् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधि र्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति । किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यस्य यः कर्ता तत्र मा भूदिति । ततः अनुपराभ्यां कृञः कर्तरि कर्तरीत्येव ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृ-

---

ननु चेयमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । शेषादित्यस्यावकाशः याति वातीति । अनुपराभ्यामित्यस्यावकाशः । अशेषः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः । अनुकरोतीति । कर्मकर्त्रोरुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति । सापि योगविभागेन बाध्यते । नोत्सहते इति । शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयाद्विषयान्तरं नीता नोत्सहते परां प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः । अथ वेयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि प्राप्तिं बाधिष्यत इत्यर्थः । नोत्सहत इति । अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्येतया प्राप्तया प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः । कर्तैव यः कर्तेति । यस्य व्यपदेशान्तरं नास्तीत्यर्थः । यद्येवमसिश्छिनत्तीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्त्रवस्थायां करणत्वाभावात् । भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम् ॥

कर्तरि । क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यमिति । प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति । साधनकर्मणि च धातोर्वृत्त्यसम्भवाद्धात्वर्थस्य तद्विषयत्वं विज्ञायेत । देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियाणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत् । योग्यतावशादस्येयं क्रिया साध्या तस्या इदं साधनमिति निर्ज्ञाते साध्यसाधनभावे यो व्यत्यासः स क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमपि क्वचित् क्रियाव्यतिहारः । यथा सम्प्रहरन्ते राजान इति । अत्रैकैव क्रिया

त्रिमात्कृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते । कथं च क्रिया नाम क्रियया ईप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । संपश्यतिक्रियया प्रार्थयतिक्रियया अध्यवस्यति-क्रियया च । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थिते अध्यवसायः अध्यवसाये आरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहारइति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह कर्तरि व्यतिहारइतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति । अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् * । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति । इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः * । अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमनेन प्रसज्येत । तत्र को दोषः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः * । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । उत्तरार्थं तर्हि

सञ्चारिणीव लक्ष्यते । क्रियामिति । लौकिकास्त्वार्था इहानूद्यन्ते । कथं च क्रियेति । द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्परासम्बन्धं मत्वा प्रश्नः । क्रियापीति । भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जानातीति दर्शनात् । कया क्रिययेति क्रियान्तरवाचिप्रयोगाभावात्प्रश्नः । सम्पश्यति क्रिययेति । सन्दर्शनादीनामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च प्रविश पिण्डीमित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात् । इह कर्तरीति । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रिय-

कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति द्वितीयकर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । कर्तरि कर्म ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् * । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । हरिवह्योरप्रतिषेधः * । संप्रहरन्ते राजानः संविवहन्ते गर्गैरिति । न वहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियोऽत्र वहिः । न गति ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥ परस्परोपपदाच्च * । परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिपुनन्ति । इतरेत ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पराजयति सेनेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चानुपसर्गश्च । अयं खलु विशब्दो ऽदृष्टापचार उपसर्ग एव तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितु-

---

याम् मिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात्कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लब्धे कर्मग्रहणात् क्रियाव्यतिहारोऽयं गृह्यते क्रियायाः धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वात् । तत्र प्रतिषेध इति । कर्मव्यतिहारे न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

न गति । हसादीनामिति । हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः । हरिवह्योरिति। हरतेर्हिंसार्थत्वाद्वहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः । ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वाकर्णधनंजयावित्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः किं तर्हि योत्स्यमानावित्येतावद्विवक्षितम् । देशान्तरप्रापणक्रिय इति । भारं वहतीत्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम् । तत्र तु गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थः । अस्यैव न्यायसिद्धार्थस्यानुवादकमर्थग्रहणम् गर्गाणां तु प्रापणं कन्याद्वारकमिति वहेर्गत्यर्थत्वाभावः ।

इतरेतरा । लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते ।

विपराभ्यां जेः । विशब्द इति । पक्षिवाची तु यो विशब्दः तस्य नपुंसकत्वाभावात्पुंसि विभक्त्या व्यवधानाज्जेरनन्तरो जयतिर्न सम्भवति । बहु विजयति वनमित्यत्र त्वहत्

मर्हत्यन्यदत उपसर्गात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति। विपराभ्याम्॥
आङो दोनास्यविहरणे॥ २०॥ आङो दो ऽव्यसनक्रियस्य*। आङो दो ऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। विपादिकां व्याददाति कूलं व्याददातीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इहाङो दोनास्यइतीयता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात्। यथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया तथाजातीयकाचापि। स्वाङ्गकर्मकाच्च *। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखमिति। आङो॥

स्वार्थायां वृत्तौ वेरानर्थक्यादिह चार्थवतो ग्रहणादजहत्स्वार्थायामपि तदर्थ स्योपसर्जनत्वादग्रहणम्। संबुद्ध्यन्तं तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वान्न गृह्यते। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्द एवायमिति चेत्। विरित्यस्य विभक्त्यन्तस्य वे इति विकारो न तु विशब्दस्येत्यदोषः। वीजयतइत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दात्परो जयतिः सम्भवत्येवेति चेत्। पूर्वस्य कार्ये कर्तव्येऽन्तवद्भावः। न चात्र पूर्वस्य किं चित्कार्यमित्यदोषः। अस्य गोरिति। द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्षं द्वितीयत्वं तत्तुल्यजातीय एव सम्प्रत्ययं करोति। एवमिहापि विशब्दसाहचर्यात्पराशब्दोप्युपसर्गो गृह्यते। पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु द्वयोरपि दृष्टापचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम्॥
आङो दो। अव्यसनक्रियस्येति। व्यसनं विभागः विकासनमित्यर्थः। केवलो विहरणशब्द उपादीयमानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतम्। केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्तत इति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम्। आङो दोनास्यइति। आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिर्वर्तमान आस्यवृत्तिर्भवति। यथा लोमविषयहर्षवृत्तिर्हृषिर्लोमसु वर्तत इत्युच्यते। ददातेरेवास्ये वृत्तिसम्भवो नान्येषां दारूपाणामिति तेषामिह ग्रहणाभावः। यद्येवं स्वं सुखमादत्तइत्यत्रापि सुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां वृत्तौ ददातिरास्ये वृत्तो भवति। ग्रहणं तु ग्राह्यग्रहीतृविषयम्। अनास्यइति च पर्युदासः। आस्यानास्यसमुदायश्चास्यसदृश इति विधिरेव तत्र भवति। सोयमिति। आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसत्यप्यास्ये विहरणसद्भावान्निषेधो भवति। स्वाङ्गकर्मकादिति। स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकं मद्रवन्मूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति। तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति॥

क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। अनुक्रीडति माणवकमिति। समोऽकूजने *। समो ऽकूजने इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। संक्रीडन्ति शकटानि। आगमेः क्षमायाम् *। आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। माणवक आगमयस्व तावत्। शिक्षेर्जिज्ञासायम् *। शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। विद्यासु शिक्षते। धनुषि शिक्षते। किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु *। किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अपस्किरते वृषो हृष्टः। अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी। हरतेर्गतताच्छील्ये *। हरतेर्गतताच्छील्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकं गावो ऽनुहरन्ते। आशिषि नाथः *। आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। सर्पिषो नाथते मधुनो नाथते। आङि नुपृच्छ्योः *। आङि नुपृच्छ्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। आनुते सृगालः। आपृच्छते गुरुमिति। शप उपलम्भने *। शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम्। देवदत्ताय शपते। यज्ञदत्ताय शपते। क्रीडोनु ॥

क्रीडोनु। अनुक्रीडतीति। तृतीयार्थ इत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः। माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः। एतच्च समा साहचर्याल्लभ्यते। आगमयस्वेति। सहस्व कं चित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः। शिक्षेरिति। के चिदाहुः शकिः सन्नन्तो गृह्यते इति विध्यर्थमिदम्। क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते। भोक्तुं शक्नोति शयितुं शक्नोतीति प्रयोगदर्शनात्। इह तु जिज्ञासाविषयः शकिर्गृह्यते। विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः। आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमाद् जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते। अन्ये तु शिक्षविद्योपादानइत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयन्ति। विधेरेव तु ज्यायस्त्वात्सन्नन्तशकिग्रहणं न्याय्यम्। किरतेरिति। विक्षेपार्थः किरतिः। हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः। हर्षादिष्वेव अपाच्चतुष्पादिति सुड्विधीयते। हरतेरिति। गतं प्रकारः। पैतृकमिति। पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः। मातुरनुहरतीत्यत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं तद्धितार्थे त्यत्र भाष्यकारेण न कृतम्। आशिषि नाथ इति। आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम्। सर्पिषो नाथत इति। सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः। आनुत इति। उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः। शप उपलम्भन इति। उपलम्भनं प्रकाशनम्। देवदत्ताय शपत इति। श्लाघह्नुङिति सम्प्रदानसंज्ञा ज्ञीप्स्यमाने विवदन्ते। के चिदाहुः। यस्मा आख्यायते स सम्प्रदानम्। य आख्यायते स इत्यन्ये ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने * । आङः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् । अस्तिं सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । समव ॥

उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ उद ईहायाम् * । उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उत्तिष्ठति सेनेति । उदो ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः * । उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्य मुपतिष्ठते । चन्द्रमस मुपतिष्ठते । संगतकरणे । रथिका नुपतिष्ठते । अश्वारोहा नुपतिष्ठते । बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् । पश्य वानरसैन्येस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥ १ ॥ मैवं मंस्थाः सचित्तोयमेषोपि हि यथा वयम् । एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥ २ ॥ अपर आह । उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् । देवपूजासंगतकरणयोरुदाहृतम् । मित्रकरणे । रथिका नुपतिष्ठते । अश्वारोहा नुपतिष्ठते । पथिषु । अयं पन्थाः स्रुघ्न मुपतिष्ठते । अयं पन्थाः साकेत मुपतिष्ठते । वा लिप्सायाम् * । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुल मुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्मणकुल मुपतिष्ठति । उपान्मन्त्र ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ अकर्मकादित्येव । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । स्वाङ्गकर्मकाच्च * । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठं वितपते पृष्ठम् । अथोद्वि-

---

उदोनू । उद ईहायामिति । ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दात्मिका गृह्यते । उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः ।

उपान्मन्त्र । उपाद्देवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् । अर्कमुपतिष्ठते इति । देव पूजां मत्वात्मनेपदं कृतम् । चापलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरत्र । अपर आहेति । सङ्गतकरण मुपश्लेषमात्रं मित्रकरणं त्वनुपश्लिष्टस्यापि मैत्री सम्बन्धः । अयं पन्थाः स्रुघ्न मुपतिष्ठतइति स्रुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः । भिक्षुकइति । लिप्सयाहेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः ।

उद्विभ्याम् । भासनेवर्तमानस्तपिरुद्विपूर्वोकर्मकः । स्वाङ्गमिह्योत्तरत्र च पूर्वसूत्रवत् स्वमङ्गं गृह्यतइतीहनभवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्यपाणिमुत्तपतीति । अथेति । किमयं

भ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते । निष्टप्यते इति । किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मकः । अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीति । अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहतीत्यकर्मकः । भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्यम् । उद्विभ्याम् ॥

आङो यमहनः ॥ २८ ॥ अकर्मकादित्येव । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मकाच्च * । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहते उदरमिति । आङो यमहनः ॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ २९ ॥ समो गमादिषु विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् * । समो गमादिषु विदिपृच्छिस्वरतीना मुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संवित्ते । संपृच्छते । संस्वरते । अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च* । अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मासमृत । मासमृषाताम् । मासमृषत । अर्ति । श्रु । संशृणुते । दृशि । संपश्यते । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् * । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेतिवक्तव्यम् । निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ।

वधिरथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः । उद्विभ्यां तप आत्मनेपदमेव न यगादीति नियमोनेन क्रियतइत्याह । निष्टप्यतइति । विधिनियमसंभवे विधिर्बलवानिति मत्वाह । किं पुनरिति । विधिर्न संभवतीति मत्वाह । तपिरिति । भासते दीप्यतइत्यत्रार्थे ऽकर्मक इत्यर्थः अकर्मकाश्चेति । अनेकार्थत्वाद्धातूनामन्तर्भावितण्यर्थत्वादिति भावः । ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः ससकर्मकः । पुनः प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां कर्तुःकर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यत इत्यन्यत्राप्यात्मनेपदं भवत्येव । इदानीं विधिपक्षवाद्याह । अन्तरेणापीति । तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः । संतापने विलापने च सकर्मकः । कर्मकर्तरि तु यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थीति वचनेन यक्चिणौ प्रतिषिद्धौ ॥

समः । समो गम्यृच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम् । उपसर्गादिति । अत्राकर्मकादिति न संबध्यते ॥

आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ ज्योतिषामुद्गमने * । ज्योतिरुद्गमने इतिवक्तव्यम् । इह मा भूत् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥४८ ॥ व्यक्तवाचामिति किमर्थम् । वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । व्यक्तवाचामित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति । एतेपि हि व्यक्तवाचः । अतश्च व्यक्तवाचः । कुक्कुटेनोदिते उच्यते कुक्कुटो वदतीति । एवं तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते सर्वएव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो ये व्यक्तवाच इति । के च साधीयः । येषां वाच्यकारादयो वर्णाः व्यज्यन्ते । न चैतेषां वाच्यकारादयोवर्णा व्यज्यन्ते । एतेषामपिवाच्यकारादयोवर्णाव्यज्यन्ते अतश्च व्यज्यन्ते । एवं ह्याहुः कुक्कुटाः कुक्कुडिति । नैवं ते ह्याहुः । अनुकरणमेतत्तेषाम् । अथ वा नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग्येषां तइमे व्यक्तवाच इति । कथं तर्हि व्यक्ता वाचि वर्णा येषां तइमे व्यक्तवाच इति । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥

अवाद् ग्रः ॥ ५५ ॥ अवाद् ग्रो गिरतेः * । अवाद् ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रयोगाभावात् । अवाद् ग्र इत्युच्यते । न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोस्ति । अवाद् ग्रः ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् । उभौ

आङः । ज्योतिषामिति । उद्गमने वर्तमानोऽकर्मकः क्रमिः । इह तु नभः समाक्रामतीति न भवत्यात्मनेपदम् । अत्र हि क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते न तूद्गमने ॥

व्यक्तवाचाम् । सर्व एवेति । ये वदत्यर्थस्य कर्तारः । वदव्यक्तायां वाचीति पाठादिति भावः । अथ वेति । विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहुव्रीह्याश्रयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते । व्यक्तावाचीति । वाचि अकारादयो वर्णा येषांव्यक्तास्तेषामित्यर्थः । शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयस्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः ।

अवाद्ग्रः । न चावपूर्वस्येति । नियतविषयत्वात्केषांचित्क्रियाविशेषणानाम् । यथोर्यादयः कृभ्वस्तिविषया एवेति भावः ।

समः । धातोस्तृतीयायोगासंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन । स च सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह । तृतीयायुक्तादिति । किमर्थमिति । सर्वत्रेति । केचि

लोकौ संचरसीमं चा मुंच देवल। तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि तृतीयया योग इति । एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते । सर्वत्र च तृतीयया योगः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र तृतीयायोग इति । क्व च साधीयः । यत्र तृतीया श्रूयते । समस्त ॥

दाणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे॥ ५५ ॥ सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । एवं तर्ह्यशिष्टव्यवहारे तृतीयानेन च विधीयते आत्मनेपदं च। दास्या संप्रयच्छते वृषल्यासंप्रयच्छते । यः शिष्टव्यवहारः ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम्। यद्येवं नार्थोनेन। केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च। सहयुक्ते तृतीया स्याद् व्यतिहारे तङो विधिः । सहयुक्ते ऽप्रधानइत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यात्मनेपदम् । दाणश्च ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ इह कस्मान्न भवति । स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरणइति प्राप्नोति । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते । उपाद्यमः स्वकरणे ॥

सर्वक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते । यथा असिना छिनत्ति असिस्तैक्ष्ण्येन च्छिनत्ति तैक्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति । यत्रापि करणाभिधायि पदं न श्रूयते तत्रापि केन चित्करणेन भाव्यमन्तत एकस्यैव पदार्थस्य भेदविवक्षायामात्माकरणम् । अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमित्याहुः। नहि संचरणं करणेन विना संभवति। यत्रेति। तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीतिः । अन्यत्र तु करणस्य परिकल्प्यत्वादबहिरङ्गा ॥

दाणश्च । अशिष्टव्यवहारइति। अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां यो व्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्र चेच्छब्दं चार्थे व्याचक्षाणा अनेनैवोभयं संगृहीतमित्याहुः। सहयुक्तइति। दास्यै विश्राण्य तया सह उपभुङ्क्ते इत्ययं वाक्यार्थः ॥

उपाद्यमः। स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य ग्रहणादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः। इहेति। अस्वमिति। अन्तरङ्गत्वान्निष्पादनलक्षणोत्र करोत्यर्थो गृह्यते । नात इति। च्वे र्विकल्पेन विधानादिति केचिदाहुः। प्रकृतेरविवक्षितत्वात्कार्यमात्रविवक्षायां नास्ति च्विरित्यपरे ॥

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् * । अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह माभूत् । औषधस्यानुजिज्ञासते इति । न वा ऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात् * । नवा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्ववत्सन इति । प्रतिषेधः पूर्वस्यच * । पूर्वस्य चायं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायंप्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इति । अकर्मकाज्जानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते । नानोर्ज्ञः ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥ शदेःशितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः * । शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः । शीयते शीयेते शीयन्ते । किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते । न खलु परस्मैपदेष्वित्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भावकर्मणोरात्मनेपदमित्येतौ द्वौ योगावुक्त्वाशेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवं च न परस्मैपदेषूच्यते परस्मैपदेषु विज्ञायते । कः पुनरर्हत्येतौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुम् । किं तर्हि । अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति ।

नानोर्ज्ञः । औषधस्येति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । न वेति । पूर्वेण सकर्मकाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते । अकर्मकात्तु परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन ॥

शदेः शितः । शदेरिति । शिद्विकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात्परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शित्प्रत्यये नानेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् । किं च भो इति । सार्वधातुकसंशब्दनेन शितो विधानं न परस्मैपदसंशब्दनेन । न खल्विति । सामर्थ्यादिति भावः । कः पुनरिति । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं नियमार्थम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु शिति विकरणे कृते नियमोयं प्रवर्तते । शदेः शित एव न तु शत्स्यतीत्यादाविति भावः । एवमपीति । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थपर्यालोचनकाले ऽवान्तरव्यापारसंभवाद्विध्यर्थता संभवत्येव । अनारम्भे

कथम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयोयं भवति । सिद्धं तु लङादीनामात्मनेपदवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लङादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धे षष्ठी । शितो यः शदिः । कस्य शितः शदिः । प्रकृतिः। शदेः शित्प्रकृतेरिति । अथ वा ऽऽहायं शदेः शित इति । न च शदिः शिदस्ति । तएवं विज्ञास्यामः शदेः शिद्विषयादिति । अथ वा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति । इहैतन्नास्ति । विकरणोहीहाश्रीयते शित इति । उपसर्गपूर्वं नियमे ऽड्व्यवायउपसंख्यानम् * । उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्व्यवायउपसंख्यानंकर्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रीणीत । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायमड् धातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य ह्यडुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोसौ संघातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमट् क्रियतां विकरण इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः । कृतेप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेपि । अडपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्वि-

---

शेषपक्षे नित्येपादारम्भे तत उद्धारात् । लङादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे येषु शिता भाव्यन्ते लङादयः । शित्प्रकृतेरिति । योग्यतया शित्प्रकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शिदुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते । शिद्विषयादिति । शिद्विषयत्वाच्छदिरेव शिच्छब्देनाभिधीयते । अथ वेति । प्रकरणं नियमार्थम् । तत्र नियमात्पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेन प्रवृत्तानि तत्रैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्वं विकरणः प्रवर्तते पश्चाच्छित एव शदेरात्मनेपदमिति नियमः । न्यविशतेति । ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमेन भाव्यं ततो नित्यत्वात्पूर्वं विकरणाः ततोडागम इति किं वार्तिकेन । उच्यते । एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । शब्दान्तरस्येति । विकरणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो

धिरनित्यो भवति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अट् क्रियतां लादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्यो लादेशः । कृतेप्यटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागमो भविष्यति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाभावः * । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदेवमुच्यते अडपि नित्यनिमित्तः कृतेपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः । तस्मादुपसंख्यानम् * । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः । नैतद्विवदामहे ऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च । तत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । विकरणाः अडागमः नियम इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यम् । अथापि विकरणात्पूर्वमडिति अड् लभ्येत एवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम् ।

नानित्यः । कृतेप्यटीति । धातुभक्तत्वादटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणा द्व्यवधानाभावात् । अडागमस्त्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात्प्रतिबध्यते । विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्तेरा अनित्यः । नित्यनिमित्तत्वादिति । कृतेपि लादेशे स्थानिवद्भावाल्ङिदित्यपदेशोस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादड् बाध्यते तथापि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवतु परत्वादडागमः तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वात्सिध्यत्यात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वाद्धातोर्व्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विशादयो निरन्तरा न संभवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं भाष्यं चोद्यं व्यवस्थाप्यते । अन्तरङ्गस्तर्हीति । लकारमात्रापेक्षत्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । नैतदिति । न लादेशेन सह संप्रधारणा किं तु नियमेन सहेति भावः । तत्तु न लभ्यमिति । ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति । उच्यते । अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोपि विकरणो न व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा निर्विशते निर्विशत इति । यत्र तु विकरणे कृतेऽडागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति । तरत इति । अत्र

अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृतआडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्याः तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलूभयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति । यदप्युच्यते अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपार्च्छदित्येवमर्थमिति । अस्त्वत्राट् आटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः । ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडितिकृत्वा पुनराड् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोतीति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था । अथ वा नेरिति नैषा पञ्चमी का तर्हि विशेषणषष्ठी नेर्यो विशिः कस्य नेर्विशिः विशेष्टः । व्यवहितस्यापि शक्यते विशेषयितुम् । अथ वा निरपि पदं विशिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् । व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति । श्रदेः शितः ॥

पूर्वमित्वे सति रूपं न सिध्यति । आटि कृतइति । आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । ततश्चैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । तत ऋच्छदिति स्यान्न त्वार्च्छदिति । ननु चेति । वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे संभवतीति भावः । यत्तावदिति । तरत इत्यत्रानित्यमित्वं विकरणस्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते । यत्र त्विति । यथा तरतीति । अस्त्वत्राडिति । परत्वादृच्छिना भाव्यम् । अभ्युपगम्य वादेन त्वेतदुच्यते । चक्रकेष्विति । व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः । तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वान्नादेशेषु कृतेषु परत्वादडागमः । नचायं नियमः । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति । यतोऽडागमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम् । अङ्गत्वाकृत्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरटः । नेर्यो विशिरिति । व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेषत्वात्संबन्धी भवतीत्यर्थः । अथ वेति । नेर्विश इत्यस्यायमर्थः । निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विशवयवपदं साधु भवतीति सत्यप्यडागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषाभावः । विशिरपीति । विशिशब्देन विश्यवयवः समुदाय उपचारादभिधीयते । पदविधिश्चेति । न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं न त्वेतत्प्रकृते उपयुज्यते इत्याहुः ॥

पूर्ववत्सनः॥ ६२॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षं प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । आहोस्विद्योगापेक्षम्। प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो योगेभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । किंचातः । यदि सनपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति एवं पूर्ववत्सनः न ज्ञायते किमन्ताद्भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र विधि र्न प्रकल्पेत बुभुक्षते उपयुयुक्षतइति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुतः । सन इति । अथ वा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्ववत्सन इति । शदिम्रियत्यर्थम् । शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति ॥ इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः * । इतरथा हि अनुच्यमानेऽस्मिन् शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति । मुमूर्षति । कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं

पूर्ववत्सनः । पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति । किमिदमिति । येभ्य इति । योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद् योगेभ्यो विहितमित्युच्यते। पक्षद्वयेपि तेन तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिः न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाभावात् । तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद्वैश्यादधीतइति ब्राह्मणादिव वैश्यादधीतइत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इति तृतीयान्ताद्वतिरेवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् । किमन्तादिति । ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्यश्चात्मनेपदं भवतीत्येतल्लभ्येत विषयविभागस्तु न ज्ञायेतेति भावः सनमेवेति । प्रत्यासत्त्येति भावः । उत्तरत्रापीति । उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत्संबध्यते। प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति । ततः पूर्ववत्सन इति । किमर्थमिति ।

समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववन्नवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा पूर्वयोर्योगयोः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति । एवमिहापि शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं नभवतीति । यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोयमारम्भः विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिषते । शिशयिषते । अथ विध्यर्थः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्न्न प्रकल्पते इति । विधिश्च प्रकॢप्तः । कथम् । एतदेव ज्ञापयति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति।यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । नानोर्ज्ञः । सकर्मकात्सनो न भवति । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । सनो न । शदेः शितः । सनो न । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । सनो नेति । इहेदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वासोप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति । नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् । शदेः शित इत्युच्यते । न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि शिदपि निमित्तम् । अथापि शदिरेव । शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः शित्परो भवति । यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते म्रियतेर्लु-

---

विधिनिषेधोभयपक्षसंभवात्प्रश्नः । यथा पूर्वयोरिति । नानोर्ज्ञःप्रत्याङ्भ्यां श्रुव इत्येतयोः । इह च शदिम्रियती अनुवर्तेते इति भावः । यथेच्छसीति । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिम्रियत्योः सनो नेत्यनुवृत्त्या न भविष्यति । एवं चकृत्वेति । द्वितीयसन्ग्रहणस्येहानुवृत्त्येति भावः । न च शदिरेवेति । सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः । सा चेह सामग्री नास्ति । सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात् । अथापीति । शिता विशेष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात् । यत्र तर्हीति । म्रियतेर्ङित्त्वात् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात्प्राप्नोत्येवेति भावः ।

ङ्ङिङोश्चेति। अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तं किं तर्हि लुङ्लिङावपि निमित्तम्। अथापि म्रियतिरेव लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम्। न चायं सन्परः लुङ्लिङ्परो भवति। किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। एवं भवितुमर्हति। पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः *। पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिः। गुपादीनां न प्राप्नोति। जुगुप्सते मीमांसत इति। न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः। सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते। ज्ञाआदिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः *। ज्ञाआदिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति। अस्तु तर्हि प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति। ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति। अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति। जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योवयवो न व्यभिचरति। सनं च न व्यभिचरति। णिचं च पुनर्व्यभिचरति। तद्यथा। गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गो-

---

अत्रापीति। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमार्थमारब्धमिति भावः। किं पुनरिति। किमयं कार्यातिदेशः। यथा पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति। आहोस्विन्निमित्तातिदेशः। पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते। निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः। न ह्येतेभ्य इति। नित्यसन्विषयत्वात्। ज्ञाआदिष्विति। अनुपराभ्यां कृञ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते न तु ञित्त्वं निवर्त्यते। पूर्वकार्ये त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाभावः। परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात्। पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याप्रसङ्गात्। अनुबन्धस्येति। तत्सामर्थ्यात्सन्न व्यवधायकः।

रेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य । प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम् * । प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । णियगर्थम् । णियगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते । विकुस्मयते । हृणीयते महीयते इति । तत्र को दोषः । तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः * । तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयते इति । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति । अथवा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । हृणीययति महीययतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । कं च न व्यभिचरति णिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य । पूर्ववत्सनः ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥ कृञ्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः । कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति । प्रत्याहारग्रहणं हि तत्र विज्ञायते । कथं पुनर्विज्ञायते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति । इह कृञ्ग्रहणात् । इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति । इहैव च कृञ्ग्रहणात् । अथेह कस्मान्न भवति । उदुब्जाञ्चकार । उदुब्जाञ्चकार । ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपदं पश्यामः । न ब्रूमो ऽनेनेति । किं त-

---

अथ वेति । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गासङ्गः । प्रत्ययग्रहणमिति । यद्येवमतिप्रसङ्गः पणायति पनायतीति । तत्र केचिदाहुः । पूर्ववद् णियक्सन इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः । अन्ये त्वाहुः । एवं पाठे भाष्यं वार्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमण्णिचः प्रतिषेध इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्णिज्ग्रहणम् ॥

आम्प्रत्यय । कृञ्ग्रहणमिति । कृञ एवानुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः । अथेह कस्मादिति । स्वरितञित इत्यनेनेति भावः । ननु संविधानेऽनेनात्मनेपदं विधीयते यथा च यत्वादयः संविधानेन वर्तन्ते तथोब्जादयोऽपि । तदर्थानुपाती च करोतिरप्यत्र विषये

र्हि । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । नैष दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति । आम्प्रत्ययवद्धेवेति । यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । ईहांचक्रे ऊहांचक्रे इति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । पूर्ववदिति वर्तते । । आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति । आम्प्रत्यय ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥ स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते । अनुयुङ्क्ते । अपर आह । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रयुङ्क्ते । विनियुङ्क्ते । प्रोपाभ्याम् ॥

समः क्ष्णुवः ॥ ६५ ॥ किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते न समो गमादिष्वित्येवोच्येत । समः क्ष्णुवः सकर्मकार्थं वचनम् * । सकर्मकार्थोऽयमारम्भः । अकर्मकादिति तत्रानुवर्तते । समः॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥ अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रभुजति वाससी । निभुजति जानुशिरसी इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यस्य भुजेरवनमनवनं चार्थस्तस्य ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थः । भुजोऽनवने ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥ ६७ ॥ णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य कर्मवत्त्वचोपलब्धिः * । णेरात्मनेपदविधानेऽण्य-

---

संविधानेन वर्तते इत्यात्मनेपदस्याप्रसङ्गः। नैष दोषः । संविधानएवात्र विषये यदोऽजादयो वर्तन्ते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदर्थाभिव्यक्तये तदा करोतिः प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वा चोद्यमुपन्यस्तम् । परिहृतं च पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन विधिः क्रियते द्वितीयेन नियमः ॥

प्रोपाभ्याम् । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । सम्निस्दुरित्येतान्निरस्य सर्वे उपसर्गाः संगृहीताः ॥

भुजोऽनवने । यस्य भुजेरिति । संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि हि विशेषस्मृतिहेतुः । यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषैर्व्याप्यते । सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सवर्करेति । एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अवर्करेति विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते । यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्रहिताऽऽनीयते ॥

णेरणौ । एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति णेरिति वार्तिकारम्भः । एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि

न्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदा आत्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् । इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः * । इतरथा हि सर्वत्रप्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि णेरात्मनेपदं भवति । ततः अणौ यत्कर्म णौ चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेत् णौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्ता । कर्ता चेत्स भवति णाविति । यद्येवं कर्मकर्तायं

स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रेति । भवति च कर्मान्तरसद्भावेऽप्यणौ कर्म णौ कर्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति । णेरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम् । ततोऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते । धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते । अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यम णौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लब्धसंस्कारकं संपद्यते । यद्येवमिति । यथा लुनाति केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति केदारः कर्मकर्ता तथा ण्यन्तेपि भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिस्तावद्द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्तते । लुनाति केदारं देवदत्तः । द्विधाभवन्तं द्विधाभावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्तते अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियत इति कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथवा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधा भवनवृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति स एव लावयते

भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् । कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्य-
क्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् * । कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद् यक्चि-
णोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ माभूतामिति।
न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात् * । न वा एष दोषः । किं कारण-
म् । यक्चिणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्येते अत्र यक्चिणौ । यक्-
चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति । यस्तर्हि न हे-
तुमण्णिच् तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा
भूतामिति । उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजी-
याः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्र-
न्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति । स चावश्यं प्र-
तिषेध आश्रयितव्यः । इतरथा हि यत्रनियमस्ततोन्यत्रप्रतिषेधः*।
अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्यत्र नियमस्ततोन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषे-

---

केदारः स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः । उपायनिवृत्ता-
वप्युपेयानिवर्तनात् । सिद्धशब्दव्युत्पत्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते । अ-
र्थस्योपादानं त्यागश्च क्रियते । लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां लावयते
केदार इति प्रयुज्यते । एवं तावन्निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यते इत्येतत्पक्षाश्र-
येण कर्मकर्ता व्याख्यातः । अपरः कल्पः । लुनाति केदारं देवदत्तः । लुनन्तं देवदत्तं
सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते लावयति केदारो देव-
दत्तेनेति । पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां लावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते ।
तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा हि । लाव-
यति केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिंल्लावयतौ धातौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधा-
भवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः
स्वयमेवेति । द्वितीया तु प्रक्रियासूत्रे एतस्मिन्नारब्धे सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्यां
कर्मवद्भावः प्राप्नोति । लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रि-
यत्वाभावात् । यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेप-
दमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः । उदपुपुच्छत पुच्छमिति । कथं पुनरत्राणौ
कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः । अत्राहुः । अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः
पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः । ततो यदा भ्राम्य-
माणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा

धोव वक्तव्यः स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । आत्मनेपदस्यच* । आत्मनेपदस्य च प्रतिषेध वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु * आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव । इष्यतएवात्मनेपदम् । किमिष्यतएव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् । अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्माण्णेः प्राक्कर्म वा कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनाध्यानइति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति । एतदपि

उदपुपुच्छतेत्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते । गणयति गणइति । गणोणाविव कर्मणावेव कर्तेत्यस्य नियमस्याव्यापाराण्णिश्रन्थिग्रन्थीतिवक्तव्यएव प्रतिषेधः।तस्यैव च व्यापकत्वान्नार्थोनेन सूत्रेणेत्यर्थः। कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः । यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदी ज्ञानविशेषः कर्तरि वर्तते । नैष दोषः । भागशो व्यवस्थापनेपि गणिर्वर्तते । भागशोवतिष्ठमानं गणं गोपालको ऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावः । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे ध्यात्मनेपदं यथा स्याद् णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । न चैतस्मादिति । नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादणौ कर्मणोसंभवाण्णेरिति हेतुमण्णिचो ग्रहणम् । प्रतिषेधोप्यणाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्य इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्येतेत्यर्थः । इदं तर्हीति । न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते । वनगुल्मस्येति । कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाभावः । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् । स्मरयत्येनमिति । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात्कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति । नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात् । तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवं जातीयकानामिति । येषामण्यन्तानां यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः । एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति । तेनारोहयते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति । तथा हि । दृहिगतिविशेषवचन इति यदि तु परं छन्दसीत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति। एवं च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भावः ।

नास्ति प्रयोजनम् । कमपिदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकश्चायम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यानइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । एश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः * । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मा इति । स तर्हि वक्तव्यः । न वा ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यदत्राण्यन्ते कर्म अन्यो ण्यन्तस्य कर्ता । कथम् । द्वावात्मानौ । अन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरा-

---

एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्यायं भाष्यं च बाधमाना अवधीरणीयाः । तथाहि । विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्थात्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति । विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्स्थ्यं कथ्यते क्रियायाः । एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् । तथा हि । हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेपि नारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न कर्मगता । केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां संपादयन्ति । बहुवक्तव्यश्चायमर्थः किं चित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः । दर्शयते भृत्यान् राजेति । ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन न भाव्यम् । उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यतेऽण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति । इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एवं च स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेपि प्रत्युदाहरणं युज्यते । आत्मनः कर्मत्वे इति । यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः । नवेति । वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः । अन्तरात्मेति । सांख्यपक्षेन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसम्भवात्पुरुषस्याकर्तृत्वात् । नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा विवक्षितः । शरीरात्मा सुखदुःखे इति । शरी-

त्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति । गोरखौ ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ स्वरितञित इति किमर्थम् । याति वाति द्राति प्साति । स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । इह कस्मान्न भवति । याति वाति द्राति प्सातीति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति। तएवं विज्ञास्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिताः ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् । स्वरितञितः कर्त्रीये

रस्याचेतनत्वात् सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संबध्यत इति व्याख्येयम् ॥

स्वरितञितः । इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति के चिद्व्याचक्षते । पचते पाचयतीत्यर्थः । यजते याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति । यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति । यदा णिचश्चेति ण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया यथा राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनुतइति च शिष्टप्रयोगेषु स्वर्थोऽवगम्यते।स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये त्वाहुः । स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिके प्रयोगे स्वरित ञिद्विषयैव न यात्यादिविषये त्वत्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम् । एवं पक्षभिर्हलैः कृषतीति विभाषोपपदेन प्रतीयमानइति पक्षे आत्मनेपदाभावः । स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम् । यदा तु स्वामिगतो धर्मो दासआरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचेते इति आत्मनेपदं भवत्येव । सर्वेषां चेति । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्रच स्वार्थानुष्ठानसंभवादिति भावः । येषामिति । संभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे कार्यविधानाय विशेषनिर्देशः क्रियते इति भावः । न चैतेषामिति । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अथ वा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः नैषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः । तथा जातीयका इति । प्रकारमात्रे थालं विधाय प्रकारवति जातीयर् विहितः । अथेति । कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रीयमिति सिध्यत्येव

क्रियाफलइतीयत्युमाने यमेव संप्रत्येति क्रियाफलं तत्रैव स्यात्। लूञ्। लुनीते। पूञ्। पुनीते। इह न स्याद् यज् यजते वप् वपते। अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अभिराभिमुख्ये वर्तते। प्र आदिकर्मणि। तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति किमर्थम्। पचन्ति भक्तकाराः। कुर्वन्ति कर्मकाराः। यजन्ति याजकाः। कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्युच्यमानेपि प्राप्नोति। अत्रापि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति। याजका यजन्ति गा लप्स्यामहइति। कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति। एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति। न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं वा वपिफलं लभन्ते। याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति। स्वरित॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्॥ ७८॥ शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः *। शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। भिद्यते कुसूलः स्वयमेव। छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति। एवं तर्हि शेषे इति

विवक्षितोर्थ इति प्रश्नः। यमेवेति। केचिदाहुः। वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति। तदयुक्तम्। कालसामान्येऽभिधानात्। तस्मादयमर्थः। द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टं च। दृष्टमनपुत्तवृष्टिशत्रुवधादिकम्। अदृष्टं स्वर्गादि। तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानम्। इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात्। अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम्। आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोभिप्रग्रहणे सति लभ्यते। वपतइति। केशश्मश्रुवपतइत्यत्रैवासन्ने फले स्यात्। धान्यं वपतइत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः। यं चाभिप्रागादिति। अयष्टेत्यादौ। एतत्तु कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्राप्राप्तेर्निमित्तमस्ति। पादिकमहरिति। पादो भृतिरस्येत्यत्रार्थेऽसमासे निष्कादिभ्य इति ठक्। न चान्तरेणेति। नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात्। याजका इति। प्रतिग्रहेणापीति भावः। तथा च हरिणोक्तम्। यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनमिति॥

शेषात्कर्तरि। भिद्यतेकुसूल इति। कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदेशेपि स्वाश्रयं कर्तृत्व-

वक्ष्यामि । शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधः । शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते प्लवन्ते । सिद्धं तूभयनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम् * । अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात् । इह मा भूत् अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेवेति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति । कर्तैवयः कर्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । शेषात्कर्त्तरि ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधानम् * । परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते । प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात् * । तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् । अप्रतिषिद्धत्वात् । नह्यात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । किं तर्हि । परस्मैपदमनेन विधीयते । न वा द्युतादिभ्यो वावच-

---

मनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । सप्तम्यन्तेन तु शेषशब्देन कर्तरि विशेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्माश्रयातिदेशादात्मनेपदविधावुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाभावः । सप्तम्या चेदिति । प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमादनुदात्तङित्त्वः परस्मैपदमपि प्राप्नोति । अनुक्रियतइति । अनुपराभ्यां कृञ इत्येतदशेषार्थमारब्धम् । गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले च परस्मैपदार्थम् । तत्रासतीह कर्तृग्रहणे कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गः । सति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृञः । तत्रात्मनेपदप्रतिषेध इति । अयमभिप्रायः अशेषत्वात्कृञः पूर्वेण नियमादप्राप्तं परस्मैपदमनेन प्रतिप्रसूयते इति अनुपरापूर्वात् करोतेर्मौलेन विधिवाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः । विधीयतइति । नियमापाकरणद्वारेण प्रतिप्रसूयते इत्यर्थः । न वेति । द्युद्भ्यो लुङीत्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदप्रतिभप्रसवादुभ-

नात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । द्युतादिभ्यो वावचनात् । यदयं द्युतादिभ्यो वावचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न परस्मैपदविषये आत्मनेपदं भवतीति । आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः * । आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तरि अनुपराभ्यां कृञो नेति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वादिति । परिहृतमेतत् । नवा द्युतादिभ्यो वावचनादिति । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति । आत्मनेपदेन बाध्यते । यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यत एवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥ बुधादिषु ये ऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं सकर्मकार्थमचित्तवत् कर्तृकार्थं वा ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम् * । अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । यदि तर्हि चापीष्यते अणिग्रहणमि-

---

यस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदाभावस्य । आत्मनेपदनियमे वेति । साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति । यथैव तर्हीति आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते न तु प्रतिप्रसवद्वारेणानियमः प्रतिपाद्यते इति भावः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति । अन्तर्भावितण्यर्था वा प्रयोज्यकर्मणा । अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति । वाशब्दश्चार्थे । तेनाकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणम् । चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासात् चुरादिण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणौ इति वार्तिकमारब्धम् । चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । चुरादिण्यन्ताद्द्वितीयहेतुमण्ण्यन्तादित्यर्थः ।

दानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत। अथाक्रियमाणे अणिग्रहणे अकर्मकग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् । णेरिति वर्तते । ण्यन्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । इहैव यथा स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । इह न स्यात् । आसयति । शाययतीति । सिद्धं त्वतस्मिन् णाविति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अतस्मिन् णौ यः अकर्मकस्तस्चेति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्माण्णेः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वाविद्यते ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ पादिषु धेट उपसंख्यानम् * । पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् । धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥ किमर्थश्चकारः । स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते । यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति द्युद्भ्यो लुङीत्यत्रापि चकारः कर्तव्यः विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवति । इहापि नार्थश्चकारेण । एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥

अकर्मकग्रहणमिति। अणावित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते। आरोहयते इत्यत्रार्मेन मा भूत्परस्मैपदम् । तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति । सिद्धं त्वतस्मिन्निति । तच्छब्देन हेतुमण्णिजिर्निर्दिश्यते । तस्यैव पूर्वसूत्रउपादानाद्बुधादिभ्यस्तस्यैव संभवात् । तेनायमर्थः । अहेतुमण्ण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात् परस्मैपदं भवति । तेन चेतयतीत्यत्रापि सिध्यति । यस्माण्णेरिति । एतच्च णेरणावित्यत्रोक्तं तदेव पुनः प्रकृतोपयोगाद्भाष्यकारेण स्मारितम् ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः । समीची इति । प्रथमाद्विवचने वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

लुटि च क्लृपः । स्वरितत्वादनुवृत्त्या च शब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वाद्भाष्यकारः सर्वानेव च शब्दान्प्रत्याचष्टे ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । अन्यत्र संज्ञासामावेशो भवति । क्वान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति व्याकरणेपि कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इतिप्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणात् आकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम् । किमाकडारादेका संज्ञेति आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । कुतः पुनरयं संदेहः । उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्र

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयेपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा । किमर्थमिति । आकडारात्परा निरवकाशा च संज्ञेष्यते । तत्रान्तरेणापि सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्वा । निरवकाशापि हि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति कौण्डिन्ये दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः । अन्यत्रेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते । न च संज्ञानां विरोधः । युगपत्प्रवृत्तिसंभवात् । न च बाध्यबाधकभावः । भिन्नफलत्वाद्विरोधाभावाच्च । दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभावः । अष्टाश्रिर्यूपो भवति वाजपेयस्य चतुरस्र इत्यष्टाश्रित्वचतुरस्रत्वयोस्तु विरोधात् । इन्द्रः शक्र इति । यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति तथापि समावेशो स्तीति प्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः । कर्तव्यमिति । प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं धातोरङ्गसंज्ञाकृत्संज्ञायाः प्रयोजनं प्रातिपदिकत्वं कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि विधानम् । उभयथेति । तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्रैका संज्ञेत्यस्मिन्पाठे क्वचित्संज्ञासमावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः । परं कार्यमित्यस्मिंस्तु पाठे स-

तिपादिताः । के चिदाकडारादेका संज्ञेति । के चिदाकडारात्परं कार्यमिति । कश्चात्र विशेषः । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् * । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञा भवतीति । ननु च यस्यापि परं कार्यत्वं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति विप्रतिषेधेचेति । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । संज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावद्वाच्यम् । आकडारादेका । किम् । एका संज्ञा भवतीति । अङ्गसंज्ञयाभपदसंज्ञयोरसमावेशः । अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । याजुष्कः । धानुष्कः । बाभ्रव्यः । माण्डव्य इति । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य भपदसंज्ञे परा अङ्गसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम् । नः क्ये । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि भम् । तस्यान्ते प्रत्ययेऽङ्गमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिका-

---

मावेशः सिध्यति । अत्र हि पाठे अयमर्थः । प्राक्कडारात् संज्ञाख्यं कार्यं परं भवतीति । संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवात्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः प्राप्नोति सा परानेन भाव्यते इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य । तेन परयानवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यतइत्येतदत्र वस्तुतत्त्वम् । आकडारादेकेति । संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेपि न विरुद्धः । अस्माच्च सूत्रात्परं सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति प्रकरणं कर्तव्यम् । तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येकग्रहणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । सार्पिष्कइति । असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमानावृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा च कर्तव्यमित्यादिषु सावकाशा यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः । ननु तद्धितेष्वचामादेः किति चेत्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् । ततश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यञि परतो देवदत्ता-

रस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् * । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति । एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रियमाणे हि तत्पुरुषग्रहणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचनेहि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति । एवंसर्वं कर्मधारयप्रकर-

---

देः समुदायस्यापि वृद्धिः प्रसज्येत । यथा ङित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः । परं कार्यत्वमिति । परं कार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणं परं कार्यशब्दस्तस्यानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः । अनुवृत्तिः क्रियते इति । ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते । अङ्गं सद्भपदसंज्ञमित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह । पर्यायः प्रसज्येतेति । एका संज्ञेति वचनादङ्गसंज्ञाया नित्यबाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात् । एवं नियमो न बाधितो भवति अनुवृत्तिश्च सफला भवति । ननु न पदान्तेत्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं वेतस्वानित्यस्य सिद्धये यथैवान्यानि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमप्युपप्लोष्यते भसंज्ञा नामेति । तत्र चपदं सद्भसंज्ञं भवतीति विज्ञायते । भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तावपि भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः पदकार्यनिवृत्तयेऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्तः इति विरोधः । नैष दोषः । अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तराभावात् पर्याय इहोक्तः । पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं पदकार्यत्वं भसंज्ञाया यथा स्यादिति ततश्च न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधादकारलोपस्य तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञायां सत्यां पदत्वप्रयुक्तरुत्वाभावे वेतस्वानिति सिध्यति । कथमिति चेत् । उच्यते । भसंज्ञाविधौ पदमिति वर्तते । तत्रानुवृत्ति सामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञा प्रवर्तते तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति नान्यथा । एतावदेव चानुवृत्तेः प्रयोजनं ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते एका संज्ञेति नियमात् । कर्मधारयत्वइति । एकसंज्ञावादिनं प्रत्युच्यते त्वया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे अन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थम् । प्रदेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञाया निवृत्त्यर्थम् । मया त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशश्च सिध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न

णमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् * । तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारग्रहणेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचनेहिनियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्यपुनः परंकार्यत्वंनियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुरिति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्य-

---

कर्तव्यम् भवतीति लाघवं भवति । तस्यान्ते इति । यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिध्यति । उच्यते । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं तत्पुरुष इति कर्तव्यम् । ततो द्वितीयाश्रितेति । तत्पुरुष इत्यत्र च पूर्वकालेत्यादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते । ननु च यस्यापीति । व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः । समावेशस्य च कारकगवीति पुंवद्भावसमासान्तौ प्रयोजनम् । द्विगुचग्रहणमिति । द्विगोः सम्बन्धिनश्चशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेकसंज्ञापक्षे द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं तत्र किं चशब्द एव चोद्यते । तत्राहुः । द्विगुश्चेति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम् । एकसंज्ञापक्षे तु संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षान्तरइत्येतद्वार्तिककारस्य विवक्षितम् । भाष्यमप्येवं व्याख्यायते तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्य इति । तद्धितार्थेत्यनेन यः सङ्ख्यापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति संज्ञाद्वयं लभतइति यावत् । एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्यर्थः । अयमेवार्थः परस्तात्प्रकटीभविष्यति । तस्यान्तइत्यादि भाष्यं पूर्ववत् क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम् । गतिसंज्ञामिति । ऊर्यादिषु सावकाशामिति भावः । प्रादीनां या गतिसंज्ञेति । गतिश्चेत्यत्रासत्यपि चकारे समावेशः सिध्यति । गतिरित्यत्र योगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीत्यर्थः ।

ति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापितत्पुरुष संज्ञापूर्वि-का द्विगु संज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । गतिदिवः कर्महेतु-मत्सु च ग्रहणम् * । गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्तव्यम् । उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्चेति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नि-यमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ।यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते-स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वातस्योपसर्गसंज्ञा परा-गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसं-ज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञा-पूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । गतिसंज्ञाप्यनवका-शा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । को ऽवकाशः । ऊ-र्यादीन्यवकाशः । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति । दि-वः कर्म । साधकतमं करणम् । दिवः कर्म च । चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं का-र्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा पराकरणसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । दिवः साधकतमं कर्म।ततः करणम्। करणसंज्ञं च भवति साधकतमम्।दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर-णसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर-

---

समावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तमित्यत्र गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनम् । दिवः कर्म चेति । समावेशस्य च प्रयोजनमक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । प्रयोज्यकर्तुर्गतिबु-द्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः अणावकर्मकादिति परस्मैपदाभावश्च । यद्येवमक्षान्दी-व्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति । तृतीयया परत्वाद्बाधितत्वात् । विभक्तिद्वयं चेष्यते । कर्म-संज्ञा च सावकाशा अकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात् । करणसंज्ञापि देवना अक्षा इति ल्युडर्था । अत्राहुः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षोत्राश्रीयते । तेन कर्मणि द्वि-तीयेत्यत्र कार्ये यत्कर्मसंज्ञाया उपस्थानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति । अत्रा-

त्संज्ञापूर्वकमेव कर्मसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। दिवः कर्म। हेतुमत्। स्वतन्त्रः कर्ता। तत्प्रयोजको हेतुश्च। चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुरिति। ततः कर्ता। कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः। प्रयोजक इति निवृत्तम्। तदारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे * गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयाताम्। गार्गीबन्धुः। वात्सीबन्धुः। वैन्नं विविनय्य। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वे तस्य नदीघिसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे। तदारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे परं कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे। क-

---

णां देवेति त्यादौ तु कृत्प्रयोगे षष्ठ्या द्वितीयापवादत्वाद्बाध्यते तृतीया तु परत्वात्। हेतुमदिति। हेतुसंज्ञा यस्मिन्सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत् तत्र च ग्रहणं कर्तव्यम्। समावेशस्य च प्रयोजनं कारयतीति हेतुमण्णिच्कर्तरि लकारः। गुरुलघुसंज्ञे इति। यदा घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तदायं दोषः। यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नविषयत्वात्सिद्धः समावेशः तस्य तु प्रयोजनं वात्सी बन्धुरित्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिबन्धनं भवति। वात्सीबन्धो इति गुरोरनृत इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः। घिलघुसंज्ञा समावेशस्य च प्रयोजनं विश्च ना च विनराविति घिलक्षणः पूर्वनिपातः। विन्नोर्भावो वैन्नमिति इगन्तात्च लघुपूर्वादित्यण्। द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः। विनरावाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते विविनय्येति ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेश। नदीघिसंज्ञापूर्विके इति। ननु विशेषविषये नदीघिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये ते कथं नदीघिसंज्ञापूर्विके युज्येते। एवं मन्यते। वाक्यभेदेन सम्बन्धः करिष्यते।

यम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोऽवकाशः । शतृक्वसू अवकाशः । परवचने सिति पदं भम् । परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । प्रजां विन्दाम ऋत्वियः । आरम्भसामर्थ्याच्चपदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति ।

गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञम् * । गतिबुद्ध्यादीनां ण्य-

---

ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । ततो घि । घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति । एवं दीर्घं गुरुसंज्ञम् ततो नदी । नदी संज्ञं च गुरुसंज्ञमिति । पर्याय इति । नदीघिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्ये बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः । परस्मैपदसंज्ञामिति । ततश्च क्रामतीत्यादौ दीर्घत्वं न स्यात् । शतर्येव तु स्यात् । ननु च सिचिवृद्धिरिति ज्ञापकात् समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । अस्माद्वचनादस्मिन् कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । परस्मैपदसंज्ञापीति । ततश्च पर्याये लब्धे अनुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीति भावः । ऋत्विय इति । भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात् पदसंज्ञात्वस्य ग्रहार्था स्यात् । गतिबुद्ध्यादीनामिति । एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथा हि । प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम् । तत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम् । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्यं न प्रयुञ्जते । ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्ता ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्योदनं

न्तानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति । आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा-परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-पयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति । यदयं हृक्रोरन्यतरस्या-मित्यन्यतरस्यांग्रहणं करोति । शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् * । शेषवचनं च कर्तव्यम् । शेषो घ्यसखि । किं प्रयोजनम् । घिसंज्ञा-निवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति । शकट्यै पद्धत्यै बुद्ध्यै धेन्वै । इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च घिसंज्ञा आरम्भसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा । न वा ऽसंभवात् * । न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । को ऽसावसं-भवः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । ह्रस्वलक्ष-णा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । तत्र वचनप्रा-माण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रया-भावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः * । आ-श्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते यणादेशो ऽपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य न-दीसंज्ञाभावः * । नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसं-ज्ञा बाधिता तत उत्तर कालं यणादेशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वा-

---

देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रिया निमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदा ऽविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्व-यप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते । गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदयमिति । यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्रावर्त्स्यत्तत्रैव सूत्रे हृक्रावकरिष्येतां नाकरिष्यतान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः । शकट्यै इति । शकटिशब्दाङ्ङेप्रत्यये कृते परत्वान्नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य ङि-त्त्वात् घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । न वा संभवादिति । अयं भावः । यद्यत्र घिसंज्ञा प्रवर्तेत तदान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्यात् । नदीसंज्ञा तु ङित्प्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा। तत्र विलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्ततेति नदीसंज्ञा विधानं ह्रस्वस्यानर्थकमेव स्यात् । तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसं-ज्ञा न भवतीत्यर्थः । नद्याश्रयत्वादिति । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य

यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति । बहुव्रीह्यर्थं तु* । बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषो बहुव्रीहि रिति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृल्लोपेषु * । अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । उपमान । शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्येनी । द्विगु । पञ्चगवं दशगवम् । कृल्लोपे । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः * । तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति । संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । संख्या । द्वीरावतीको देशः त्रीरावतीको देशः । समानाधिकरण । वीरपुरुषको ग्रामः । धीरपुरुषको ग्रामः । नञ्समासे । अब्राह्मणको देशः अवृषलको देशः । कृल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः * । कृल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहि र्न प्राप्नोति । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति । अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिः * । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिर्भविष्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति

तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति भावः । उन्मत्तगङ्गमिति । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तः प्राप्नोति । शस्त्री श्यामेति । यदा श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव उपमाने वर्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदाऽन्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञा प्रसङ्गात्तन्निबन्धनः पाक्षिककप्प्रसङ्गः । स्वरस्तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति विधीयते इति तत्र नास्ति विशेषः । पञ्चगवमिति । यदा समाहारो भावरूपो वाच्यः तदान्यपदार्थसद्भावः समाक्रियमाणार्थत्वे तु तदभावः । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनस्वरप्रसङ्गः । कपस्त्वशेषत्वात्प्रसङ्गाभावः । नन्वत्र टचंश्चित्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यति । एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम् । इदं त्वत्रोदाहरणं पञ्चपात्रमिति । निष्कौशाम्बिरिति । क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्प्रसङ्गः । यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्ति तदान्यपदार्थाभावः । क्रियमाणेपि विशेषग्रहणे दोषान्तरप्रसङ्गमाह । तत्रेति । एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाभावस्य सिद्धत्वात् । द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति । द्वीरावतीकइति । नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति । तस्य त्ववकाशः पञ्चनदमिति यदा समाक्रियमाणोर्थो वाच्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णक

चेत् क्त्वार्थे प्रतिषेधः * । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्त्वार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्त्वार्थात्प्रतिषेधः * । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्त्वार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति । सिद्धं तु प्रादीनां क्त्वार्थे तत्पुरुषवचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रादीनां क्त्वार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञा दीर्घप्लुतौ * । ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते । तिङ्सार्वधातुकं लिङ्लिटोरार्धधातुकम् * । तिङ्सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते । अपत्यं वृद्धं युवा * अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते । घिर्नदी * । घिसंज्ञा नदीसंज्ञा बाधते । लघुगुरु । लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते । पदंभम् * । पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते । अपादानमुत्तराणि * । अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते । क । धनुषा विध्यति

इति । प्रपर्णक इत्युदाहरणम् । क्त्वोपप्रदर्शनार्थं तु प्रपतितपर्ण इत्युक्तम् । यथा निष्कौशाम्बिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति । एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः । तत्पुरुषोऽत्रेति । परिगणनं मनसि कृत्वाह । इतरो विशेषमप्रतिपाद्याह । तत्पुरुष इतीति । सिद्धं त्विति । क्त्वार्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा । प्रपर्णक इत्यत्र तु क्त्वार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति । कानि पुनरिति । अस्मिन्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां यासां समावेशोनेष्यतेताः प्रयोजनम् । प्रकरणान्तरविहिता अप्यनिष्टसमावेशा उपसंख्यातव्यत्वेन प्रयोजनानि भवन्तीतिप्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह । ह्रस्वसंज्ञामिति । ऊकालोज् ह्रस्व संज्ञ इत्युक्तमुकारस्याण्त्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्राहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः । तिङ्सार्वधातुकमिति । लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनाः शबादयः प्राप्नुवन्ति । आर्द्धधातुकसंज्ञा तु तन्निबन्धनेडाद्यर्था । छन्दस्युभयथेति तु तिङामर्द्धधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यज्ञापकमसमावेशस्य । अपत्यं वृद्धमिति । अत्र समावेशे सति शालङ्कैः पैलस्य च यूनश्छात्रा इति विवक्षिते गोत्रे ऽलुगचीति फक्फिञोरलुक् प्रसज्येत फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं तु लुग्विकल्प आनन्तर्याद्यूनि लुगित्येतमेव लुकं बाधते न तु पैलादिभ्यश्चेत्येतमपि । घिर्नदीति । शकटैरित्यत्र विलक्षणगुणाभावः । लघ्विति । अततक्षदित्यादौ सन्वद्भावाभावः । धनुषा विध्यतीति ।

कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि धनुर्विध्यति। धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये ऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करणमिति च करणसंज्ञा। करणसंज्ञा सा परा भवति। कंसपात्र्यांभुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये ऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति। आधारोऽधिकरणमिति चाधिकरणसंज्ञा। अधिकरणसंज्ञा सा परा भवति। गां दोग्धीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा। कर्मसंज्ञा परा सा भवति। धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापदानसंज्ञा प्राप्नोति। स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा। कर्तृसंज्ञा सापरा भवति। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम्*। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रादानसंज्ञां बाधते। करणं पराणि*। करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधन्ते। क्व। धनुर्विध्यति। असिश्छिनत्तीति। अधिकरणं कर्म*। अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते।क्व। गेहं प्रविशतीति। अधिकरणं कर्ता*। अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते। क्व। स्थाली पचतीति। अध्युपसृष्टं कर्म*। अध्युपसृष्टं कर्म अधिकरणसंज्ञां बाधते। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा*। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते। परस्मैपदमात्मनेपदम्*। परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते। समाससंज्ञाश्च* समाससंज्ञा श्च यायाः पराश्चानवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते। अर्थवत्प्रातिपदिकम्*। अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति। गुणवचनं च*। गुण-

---

अपायविवक्षया विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाभावात्। संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भवति। गत्युपसर्गसंज्ञे इति।तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वं न भवति सूपसानात् क्त इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च। पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव तु भवति। परस्मैपदसंज्ञामिति। तेनाचीष्टाक्रमतइत्यादौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः। समाससंज्ञाश्चेति। तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभाव एव। द्वीरावतीक इति बहुव्रीहिरेव भवति। गुणवचनं चेति। एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति। उत्तरासु च संज्ञासु प्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति। गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बाध्यते तस्याश्च घञ्विधिः प्रयोजनम्।ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यण्समावेशार्थं च।

वचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् । समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः* । समासासमासंज्ञा वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या । असर्वलिङ्गा जातिरिति । एतच्च वक्तव्यम् । संख्या । संख्यासंज्ञा च वक्तव्या । डु च* । डुसंज्ञा च वक्तव्या । का पुनर्डुसंज्ञा । षट् संज्ञा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा * । एकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते । सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञा अपि । एतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यादिति । आकडारात् ॥

विप्रति षेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥ विप्रतिषेध इति कोयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्स विप्रतिषेधः* द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः । क्व पुनरन्यार्थौ क्व चैकस्मिन्यु-

---

असर्वलिङ्गा जातिरिति । लिङ्गानां च न सर्वभागिति लक्षणलक्षितां जातिमाश्रयति । चित्रगुत्वं कारकत्वं औपगवत्व उच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं पञ्चत्वं डित्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्ष्यञ् न भवति । ऐक्यं राजपौरुष्यमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति । विप्रतिषेध इति कोयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्याचान्योर्थः परिभाषित इति मत्वाह । विप्रतिपूर्वादिति । कर्मव्यतिहार इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्सेधतेर्भावे घञित्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोन्योन्यप्रतिषेधइति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनासंभावयन्पुनः पृच्छति । कः पुनरिति । द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रमाणेऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्त्येव विरोधः प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ विधी । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । सविप्रतिषेधइति । युगप-

गपत्प्राप्नुतः। वृत्ताभ्यां वृत्तेष्विल्यन्यार्थौ, वृत्तेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः। किं च स्यात्। एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः* । एकस्मिन्युगपदसंभवात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः। इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति। कथं ह्येकस्मिंश्च युगपदसंभवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवादिति। कार्ययोर्युगपदसंभवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः। तृजादिभिस्तुल्यम् * । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा तृजादयः पर्यायेण भवन्ति। किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति। अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदविधेश्च* । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते। अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्* । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात्। किं कारणम्। तुल्यबलत्वात्। तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे। तद्यथा। द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति। यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति। किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति। यौगपद्यासंभवात्। नास्ति यौगपद्येन संभवः। तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् * । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः * । तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः। नहि किं चित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः। यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबल-

---

व्यासौ प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता। किं च स्यादिति। यदीदं नारभ्येतेति भावः। इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्यायमाह। एकस्मिन्निति। अनवयवप्रसङ्गादिति। सर्वव्यत्ययु देशेनशास्त्रस्यप्रवर्तनादित्यर्थः। प्रतिपदविधेश्चेति। अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति। नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते। तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्वमिति। एतत्सूत्रारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते। तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह। अप्रतिपत्तिर्वेति। अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम्। परं भवतीति। तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्तते। तदुच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति। तव्यदादीनां तु कार्यस्येति। परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः। एक-

त्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु । नैष दोषः । अनवकाशास्तव्यदा-दयः । उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु एताव-दिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्याचार्यः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । पुनश्च पठिष्यति । पुनः प्रस-ङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्य मित्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च । तद्यथा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति । तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदेतदुपपन्नं भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति । तदा विप्रतिषेधेपरमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् । विप्रतिषेधे परं तावद्भवति । तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदेतदुपपन्नं भवति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वा ऽङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति । अङ्गाधिकारे । कथं ये परविप्रतिषेधाः । इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते ।

वाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिश-ब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तृजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सकृद्गताविति । यथा कुरुतात् त्वमिति हेर्लुक् च प्राप्नोति तातङ् चेति परत्वात्तातङ् । तस्य स्थानिवद्भावाल्लुङ् न प्रवर्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपायः क्रियत इति यावत् । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति । ईजतुरिति परत्वात् सम्प्रसारणे कृते द्विर्वचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः ।

परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रो ऽन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते। अस्तीष्टवाची परशब्दः। तद्यथा परं धाम गतः । इष्टं धाम गत इति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणं विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । अन्तरङ्गं च * । अन्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यणेकादेशेत्वोत्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः । गुणाद्यणादेशः। स्योनः स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्गुणः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धेर्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुद्यूषति । सुस्यूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् ।यणादेशोभवत्यन्तरङ्गतः।अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति सं-

---

तद्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्टविभागश्च व्याख्यानाद्बोध्यः । अन्तरङ्गंचेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमित्तानि परार्थानि यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्बहिरङ्गम्। एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम्। कार्यमित्यचार्हं कृत्यः। कारणार्हं कार्यं तुल्यबलं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याव्यापारः। स्योन इति । सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये कृतेऽपवादत्वाद्वलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूठ् भवति । तत्र कृते ऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति । नाजानन्तर्यइति वचनात् । द्यौकामिरिति। ननु कृतयणादेशात्तद्धितोत्पत्तौ वृद्ध्याभाव्यमिति नास्ति युगपद्यणवृद्ध्योः प्राप्तिः । एवं तर्ह्यकृतव्यूहाः पाणिनीया इति दिवकाम इति स्थिते अचयणवृद्धयोर्युगपत्प्रसङ्गः । अथ वा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्यान्वाख्यायते । दिव्काम इ इति तदा दिव उदित्युत्वे कृते यणवृद्धी प्राप्नुतः । दुद्यूषतीति । दिवेः सन् । सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडभावः । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । ऊडादेशः । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात् । एतन्नार्थं दूषयन्ति। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यण् तु नित्य इति वदन्तः । अल्लोपस्येति । ननु गाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गण्डीवधनु अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात् । एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्राप्त्या नि-

प्रधारणा । स्वराद्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्याद्यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्चप्राप्नोतयेकादेशश्च । परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धेरेकादेशः । वैद्यमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद् वृद्धिः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । द्विर्वचनादेकादेशः । ज्ञाया श्चोद नः ज्ञौदनः । ज्ञौदनमिच्छति ज्ञौदनीयति ज्ञौदनीयतेः सन् । जुज्ञौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । अल्लोपादेकादेशः । शुना शुने । अल्लोपश्च प्राप्नोत्देकादेशश्च । परत्वादल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्तिविशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । नगोश्वन्सावर्ण इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्तिशुनःपश्ये-

---

त्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्यत्वम् । द्यौकामिरिति । दिउ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति ञ्नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यण् इत्यौकारः स्वरितः स्यादुदात्तश्चेष्यते । द्युकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते तथैव दिव उदित्युत्वेन च । काद्रवेय इति । कद्रुशब्दात्संज्ञायामित्यूङि कृते स्त्रीभ्यो ढक् इत्यत्र इति ढकि एयादेशे ढे लोपोऽकद्र्वा इति लोपप्रतिषेधादोर्गुण इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृतएकादेशेऽप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते । अकृतेप्येकादेशे लोपोऽव्यावोरिति ढे लोपोऽकद्र्वा इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः । शुनेति । ननु श्वयुवेति सम्प्रसारणे कृते तस्यासिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वान्न संयोगादवमन्तादिति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह । नैतदस्तीति । प्रयोजनवाद्याह । अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह । नात्रेति । प्रयोजनवाद्याह । नैष इति । स एवाह । यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः । शुनः पश्येति । अत्र हि न

ति। एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्मः किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुशुनीति। यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। कुमारीति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति। यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति। सिद्धं हि स्यान्ङीपैव। स्वरादेकादेशः। सौत्थितिः वैक्षमाणिः। स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वात्स्वरः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। गुणस्य चेत्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा। वृद्धेरित्वोत्वे। स्तैर्णिः पौर्तिः। वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च। परत्वात् वृद्धिः स्यादित्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः। द्विर्वचनादित्वोत्वे। आतेस्तीर्यते। आपोपूर्यते। द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्वोत्वे च। नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यादित्वोत्वे भवतो ऽन्तरङ्गतः। अल्लोपस्य चेत्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा। स्वरे नास्ति विशेषः। इयङ्ङीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वा-

---

गोश्वन् इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। तस्मात् पूर्वमेकादेश एष्टव्यः। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। प्रयोजनवाद्याह। यत्र तर्हीति। बहुशुनीति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तस्तस्मान्ङीपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाण उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। यदि पुनरिति। प्रयोजनवाद्याह। नैवं शक्यमिति। कुमारशब्दः सावर्णान्त इति ङीप उदात्तस्वरो न स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। शुनीत्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं ङीष्विधानेनेत्यर्थः। तदेवमल्लोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम्। प्रयोजनान्तरं त्वस्त्येव। यद्यत्राल्लोपो भवति तदा ऽन उपधालोपिन इति ङीपि सति बहुशुनीति भवति यदा त्वेकादेशेनाल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान्ङीबभावाद्बहुश्वेति। गौरादिलक्षणो ङीष् नास्ति। अनुपसर्जनादित्यधिकारात्। भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम्। तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति। न्यायमूलं चेदमन्तरङ्गं बलीय इति। न च न्यायस्यात्र केन चिद्बाधोऽस्तीति बहुश्वेत्येव भाव्यमिति न्यायविद आहुः। सौत्थितिरिति। सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वसुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत। पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति। गुणस्येति। परत्वाद्धि गुणेन भाव्यम्। स्तैर्णिरिति। विभज्यान्वाख्याने स्तृत इ इति स्थिते ऽन्तरङ्गत्वादित्वं ततो वृद्धिः। स्वर इति। स्तैर्णिरिति यदि पर्वं स्वरः तत इत्वं तथा

त्*। इण्ङिशीनामाद्गुणः। सवर्णदीर्घत्वात्। प्रयोजनम्। अयज इन्द्रम्। अवय इन्द्रम्। वृक्ष इन्द्रं प्लक्ष इन्द्रं तदिन्द्रं यदिन्द्रम् आद् गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च। परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात्। आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः। न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् *। न वा एतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति। किं कारणम्। सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत। नैतदन्तरङ्गेऽस्ति। अनवकाशं परमिति। इहापि खोनः खोनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद् गुणस्येति। ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् *। ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। ईत्वादेकादेशः। खट्वीयति मालीयति। ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादीत्वं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। लोपादेकादेशः। कामण्डलेयः। भाद्रबाहेयः। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। अथ किमर्थमीत्वलोपभ्यामित्युच्यते नलोपेत्वाभ्यामित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो मा भूदिति। आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति। चौडिः बालाकिः। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः *। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः। वेञ्। वानीयम्। शो।

ण्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिध्यति। न वेति। दण्डाग्रमित्याद्गुणः प्राप्नोति। कुमारी ईहत इत्यादौ यणादेश इत्यवश्यं सवर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम्। नैतदिति। एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्बाध्यते यथा गोचेऽलुगचीत्यलुका लुक्। न वा परत्वादिति। यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोऽपि समानकक्ष्यो दीर्घेण बाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः। खट्वीयतीति। खट्व आय इति स्थिते यदि पूर्वमीत्वं स्यात् तत आद्गुणः प्रसज्येत। नन्वाकारस्य कृते ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावितीत्वस्य स्थानिवद्भावात्। नलोपे त्वाभ्यामिति। ऊङ ईत्वासम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः। यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः। तथापि लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते। चौडिरिति। पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाकारलोपाभावादाद्गुण इति गुणस्य प्रस-

श्रानीयम्। ग्लै। ग्लानीयम्। म्ला। म्लानीयम्। ग्लाच्छत्रम्। म्लाच्छत्रम्। आत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः। परत्वादेते विधयः। परत्वादेते विधयः स्युः। आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम्। अतिर्यत्र। अतिन्वत्र। अतिरिच्छत्रम्। अतिनुच्छत्रम्। आराशस्त्रीदम्। धानाशष्कुलीदम् निष्कौशाम्बीदम्। निर्वाराणसीदम्। निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः*। यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गतः। यणादेशात्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। एकादेशात्। अग्निचिदिदम्। सोमसुदुदकम्। गुणात्। अग्निचिते सोमसुते। वृद्धेः प्रकृच्छकः प्राच्छकः। औत्वात्। अग्निचिति सोमसुति। दीर्घत्वात्। जगद्भ्याम्। जनगद्भ्याम्। ईत्वात्। जगत्यति। जनगत्यति। मुमः। अग्निचिन्मन्यः। सोमसुन्मन्यः। एत्वात्। जगद्भ्यः जनगद्भ्यः। रीविधेः। सुकृत्यति। पापकृत्यति। अनङानङ्भ्यां चेति वक्तव्यम्। अनङ्। सुकृत्। आनङ्। सुकृद्दुष्कृतौ। तुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। तुग्भवत्यन्तरङ्गतः। इयङादेशो गुणात् *। इयङादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। धियति रियति। इयङादेशः प्राप्नोति गुणश्च। परत्वाद् गुणः स्यात्। इय-

---

ङः। ग्लानीयमिति। विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थितेऽनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छत्रमिति। ग्लाग्ला इति क्विबन्तम्। अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमितिस्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्तत्वाभावादत्वं न स्याद् यथा ढौकितेति। उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदाहरणम्। अतिर्यत्रेति। अतिरै अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्। आराशस्त्रीदमिति। आराशस्त्री इदमिति स्थिते यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद् ह्रस्वे कृते रूपं न सिध्येत्। अग्निचिदत्रेति। पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्र इति स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात् तदा तुङ्न स्यात्। नपुंसकं चात्राग्निचि इति द्रष्टव्यम्। पुंसि विभक्त्या व्यवधानात्। सुकृद्दुष्कृताविति। कथं पुनरत्रानङ्प्राप्नोति। यावता विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे सविहित इति चिन्त्यमेतत्। धियतीति। धि धारणे तिपि शे कृते तिबाश्रयो गुणः

ङादेशोगुणाद् भवत्यन्तरङ्गतः । उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्रुवत् । प्रासुस्रुवत् । ग्वः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् * । ग्वः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद् भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । शुशुवतुः । शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । ह्व आकारलोपात् * । ह्व आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । स्वरो लोपात् * । स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । औपगवी । सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च । परत्वाल्लोपः स्यात्स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः । प्रत्ययविधिरेकादेशात् * । प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः । यणादेशाच्च । यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् । अग्निरत्र वायुरत्र । लादेशो वर्णविधेः * । लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । पचत्वत्र पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च परत्वाद्यणादेशः स्याल्लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् * । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनं पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्र-

---

प्राप्नोति । विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । एरनेकाच इति यण् । जुहुवतुरिति । ह्वा अतुस् । ह्वः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्धवद्त्राभादित्यसिद्धत्वाच्चोवङ् न स्यात् । औपगवीति । उपगोरियमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गेणैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितम् । पचत्वत्रेति । यद्यत्र पूर्वं यण् स्याद् अनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादुत्वं न स्यात् । पूर्वशालाप्रिय इति । पूर्वा शाला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते । तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामि-

क्वतिस्वरत्वं च। परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गत:। एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते। ननु चेयं च कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति। किं प्रयोजनम्। पचावेदम्। पचामेदम्। बहिरङ्गलक्षणगुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति। उभे तर्हि कर्तव्ये। नेत्याह। अनयैव सिद्धम्। इहापि स्योनः स्योनेति असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति। यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युच्यते। अक्षद्यूः हिरण्ययूः असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योठोन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति। यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याह। इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति। एषा च न कर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति। यदयं वाह ऊठ् इति ऊठं शास्ति। तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्*। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्ता-

---

स्याद्युदात्तः। पचावेदमिति। अन्तरङ्गबलीयस्त्वेनैतन्न सिध्यति। बहिरङ्गे कृते आद्गुणे एत ऐ इति प्राप्नोति। अनयैवेति। इयं हि व्यापिका। पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात्। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाद्बहिरङ्गलक्षणं न तावत्प्रवर्तते। अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः। नाजानन्तर्यइति। अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते। यदयमिति। कोसिचदधीत्येति बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वं न भविष्यति तुक् तु प्रवर्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन। यदयमिति। दित्यवाह अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्तव्यम्। तत्र कृते पूर्वैकादेशे च पूर्वाश्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं दित्यौह इति। अनकारान्ते चोपपदे वहेश्छन्दसि ण्विर्न दृश्यते। प्रयोगदर्शने वा सत्यूहतेः क्विपि प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापकडि् जवधिः तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारण-

न्नप्राप्नुतः । पूर्वैषुकामशमः अपरैषुकामशमः गुडोदकं तिलोदकम् । उदके केवले इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति लोपेनापह्रियते ऽपर एकादेशेन ततो ऽनच्क इन्द्रः संपन्नः तत्र कः प्रसंगो वृद्धेः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । यणादेशादियुवौ* । यणादेशादियुवौ अन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः । वैयाकरणः । सौवश्व इति । लक्षणं हि भवति । य्वोरचि वृद्धिप्रसंगे इयुवौ भवत इति । नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ । अचीत्युच्यते । किं पुनः कारणमचीत्युच्यते । इह मा भूताम् । ऐतिकायनः औपगव इति । स्तामत्रेयुवौ लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रैयमेधः प्रैयङ्गव इति । उसि पररूपाच्च* । उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति । पचेयुः यजेयुः । नैषदोषः । नैवंविज्ञायतेयाडित्येतस्यइय भवतीति । कथं तर्हि यासिडित्येतस्य इय् भवतीति । लुक्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः* । लोपयणयवा-

---

स्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यूङ् विधीयते । पूर्वैषुकामशम इति । पूर्व इषुकाम शमी अ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयणेन्तादिवद्भावनिषेधाच्च दिशो मद्राणां प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति चशब्दाद्दिक्शब्दाश्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं चैतदुभयं पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । उदश्विदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह । यणादेशादिति । लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् । पचेयुरिति । पच आया उस् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियते तदा व्यपवर्गाभावादियादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्भविष्यतीति चेद् एवमपि रूपं न सिध्येत् । यासिडित्यस्येति । सलोपा-

यावेकादेशेभ्यो लुक् बलीयानिति वक्तव्यम्। लोपात्। गोमान्प्रियो यस्य स गोमतिप्रियः। गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते। यणादेशात्। ग्रामण्यः कुलं ग्रामणिकुलम्। सेनान्यः कुलं सेनानिकुलम्। अयवायावेकादेशेभ्यः। गवे हितं गोहितम्। रायः कुलं रैकुलम्। नावः कुलं नौकुलम्। वृकाद्भयं वृकभयम्। लुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। लुग्बलीयानिति वक्तव्यम्। लुक् यथा स्यात्॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम्॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी॥ ३॥ यू इति किमर्थम्। खट्वा। माला। किं च स्यात्। खट्वाबन्धुः मालाबन्धुः। नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्रसज्येत। इह च बहुखट्वक इति। नद्यृतश्चेति नित्यः कप्प्रसज्येत नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति। यदयं ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति पृथगाप्ग्रहणं करोति। इह तर्हि मात्रे मातुरित्याण्नद्या इत्याट् प्रसज्येत। किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोः। किं चातः। यदि दीर्घयोर्ग्रहणं यू इति निर्दे-

---

यवाद इत्यादेशः। अकृते सलोपे नास्ति पररूपप्रसङ्गः। गोमत्प्रिय इति। यत्र च लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात्। ग्रामणिकुलमिति। यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिध्येत्। वृकादिति। पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावाल्लुकि सति रूपं न सिध्येत्। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम्॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥

यूस्त्र्याख्यौ नदी। यू इति किमर्थमिति। स्त्र्याख्यं नदीत्येतावदेवास्तु ज्ञापकादापो न भविष्यतीति प्रश्नः। एष स्वर इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः। इष्यते च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात् मातुरिति। मातृशब्दः सम्बन्धिवचनः स्त्रीविषय एवेति नाख्याग्रहणेन निवर्त्यते। परिच्छेत्तृवाची त्वन्य एव मातृशब्दः। नद्यृतश्चेति ऋग्रहणमस्त्यर्थं स्याद् बहुपितृक इत्यत्र ज्ञापकमृकारान्तानां नदीसंज्ञाभावस्य। किं पुनरिति। ननु समानधर्मानुपपत्त्या-

शो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यते । उत्तरत्र च संज्ञिविशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् । अथ ह्रस्वयोः । हे शकटे । अत्रापि प्रसज्येत । नैष दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या । उभयं हीष्यते ! हे शकटि हे शकटे इति च । इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्राप्नोति । इह च बहुशकटिरिति नद्यृतश्चेति कप्प्रसज्येत । नैष दोषः । ङिति ह्रस्वश्चेत्ययं नियमार्थो भविष्यति। ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतः नान्यत्रेति । कौमर्थ्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वास्त्विति । अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः । अथायं नित्यो योगः स्यात् । प्रकल्पेत नियमः । बाढं प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । वामि । ततो ङिति । ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा

सन्देहाभावात्प्रश्नानुपपत्तिः । नहि दीर्घनिर्देशे यूइति निर्देशोपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वनिरूपणाय प्रश्नः । उत्तरत्रेति । ह्रस्वनिर्देशे ह्रस्वत्वैककालस्यापिविवक्षितत्वाद्यू ह्रस्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । असति तु विशेषणे साचे मातुरित्यत्रापि प्रसङ्गः । अथ ह्रस्वयोरिति । दीर्घयोरप्यण् सवर्णान् गृह्णातीति सिध्यति । ननु चोकाल इत्यत्रोक्तमणुदित्सवर्णस्ये त्यत्राशब्दसंज्ञाग्रहणमनुवर्तते । ततश्च सवर्णग्रहणेन न भाव्यम् नैष दोषः । नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति प्रतिषेधात्सवर्णग्रहणं भविष्यतीति । नहि ह्रस्व इयङुवङ्स्थानः स्त्र्याख्यो ऽस्ति । अस्त्रीत्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य ज्ञापकः। अवश्यमत्रेति। तत्र दीर्घग्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया । ह्रस्वपक्षे तु नित्यप्राप्ता पक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः । अथ तु बह्वादिषु शकटि शब्दो विभाषा ङीषर्थं पठ्यते तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके ङीषि हे शकटि इति भवति शकटिशब्दस्य हे शकटे इति। ह्रस्वनिर्देशे तु ङीषि सत्यसत्यपि हे शकटीति प्राप्नोतीत्यस्ति भेदः । एष स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तु शकटिशब्दे त्रयोप्यचः पर्यायेण उदात्ता भवन्ति । शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेणेति वचनात् । इह चेति । शेषाद्विभाषेति विभाषा करिष्यते नित्यश्च प्राप्नोति । कौमर्थ्यादिति । कोर्थोऽस्येति कि-

अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः। ततो ह्रस्वौ। ह्रस्वौ च यूस्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। इयङुवङ्स्थानौ वा। नेति निवृत्तम्। यद्येवं शकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। शेषग्रहणं न करिष्यते। कथम्। इदमस्ति। यू स्त्र्याख्यौ नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। वाम्रि। ततो ङिति। ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः। ततः ह्रस्वौ। ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तम्। ततो घि। घिसंज्ञौ भवतः। स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति। ततोऽसखि। सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः। स्त्र्याख्यौ ङितीति च निवृत्तम्। यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन। अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः। तस्याः ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका। तस्यां नित्यं प्राप्तायामियं ङिति विभाषाऽऽरभ्यते। अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः। ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यते इति। दीर्घाज्जि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यत इति। नैष दोषः। वा छन्दसीत्येवं भविष्यति। छन्दसीत्युच्यते। न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति। यदप्युच्यते। उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यूह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धमिति। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। आहार्यं यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू तदेवं विज्ञास्यामः। य्वोर्यौ ह्रस्वाविति। कौ च य्वो

मर्थं तस्य भावः कैमर्थ्यम्। प्रश्नविषयविषयिणोः सम्बन्धो भावप्रत्ययेनोच्यते। यत्र त-
त्साध्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात्किमर्थमिति प्रश्नस्तस्यैव नियमार्थत्वं न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः।
यद्येवं शकटय इति। नित्यया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात्। ततो घीति। एक-
विषयत्वाच्च घीनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शकटै शकटये इति च
सिध्यति। अविशेषेणेति। ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः। बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्यु-
क्तम्। परत्वात्तु पुन्नपुंसकयोः कृतार्था घिसंज्ञा नदीसंज्ञाया बाधिका। तस्यामिति।
अङिति तु शकटिबन्धुर्बहुशकटिरित्यादौ घिसंज्ञया नदीसंज्ञाया बाधितत्वाद्दोषाभावः।
छन्दोवदिति। तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि च्छन्दः शब्दो वर्तत इतिच्छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्र-
वर्तते। गौणमुख्यन्यायश्छन्दः प्रदेशेषु निर्देशान्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते। अथेति। य-
थार्थोऽभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्कारोऽस्तीति प्रश्नः। अनुपसर्गं हीति। यत्र तत्रोपसर्ग इति

ङ्स्वौ । सवर्णौ । अथस्त्र्याख्याविति कोयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयते । न तर्हीदानीमिदं भवति । यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवति ॥ छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । नह्येषा इष्टिः । एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्व्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्या अनयोः स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्व्यै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै । एवं तर्हि विच् भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति । ननु चोक्तं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयत इति । मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति । यदुक्तम् । यस्मिन्दसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवतीति । अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् ।

कः स परत्वात्कर्मण्यणित्यणा बाध्यते । न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधुत्वमिष्टव्यमिति भावः । छन्दोवत्कवय इति । तेनच्छान्दसत्वान्नविष्यति । नह्येषेति । असाधव एवैवमादयः । न तु तत्प्रामाण्यात्साधुत्वव्यवस्था । आख्यायेते इति । घअर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । साधनं कृतेति सप्तमीसमासः । कृत्स्त्रिया इति । नहि तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा ङ्यूङाविति भावः । एवं तर्हीति । आख्यानमाख्या । आतश्चोपसर्गइत्यङ् । स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः । अत्र पक्षे सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिध्यतीति भावः । स्त्रियां स्त्रीविषये आख्या प्रतिपादनमित्यर्थः । एवमपीति । नहि तस्याः स्त्रियां विधानमित्यर्थः । एवं तर्हीति । असरूपत्वादणा पक्षे विज् न बाध्यते । समुदायधर्मस्यावयवआरोपात् कृत्स्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा सिध्यति । आख्याग्रहणमिति । विच्पक्षे आख्याशब्द एवायम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । यू स्त्रियामित्येव स्वार्थवृत्तित्वं लभ्यतइति प्रश्नः । स्त्रीविषयार्थमिति । आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव या वाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः ।

ग्रामण्यै सेनान्यै स्त्रियै इति । प्रथमलिङ्गग्रहणं च* । प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्यौ इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः । क्विप् । कुमार्यै ब्राह्मणाय । लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । समास । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयः । तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्य यङुवङ्स्थानत्वात् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमितिचेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गेयण्स्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आध्यै ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ्स्थानत्वात् । अवयवोऽत्र इयङ्स्थानः । सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद् * । य-

---

ग्रामण्ये इति । ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वात् त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । यद्येवमिष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तौ ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते । केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनादित्यदोषः । प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञानेन विधीयते । क्विबिति । कुमारीमिच्छत्यात्मनः कुमारीयति । ततः कर्तरि क्विप् । अथ वा कुमारीवाचरतीत्याचारे क्विपं विधाय कर्तरि क्विब्विधेयः । खरकुट्यै इति । खरकुटीवेतीवार्थे संज्ञायामिति कनो लुम्मनुष्य इति लुप् । यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्तनान्नायं स्त्रियामेव वर्तते किं तर्हि पुंस्यपीत्याख्याग्रहणान्नियमार्थादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते । अतितन्त्र्यै इति । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः । अवयवस्त्रीविषयत्वादिति । अन्तरङ्गत्वादिति पूर्वमेव स्त्र्याख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गे न निवर्तत इति भावः । आध्यै इति आध्यायतीति ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेति क्विप् सम्प्रसारणं च । अत्रावयवो धीशब्द इयङ्स्थानः । समुदायस्य त्वेरनेकाच इति यणा बाधितत्वादियङ् स्थानत्वाभावः । नन्वाधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयौ न भवतः । यथैव ग्रामणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति पूर्वापरव्याघातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत् सिद्धं त्विति । अचि श्नुधात्वित्यनेन अङ्गस्येयङुवङ्विधानात् सामर्थ्याच्चिह्नमचाङ्गम् । तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्वर्त्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्रावयवस्याङ्गत्वं

स्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं गृह्यते यस्याङ्गस्य इयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणम् । न चैतस्याङ्गस्य इयुवौ भवतः । ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने । ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय । अपर आह । ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्वमा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्वमाभूत् । श्रिये अतिश्रये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्वमा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं । तद्विष्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पते इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ह्रस्वौ च युवस्थानौच प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसिवा ॥ ९ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्त-

नास्ति । अङ्गस्य तु एरनेकाच इति यण्विधानादियङुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव स्थानग्रहणं कृतम् । इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद् यदा त्वपवादेन बाधस्तदा माभूत् । ह्रस्वेति । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमित्यस्यापवादः । ह्रस्वेयङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिस्तस्यां सत्यां स्त्रीवचने एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने । चशब्दादप्रवृत्तौ चेति ज्ञेयम् । एतदेव प्राक्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टीकृतम् । अपर आहेति । चशब्दो ऽत्र न पठ्यतइति पूर्वास्माद्विशेषः । नहि प्राक् प्रवृत्तेः किं चिदनिष्टमापद्यते यदर्थः समुच्चयः क्रियते । पठ्यमानोपि च शब्दः स्त्रीवचनशब्देन सम्बध्यते स च नियमार्थः । क्वचिन्नार्थे पठ्यते ऽस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मणाय । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मण्यै इत्यादि । एष त्वपपाठः । उपसंहारस्यान्यथाभिधानात् ॥

षष्ठीयुक्तः । योगविभाग इति । तेन परिभाषा सम्पद्यते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि

श्छन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति । ततो वा वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः । सुपाम् । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । तिङां व्यत्ययः । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः सुभितमुग्रवीरम् । सुहितमितिप्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः । मधोस्तृप्ता इवासते । मधोर्गृह्णाति । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । श्व आधाता श्वो यष्टेति प्राप्ते । पुरुषव्यत्ययः । अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । अन्वीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥ यस्मादिति व्यपदेशाय । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्रीइयती स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्यते । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना

वा भवति । तत्रानयैव सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम् । एतदर्थं च व्यत्ययो बहुलमित्यत्र योगविभागो न व्याख्येयः । उभयत्र विभाषाचेयं विज्ञेया । सुपामिति । कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्नियमस्य विकल्पनादनियमोऽपि छन्दसि भवतीति सुपां व्यत्ययसिद्धिः । कालव्यत्यय इति । कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः ।

यस्मात्प्रत्ययविधिः । यस्मादितिव्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । सति हि यस्मादित्यस्मिंस्तदादीत्यनेन संज्ञी निर्देष्टुं शक्यते नान्यथा । पराश्रयव्यसंज्ञानिर्देशे तदिति परामर्शाभावात्तदादीत्यसम्बद्धमेव स्यात् । स्त्रीयतीति । रुत्रोशब्दात्सुशब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञा स्यादङ्गसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो यस्येति लोपः प्रसज्येत । ईश इदमादेशस्य यस्येतिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वं नास्ति । प्रागभादसिद्धत्वमिति केषांचिदभ्युपगमात् । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्थानिवद्भावो नास्ति नानादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्द इति । अथेति । यस्मात्प्रत्यय इत्यत्र विधीयत इत्यध्याहरिष्यत इति प्रश्नः । दधि अधुनेति । अस-

मधु अधुना अत्रापि प्रसज्येत । विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते संनियोगः । यस्मात्प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति । अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् । अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं स्याद्यनुमर्थम् * । अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं । नुमर्थं च । स्याद्यर्थं तावत् । करिष्यावः करिष्यामः । नुमर्थम् । कुण्डानि । वनानि । मित्सुटोरुपसंख्यानम् * । मित्वतः सुड्वतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । अभिनत् । अच्छिनत् । सुड्वतः संचस्करतुः संचस्करुः । किंपुनः कारणं न सिध्यति । सुटो बहिरङ्गत्वात् । बहिरङ्गः सुट् अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । वक्ष्यत्येतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम् । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन नार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति ॥

ति विधिग्रहणे परशब्दस्याप्यध्याहारः स्यात् । इदमो यदा अधुना प्रत्ययो निपात्यते इदमादेशस्य चेशो यस्येति लोपस्तदेदं प्रत्युदाहरणम् । यदा त्विदमोऽम्भावः धुना च प्रत्ययः । तदा स्त्रीयतीत्यं तदेव प्रत्युदाहरणम् । ननु क्रियमाणेपि विधिग्रहणे ऽत्राङ्गसंज्ञा प्राप्नोति । अस्ति हि दधिशब्दात्सुप्रत्ययविधिरधुनाप्रत्ययश्च परः । ततश्चाङ्गसंज्ञायां भसंज्ञायां च सत्यां यस्येति लोपः प्राप्नोतीत्याह । तदेतदिति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः । करिष्याव इति । विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा पापाव इत्यादाविव स्यात् । पय्धातोर्यङ्लुगन्तस्य वसि लोपो व्योर्वलीति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम् । कुण्डानीति । यदा नुम्परादिस्तदाच सुपि चेति दीर्घत्वं सिध्यति । दधीनीत्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न सिध्यति । पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति । यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटोरिति । मित्सुटोः कृतयोरित्यर्थः । भाष्यकारस्तु वस्तुतोर्थं व्याचष्टे । मित्वत इति । भिनत्तीति । रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं च अभिनदिति । नित्यत्वात् अमि कृते अङ्गसंज्ञायामसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसंख्यायते । संचस्करतुरिति । द्विर्वचने कृते ऽडभ्यासव्यवायेपीति सुटि चानङ्गत्वाद्दृतश्च संयोगादेरिति

किं पुनः कारणं नसिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं तदादेर्वा । न चे-दं तद् नापि तदादि । सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति । तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिर्यस्य तददिं तदाद्यादीति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवं तदाद्यादि तदादीति। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम्*। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा। गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा । देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते । विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अव्यक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । यएते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेति । त एकेनाप्यपायेन भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति । नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने । केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः । यथैते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञा चाप्यव्यक्तपरिमाणानां क्रियते

गुणो न स्यात्। यदा तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यतइत्येष पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तदन्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्कृशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसंज्ञा सिध्यत्येव । स्कृशब्दस्य द्विर्वचने कृते शपूर्वाः खयः इतिखयःशेषे संचस्कारतुरिति सिध्यति। किंतु संस्कृषीष्ट संस्क्रियतइति इड्गुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेना भक्तत्वं सुटोज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसंख्यानम् । तस्य वेति। व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। तस्यादिरिति। भिद आदिर्भकारः स आदिर्भिनदित्यस्येति भवत्यङ्गसंज्ञा। एवं करोतेर्द्विर्वचने कृते च स्कृशब्दे स्थिते यस्मात्कृशब्दात्प्रत्ययविधिस्तस्यादिश्चकारः स एवादिश्च स्कृशब्दस्य। उष्ट्रमुख इति। यथा गतार्थत्वान्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम्। इहापि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तदवयवे तच्छब्दो वर्ततइति तदवयवादित्वान्भित्सुटोः कृतयोरङ्गसंज्ञा सिध्यति। एकेनाप्यपाये इति । अपाये तस्य रूपस्यापगमे। एकेन करणेनैकाभावेनेत्यर्थः। यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति वर्षमभवत् कारणं संपद्यते। अङ्गसंज्ञा चापीति। यस्मात्प्रत्ययंविधिस्तदादीति विशिष्टरूपप-

सा केनाधिकस्य स्यात् । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यतइति । यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययग्रहणं पदादावङ्गसञ्ज्ञार्थम् *। प्रत्ययग्रहणं क्रियते । पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्त्र्यर्थं श्र्यर्थं स्वर्थम् । अङ्गस्य यङुवङौ स्याताम् । परिमाणार्थं च *। परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्त-दाद्यङ्गमितीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत । त त-र्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्यते । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्या-ङ्गकार्यं मधीषे । प्राकरोत् उपैहिष्ट । उपसर्गात्पूर्वावडाटौ प्रा-प्नुतः । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्त-

---

विग्रहात् । तदेकदेशभूतमिति । तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वावसायः । स्त्र्यर्थमिति । असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधान मात्रप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति । ततश्चतुर्थीविधानात् । ततश्चाङ्गाश्रय इयङ् स्यात् । पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्य-यो विहितः स एव यदि परो भवति तदाङ्गसंज्ञा भवति । यस्माच्च प्रत्ययो विहितो ना-सौ परो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं भवति । न लुमताङ्गस्येति निषेधादियङादेश-कार्यस्याङ्गत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात् । परिमाणार्थं चेति । अन्यथा देवदत्त ओ-दनमपाचीदिति देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययविधिरिति तदादेः संघातस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोऽडागमः स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्ने-व परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमाने न भवत्यतिप्रसङ्गदोषः । दाशतयस्येति । दशावय-वा येषां ते दशतये । तेषु भवो दाशतयः । एतच्चानियमप्रतिपादनार्थं न त्वत्र दशसंख्या विवक्षिता । अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेप्तुं प्रश्नं करोति । तत्तर्हीति सूत्रमित्यर्थः । प्रत्य-य इति प्रकृत्येति । तेन ब्राह्मणभिस्सा क्रिमिणां पश्चेत्यादावैस्दीर्घाद्यभावः । प्राकरो-दिति । लङि परतः पूर्वस्यानियतावधेरडागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्यात् । सिद्धं त्विति । यत्र पूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः सं-

स्य च ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः एषा परिभाषा क्रियेत प्रत्ययग्रहणं वा । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः* । धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति । प्रातिपदिक । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । । प्रत्यय । महान्तं पुत्रमिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति । समास । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । संघातस्य समाससंज्ञाप्राप्नोति । तद्धितविधि । देवदत्तो गार्ग्यायणः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । स्वर । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य ञिनत्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते । ततः अङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये । यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितःतदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते । अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत् । उदकेविशीर्णंतएतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः

द्यात आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणं वेति । प्रत्ययो गृह्यते यस्मिन्सूत्रे तत् । अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः । अवश्यमिति । क्रियमाणेप्यस्मिन्सूत्रे परिभाषावश्यं कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया न तु सूत्रमित्यर्थः । संघातस्येति । ततश्च सुब्लुक् प्राप्नोति । महान्तं पुत्रमिति । समुदायस्यान्ते सुप्श्रवणात्सुबन्तत्वात् । सत्यां तु परिभाषायां समुदायस्यासुबन्तत्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति प्रत्ययः । ऋद्धस्येति । सुप्सुपेति विवक्षितायामपि संख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समासप्रसङ्गः । परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्यासुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च संख्याविवक्षायां समासाप्रसङ्गात् । अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाभावः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति । ततश्च वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्यातां पूर्वस्य च सुपो लुक् । एवं वक्ष्यामीति । योगविभागोत्र क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यय इत्येकं सूत्रम् । अत्र सोपस्कारत्वात्सूत्राणां गृह्यमाणे गृह्यते इति वाक्यशेषः समर्थ्यते । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्यय-

परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः * । समास । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् । उदकेविशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास । तद्धित । सांकूटिनम् । व्यावक्रोशी । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति । तद्धितविधि । स्वर । दूरात् आगतः दूरादागत इति । अन्तः था-थघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येष स्वरः सिद्धो भवति । कृद्ग्रहणे गति-कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ अन्तग्रहणं किमर्थम् । न सुप्तिङ् पद-मित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना । अत उत्तरं पठति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्य-यग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् * । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरप्तमपौ घः । तरप्तमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् ।

विधिस्तदादि ग्रहणमित्यर्थः । सांकूटिनमिति । अणिनुण इति यदि कूटिन्नित्येतस्मा-त्क्रियेत तदा तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् । दूरादागत इति । आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः । तत्र गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः । ततो दूर शब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासः । पञ्च-म्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । अत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात् स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाध-कत्वात् थाथघञ्क्तेति सिद्धमन्तोदात्तत्वम् । यदयमिति । अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनम-भ्युद्धृतमित्यत्राभिशब्दस्य व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा न स्यात् तत उद्धृतशब्दस्य अक्तान्तत्वात् क्तान्तउत्तरपदे ऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीय-मानो नैव प्राप्नोति किमनन्तरग्रहणेन । तत् क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञाप-यतीत्यर्थः ।

सुप्तिङन्तं पदम् । अन्तग्रहणमिति । असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात् । ततश्चाग्निष्विल्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यद्यन्तग्रहणं क्रि-यते तन्न कर्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इत्यनन्तरोक्तया परिभाषया तदन्त-

कुमारीगौरितरा। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। यद्यतज्ज्ञाप्यते। सनाद्यन्ता धातव इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम्। कृत्तद्धितसमासाश्च। अन्तग्रहणं कर्तव्यम्। इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम्। द्वे तावत् क्रियेते न्यास एव। यदप्युच्यते। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। अर्थवदिति वर्तते। कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्। न केवलाः कृतस्तद्धिता वा॥

नः क्ये॥ १५॥ किमर्थमिदमुच्यते। न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत्। वाचमा भूत्। वाच्यति स्रुच्यति॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥१७॥ असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते

विधेर्लब्धत्वादिति प्रश्नः। कुमारी गौरितरेति। तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्वं कुमारीशब्दस्य परत्वात् पुंवद्भावं बाधित्वा स्यात्। तरपि तु परतो गौरीशब्दस्य न स्यात्। ततः कुमारिगौरितरेति प्राप्नोति। कुमारगौरितरेति चेष्यते। भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम्। सनाद्यन्ता धातव इति। अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात्। ततश्चाचिकीर्षीदित्यादौ सन एव धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदाटैवाङ्गत्वात्ततः पूर्वोऽट् स्यात्। कृत्तद्धितेत्यत्रासत्यन्तग्रहणे केवलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात। ततश्च भिद् छिद् इति क्विबन्तस्य न स्यात्। अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति। अधातुरिति निषेधात्। नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति। प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि। नह्यसत्कार्यित्वेन वचनशतेनापि शक्यमाश्रयितुम्। केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इत्यत्रापि षष्ठ्याः प्रातिपदिके ऽनन्तर्गतत्वाल्लुङ् स्यात्। तदन्तविधौ तु दोषानवतारः। न केवला इति। ननु यद्यर्थवत्ता लौकिक्याश्रीयते सापदस्यैव न तु कृत्तद्धितान्तस्यापि। पदस्यैव लोके प्रयोगार्हत्वात्। अन्वयव्यतिरेकगम्या त्वर्थवत्ता केवलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति किमुच्यते न केवला इति। एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नो ऽभिव्यक्ततरो योर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते इत्यदोषः।

नः क्ये। किमर्थमिति। लुप्तेपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः। नान्तमेवेति। क्य एव नान्तमिति विपरीतनियमो न भवति। न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधाज् ज्ञापकात्। वाच्यतीति। नन्वत्र क्यचा न भाव्यम्। गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात्। एकीयमतं तदित्यदोषः। तन्मते तु क्यङ्क्यषोरनान्तं व्यावर्त्यं तपस्यतीत्यादौ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। राजेति। प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात्। नाप्रति-

राजा तक्षा। असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्रसज्येत। नाप्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति। किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति। सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः। यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति। अप्राप्तेर्वा। अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। ननु चेयंप्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। अथ वा योगविभागः करिष्यते। स्वादिषु। पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः सर्वनामस्थाने ऽयचि पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः भम्। भसंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थानइति। यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारो पदान्तग्रहणं चोदितम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौरिति। तस्मिन्क्रियमाणेपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्। भुवद्वद्भ्यो धारयद्वद्भ्यः पदसंज्ञा। एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या। भुवद्वद्भ्यः धारयद्वद्भ्यः॥

षेधादिति। प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषेधशब्देनोक्तः। अप्राप्तेर्वेति। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपि न दोष इत्यर्थः। ननु चेयमिति। परत्वादिति भावः। स्वादिष्विति प्राप्तिं प्रतिषेधो बाधते। तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेपि न पुनः देवदत्तस्य प्रादुर्भाव एवं पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः। नोत्सहतइति। स्वादिष्विति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिकास्त्वथ निषेधस्य बाध्येति। तत्र प्राप्तबाधो न युज्यते इत्यप्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्तनात्स्वादिष्विति प्राप्तिस्तु चासती कथं बाधकत्वमासादयेत्। यथा दध्यावित्यत्र नादिचीति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसवर्णदीर्घस्याभावाद् दीर्घं प्रतिबाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते तथेह सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञेत्यर्थः। सर्वनामस्थाने ऽयचीति। सर्व नामस्थाने इत्यत्र नञ् श्रुतोयचीत्यनेन संबन्धं नीयते। यकारादिसर्वनामस्थानं नास्तीति यग्रहणमुत्तरार्थम्। तेनाजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते न तु हलादाविति राजेत्यत्रापि भवति। भसंज्ञं चेति। भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थानेनैव नञ्संबध्यते। गौरिति। अत्र स्वादिष्वितिपदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्याई स्यादुत्तरस्येदुताविति प्रसज्येत। वाक्यपदयोरिति। वाक्यस्य चात्र विसर्जनीयोन्त्यो नत्वाकारः। भुवद्वद्भ्य इति। तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञा प्राप्नोतीति पदसंज्ञाविधिः।

यचि भम् ॥ १८ ॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः * । भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अचः स्थानिवद्भावाद्भसंज्ञा न भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । वागाशीर्दत्तः वाचिक इति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनादिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति षडङ्गुलिः षडिक इति । वक्ष्यत्येतत् । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति । नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् * । नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् । वृषण्वस्वश्वयोश्च * । वृषण् इत्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषण्वसुः । वृषणश्वस्य यच्छिरः । वृषणश्वस्य मेने ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥ अर्थग्रहणं किमर्थम् । न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् पयस्वान् यशस्वा-

---

यचि भम् । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायांबह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वं न स्यादिति वचनम् । सिद्धमच इति । अचो लोपस्येत्यर्थः । तत्र भसंज्ञायां विधियमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविषयत्वाद्भपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावः । न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्र न भवति । यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः यथा कौस्तः कानि सन्तीति । अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं प्रवृत्तं न त्विदानीं विधेयम् । सिद्धमिति । उत्तरपदलोपस्य हलजादेशत्वान्नास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । मनुष्वदिति । सत्यां पदसंज्ञायां रुत्वं स्याद् न तु षत्वमपदान्तस्येति वचनात् । वृषण्वसुरिति । पदत्वे सति पदान्तस्येति निषेधाण्णत्वं न स्याद् नलोपश्च प्रसज्येत । भत्वे तु सत्यल्लोपोऽन इत्यकारलोपोऽत्र भवति । अङ्गसंज्ञाया अभावात् । अङ्गस्येति च तत्राधिकारात् । उपसंख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीत्याहुः ।

तसौ मत्वर्थे । अर्थग्रहणमिति । स्वादिष्विति वर्तते तत्रैवं संबन्धः क्रियते । मतौ यः स्वादिर्वर्ततइति । शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यते इति प्रश्नः । इहैव स्यादिति । मतौ स्वादाविति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनयासंबन्धे संभवत्यर्थ

न् । इह न स्यात् । पयस्वी यशस्वी । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन समानार्थस्तस्मिंश्च । यद्यर्थग्रहणं क्रियते । पयस्वान् । अत्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि मतुब् मतुबर्थे वर्तते । मतुबपि मतुबर्थे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति सोप्यानीयते ॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ २० । उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । स सुष्टुभासऋक्वता गणेन ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥ बहुषुबहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येवं वृक्षः प्लक्षः । अत्रापि प्राप्नोति । बहवस्तेर्थाः मूलं ।

ग्रहणं न लभ्यतइति भावः । पयस्वानिति । मत्वर्थीयप्रकरणे ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद् विनिना मतुब् न बाध्यते । नहि मतुबिति । उपलक्षणस्यान्योपलक्षणे चरितार्थत्वात् स्वतः कार्यं प्रति निमित्तत्वावगमाभावात् । मतुबपीति । अस्यास्मिन्निति मतुपोर्थः । स च विन्नादीनामिव मतुपोपीति भावः । तद्यथेति । अयमत्रार्थः यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्ययोगो भवति । तद्यथा । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति। कार्यनिमित्तरूपान्तराभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः । यथा देवदत्तशाला भिद्यतामिति ।

अयस्मयादीनि । आनन्तर्याद्भसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह । उभयसंज्ञान्यपीति । ऋक्वतेति । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । जश्त्वविधानार्थपदसंज्ञाबाधनाय भसंज्ञाप्रवर्तनात् तन्निबन्धनकार्याभावः ।

बहुषु बहुवचनम् । केषु बहुष्विति । जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे तस्या एकत्वाद्बहुत्वासम्भवात्तत्सहचरितद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रयणीयम् । ततश्वृक्षइत्यत्रावयवगतबहुत्वसद्भावात्स्याद्बहुवचनमिति भावः । अत्रोत्तरम् । अर्थेष्विति । अस्याप्ययं भावः । द्रव्यं पदार्थस्तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयतेवृक्षशब्दस्यचावयवीवाचो न त्ववयवाः । आकृतिपक्षेपि प्रत्यसत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रीयते न त्वन्यगतम् । दारा इत्यादौ त्ववयवावयव्यभेदविवक्षायां बहुत्वमाकृत्याधारगतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह । यद्येवमिति । अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः । मूलादीनि च बहूनि वस्तूनि म-

स्कन्धः फलं पलाशमिति। एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः। येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु। केषु च स्वादयो विधीयन्ते। कर्मादिषु। न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः। के तर्हि। एकत्वादयः। एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः। कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वे इति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। इह च इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति। बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। इह च बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति। तन्न। अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। कथम्। इह कदा चित् गुणो गुणिविशेषको भवति। तद्यथा। शुक्लः पट इति।

न्यते। एवं तर्हीति। अयमर्थः। नेदं स्वातन्त्र्येण विधायकं किं तर्हि विहितानामनेन नियमः क्रियते। बहुवचनादिभिर्निर्दिष्टैः शब्दसंज्ञाभिः सुप्तिङोच प्रत्याय्यन्ते। तेषां च शास्त्रान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय भवति। न त्विदमेव विशिष्टार्थानुवादेन सुप्तिङोर्विधायकमित्येतच्छब्दसंज्ञा एता इत्यनेन प्रदर्श्यते। येष्वर्थेष्विति। क चित्तु पाठः एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति। एकवचनमित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव। अयमर्थः। पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः। तथा हि। दधि पश्येत्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरेणापि पञ्चाप्यर्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थादयः। विभक्तयस्तु क चिद्द्योतकत्वेनापेक्ष्यन्ते। तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति संख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वादयः। अनेन तु नियम्यन्ते। तत्र कर्मादिशक्त्यैकार्थसमवेतएव बहुत्वे बहुवचनं भवति न त्ववयवगते। नवै कर्मादय इति। अनभिहितइति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैव विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यते। तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृत्तद्धितसमासैस्तेषूक्तेषु गतार्थत्वाद्द्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति किमनभिहिताधिकारेण। एकत्वादिष्वपीति। वाक्यैवाक्यत्वे सति महावाक्यं संपद्यते। कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचनमित्यादि। स तर्हीति। बहुत्वे इत्येवमित्यर्थः। एके मन्यन्तइति। प्रातिपदिकार्थे ऐकत्वमप्यस्ति बहुत्वं च। द्व्येकयोरित्यत्र च विशेषानुपादानाद्यावत्कश्चिदेकशब्दार्थः तस्य ग्रहणेन भाव्यम्। तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः। इह चेति। इह यदि द्व्येकयोरिति योगात्परोऽयं योगः क्रियते तदा विशेषाभावाद्वैपुल्यरूपस्यापि बहुत्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। गुणिविशेषकइति।

कदा चिच्च गुणिना गुणोव्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद् गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयिष्यामः । कथम् । एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् । कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां बहुषु । कर्मणामिति । कथं बहुषु बहुवचनमिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् । न वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुरोदनो बहुसूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति न स दोषो भवति । यदप्युच्यते । इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । एकशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यावाची । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नयः । एकहलानि । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा सधमादोद्युम्न एकास्ताः । अन्याइत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदमु-

---

अत एववचनादनित्यस्तृजकाभ्यां कर्तरीति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शेषषष्ठ्या वा समासः । सामानाधिकरण्यमिति । मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा । तदा नान्तरेणेति । गुणिवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणः प्रतीयते नान्यथेत्यर्थः । द्रव्ये षष्ठीति । षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्त्युपलक्षणार्थम् । गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्तम्यपि भवति । यथेवेह कर्मणि या संख्येति । कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वाद्बहाविति भाव्यमिति प्रश्नः । एतदेवेति । आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैतत्प्रयोजनं भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात् । एकाश्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य मा भूदिति । एकशब्दोयमिति । द्व्येकयोरित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति संख्यावाचिनो ग्रहणम् । द्वित्वैकत्वयोश्च द्व्येकशब्दौ वर्तेते इति द्व्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । प्रसिद्धा च संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामुच्यते । किमर्थमिति ।

च्यते । सुप्तिङामविशेषेण विधानाद् दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनम् * । सुपो ऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते । तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते । तत्रैतत्स्याद्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यते इति । दृष्टविप्रयोगाच्च । दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादा मे सुकुमारा इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियम एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वात् * । तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कारणम् । असुबन्तत्वात् । अर्थनियमे सिद्धम् * । अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः । अथ वा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोषः । सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् । सुपां

लौकिकादेव प्रयोगाद्बहुत्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति प्रश्नः । सुप्तिङामिति । सुप्तिङ्विधानवाक्ये संख्याविशेषानिर्देशाद् विशेषानुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः । यद्यपीति । शास्त्रे ऽनुपात्तोप्यर्थः । प्रयोगादेव व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । सुपस्तावत् स्वार्थे विधीयमानाः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिलक्षणः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थ इति दर्शने संख्यायां सिद्धाः । संख्याविशेषावगतिस्तु लोकात्सिद्धा । तिङोपि कर्तृकर्मणोर्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका भविष्यन्ति स्वभावतः । संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनाद्वस्यते इति भावः । अक्षीणीति । द्वित्वेपि लोके बहुवचनं दृश्यतइत्यर्थः । विरुद्धः प्रयोगो विप्रयोगः । तत्र प्रत्ययनियम इति । प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति निःसंख्येभ्यो ऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्पदत्वाभावात्तन्निबन्धनकृत्वाद्यभावप्रसङ्गः । अर्थनियम इति । अर्थानियतादितितेषुवचनान्तराभावः । प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योपि सिद्धा इत्यर्थः । सुपामिति । कर्मणिद्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्य बहुषु बहुवचन मित्यादेश्चलादिसूत्रेण सहैकवाक्यता । तिङर्थं त्विह तद्वाङ्गेदेन सूत्रयसुपानाम् । तत्रैकस्मिन्कर्मणीत्येवं

संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिङाम् । प्रसिद्धो नियमस्तत्र । प्रसिद्धस्तत्र नियमः । नियमः प्रकृतेषु वा । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति । यदयमव्ययादाप्सुप इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके ॥ २३ ॥ किमिदं कारके इति । संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये च एते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते । या वा एताः कृत्रिमाष्टिघुभसंज्ञाः । न चायं लोके भ्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा अन्यत्राविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः

गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सति संख्याकर्मादयश्च सुपामर्था भवन्ति । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । नियमः प्रकृतेष्विति । तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनामव्यावृत्तिः । अथ वेति । भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके । किमिदमिति । सप्तमीनिर्देशान्न तावत्संज्ञात्वेनाधिकारः । संज्ञाया भाव्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्यापि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेष्यते । तद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्नः । संज्ञानिर्देश इति । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । किं वक्तव्यमिति । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः । नहीति । सुव्व्यत्यय उक्तः । न चायमिति । शास्त्रे लोके च प्रसिद्ध्यभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने

कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो निर्देशः* । कारकइति संज्ञा-निर्देशश्चेत्संज्ञिनोपि निर्देशः कर्तव्यः । साधकं निर्वर्तकं कारक-संज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समी-पादागच्छतीति अकारकस्य* । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अ-कारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य समीपादाग-च्छतीति । नैष दोषः । नात्र ग्रामो ऽपाययुक्तः । किं तर्हि समी-पम् । यदा च ग्रामोपाययुक्तो भवति । भवति तदाऽपादानसंज्ञा । तद्यथा । ग्रामादागच्छतीति । कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य-पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क्व । ब्रा-ह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । अयमकथितशब्दोऽस्त्येव-वासंकीर्तिते वर्तते । तद्यथा । कश्चित्कं चित्कमञ्चयाह । असावत्रा ऽकथितः । असंकीर्तित इति गम्यते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । अकथितो ऽसौ ग्रामे अकथितो ऽसौ नगरे इत्युच्यते यो यत्र

सप्तमी क्तेति भावः । संज्ञिनो निर्देश इति । यद्यपि वक्ष्यमाणा ध्रुवादयः संज्ञिनो ल-भ्यन्ते तथापि विशिष्टसंज्ञी निर्देष्टव्यः । यत् क्रियायाः साधकं ध्रुवादि तत्कारकसंज्ञम-पादानसंज्ञं च भवतीति । ननुसंज्ञापक्षे कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् । नैष दोषः । ध्रुवमपायइति योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते । ततोपादानमिति अत्र कारकग्रहणमनुवर्तते ध्रुवमपायइति च तेन कारकं सदपादानसंज्ञमित्येवं समावेशः सिध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धे समावेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं संप्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येयः । समावेशस्य च प्रयोजनं स्तम्बेरम इत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदन्तस्योत्त-रपदस्य प्रकृतिस्वरः । ग्रामस्य समीपादिति । यथा यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति । ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आगमने तु निवर्तकत्वाभावः । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् । नात्र ग्राम इति । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाययोगो नास्ति । स हि संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषश्च सत्त्वसत्त्वा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विवक्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामा-त्समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् । सञ्चय्येति । वर्जयित्वेत्यर्थः । वर्जने प्रतिषेध इति ल्यबादेशाभावः । वर्ज-नं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य । तद्यदेति । अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणे ऽपि पुत्रव-

प्रधानो भवति । तद्यदा अप्राधान्ये ऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति * । अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क्व । वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति । न वा ऽपायस्याविवक्षितत्वात् * । नवाएषदोषः । किं कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो विवक्षितः । किं तर्हि सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितोभवति भवति तदा ऽपादानसंज्ञा । तद्यथा । वृक्षात्पर्णं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कं कस्य वा कुतरस्य वेति । अयं तर्हि दोषः । कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः * । अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते करणं कारकमधिकरणं कारकमिति । सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रिया-

---

भावात् । पन्था ह्यीप्सिततमत्वात्प्रधानं न पुत्रो नापि ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्णमिति । ग्रामस्य समीपादित्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्यापाययोगः । इह त्वर्थान्तरस्यातिदेशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः । नवाऽपायस्येति । पर्णविशेषणत्वे नैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि । वृक्षमजहत्यपि पर्णे शाखाग्रे भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगो भवति । सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य । नज्ञायतइति । शब्देनासमर्पणात्सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । मत्वासत्या तु वृक्ष एव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्रधानवाचकथितशब्दाश्रयइति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते । करोतीति कारकमिति । साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञा ऽपादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । करोतीति कारकमिति यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् । कर्तृशब्द इति । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानाद्द्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्त-

भेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः * । सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात् । पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकंकारकं प्रति प्रतिकारकम् । कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः * । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः * । द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषो ऽधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् । एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीतिज्वलनक्रियाकरणस्य पाकः * । एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत्करणस्य कर्तृत्वम् । उद्यमननिपातनानि कर्तुश्छिदिक्रिया * । उद्यमननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते । तत्र तदा छिदिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । यत्तत्र वृणेन तत्परशोश्छेदनम् * । यत्तस्मिन्नुद्यमने निपतने च परशुना छिद्यते न वृणेन तत्परशोश्छेदनम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसिवृणयोश्छेदने ऽविशेषः स्यात् । यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति छिनत्तीति असिवृणयोश्छेदने न तस्य विशेषः

नात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः । सम्भवनक्रियामिति । ग्रहणक्रियामित्यर्थः । धारणक्रियामिति । स्थिरत्वादाक्रियासमाप्तेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः । एधाः पक्ष्यन्तीति । भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसम्भावनापेक्षः । कर्त्रा हि सम्भावितक्रियाः नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव । नलत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्त्रम् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासङ्गात्करणादिव्यापारे पचेर्वृत्तिर्द्रष्टव्या । यत्त वृणेनेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति ।

स्याद् यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत। अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः*। अपादानादीनां तु कर्तृत्वस्या ऽप्रसिद्धिः। यथा हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं न तथा ऽपादानादीनां निदर्श्यते। न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्। सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम्। तयोः पर्यायेण वचनम्। तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति। वचनाश्रयाच संज्ञा भविष्यति। तद्यथा। बलाहकाद्विद्योतते विद्युत्। बलाहके विद्योतते। बलाहको विद्योतत इति। किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति। एवं तर्हि न ब्रूमो ऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति। पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपदानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय। पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय। किं तर्हि संज्ञाया अप्रसिद्धिः। यावता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च। तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति। अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा इत्येव। यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः कर्तृत्वं निदर्शितं संभवनक्रियां च धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्व-

---

न तथेति। नह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीतिप्रयोगोऽस्ति। बलाहकादिति। निःसरणाङ्गे विद्योतने ऽत्रधुतिर्वर्तते पृथग्भावश्च विवक्षित इत्यपादानत्वम्। स्थित्यङ्गद्योतने ऽत्रधुतिर्वर्तते। बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थः। बलाहक इति। विद्युतो बलाहकस्य चाभेदविवक्षायामयं प्रयोगः। पर्याप्तमिति। स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात्। ग्राममागच्छतीत्यर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात्प्रयोगाभावः। एवं ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चापादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते। वस्तुतस्त्वपादानस्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोऽस्ति सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम्। यथा प्रविश्य पिण्डीमिति। परत्वादिति। अपादानादीनामवकाशो यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति। कर्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति। ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावान्नास्ति कर्तृसंज्ञावियुक्तो ऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्रावकाशः। सत्यमेतत्। पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाव्यम्। अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात्। अत्रापीति। उक्तं तस्वातन्त्र्यविव-

तन्त्रेति । क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात् । यत्तत्प्रचालनं परिवर्तनं वा नवा एवमर्थं । स्थाल्युपादीयते प्रचालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति किं तर्हि संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति तत्र चासौ स्वतन्त्रा । एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा । कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा । ननु च भोः कर्तृस्थेपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतन्त्रा । क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात् । एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति । ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थः अधिकरणं कारकमिति । नहि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवतः । कथम् । एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा गार्ग्यो देवदत्त इति । नहि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् । एव तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते तस्या

स्यायां कर्तृसंज्ञा । यथा स्थाली पचतीति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्ये न प्रयुङ्क्ते । यथा राजसन्निधौ तदनुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते । न वा एवमर्थमिति । प्रचालनाद्यभावेपि पाकनिष्पादात्तेषां तत्रानङ्गत्वात् । किं पुनः प्रधानमिति । सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यात्र कस्य चित्प्राधान्यमिति भावः । कर्ता प्रवर्तयितेति । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्करणादीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्कर्तृरहितानां करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्तुरित्यर्थः । उभौ चान्योन्यविशेषकाविति । ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वे न प्रकल्पेते इत्यर्थः । एवंतर्हीति । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया । ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अवान्तरव्यापारविवक्षायां तु करणादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं भेदविवक्षायां त्वयमस्यामियमस्माज्जनयतीत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति । स्वतन्त्रः कर्तेत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्य

निर्वर्तकं कारकम् । अथ वा यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारके इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारके इति । इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात् । कारके ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥ ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । नैतदस्ति । करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि ग्रामादागच्छन्कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्त इति । अत्राप्यधिकर

लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा धनुषा विध्यतीति विनापायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । असिश्छिनत्तीति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा । तदा तु तैक्ष्ण्यादीनांकरणत्वम् । तैक्ष्ण्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् । तैक्ष्ण्यमेव हि विवक्षावशाद्द्विधावतिष्ठते । कर्तृत्वेन करणत्वेन च । वस्तुस्थित्या त्वेक एवार्थात्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथ वेति । क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । साहि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद्ध्रुवमित्यादि वस्तु संपद्यते । एवं च कृत्वेति । निर्द्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति वाच्यम् । निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वात् । कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥

ध्रुवमपाये । ध्रुवग्रहणमिति । अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यते इति प्रश्नः । शकटेनेति । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति । करणसंज्ञेति । यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु कंसपात्री साधनमेवागमने न भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेति काडारसूत्र उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्यात्रागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा । चङ्क्रम्यमाणोधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु । तादर्थ्यस्याविशेषेपि शब्दाद्भेदः प्रतीयत इति । तत्र कंसपात्री भुजेः साधनत्वात्तद्द्वारेणागमनस्यापि भवत्येव साधनम् । अत्रापीति । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते इति तत्प्रयुक्तयैव संज्ञया भाव्यम् । यथा भोक्तुं ग्राममभिनिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भ-

णसंज्ञाबाधिका भविष्यति । इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् * । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्बीभत्सते । विराम । धर्माद्विरमति । धर्मान्निवर्तते । प्रमाद । धर्मात्प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति । इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखो ऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् । इह धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्तते इति । धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति । इह य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंचिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् । इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान् भवति स ए-

---

वति न तु भुज्यपेक्षया ऽधिकरणसंज्ञा । वृक्षस्येति । अस्त्यत्रापाय इति भावः । नन्वत्र कारकत्वाभावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः । सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो नोक्तः । अन्ये त्वाहुः । सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो लभ्यते असति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् । जुगुप्सेति । संश्लेषपूर्वको विश्लेषो ऽपायः स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः । कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति । यथा नटस्य शृणोतीति । सांकाश्यकेभ्य इति । पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्य वचनम् । अत्र यतश्च निर्धारणमिति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । साधकतमं करणमिति तमग्रहणेन स्वरितेनाधिकार इत्यधिकः कारोऽधिकारइत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिव्यवस्थितापायाश्रया ऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते । अधर्माज्जुगुप्सतइति । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः । यस्तैरिति । तैः सांकाश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वात्वः साम्यमवगतवान्स प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । त्रिविधं चेदमपादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति । तत्र निर्दिष्टविषयम् ।

तत्प्रयुक्ते । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते ऽध्रुवत्वात् * । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । रथात्प्रवीतात्पतितः । अश्वात्त्रस्तात्पतितः । सार्थाद्गच्छतो हीन इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् । न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नात्राध्रौव्यं विवक्षितम् । किं तर्हि । ध्रौव्यम् । इह तावदश्वात्त्रस्तात्पतित इति यत्तदश्वे ऽश्वत्वमाशुगामित्वं तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । रथात्प्रवीतात्पतित इति यद्रथे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । सार्थाद्गच्छतो हीन इति यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्थीभावः तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् ।

यत्र धातुना ऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः यथा ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह । यथा बलाहकाद्विद्योतत इति । निःसरणाङ्गे द्योतनेत्र द्युतिर्वर्तते । यथा कुसूलात्पचतीत्यादौ अपादानाङ्गे पाके पचिर्वर्तते । अपेक्षितक्रियम् । यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुक्तेष्विति । अचलं ध्रुवमेकरूपंचेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते । अश्वात्त्रस्तादिति । त्रासपूर्वके परिस्पन्दे ऽनेकार्थत्वाद्धातूनां त्रसिर्वर्तते त्रस्तश्चाश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्धः पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवताश्वस्य नास्ति । न वेति । अयमर्थः । ध्रुवमेकरूपमुच्यते तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते । न त्वनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाते त्रस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेशाद् ध्रुवत्वम् । देवदत्तस्यैवापायावेशादध्रुवत्वम् । अथ वाश्वस्य त्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यं तत्प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथाहि । कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः । स च श्रुतिप्रापित उच्यते । पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीयः संबन्धस्ततश्चाश्वात्पतित इति संबन्धेनास्त्यश्वस्याध्रुवत्वम् । पश्चात्त्रस्तत्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्येऽन्तरङ्गा संज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्यासत्यप्यपादानत्वे सामयिकी विभक्तिः । सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते न त्वनियमेन । अथवा त्रस्तस्याप्यपादानत्वं सत्यपि त्रासाद्यैर्ध्रुवत्वे पातं प्रति ध्रुवत्वात् । यथोक्तं प्राक् । आशुगामित्वमिति । अयमर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमिति तदपेक्षयाऽध्रौव्यं नाशङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्त्यत्राध्रौव्यम् । आशुगामित्वशब्देनैकार्थसमवायात्साहचर्यादश्वत्वमेवोच्यते । यद्यपीति । यत्र क्रि-

येत्वेतेत्यन्तं गतियुक्तास्तच्च कथम् । धावतः पतितस्त्वरमाणात्पतित इति । अत्रापि न वा ऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका । अनुदरा कन्येति असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥ अयंयोगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायतइति । इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति । स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धम् । इह चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायतइति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चोराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य बधबन्धनादिपरिक्लेशा इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् । भीत्रार्थानाम् ॥

या न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतदुक्तं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाध्रौव्यमिति प्रश्नः । अत्रापीति । सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकर्तृकेपाते पूर्वोक्तन्यायाद्ध्रुवमेवेत्यर्थः । कथं पुनरिति । शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्षणार्थत्वादध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अलोमिकेति । अल्पत्वाल्लोम्नां तत्कार्याकरणादेवमुच्यते । असतश्चेति । निदर्शनार्थमिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वं विवक्षितं समुद्रस्य वा सुतरत्वात्कुण्डिकात्वम् । विन्ध्यो वर्धितकमिति । पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेषो मेषादपसर्पतीत्यत्रैकस्यमेषस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा । यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ॥

भीत्रार्थानाम् । कथमिति । भयमाकुलीभावः त्राणमनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्योऽपाय इति प्रश्नः । प्रेक्षापूर्वकारीति । बुद्धिव्यवस्थापितोत्रापायोऽस्तीति भावः । तर्ह्यनिवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्तइत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । चोरेभ्यस्त्रायतइत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्कफलस्यबधबन्धनापहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते । वारणार्थानामीप्सित इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोराणामनीप्सितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमध्ययनात्पराजयते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥ किमुदाहरणम् । माषेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । तस्यापि माषा एवेप्सिताः । आतश्चेप्सिताः यदेभ्यो गा वारयति । इह कूपादन्धं वारयतीति कूपे ऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । नहि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि । अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापदिति । अथ वा यथैवास्यान्यत्रापश्यत ईप्सा एवं कूपे ऽपि । इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवके ऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति ।

पराजेः । पराजिः क्वचिदभिभवेवर्तते यथा शत्रून् पराजयते इति । इहत्वसोढग्रहणाद्ग्लानोभाववृत्तिर्गृह्यते । अध्ययनात्पराजयते ग्लसति । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र चार्थे ऽकर्मकत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानं निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेर्वर्तनात् ॥

वारणार्थानाम् । किमुदाहरणमिति । अव्याप्तिं मन्यमानस्य प्रश्नः । भवेद्यस्येति । यस्यात्मीया माषास्तस्य न ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते । यस्य त्विति । यस्यात्मीया गावः परकीयास्तु माषास्तस्य न त ईप्सिताः । तस्यापीति । ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्दः । तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशन्नेते इत्येतेभ्योसौ गा वारयति । माषा एवेति । एवकारो भिन्नक्रमः । ईप्सिता एवेत्यर्थः । कूपादिति । अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध इति । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वं मन्यते । तस्यापीति । वारणक्रिययाप्तुमिष्ट इत्यर्थः । अथ वेति । ईप्सितइत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपान्निवार्यमाणस्यान्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिष्टो भवतीति प्रवर्तते ऽपादानसंज्ञा । अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा तदाह । अन्यत्रापश्यत इति । अन्धस्येत्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । इदानीमतिप्रसङ्गमुद्भावयति । इहाग्नेरिति । कर्मसंज्ञात्रेति । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञया अवकाशो वारणार्थेभ्यो ऽन्ये धातवः । अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् ।

अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सितमिति ईप्सितेप्सितमिति वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् * । वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धम् । अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं माषेभ्यो गा वारयतीति । पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवः सस्यविनाशः सस्यविनाशेऽधर्मश्चैव राजभयं च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वेति स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥ उपयोगइति किमर्थम् । नटस्य शृणोति ग्रन्थिकस्य शृणोति । उपयोगइत्यप्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति । एषोपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगः यदारम्भका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य श्रोष्याम इति । ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति एवं तर्ह्युपयोगइत्युच्यते सर्वस्योपयोगः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो य उपयोग इति । कस्य-

---

ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसंज्ञा । अग्नावपीति । कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यत इत्यतन्त्रं तमनिर्देशं मन्यते । कर्मणो यदीप्सितमिति । तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापादानसंज्ञाया इति माणवके प्रवर्तते । ततस्तस्येप्सितस्याग्नेरपादानसंज्ञेत्यर्थः । ईप्सितेप्सितमिति । वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषषष्ठ्या चात्र समासः । अन्यथा क्तेन च पूजायामिति निषेधः स्यात् । कर्तुरिति । प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यत एव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः ॥

आख्यातोपयोगे । उपयोगो व्यापारः स चाविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोगइति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्

साधीयः । योग्रन्थार्थयोः । अथ वा उपयोगः को भवितुमर्हति यो नियमपूर्वकः । तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते यएते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति । किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् । कश्चात्र विशेषः । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः * । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यकारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् * । यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् । अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादधीत इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । सन्ततत्वात् । अथ वाज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते-

---

ग्रहणं स उपयोगः । अथ वेति । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । किं पुनरिति । उभयथा संभावाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति एवं शब्देपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । संततत्वादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः । अथवेति । यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानं संततं तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा चोक्तम् । वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते । कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित इति ।

जनिकर्तुः । अपक्रामन्ति ता इति । लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यते । तर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसमवेतं कारणेभ्यो ऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्यापक्रमः सांख्यदर्शने त्वाविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमा न्नास्त्यपक्रमः ।

इति। अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः। यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायाप क्रामन्ति। सन्ततत्वात्। अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति॥

भुवः प्रभवः॥ ३१॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति। अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः। यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति। सन्ततत्वात्। अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्॥ ३२ कर्मग्रहणं किमर्थम्. यमभिप्रैति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत। कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। कर्म निमित्तत्वेनाश्रीयते। अथ यंसग्रहणं किमर्थम्। कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने अभिप्रयतएव सम्प्रदानसंज्ञा प्रस.

यदीति। यद्यतोपक्रामति तत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसिद्धम्। इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः। संततत्वादिति। अविच्छेदादित्यर्थः। यथा बिलाद्दीर्घभागो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः। अथ वेति। क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा परिणामपक्षं वाश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः। ननु सतो जन्मायोगादसतश्च कर्तृत्वासंभवात्पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायतइति प्रयोगः। नैष दोषः। बुद्धिव्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात्।

भुवः प्र। सन्ततत्वादिति। सादृश्यनिबन्धनतत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भादित्यर्थः। अथवेति। वस्तुतोऽत्र भेद एवापामिति भावः।

कर्मणा यम्। कर्मग्रहणमिति। उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम्। यतो गोदानक्रियया करणभूतया ऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः। तत्र परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः। कर्मण एवेति। सत्यप्युभयसंभवेन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः। नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात्। वचनसामर्थ्यात्तर्हि पर्यायः स्यात्। कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गव्यवहारः। ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोनर्थकः स्यात्। तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः। अथेति। अध्याहारेणापि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्नः। अभिप्रयतएवेति। श्रुतपदार्थसंबन्धेनैव निराकाङ्क्षत्वे ऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः। कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाशः स्यात्। ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयतइति स्यात्। ननु शिष्यस्य

ज्येत। यंसग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। यंसग्रहणादभिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते। अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्। कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्यात्। उपाध्यायाय गां ददातीति। इह न स्यादुपाध्यायाय गामदादुपाध्यायाय गां दास्यतीति। अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदिकर्मणि। तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति। क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। श्राद्धाय निगर्हते। युद्धाय सन्नह्यते। पत्ये शेते इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कथम्। क्रियां हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति। कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति। एवमपि कर्तव्यम्। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययो भवति। क्रियापि कृत्रिमं कर्म। न सिध्यति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते। कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात्। क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति। कया क्रियया। सन्द-

---

कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा। नैष दोषः। कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनोपलक्षणात्। तथा च सार्थ्यतीयत इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः। निर्भज्यत इति। आक्षिप्यत इत्यर्थः। अयेति। कर्मणायमेति गच्छति प्राप्नोति संबध्नातीत्यर्थः। अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः। आभिमुख्य इति। उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थः। ननु यथा तेन दीव्यतीत्यादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत्कालस्याविवक्षा भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन। एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। श्राद्धायेति। श्राद्धं जिन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थः। युद्धायेति। युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः। पत्ये शेत इति। पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थः। न सध्यतीति। क्रियान्तरानुपादानादिति भावः। कथं च नामेति। क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव कियायाः कर्मकरणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः। क्रियापीति। प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः प्रविश पिण्डीमित्यादाविवाचेत्यर्थः। यदा तु संदर्शनादयो धात्वर्थाभेदेन विवक्ष्यन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा अन्यदा तु कर्मसंज्ञैव यथा कटं करोतीति। सा च भेदाभेदविवक्षाप्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाश्रीयत-

र्शनक्रियया प्रार्थयतिक्रियया ऽध्यवस्यतिक्रियया च । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति । स बुद्ध्या तावत्कं चिदर्थं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायः अध्यवसायआरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौफलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमकर्म । एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते रुद्रायोपक्रियतइति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥ किमेत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः । किं चातः । यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ नानार्थाः । कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् । एवं तर्हि नानार्थाः । कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति । नह्यकुपितः क्रुध्यति । न वाऽकुपितो द्रुह्यति । न वाकुपित ईर्ष्यति । न वाकुपितोऽसूयति ॥

इति प्रयोगस्यासंकरः । कर्मणः करणसंज्ञेति । एतच्छन्दोविषयम् । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति । पशुना रुद्रं यजतइति । रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थः । कैश्चिदन्वर्थसंज्ञायाविज्ञानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यज्ञायि । तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते न शूद्राय मतिं दद्यादिति । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति च ।

क्रुधद्रुह । किमेतइति । ननु लोकव्यवहारादेवार्थावगमात्संदेहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः । किमर्थमिति । एकेनैव धातुनार्थस्योपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । नानार्था इति । क्रोधो रोषः । द्रोहो ऽभिचारः । ईर्ष्या परगुणासहनम् । असूया परगुणविध्वंसनम् । कुपाविति । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेतेषां साधारणमित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रति कोप इति विशेषणमित्यर्थः । तेनेह न भवति भार्यामीर्ष्यतीति । परैर्दृश्यमानां न सहतइत्ययमत्रार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः । नह्यकुपितः क्रुध्यतीति । ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात्कथं पौर्वापर्यम् । एवं तर्हि प्रथमामनुद्भूतां कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विकृतवाक्कायव्यापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः । न वा कुपितोद्रुह्यतीति । यत्र विषये संप्रदानसंज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराभावाद्यं प्रतिकोपइति विशेषणमनुपादेयं स्यात् । भार्य्यामीर्ष्यतीति [illegible] नापि कोपस्तत्र योगदर्शनाच्च । [illegible]टीत्य-

साधकतमं करणम् ॥४२॥ तमग्रहणं किमर्थम् । न साधकं करणमित्येवोच्येत । साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भविष्यन्ति । पराः परत्वादनवकाशत्वाच्च । इह तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादान संज्ञा साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा, लोकेऽभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति । न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति । तत्राभिरूपतमायेति गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरिति तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपाय

त्र संप्रदानसंज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधार्थत्वात् । अनभिनन्दने द्विषिर्वर्तते यथौषधं द्वेष्टीति ॥

साधक । तमग्रहणमिति । कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः । सर्वेषामेवेति । प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते । तत्र वचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात् । नन्वसति विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात् । तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते । न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या । परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयलाभादुभयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति । कन्यादानार्थम् । न चानभिरूप इति । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः । तरतमयोगो नास्तीति । कथं पुनः केवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः । नैष दोषः । प्रत्ययानुकरणत्वात् । तत्रानुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थौ लक्ष्यते । तत्र तमश्रुतिरेतज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते । सांकाश्यकेभ्य इति बुद्धिकल्पितोऽत्रापायो न तु मुख्यः ॥

माचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् । ग्रामादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । तथा ऽऽधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्माव्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः* । वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामे उपवसतीति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्ह्यनुपसर्गस्य । ग्रामेऽसौ वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥ तमग्रहणं किमर्थम् । कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवके

यत्र कृत्स्न इति । सर्वैरवयवैः सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः । गङ्गायामिति । गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावान्न स्यादधिकरणसंज्ञा । अस्माज्ज्ञापकात्सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः करणस्येति चेत् । यद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं यथा स्थाल्या पचतीति । कारकान्तरापेक्षश्च करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यश्वेन दीपिकया पथा व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धम् ॥

उपान्व । वसेरश्यर्थस्येति । अर्थशब्दो निवृत्तिवाचो व्यधिकरणे षष्ठी । अश्यर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथ वा शीङोऽर्थः श्यर्थः न श्यर्थोऽश्यर्थः । तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि शीङ् वर्तते यथा जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नात्रेति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालां प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्रामउपवसतीति । तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः संबन्धः । ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सित । तमग्रहणमिति । असत्यपि तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यतीतीप्सिततमस्यापीप्सितत्वसद्भावादिति प्रश्नः । माणवक इति । विशेषविहितत्वाद

ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत। नैष दोषः। कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात्। इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति। इहोच्यते ओदनं पचतीति यश्चोदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत। नैष दोषः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति। अथेह कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचतीति। उभयथापि भवितव्यम्। कथम्। इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्व्यर्थः पचिस्तण्डुलान्पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति। इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति। इह कश्चित्कं चिदामन्त्रयते सिद्धं भुज्यतामिति। स चामन्त्र्यमाण आह प्रभूतंभुक्तमस्माभिरिति। आ-

---

पादानसंज्ञायाः। कर्मसंज्ञेति। परत्वात्। अग्नावपीति। अग्निमा[illegible]रीप्सितत्वसद्भावात्। कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतत्र तु निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञयाबाधितुं शक्यते। तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः इहेति। लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते। लोके प्रयुज्यमानत्वाच्छास्त्रे चोदाक्रियमाणत्वात्। द्रव्यान्तरमिति। ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात्पचेश्च विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्यौदनस्य विक्लेदनान्तरकरणात्। ओदनार्था इति। गौणार्थाश्रयणेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीयं मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विक्लित्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न भवतीति। विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः। तण्डुलान्पचतीत्युक्ते विकारान्तरामपि प्रतीयते। अथेहेति। उभयथा प्रयोगदर्शनात्प्रकृतिविकृत्योः साक्षादुपादानात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यानुपपत्त्या विक्लेदनवचने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगाद् द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च। निर्वर्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः। द्व्यर्थः पचिरिति। विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्तने पचिर्वर्तते। तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः। तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम्। प्रधानभूतक्रियापेक्षं त्वोदनस्य। द्व्यर्थश्चैवेति। तण्डुलानां संबन्धिनं विकारविशेषमोदनं विक्लित्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः। सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते। इह कश्चिदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति

मन्त्र्यमाण आह दधि खलु भविष्यति । पयः खलु भविष्यति । आमन्त्र्यमाण आह । दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्धितस्येप्सिततमं भवति । तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोधः । तद्यथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय पयोगुणमोदनं भुञ्जीयेति । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् * । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् । क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता । न वोभयेप्सितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् । आतश्चोभयम् । यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती भवति । यद्यपि तावदेतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कं चिदाह कटं कुर्विति स आह नाहं कटं करिष्यामि घटो मया आहृत इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् । यद्यपि तस्य

तस्याप्योदनइति । दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः । न तु गुणेष्विति । गुणेषूपकारकेषु केवलेषु नास्यादरः किं तर्हि ततसंस्कृतओदनइत्यर्थः । मृदुविशद इति । मृदुश्चासौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात्पङ्कमपि भक्षयेत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि । ईप्सितस्येति । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् । विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । तत्र यन्निर्वृत्तं क्रियया ऽनाधेयविकारं क्रियाया निष्पत्त्यर्थं केवलमुपादीयते तत् क्रियाऽऽनुबन्ध्यात् । प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्था क्रिया निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभिस्तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भक्षणाय गुडस्योपादानं न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् । न वेति । गुडभक्षणं यस्येप्सितं तस्य गुडो भक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्रमित्यर्थः । ये त्वेतइति । ते हि यां कां चित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । तत्र नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत् । तथा घटो मया ऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत इत्यत्र क-

क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥ किमुदाहरणम् । विषं भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात् । विषभक्षणमपि कस्य चिदीप्सितं भवति । इह य एष मनुष्यः दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति । यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । ग्रामान्तरमयं गच्छन् चोरान्पश्यति अहिं लङ्घयति कण्टकान्मृद्नातीति इहेप्सितस्यापि । कर्मसंज्ञाऽऽरभ्यतेऽनीप्सितस्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्कथम् । ग्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति । अत्रापि सिद्धम् । कथम् । अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ईप्सितं नेति । किं तर्हि पर्युदासोऽयम् । यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति । अन्यच्चैवेदमीप्सिताद्यन्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥

र्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मेत्याचक्षते । तत्तु प्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ।

तथायुक्तम् । कस्य च नामेति । विषमिति वक्तव्ये विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्षणमीप्सितं तदा विषमपीप्सितं विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विषमपि प्राणहरत्वादनीप्सितं भवति । भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया तदीप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते । विषभक्षणमपीति । यथा लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिष्वित्यर्थः । चोरान्पश्यतीति । विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनाप्यनिष्टतमा अपि चोरास्तथायुक्ताः पूर्वेणासिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संबध्यन्ते । ईप्सितस्यापीति । ईप्सितमस्यापीत्यर्थः । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । यथाऽधर्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथानीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः ।

अकथितं च ॥ ५१ ॥ केनाकथितम् । अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः । किमुदाहरणम् । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ॥ ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥ १ ॥ दुहि । गां दोग्धि पयः । नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । दुहि । याचि । इदं तर्हि पौरवं गां या-

---

अकथितं च । केनेति । किं साधारणया कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः । अपादानादिभिरिति । कर्तरि करणे वा ऽत्र तृतीया । भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यते । यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासह्यिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यत इति । तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह कारक इत्यनुवर्तनात्सत्येव कारकत्वे ऽकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तितवचनो ऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दो वा श्रित इति दर्शितम् । रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने ऽश्वेनेतिप्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः । किमुदाहरणमिति नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अथवा ऽपादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणासंभवं मत्वा पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यत इत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गां दोग्धि पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गोस्तु पयोर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति । अपूर्वविधाविति । पूर्वत्वमन्यत्वोपलक्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा भवति । ब्रुविशासिगुणेनेति । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म धर्मादिकं तेन च यत्सचते संबध्यत इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । कविशब्दो मेधाविवचनः । क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः । गौः पयस्त्यजति देवदत्तोगवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाद्गोः कर्मत्वं सिद्धम् । नैतदस्ति । यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः । नैवमिह । निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात् । गां दोग्धीति । दोहेनाप्यमानत्वेपि गोरीप्साप्रकर्षाभावात्तमप उपादानात्प्रकर्षस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनान्नटस्य शृणोतीत्यादौ न भवति । कथितात्रेति । गोः पय आदत्त इत्यर्थावगमात् । पौरवं गामिति पौरवेण गां दिदापयिषत इत्यर्थः प्रतीयते गोश्चेप्सिततमत्वं न पौरवस्य । कथितात्रेति ।

चतद्धति । नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । न याचना-देवापायो भवति याचितोसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते । याचि । रुधि । अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् । नैतदस्ति। कथिताच्च पू-र्वाधिकरणसंज्ञा । रुधि । प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति । नै-तदस्ति । कथिताच्च पूर्वापादानसंज्ञा न प्रश्नादेवापायो भवति पृ-ष्टो ऽसौ यद्याचष्टे ततो ऽपायेन युज्यते। प्रच्छि । भिक्षि। पौरवं गां भिक्ष-ते। नैतदस्ति। कथिताच्च पूर्वा ऽपादानसंज्ञा। न भिक्षणादेवापायोभव-तिभिक्षितोसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते। भिक्षि। चिञ्। वृक्ष-मवचिनोति फलानि। नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । ब्रुवि-शासिगुणेन यत्सचते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत्। पुत्रं ब्रूते धर्मं, पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति। नैतदस्ति । कथिताऽच्च पूर्वा संप्रदानसं-ज्ञा । तस्मात्त्रीण्येवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते माणवकं पन्था-नं पृच्छति पौरवं गां भिक्षते इति । अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्ते-षां किं कथिते लादयो भवन्त्याहो स्विदकथिते । कथिते लादयः । कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या । कथिते ला-

---

पौरवाद्गां जिवृक्षतइत्यर्थसम्प्रत्ययात् । न याचनादेवेति । याचितापि याचनकाले नाध्यवस्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः । अन्ववरुणद्धीति । गौर्व्र-जं प्रविशति गवा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः । कथितेति । गां व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययाद् व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् । माणवकमिति । आचिख्यापयिषति पन्थानं माणव-केनेत्यर्थः । कथितेति । माणवकान्मार्गोपदेशं जिघृक्षतइति सम्प्रत्ययात् । न प्रश्नादेवे-ति । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः । भिक्षिर्याचिवद्व्याख्येयः । अथ याचिभि-क्ष्योरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम् । उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचतइत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति । वृक्षमिति । वृक्षं स्थ.जयति फलानीत्यर्थः। कथितेति। वृक्षात् फलान्यादत्तइत्यर्थावसायात्। पुत्रमिति पुत्रो धर्मं प्रतिप द्यते । पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कथितेति । धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्या भिप्रेयमाणत्वात् । अथेति । सर्वोदाहरणव्याप्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतात्प्रच्या-वियतुमाह । इहाप्यकीर्तितपर्यायस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षातोदाद्गां दोग्धि पय इत्यत्रापि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यव-

दयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे । कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः याच्यते पौरवस्य कम्बल इति । कथम् । अकारकं ह्यकथितात् । अकारकं ह्येतद्भवति । किं कारणम् । अकथितत्वात् । कारकं चेत्तुना कथा । अथ कारकं नाकथितम् । अथ कारके सति का कर्तव्या । कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् । कारकं चेद्विजानीयाद्याद्याया प्राप्नोति सासा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः याच्यते पौरवात्कम्बल इति । कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे । कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिदं त्वविधिरिति तव विधिस्त्वविधिः । त्वमतिः । किमिदं त्वमतिरिति । तव मतिस्त्वमतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते । कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि

स्यात् । अद्ध नवचनाकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसङ्कीर्तितमकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधानकर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः । कथितइति । प्रधाने ईप्सिततमे इत्यर्थः । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्यत्वात् । अथ वा ऽपरःकथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारकत्वाभावादभिधानासम्भवमवैति यद्वक्ष्यति षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे इति । अकारकमिति । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सारूप्यं स्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः । अथ कारक इति । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यां यामिति । उद्देश एव वीप्साप्रतिपन्नेति सा भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता । दुह्यते गोरिति । अपादानं गौः । याच्यते पौरवादिति । ननूदाहरणचयवादी ;पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् । अत्रोच्यते । न्यायस्य सामानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथाहि । याच्यते पौरवात्कम्बल इत्यस्य पौरवात्कम्बल आदित्सतइत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्यापायस्यात्र सम्भवः । कथितइति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेयं मतिर्यदुक्तं गुणे षष्ठी भवति चतुर्थीपञ्चम्यौ चेति । तव विधिस्तव मतिरिति । अस्वपदेन विग्रहः । त्वशब्दस्त्वन्यवाची । यथोतत्वः पश्यन्निति पस्पशायामुक्तम् । युष्मदर्थस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् । इदानीं नाऽयं पक्षं दर्शयति । गुणकर्मणीति लादयो लक्ष्यलक्षणार्थाः । गौर्दुह्यते पयः । गौर्दोग्धव्या पयः । गौर्दुग्धा पयः । गौः

लादिविधिः सपरे । गुणकर्मणि लादयो भवन्ति सह परेण योगेन । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ ।वति । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥ ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्तीत्येतदनल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् । अपर आह । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥ प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति । अप्रधाने दुहादीनाम् ।

सुदोहा पयः । अनेन दुह्यादयः सर्वएवोदाहरणानीति दर्शितम् । तत्र सत्यप्यपायो यदा न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्रविवक्षैव तु गोस्तदानेन कर्मता । अपादानादिविशेषैर्विनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा नटस्य शृणोतीति । यतश्च पयोर्थी प्रथमं गवि प्रवर्तते ततो ऽन्तरङ्गत्वाद् दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावो ऽन्यार्थत्वात् तत्र क्रियाप्रवृत्तेः । पयसस्तत्वविवक्षायां गोरेवेप्सिततमत्वम् । यथोक्तमपादानमुत्तराणि गां दोग्धीति । पयोविवक्षायं च प्राधान्येऽप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणे लादयः । उक्तं च । गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् । मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्माद्गव्येव यतते प्राक् । तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक् तस्माल्लादयस्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति । गोर्दुह्यते पय इति । यदातु पयोविशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठी गोः पयो दोग्धीति । माणवकाय धर्मं ब्रूतइत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते । तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम् । स पर इति । उत्तरसूत्रेष्वयमेव विधिरित्यर्थः । बोध्यते माणवकंधर्मः श्राव्यते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकव्यापारेणा प्यमानत्वान् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभाव.।ध्रुवेति । अगुणे प्रधानकर्मणि।ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु लादयोभवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धया ध्रुवयुक्तयो ऽकर्मका उच्यन्ते । तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवावस्थिता न तु कर्मार्था । तत्र ध्रुव इव ध्रुव इति स्वात्मनिष्ठो ऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते । तेन मासमास्यते देवदत्तः शाय्यते क्रोशं देवदत्त इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपातात्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्रामं देवदत्त इत्यत्रापि । अनल्पमतेरिति । मेधाविन आचार्यस्येत्यर्थः । स्मरतेति । आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति । आगम एवायं न स्वमतिपरिकल्प नेति दर्शयितुमाह । अपर इति । अजानीयतइति । अजायाः धान्यान्नेतुश्च तस्यामेव पूर्वंक्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम्। दुह्यते गौः पयः। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः। लादयो भवन्तीति। गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन। के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः। नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च। द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः॥ १॥ अजां नयति ग्रामं भारं वहति ग्रामं भारं हरति ग्रामम्। गत्यर्थानाम्। गमयति देवदत्तं ग्रामं यापयति देवदत्तं ग्रामम्। सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः। सिद्धं वा पुनरेतद्भवति। कुतः। अन्यकर्मणः। अन्यस्याचाजा कर्म अन्यस्य ग्रामः। अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति। अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत्। अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिरयं भवेत्। अजा नीयते ग्राममिति। परसाधनउत्पद्यमानेन लेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति।

लादयः। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति। कर्तुः सतो ण्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति। गतिबुद्धीत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन्वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः। पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि। बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि। प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो इष्यन्तइत्येकेषां मतम्। माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः। धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः। माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः। तथाऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम्। गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः। आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम्। तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोपि प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः। दुह्यादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति दृश्यते चेतिमत्वा पृच्छति। केपुनरिति। गत्यर्थानामिति। उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम्। तथैव चेति। चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्ते इत्याहुः। शतं जयति देवदत्तम्। शतं मुष्णाति देवदत्तम्। शतं दण्डयति देवदत्तम्। सिद्धं वेति। अन्यस्याश्रूयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः। अथ वा कर्मशब्देन कर्मत्वमुच्यते। अन्यकर्मत्वादित्यर्थः। विभाषा गुण इति पञ्चमी। यथा प्रविश्य पिण्डीमिति भक्षणापेक्षं पिण्ड्याः कर्मत्वं तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वम्। नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाची तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः संपद्यते। परसाधनइति। नीयते इति नयतेः प-

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥ कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । काल । मासमास्ते । मासं स्वपिति । भाव । गोदोहमास्ते । गोदोहं स्वपिति । अध्वगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति । देशश्चाकर्मकाणाम् । कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरून्स्वपिति । पञ्चालान्स्वपिति । विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः । किमिदं कल्मेति । अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते

रेण लकारेण नयति कर्मैवाभिधानीयम् । ग्रहणस्य त्वजा कर्म न नयतेरिति कथं सा तेनाभिधीयते तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नेष्टव्यम् । कालेति । मासादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहनपाकादयइति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या काल इति दर्शनम् । अध्वाचासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव निपातनाद् विशेषणस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादि नियतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्येत्यध्वानं स्वपितीति न भवति । केचिदध्वगत्यन्ता इति पठन्ति । तत्रायमर्थः । गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः क्रोशयोजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता इति षष्ठीसमासः । कर्मसंज्ञा ह्येति । ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञया । नोगोदोहादीनां कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा विधेया । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यम् । आस्यते मासः । आसितव्यो मासः । आसितो मासः । स्वासो मासः । एवं शय्यते क्रोश इत्यादि द्रष्टव्यम् । यदा त्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थं आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं सिद्धम् । तथाहि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्याप्नोतीति । तथा च वक्ष्यति । प्राकृतमेवेदं कर्म यथा कटं करोतीति । अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि । न्यायस्य तुल्यत्वात् । देशश्चेति । संस्त्यायविशेषः कुरुपञ्चालादिर्देश इह गृह्यतइति भाष्यउदाहरणाद्विज्ञायते । इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति । विपरीतमिति । कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सिततमं द्वेष्यमितरच्चेति पूर्वं त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपरीतम् । कपिलकादित्वाच्च लत्वे कल्मेति भवति । अपरिसमाप्तमिति । ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थः । नवेति । लकृत्यक्तखलर्थानामविधानात् प्रधानकर्मस्वभिधेयइति पूर्वमुक्तत्वात् । दुहादीनां त्वप्रधानकर्मणि लादिविधानात्तुच्छ एवायं पक्षः । तथा च परस्ताद्

किं तर्हि द्वितीयैव। यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद्धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी। तत्कर्म कलमेति च कलम नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रल-त्वतोस्ति॥ एतेन कर्मसंज्ञा सिद्धा भवत्यकथितेन। तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः। यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धार्थम्। ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन। अथेह कथं भवितव्यं नेताश्वस्य स्रुघ्नमित्याहोस्विन्नेताश्वस्य स्रुघ्न स्येति। उभयथा गोणिकापुत्रः॥

दूषयिष्यते। तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति। यस्मिंस्त्विति। यस्मिन् गवादौ कर्मणि सत्यन्यत्पयःप्रभृत्युपजायते तत्कर्म कलम। धात्वर्थयोगीति। धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते। तस्यार्थः प्रयोजनं पयःप्रभृति तेन योगी यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पयः पौरवस्य कम्बलो याच्यत इति। प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयसी गौरिति। इदानीं संज्ञान्तरमनारभमाण आह कलम नोक्तमिति। यस्मात्तत्कर्मैवतस्मात् पृथक्कल्मे ति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादिदर्शनात् सर्वकर्मकार्योपपत्त्या ऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् भेदेन च कलमसंज्ञाविधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः। धातो र्हि वृत्तिरिति। रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। क्वचित्तु पाठः धा तोर्निवृत्तिरिति। तत्रायमर्थः। धातोः करोते रेफस्य लत्वमात्रेण स्वार्थान्निवृत्तिर्नास्ती-ति। एतदुक्तं भवति। वर्णविकारेपि कृते कर्मकलमशब्दयोः पर्यायतेव। यथा पांसुरपां-सुलशब्दयोः तत्र किं संज्ञाभेदेनेत्यर्थः। एतेनेति। अकथितं कर्मेत्येवास्तु माभत्पूर्वसूत्र-द्वयं तद्विषये ऽनेनैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यतइति प्रश्नार्थः। यत्त्विति। यवेभ्यो गा वारयतीति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्याद् वारणार्थानामित्य पादानसंज्ञैव तु स्यादिति कर्तुरीप्सिततममित्यारब्धम्। तस्मिन्नारब्धे अनीप्सितस्य कर्म संज्ञा न प्राप्नोतीति तथा युक्तमित्यारब्धव्यम्। ननु तथायुक्तस्यानेन भविष्यति। नैतदस्ति। दुह्यादिपरिगणनं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यम्। ईप्सितयुक्तं चेति। ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिर्वार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञासिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। चशब्दात्कर्मापादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्तं भवति। ईप्सि-तमेवेति। अवधारणेनेप्साप्रकर्षाभावं दर्शयति। अकथितेनेति। सूत्रैकदेशानुकरण-मेतत्। अनेनसूत्रेणेत्यर्थः। अथेहेति। प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुरित्युक्तम्। तत्र लादि-ग्रहणेन किं षष्ठ्यपि गृह्यते उत न। यद्यादिशब्दो व्यवस्थायां तदा लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यस्तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इत्येतेषां ग्रहणं न्याय्यम्। अथ प्रकारे तदा षष्ठ्य-पि लादिग्रहणेन गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः। उभयथेति।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ।५२। शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्विच्छब्दो येषां कर्मेति । कश्चात्र विशेषः । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः * । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनर्ह्वयत्यादयः । ह्वयति क्रन्दति शब्दायते । ह्वयति देवदत्तः । ह्वाययति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तेन । शृणोत्यादीनामुपसंख्यानमशब्दक्रियात्वात् * । शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्यादयः । शृणोति विजानात्युपलभते । शृणोति देवदत्तः । श्रावयति देवदत्तम् विजानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्तः । उपलम्भयति देवदत्तम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अशब्दक्रियात्वात् । अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् * ।

गुणकर्मणि षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम् । यत्र ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते विरोधाभावादुभाभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद्गुणकर्मणि विकल्प्यते ॥

गतिबुद्धि ॥ कथमिति । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा कर्तरि कर्मव्यतिहार इति । क्वचित्तु साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति । ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात् संशयानः पृच्छति । ह्वयत्यादीनामिति । ह्वयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्थं क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः । ह्वयति देवदत्त इति । पुत्रादेः कर्मणोऽभावादकर्मकत्वं ह्वयतेर्नाशङ्कनीयम् । शब्दायते इति । शब्दं करोतीति शब्दवैरेति क्यङ् । शब्दलक्षणस्याच कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । शृणोत्यादीनामिति । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति शब्दसाधनकर्माणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषां बुद्ध्यर्थत्वम् । शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः । बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति न तु क्रियाग्रहण इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादनयोः सिध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतीनामिति ।

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः। जल्पति विलपति आभाषते। जल्पति देवदत्तः। जल्पयति देवदत्तम्। विलपति देवदत्तः। विलापयति देवदत्तम्। आभाषते देवदत्तः आभाषयति देवदत्तम्। दृशेः सर्वत्र*। दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम्। पश्यति रूपतर्कः कार्षापणं दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम्। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः*। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्ति देवदत्तः। आदयति देवदत्तेन। अपर आह। सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि। इदमेकमिष्यते। क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। इदमेषां जग्धम्। खादि। खादति देवदत्तः खादयति देवदत्तेन। नी। नयति देवदत्तः। नाययति देवदत्तेन। वहेरनियन्तृकर्तृकस्य*। वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। वहति भारं देवदत्तः। वाहयति भारं देवदत्तेन। अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम्। वहन्ति बलीवर्दा यवान्। वाहयति बलीवर्दान्यवान्। भक्षेरहिंसार्थस्य*। भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यं। भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तःभक्षयति पिण्डीन्देवदत्तेन। अहिंसार्थस्येति किमर्थम्। भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः भक्षयतिबलीवर्दान् यवान्। अकर्मकग्रहणे

जल्पत्यादयः शब्दनक्रियायां वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे। पुत्त्रं जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात्। दृशेः सर्वत्रेति। यदि क्रियाग्रहणमथसाधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र दृशेर्न प्राप्नोतीति भावः। पश्यतिरूपतर्क इति। चक्षुःप्रणिधानद्वारकउपलम्भे यदा दृशिर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम्। अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिध्यति। तत्र साधनकर्मग्रहणमित्येष पक्ष आश्रीयते। क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात्। पुत्त्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव। श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः। दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति। आदिखादीति। अदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः। नीवह्योर्गत्यर्थत्वात्। यद्यपि न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यत्रन वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये। तथापि वहेरनियन्तृकर्तृकस्येत्यभिधानाय वहेरुपक्षेपः। परस्मैपदमिति। निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम्। वहेरिति। नियन्ता सारथिः। भक्षेरिति। अणिकर्तेति हेतुमण्णिचो निषेधाच्चुरादिण्यन्तोऽप्यण्यन्त एवेति प्राप्तिः। भक्षयन्ति यवानिति।

कालकर्मणामुपसंख्यानम्*। अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। मासमास्ते देवदत्तः मासमासयति देवदत्तम्। मासं शेते देवदत्तः मासं शाययति देवदत्तम्। सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यं। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अकर्मकाणामित्युच्यते। न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः तएवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये अकर्मका इति। अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतेन कर्मणाकश्चिदप्यकर्मकः। अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतत् कर्म क्वचिदपि न भवति॥

च्छेत्रस्थानां प्ररोहाद्यवस्थायां यवानां भक्षणाद्धिंसा भवति। तदवस्थायां कैश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात्। परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति। हिंसाङ्गे भक्षणेच भक्षिर्वर्तते। कालकर्मणामिति। कालग्रहणेन साहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्भावाध्वदेशानामपि ग्रहणम्। वक्ष्यमाणन्यायस्यतुल्यत्वाद् वा। सिद्धंत्विति। तेनमासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयः सिद्धा भवन्ति। स्वाश्रयं चाव्याहत्तं कर्मत्वम्। तेन मास आस्यते देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति। न च के चिदिति। ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव। यथा शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति। अत्राहुः। अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो ऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः। अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः। अकर्मकशब्दस्य च धातवोन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्थाः। अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात्। धातुष्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्यात्तएवैतइति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते। अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मकाअन्यएवाकर्मका इति स्याद्व्यपदेशः। यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्वप्यन्यपदार्थेऽदोषः। क्वचिदिति। द्रव्यएवकर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः। अथवा येनेति। संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या ऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः। अथ वेति। अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गद्रव्यकर्म निषिध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म। तथाहि। पूर्वं क्रियाया द्रव्याकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात् कालादिभिः परिमाणनिर्धारणाय। तथा चोक्तम्। शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात् प्रवर्तते। क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा इति। सूत्रं चेदं नियमार्थमिति आकडारसूत्र उक्तं तत एवावधार्यम्॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम्*। हृक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं कर्तव्यम्। अभिवदति गुरुं देवदत्तः। अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन। अभिवादयते गुरुं देवदत्तम्। पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते भृत्यान् राजा। कथं ह्यात्मनेपदम्। एकस्य णेरणाविति अपरस्य णिचश्चेति॥

स्वतन्त्रः कर्ता॥ ५४॥ किंयस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः। किञ्चातः। तन्तुवाये प्राप्नोति। नैष दोषः। अयंतन्त्रशब्दो ऽस्त्येव वितानें वर्तते। तद्यथा। आस्तीर्णं तन्त्रं प्रोतं तन्त्रमिति। वितानमिति गम्यते। अस्ति प्राधान्ये वर्तते। तद्यथा। स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते। तद्यः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्। स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात्*। स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अस्वतन्त्रत्वात्। नवा

हृक्रोर॥ उभयत्र विभंषेयमिति नवेति विभाषेत्यत्रोक्तम्। अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यं प्राप्तौ पक्षे निवर्त्यते॥

स्वतन्त्रः कर्ता। किं यस्येति। तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः। तन्तुवायइति। यद्यपि तन्तुवायो वयति भुङ्क्ते इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात् परत्वाच्चापादानादि संज्ञाविषयेपि सा प्राप्नोति। ब्राह्मणोधीत इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः। वितानइति। वितन्यत इति वितानम्। स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति। स्वशब्द आत्मवाची। स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स स्वतन्त्र उच्यते। तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम्। अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य चित् स्वातन्त्र्यं तथा कारकसूत्रे प्रतिपादितम्। यस्य धातुना व्यापारेऽगुणभावेनोच्यते सर्वोसौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम्। हेतुमतीति। प्रयोज्यइत्यर्थः। यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृतृतीया न प्राप्नोति। तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते। न वेति। प्रयोजकसन्निधानेपि प्रयोज्यस्य करणादिसा-

स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् * न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रः अकुर्वत्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः * । न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोसौ भवति । शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकम् । प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां यद् दृष्ट्वा ऽव्यवस्यति । कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि च प्रेषितोसौ न करोति स्वतन्त्रोसौ भवतीति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः * । प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । स्वतन्त्र-

---

धनवियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सद्भावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न स्यान्नैवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत । शक्यं तवादिति । उपसंख्यानवाद्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनात् किलोपसंख्यानमाश्यते । तेन चेदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यः करोति स स्वतन्त्रः न त्वकुर्वन्नित्येवं चेत् प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थं दर्शनात् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव तथा चोक्तं भाष्यकृता । न हि कश्चित्परोनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते सर्वइमे स्वभूत्यर्थं यतन्तइति । प्रेषिते चेति । कर्तुर्विकरणत्वेन विविक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां तददर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । स्वार्थदर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः ॥

तत्प्रयोजकः । प्रैष इति । ननु पूर्वसूत्रएव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोद्यते । एवं मन्यते । प्रैषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वव्यापाराप्रवर्तनात् । प्रहृतौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतुः स्यात् ततश्चात्र न णिज् भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येषणनिवृत्त्यर्थमिति केचित् । अध्येषणे किल व्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तत्त्वयुक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रैषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निकृष्टविषयएव नियोगः ।

मसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् * । यदि च स्वतन्त्रो न प्रयोज्यः।अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उक्तं वा* । किमुक्तम्। एवं तावदुक्तम्। न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीत्येतत्स्यादिति । अपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यविशिष्टम्। स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥ किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते । रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्। रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा भूदिति । शक्तिणमु लकमुलावीश्वरेतोसुन्कसुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यदयं कृन्मेजन्त इति कृतो मन्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञां शास्ति । कृन्मेजन्तः परोपि सः । परोप्येतस्मात्कृन्मे जन्तश्चोस्ति तदर्थमेतत्स्यात् । यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः

स्वतन्त्रत्वादिति । दृष्टसामर्थ्यो वा सम्भावितसमर्थ्यो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यतइत्यर्थः स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य तिरस्कृतत्वाद्यौगप द्यानुपपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति। वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या विषयी कृतत्वाद्भूतत्वसमारो पादुक्तं वक्ष्यमाणंचाभेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टम्। न वा सामान्यकृतत्वा दिति । हेतुमति चेत्यत्र वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति तेन तुल्यः प्रयोज्योपीत्यर्थः ।

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरात् । किमर्थमिति । प्रागीश्वरादित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याधिरीश्वरइतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यतइति प्रश्नः । वीश्वरादिति । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्प्राक् स्यात् । यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदयमिति । सेकसेन्प्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां कृन्मेजन्त इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज् ज्ञापकाद्व्याप्तिर्बाध्यतइत्यर्थः । परोपीति । कृत्यार्थे तवैकेनित्यादिरेजन्तः खमुञादिश्च मान्तो ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य । यत्तर्हीति । व्याप्त-

अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । समासेष्वव्ययीभावः । समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यादव्ययीभाव एव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति नान्य इति । एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके आ वनान्तादा उदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च ततोनुव्रजन्ति । लौकिकं चातिवर्तते । द्वितीयं तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्माद्द्विकाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् * । प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने ऽनवकाशाः गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपातसंज्ञां बाधेरन् । ताः मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्त इति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता

वाश्रीयमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासिद्धेव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संपद्यते । समासेष्विति । तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्यान्न तु व्याप्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यः । एवं तर्हीति । लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते यथा कपिञ्जलानालभेतेति त्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः । शास्त्रे च लोकव्यवहारोङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिकमिति । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं लोक एव परित्यजति । स्नेहादिवशाद्द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते । कपिञ्जलानित्यत्र तु प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति चतुर्थादिषु निषेधावताराच्चय एवालभ्यन्ते । इह तु विरोधकाभावादयमिन्यायाश्रयः स्यात् । न लोकाव्ययेत्यव्ययत्वाल्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव । ततश्चिकीर्ष्वर्थमित्यादौ निपात एकाजिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । अथेति । प्राग्ग्रहणद्वारेणावधिनिर्देशश्चोद्यते । निपाता इत्येवास्तु यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः । निपातसंज्ञामिति । चादिषु प्रादिष्वप्रक्रिययोगे विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रभृतिषु च गतिसंज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः । क्रियमाण इति । ईश्वरादिति पञ्चम्या प्राक्शब्दाध्याहारे लब्धे पुनः श्रुतिः प्राग्ग्रहणं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । चादयो ऽसत्वे इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते । तेनायमर्थः । प्रागीश्वरात् व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति निपाताः

अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति॥

चादयोऽसत्त्वे॥५७। अयं सत्त्वशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्वमियं ब्राह्मणीति। अस्ति क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति। कस्येदं ग्रहणम्। द्रव्यपदार्थकस्य। कुत एतत्। एवं च कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्सत्त्ववचनादिति आहो स्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति। किं चातः। यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। क्रियाद्रव्यवचनोऽयं संघातः द्रव्यादन्यश्च विधिनाश्रीयते। अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति। अथ प्रसज्य प्रतिषेधः। न दोषो भवति। य-

---

सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः केवले तु निपाता इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः। अवयवसंज्ञा इति। विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजो ऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः।

चादयोऽसत्त्वे। अयमिति। अर्थद्वयेपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रश्नः। तत्र सीदन्त्यस्मिञ्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते। एवं च कृत्वेति। यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। नहि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोस्ति यदर्थो निषेधः स्यात्। पशुर्वै पुरुष इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात्। चाद्यनुकरणानां चः पठितो हियंस्मादर्थइत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयातां द्रव्यग्रहणे तु व्यवतिष्ठेते। द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्त्वभिधीयते। तदुक्तम्। वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति। किं पुनरिति। उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्नः। विप्र इति। विप्रातीति विप्रः। आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् केवलाद्द्रव्यात् क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते। प्रादिभिरिति। निपातत्वेनाभिमतैः। सामान्यमिति। सारूप्यम्। तदन्तविधिनेति। ननु विशेषणासन्निधानात्कथं तदन्तविधिः। एवं तर्ह्ययमर्थः। निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा सा चाव्ययसंज्ञा तस्यां चास्ति तदन्तविधिः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति। तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा परमोच्चैरिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येवं निपातान्तस्यापि स्यात्। ततो लुक् प्रसज्येत। विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य

या न दोषस्तथास्तु ॥

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे ॥५८॥ प्रादय इति योगविभागः । प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति । तत उपसर्गाः क्रियायोग इति । किमर्थो योगविभागः । निपातसंज्ञार्थः * निपातसंज्ञा यथा स्यात् । एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः * । एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् * । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्दत्तो मरुत्तः । अच उपसर्गादिति तत्त्वं यथा स्यात् । श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् * । श्रच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । श्रद्धा ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥ कारिकाशब्दस्य * । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य । पुनश्चनसौ छन्दसि * । पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् । पुनर्निष्कृ-

---

कृतिस्वरः स्यात् ।

प्रादयः । यदा प्रागेव प्रादय इति योगो विभज्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते । एकयोगे हीति । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोगएवतु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । यस्मिन्नेवेति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सुः पूजायामित्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता । मरुद्दत्त इति । प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि नित्यं भाव्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चास्येष्यते तेन निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् । अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते । अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत्त्वएवोपसर्गसंज्ञेष्यते । अनभिधानाद्धि किरङ्च न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याच्चाजन्तत्वेपि तत्त्वं प्रवर्तते । अनेन तु न्यायेन मरुन्नयतीति तत्रगव्यवायेपि णत्वं प्राप्नोति । तस्मात्तत्वएवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणापि मरुत्तशब्दो निपात्यते तप्पर्वमरुद्भ्यामिति । श्रच्छब्दस्येति । तेन भिदादिषु श्रद्धाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥

गतिश्च । कारिकाशब्दस्येति । कारिका क्रिया मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यस्तु स्त्रीकवाची कारिकाशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति । क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । पुनश्चनसाविति । ततश्च पुनराधेयमित्यत्र छादन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो नाव इति धेशब्द उदात्तः । पुनरुत्स्यूतमिति । गतित्वात्

तो रथः । उशिग्दूतश्चनो हित इति । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् * । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं षत्वणत्वे * षत्वम् । विगताः सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । उपसर्गादिति षत्वं मा भूत् । णत्वम् । प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्रामः । उपसर्गादिति णत्वं मा भूत् । वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम् * । वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम् । उपसर्गादृति धाताविति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । प्रर्षभं वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रर्च्छक इत्यत्र प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनान्नभवति । वद्विधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति । वद्विधि । यदुद्वतो निवतो यासि बप्सन् । वद्विधिः । नस्भाव । प्रणसं सुखम् । उन्नसं सुखम् । नस्भाव । अवीत्व । प्रेपं परेपम् । अवीत्व । स्वाङ्गादिस्वर । प्रस्फिक् प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर । णत्व । प्रणः शूद्रः प्रण आचार्यः प्रणो राजा प्रणो वृत्रहा । उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति । वद्विधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् * । अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रमाण्याद्भविष्यन्ति । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु * । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधि । सुलभं दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियतएतन्न्यास एव । तत्व । सुदत्तम् । अच उपसर्गादिति तत्वं मा भूदिति । षत्व । सुसिक्तं घटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन । उपसर्गा-

---

समासः । स्वरस्तु प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । चनो हित इति । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः । गत्युपसर्गसंज्ञा इति । क्रियायोग इति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासत्त्यैव क्रिया गृह्यते इति न्यायव्युत्पादनार्थम् । वृद्धिविधौ चेति । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात् । प्रर्च्छक इति । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्रहणस्य शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते । उद्वत इति । क्रियाशब्दस्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः । अनवकाशा इति ।

दिति षत्वं मा भूदिति । सुः पूजायामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियतएतन्न्यासएव । णत्व । दुर्नयं दुर्नीतमिति । उपसर्गादितिणत्वं मा भूदिति ॥

जर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६१ ॥ कृभ्वस्तियोगइति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । जरीकृत्य जरीभूय । इह मा भूत् । जरीपक्त्वा । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोगइत्यनुवर्तते । न चान्ययाक्रिययोर्यादिच्विडाचां योगोस्ति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥ कथमिदं विज्ञायते इतिः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति आहो स्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते इतिः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्रप्राप्नोति । अथ विज्ञायते इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । श्रौषड्वौषडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । ननु चोक्तं श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ते प्राग्धातोरिति

येषां हि क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियतइति । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् । तेनातिसुलभमित्यतेरुपसर्गत्वे नुम् भवत्येव । क्रियतइति । पूजायामिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन सुषिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव ॥

जर्यादि । जरीपक्त्वेति । प्रयोगापर्यालोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् । न चान्ययेति । च्विडाचौ तावत् कृभ्वस्तियोगएव विहितौ जर्यादयोपि कृभ्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र ॥

अनुक । कथमिति । द्वयोरपि समासयोः संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । खाडिति कृत्वेति । गतिसंज्ञायां समासः स्यात् । धातोश्चानन्तरं प्रयोग इतिरूपमेतन्न सिध्येत् । इति खाट्कृत्येत्यत्र च निषेधप्रसङ्गः । श्रौषडिति । श्रौषट्शब्दस्य इतिपरो न भवति वौषटा व्यवधानादिति गतिसंज्ञाप्रसङ्गः । ननु व्यवहितेपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोषः । अव्यवधानएवास्य मुख्यावृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमीक्ष्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते । इह तु वौषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् । खाट्कृत्येति निरष्ठीवदित्यत्र धातुव्यवधानेपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् । इदं तावदिति । यो व्यक्त्याश्रयेण

कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति। गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते। इहापि तर्ह्यनुकरणाकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते। किमर्थमिदमुच्यते। अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधो ऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः *। अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते। किं प्रयोजनम्। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। अनिष्टशब्दता माभूदिति। इदं विचारयिष्यते। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति। तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। यदाहि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति॥

आदरानादरयोः सदसती॥ ६३॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सद् असदिति। आदरे सदित्येव सिद्धम्। कथमसत्कृत्येति। तदन्तविधिना भविष्यति। केनेदानीमनादरे भविष्यति। नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः। न आदरे ऽनादरइति। नैवं शक्यम्। आदरप्रसङ्गे एव स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात्। अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते। अविद्यमानादरे

व्यवधानं मन्यते। गत्याकृतिरिति। तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम्। किमर्थमिति। अनितिपरमित्येतदित्यर्थः। संज्ञानियमपक्षेसिद्धिं मत्वा प्रश्नः। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ इति। खाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्वेति प्रयोगः स्यात्। प्रयोगनियमे चायं दोषः। तत्र ह्ययमर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः। संज्ञानियमे तु न दोषः। तेनैव नियमेन खाडिति कृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात्॥

आदरा। कथमसत्कृत्येति। यदि न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सति शिष्टत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्। अथ न सदसदिति समासः क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञाऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः। तदन्तविधिनेति। यद्यपीह प्रकृतंविशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात्तदन्तविधिर्भवति। तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तर इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति। अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः। न आदर इति। अनेनासच्छब्दस्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति। ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथापि सिध्यतीत्येवंपरमेतत्। आदरप्रसङ्ग इति गुरुमसत्कृत्येत्यादौ स्यात् पाखण्डिनमसत्कृत्ये त्यादौ तु न स्यात्। तथाहि। अब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न तु गोलोष्ठादिः। बहुव्रीहिरिति। स चात्यन्ताभावेपि

अनादरे इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

अन्तरपरिग्रहे॥ ६५ अन्तः शब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम्* । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् । अन्तर्द्धा । किविधिः । अन्तर्द्धिः । समास । अन्तर्हत्य । णत्वम् । अन्तर्हण्याद् गोभ्यो गाः ॥

साक्षात्प्रभृतीनिच ॥ ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् * । साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव सत् किं चित्क्रियते तदा मा भूदिति । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तम्* । मकारान्तत्वं च गतिसन्नियोगेन वक्तव्यम् । लवणंकृत्य । तत्र च च्विप्रतिषेधः* । तत्र च च्व्यन्तस्य प्रतिषेधोवक्तव्यः । लवणीकृत्य । न वा पूर्वेण कृतत्वात्* । नवा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं तच्च च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्यायं विभाषा लवणंशब्दआदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणंशब्द आदेशो भवति न किं

प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति । असतस्त्विति । आदरानादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य ह्रस्वसंभवात्तदन्तविधिना ऽसच्छब्दस्य गगिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते योष्पदशब्दस्य ह्रस्वसंभवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम्

अन्तरप । अन्तःशब्दस्येति । अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् । अन्तर्हण्यादिति । हन्तेरत्पूर्वस्येतिणत्वस्य सिद्धत्वा द् अन्तरदेशे इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । तथै वायनं चेति न वक्तव्यम् । कृत्यच इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्वं सिध्यति ॥

साक्षात् । साक्षात्प्रभृतिष्विति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्याद् यदा तु साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः । लवणीकृत्येति । अत्र हि परत्वा दनेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेष्यते । पूर्वेणेति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति ।

चिद् दुष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥ किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थ-मेते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्या आहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् च प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति । कश्चात्र विशेषः । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरण-स्येतिकरणपरप्रतिषेधो ऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः * । प्राग्धातुवचनं प्र-योगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदि-ति । छन्दसि परव्यवहितवचनं च * । छन्दसि परेपि व्यवहिता-श्चेति वक्तव्यम् । संज्ञानियमे सिद्धम् * । संज्ञानियमे सति सिद्ध-मेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः । उभयोरनर्थकं वचनमनि-ष्टादर्शनात् । * । उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारण-म् । अनिष्टादर्शनात् । नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रे-ति प्रयुङ्क्ते यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । उपसर्जनस-न्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् * । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्य-

---

त्रैशब्द्यमिति । त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यम् । लवणंकृत्वा लवणंकृत्य लवणीकृत्येति ॥

ते प्राग्धातोः । किमिदमिति । नियमद्वयसंभवात्प्रश्नः । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा तद्वलेनैन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परास्त्यज्यन्ते । यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादयःउपनिष्प्रत्य-यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवस्थाप्यन्ते संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रै स्तस्याविधानात् । अनुकरणस्येति । अनुकरणं चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । संज्ञा-नियमे सिद्धमिति । अनितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन खाडितिकृत्वेत्यत्र सं ज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति । परव्यवहितानां गत्युपसर्ग। संज्ञयोर्निवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थः । अस्त्विति । लाघवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् । उ-भयोरिति । भाषायां परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानि-यमेन वा । यत्र हि लोके संकीर्णः प्रयोगो यथा गौर्गावीति तत्रासाधुपरिहाराय साध्वनु-ज्ञानं कर्तव्यम् । न त्वसंकीर्णएव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किं चिदस्ति प्रयोजनम् । छन्द-सि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव । उपसर्जनसन्निपात इति । यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते तथापि कूलमुद्रुजमित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते उपसर्जनं पूर्वमिति शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भाव्यं कूलमुद्रुजउत्कूलं रु-

वस्थार्थमेतद्वक्तव्यम्। ऋषभं कूलमुद्रुजमृषभंकूलमुद्वहम्। अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात्। यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि वीरणानीत्यत्र गतः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति। यदयमीषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। खित्करणे एतत्प्रयोजनं खितीति मुम् यथा स्यात्। यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् खित्करणमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र मुम्। अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः नात्र गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुबन्धं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्। स्यादेवात्र मुमागमः। कथम्। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन। कथमृषभं कूलमुद्रुजमृषभंकूलमुद्वहम्। नैष दोषः। नैष उदित्युपपदं किं तर्हि विशेषणम्। उदि कूले रुजिवहोः। उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले उपपदे इति॥

कर्मप्रवचनीयाः॥ ८३॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति। के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः। ये संप्रति क्रियां नाहुः। के च संप्रति क्रियां

ज इत्येवं यो भाष्योक्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। सुकटंकराणीति। सुखेन कटाः क्रियन्तइति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरितिखल्। तत्रास्मान्नियमात्कटं सुकराणीति प्राप्नोति। अस्त्वत्रेति। शास्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यतइत्यर्थः। खित्करणादव्ययस्यापि भवतीति चेत्।नैतदस्ति।अनव्ययस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद् बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाशत्वाद्बाधेऽपि न काचित्क्षतिः। स्यादेवेति। कटं सुकराणीत्येवमपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थः॥

कर्मप्रवचनीयाः। किमर्थमिति। लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः। अन्वर्थसंज्ञेति। अर्थमनुगता अर्थेन वाऽनुगता अङ्गीकृत प्रवृत्तिनिमित्ता या संज्ञा साऽन्वर्थसंज्ञा। कर्म प्रोक्तवन्त इति। प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्तइत्यर्थः। क्रियांनाहुरिति।

नाहुः। ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः॥

अनुर्लक्षणे॥८४॥ किमर्थमिदमुच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। किं च स्यात्। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्। गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत। यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या। वेरपि निघातो नेष्यते। प्रादेशं विपरिलिखतीति। अस्त्यत्र विशेषः। नात्र वेर्लिखितंप्रति क्रियायोगः किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम्। प्रादेशं विमाय परिलिखतीति। यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः। अनोरपि न वर्षिं प्रति क्रियायोगः। किंतर्ह्यप्रयुज्यमानम्। शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत्। इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्।

क्रियाविशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः। ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति। शाकल्य संहितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयो र्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः संबन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते। तदयमनुः संहितामिति द्वितीययाभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति। विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात्। तथा हि। क्रियायास्तावदयं न वाचकः। कारकविभक्तिप्रसङ्गात्। शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च। अत एव न क्रियापदाक्षेपकः। यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया। क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिशेष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते। तथा चोक्तं हरिणा। क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति। तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते। आहुरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः। क्व चित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते। यथा सुः पूजायामिति षत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था॥

अनुर्ल। किमर्थमिति। लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जानन्नुत्तरं ददाति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। निघात इति। निपातत्वादाद्युदात्तोत्रानुरिष्यते। नात्र वेरिति। नहि प्रादेशो लिख्यते। किं तर्हीति। धातुं प्रतीति वाक्यशेषः। प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेपः। शाकल्येन सुकृतामिति। अत्र वाक्ये या निशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। अत उत्तरं पठति। अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् *। अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यम्। किं कारणम्। सामान्यकृतत्वात्। सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति। हेत्वर्थं तु वचनम् *। हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम्। हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणम्। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लक्षणं हि नाम स स भवति येन येन पुनःपुनर्लक्ष्यते। न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते। सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षदिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्हेताविति। अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोनेन। लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते किंतर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा। अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति। एतदेव तर्हि प्रयोजनम्। हितया यथा स्यात्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्तइत्येव। न सिध्यति। परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति॥

संबन्धावच्छेदो ऽनुना प्रतिपाद्यतइति नास्ति वर्षक्रियायोगोनोरित्यर्थः। अनुर्लक्षणइति। सूत्रानुकरणमेतत्। सामान्यकृतत्वादिति। सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तरसंज्ञान्तरनिर्देशात्तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः। हेत्वर्थमिति। हेतुरर्थः प्रयोजनम्। प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः। हेतुरिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति। येन येन पुनः पुनरिति। पौनःपुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः। अथेदानीमिति। येनोक्तं स तर्हि तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति। व्याप्त इति। हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति। लक्षणेनेति। सिद्धान्तवादी। तदपि लक्षणमिति। कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वाल्लक्षणं भवतीत्यर्थः। परत्वादिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते॥

आङ्मर्यादावचने ॥८९॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरितिव क्तव्यम्। इहापियथास्यात्। आकुमारंयशःपाणिनेरिति तत्तर्हिवक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मर्यादावचनइत्येव सिद्धम्। एषाऽस्य यशसो मर्यादा॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥ ९०॥ कस्य लक्षणादयोर्था निर्दिश्यन्ते। वृक्षादीनाम्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्तास्तंप्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः। इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। वृक्षं प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते इति॥

अधिपरी अनर्थकौ॥ ९३॥ किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। युत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः। अनर्थकौ चैमौ। इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात्। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति। कुतः पर्यागम्यतइति। सिद्धं तु पञ्चम्यपादानइत्येव। आतश्चापादानपञ्चम्येव। अत्राधिशब्देन

आङ् मर्या। अन्यच मर्यादाभिविध्यो र्भेदेन निर्देशदर्शनाद् विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं मत्वा वार्तिकं पठति। आकुमारमिति। कुमारानपि यशः प्राप्तमित्यर्थः। मर्यादावचनइत्येवेति। वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्येत॥

लक्षणेत्थम्। कस्येति। किं यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादयः प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञायाः प्रत्यादीनां वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः। वृक्षादीनामिति। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदिति वृक्षोविद्योतनस्य लक्षणम्। प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषावच्छेदहेतवः। किमर्थमिति। वृक्ष वृक्षं प्रति सिद्धतोऽत्यन्तकर्मत्वाद् द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति। प्रत्यादीनां च क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि नोपयुज्यतइति प्रश्नः। वृक्षं प्रतीति। अकर्मकत्वाद्द्युतेःकर्मणि द्वितीया नास्ति॥

अधिपरी। किमर्थमिति। अनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थं संज्ञाविधानं नोपयुज्यते। नापि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम्। अपेन साहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या विधानात्। अपादानसद्भावे चाधिशब्दस्य प्रयोग इव परियोगे त-

योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा बाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति । अथ वा नेमा वनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तदविशिष्टं भवति । यथा शङ्खे पयः । यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा । अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥१६॥ इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । नैष दोषः । नेमे

न्निमित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथ वेति । पूर्वापरितोषेणेदमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थे ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची तेन योर्थो ऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते । धातुनोक्तामिति । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषांधातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः । आहतुरिति । द्योतयत इत्यर्थः । तदविशिष्टमिति । तत् क्रियालक्षणं वस्त्वविशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेप्यनाहितविशेषमित्यर्थः । यथेति । शङ्खेन्यस्तं क्षीरं शौक्ल्येनाभिन्नं शङ्खादित्यर्थः । यद्येवमिति । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति तेन विना तयोः प्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपलक्षणार्थम् । उक्तार्थानामपीति । प्रकरणादिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तएव प्रयुज्यन्ते नतु वृक्षस्तरुः पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात् । अपूपौ द्वाविति अपूपावित्यतएवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते । एतदुक्तं भवति । यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयो ऽन्य एव । अन्यश्च यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च । तथैवागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥

अपिः पदार्थ । इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यांस्यादित्यत्रोपसर्गाश्रयं षत्वं न भवत्येवं सर्पिःशब्दाद्द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । इतरो भवत्येवाक्षेपः संज्ञेत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थ-

अप्यर्था निर्दिश्यन्ते। किं तर्हि। परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते। एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति। अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते। किं पुनस्तत्। बिन्दुः। बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति॥

अधिरीश्वरे॥१९॥ अधिरीश्वरवचने उक्तम् *। किमुक्तम्। यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्। प्रथमानुपपत्तिस्तु। स्ववचनात्तु सिद्धमिति। अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्॥

ग्रहणमनर्थकं स्यात्। स्वपदार्थाव्यभिचारात्। संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपिपदार्थत्वात्। परपदार्था इति। स्यादित्यादेः परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः। तदयमर्थः। स्यादित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे बिन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयः। सर्पिःशब्दस्तु समुदायएव वर्तते नावयवमात्रे। अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति। अथ वेति। बिन्दुकर्तृकत्वं क्रियाया द्योतयितुमपिः प्रयुज्यते इति बिन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयो ऽपिः न तु सर्पिःप्रतीति भावः। बिन्दोस्तर्हीति। ननु यदा बिन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः। तदुच्यते वृत्तिकारैः। पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या अत्राहुः। पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं तेन यस्मिन् पदार्थे पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः। ततश्च गतार्थो बिन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। उपपदविभक्तेरिति। कारकविभक्तिरत्र प्रथमा। सर्वत्रैव वाक्ये ऽवश्यभाव्यं क्रियया ततः सत्तया तत्र बिन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन संबन्धोऽन्तरङ्गः पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपि शब्देन॥

अधि। उक्तमिति। वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम्। कर्तृनिर्देशश्चेदिति। यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते। अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति। तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा। ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात्। पञ्चाला इति च प्रथमा न प्राप्नोति। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेतिद्वितीयया बाधितत्वात्। स्ववचनादिति अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम् अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थम्। ईश्वरवचनमिति च कर्तृषष्ठ्या समासः ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति। यदि वा यस्य संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी तत्र। पञ्चालेष्वासनादि

लः परस्मैपदम् ॥९९॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् *। लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । पुरुषबाधितत्वात् । इह वचने हि संज्ञा बाधनम् *। इह हि क्रियमाणे अनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा। कोऽवकाशः । शतृक्वसू अवकाशः । सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य *। यदयं सिचिवृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न पुरुषसंज्ञां परस्मैपदसंज्ञा बाधतइति ॥

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥१००॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् *। प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट् संज्ञिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेपि चात्म-

---

क्रियोपजनिते संबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनमिति स्वामिनः प्रथमैव भवति ॥

लः परस्मैपदम् । लः इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः । लादेशइति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् । इह तु वचने एकसंज्ञाधिकारात्परस्मैपदसंज्ञां शतृक्वसोः सावकाशां पुरुषसंज्ञास्तिङ्‌क्षु बाधेरन्नित्यर्थः । सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोत्र बाध्यतइति भावः । आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणे ऽनयोः संज्ञयोर्विधानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिङ्‌क्षु अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् ॥

तिङस्त्रीणि । तिङां षट् त्रिकाः संज्ञास्तिस्र इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह । प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञा द्वितीयेनात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्य चित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेत्येतावल्लभ्येत न तु यथाभिमतवि-

नेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं च*। आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम्। अक्रियमाणे हि कस्य चिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्य चिदेव मध्यमसंज्ञा कस्य चिदेवोत्तमसंज्ञा स्यात्। नवैकशेषनिर्देशात् यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम्। संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोयम्। अथ कस्मिन्न्ने कशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ। मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ। उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ। प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति। आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः। प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति। किं चातः। यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः। प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा। प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति। मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति। अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। किं पुनरत्र न्याय्यम्। उभयमित्याह। उभयं हि दृश्यते। तद्यथा। बहुशक्ति किटकं बहूनि शक्तिकिटकानि। बहुस्थालो पिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि। यदप्युच्यते क्रियमाणेप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा लोके विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयतइति॥

षयविभागलाभः। आनुपूर्व्यवचनं चेति। अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणित्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः। एकशेषनिर्देशादिति। आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते। अथ तस्मिन्निति। उभयथा संभवात्प्रश्नः। प्रथममध्यमयोरिति प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदुच्यते। व्याख्यानान्निर्णय इति मत्वाह। कृतद्वन्द्वानामिति। बहुशक्ति किटकमिति। एकशेषे कृते द्वन्द्वः। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनम्। समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति। यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा बहूनि शक्तिकिटकानीति भवति। लोकत इति। यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौद्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमे ण तथेहापि भवतीतिभावः। विहव्यस्येति। विहव्याख्यस्य सूक्तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरु

विभक्तिश्च ॥१०४॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो न । किं चातः यद्यनुवर्तते । अष्टन आ विभक्ताविल्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्रप्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमष्टन आ विभक्ताविल्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेवग्रहणं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभक्त्योर्ग्रहणमिति । अथ वा वचनग्रहणमेव कुर्यादौजसोः पूर्वसवर्ण इति ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणेस्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते ।

पश्येय इत्युक्त आनुपूर्व्येण त्रिकद्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ।

विभक्तिश्च । सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवतः लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेप्यस्ति इति संदेहात्प्रश्नः । त्रीणित्रीणीति । आत्वं न प्राप्नोतीति । नह्यष्टन् शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति । प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दो ऽवयवे वर्तिष्यतइति भावः।न चाजादी इति । सुशब्दौशब्दौ प्रथमौ सुश्चाजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासंभवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्ततइति भावः । अजादी याविति । अजादी विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः । अजादीनां चेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः निर्धारणं चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति । एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम् । यत्तर्हीति । एतान् गाः पश्येत्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । औजसोरेव ग्रहणे ऽन्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः शसः सकारो न भवतीति किं तस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते ॥

युष्म । किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम् । अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरेतराश्रयपरिहाराय

युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम् * । नियमार्थोऽयमारम्भः । अथ तस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियमः युष्मद्येव मध्यमः अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः । यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणं । मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेपि पाप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथमएव भवतीति । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधः शेषत्वात् * । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति । सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् * ।

भाविनी संज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिति । किमयमिति । ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । समुदायस्य संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात्तु प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न लजादयः । लजादिविधिसामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् यत्र प्रथमस्येति । युष्मदि मध्यम एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं न भवति मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेपि तत्प्रसङ्गे प्रथमइति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियमः । तत्रेति । उभयथा नियम इत्यर्थः । शेषत्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स एवाशेषस्तत्र माभूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यस्तत्रास्ति तेस्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्ग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह । सिद्धं त्विति । यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र

सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमः युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम् । युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन॥ । युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्यावकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि । इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । नवक्तव्यः त्यदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । अनेकशेषभावार्थं तु॥ । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः यदा चैकशेषो न । कदा चैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति । न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः॥ । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं पचसि पचामि चेति । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य॥ । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा । पचसि च पचामि च त्वं चाहं चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा

शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । चोदक आह । स तर्हीति । आचार्यदेशीय आह । न वक्तव्यइति । अस्मदः शेष इति । आवां पचाव इति । तत्रास्मद्युत्तम इति । ननु शिष्यमाणस्यास्मदो ह्यर्थत्वादप्रयुज्यमानेपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदास्मद्रूपत्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थाभावादस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकस्त्वाह । अनेकशेषभावार्थं त्विति । त्वं चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह । नवेति । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभावः । एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थयितुमाह । क्रियापृथक्त्वइति । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं न तु सहविवक्षा एवं द्रव्यपृथक्त्वेपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं परस्परसाहचर्याव्यभिचारात् । एवं च कृत्वेति । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः ।

सो ऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति चेति । अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति । यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति । दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः । तद्यथा । त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहै इति । यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति । क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा । अक्षाः भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोपि दोषो भवति । यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेषश्चान्यस्य शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदी अन्यस्य युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद् यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मच्च तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः ।

इदानीमाचार्य आह । यत्तावदिति । एकशेषइति । एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते । न तु प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः । एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणेनार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेपि क्रियाया अभेदादेक एव धातुः प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायी विरोधाभावात् तत्र पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः । अक्षा इति । शकटाक्षविभीतकाक्षदेवनाक्षाणां सहविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियायाः समुदाये आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि बहुवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा द्रव्यैकशेषेपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वे पि क्रियैकशेष इत्यर्थः । नहि शेषश्चान्य स्येति । उपयुक्तादन्यः शेषः । युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सद्भावान्नास्ति शेषत्वम् । इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाऽऽह । भवेदिति । इतर आह । यदत्रेति । तत्सन्निधौ शेषत्वाभावात्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह । यथैवेति ।

एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमो भविष्यति। एवं तर्हि शेषउपपदे प्रथमो विधीयते। उपोच्चारि पदमुपपदम्। यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः यश्च शेषः न तदुपोच्चारी। भवेत् प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किं कारणम्। युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते उपोच्चारि पदमुपपदं यच्चात्रोपोच्चारि न तौ युष्मदस्मदी। ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि। एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते। न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम्। भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि तु न प्राप्नुतः। किं कारणम्। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते। न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम्। एवं तर्हि त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति। तत्र युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। स्थानिवद्भावेऽपीति प्रथमः प्राप्नोति। त्यदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तच्छिष्यते इति यदा भवतः शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते ताविह न प्राप्नुतः। परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति।

एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह। एवं तर्हीति। यच्चात्रेति। युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषसद्भावात्। यश्च शेष इति। देवदत्तश्चेति। न तदिति। नहि तस्यैव साधनत्वं किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि। नचात्र शेषेणैवेति। किंतर्हि युष्मदस्मदर्थेनापि तद्भावश्च शेषत्वाभाव इत्यर्थः। एवं तर्हीति। यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रमः। स्थानिवद्भावेऽपीति। अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे। प्रथमविधानात्। दोषान्तरमप्याह। त्यदादीनामिति। एतदपरिहार्यं मन्यमानो लक्ष्येष्वन्यदप्याह। युष्मदीति। परमत्वमिति। युष्मद्यस्मदीति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च शब्दान्तरत्वात्। आचार्यदेशीय आह। तदन्तविधिनेति। युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिः। चोदको दोषमाह। इहापीति। अतित्वमिति। त्वामतिक्रान्त इति समासः। एवं तदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह। ये चाप्येते इति। त्वत्कल्प इति। ईषदसमाप्तस्त्वं त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्देनोच्यते। न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम्। तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधनत्वाभावाद् मध्यमाभावात्। एवं मत्कल्प इति बोद्धव्यम्। आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुब्लोपोऽभिधास्यते इति भावः। चोदक

तदन्तविधिना भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः । अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति । ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्त-यस्तद्धितास्तत्र मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामि त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति । एवं तर्हि युष्मदस्मद्वतीत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति । एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधनइत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । अथ वा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः तत्र युष्मद्भन्वस्यास्मद्भन्वस्यास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भवितव्यम् । अत्वं त्वं संपद्यते इति त्वद्भवतिमद्भवतीति॥ आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति। त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तद्यथा । गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति । न बाहीकोनुबध्यते । कथं तर्हि बाहीके वृद्धात्वे भवतः । गौर्वाहीकस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रयएतदेवं भवति । यद्धि श-

---

आह । इहापीति । आचार्य आह । एवं तर्हीति । समानाधिकरणे इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थे न यत्र लान्तस्य सामानाधिकारण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः । एवं च कृत्वेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावः । अथ वेति । प्रथम इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः । तत्रापवादनिमित्तसद्भावादागमिश्रेपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न तु प्रथम इत्यर्थः । अत्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वमिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्मद्व्यपदेशं लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः । गौणमुख्ययोरिति । तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं भाष्यमोदित्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । यदुक्तं भवतः शेषइति तत्रोत्तरमाहुः । युष्मदस्मद्भवतु इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः । किं तु भवतु युष्मदस्मदिति । ततश्चास्मद एव शेषो न तु भवतः । पूर्वशेषदर्शना

ब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये वृद्ध्यात्वे ॥

पर: सन्निकर्ष: संहिता ॥ १०९ ॥ पर: सन्निकर्ष: संहिता चेद्द्रुतायामसंहितम् * । पर: सन्निकर्ष: संहिता चेद्द्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुतायामेव हि पर: सन्निकर्षो वर्णानां नाद्रुतायाम् । तुल्य: सन्निकर्ष: * । तुल्य: सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु । किं कृतस्तर्हि विशेष: । वर्णकालभूयस्त्वं तु * । वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । हस्तिमशकयोस्तुल्य: सन्निकर्ष: प्राणिभूयस्त्वंतु । यद्येवं, द्रुतायांतपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात्*। द्रुतायांतपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानंकर्तव्यम् । किंकारणम् । कालभेदात् । ये द्रुतायां वृत्तौवर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् । ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् । उक्तं वा* । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते इति ।

श्चेति वचनाद्वा ॥

पर: सं । पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यान्तरालसद्भाव: स पर उत्कृष्ट: सन्निकर्ष: प्रत्यासत्तिलक्षण: संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थ: । एवं स्थिते चोद्यते । पर इति । द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोक्त: पर: सन्निकर्ष: संभवति न तु मध्यमायां विलम्बितायां चेत्यर्थ: । असंहितमिति । संहितासंज्ञाया अभाव इत्यर्थाभावेऽव्ययीभाव: । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहि: । संहिताद्रुतमध्यमविलम्बितास्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्ध्रस्व: । सर्वासु वृत्तिषु तुल्य: सन्निकर्ष: नैरन्तर्योच्चारणात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति शेष: । क्व चिद्वृत्तिविशेषे इत्येव पाठ: । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकाल: । मध्यमायामधिक: । विलम्बितायामधिकतर: । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनय: । तत्र वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुन: पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेद: । किं कृत इति कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना य: सन्निकर्ष: मशकस्य मशकेन स तुल्य: परस्परापेक्षयेत्यर्थ: । प्राणिभूयस्त्वमिति । हस्तिनौ महान्तं देशं व्याप्नुतो मशकौ तु स्वल्पम् । नैरन्तर्यं त्वविशिष्टमित्यर्थ: । वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यथोक्तं भेदमप्रतिपद्यमान: स्वगतमेवभेदं मत्वा चोदयति । यद्येवमिति । शिष्टं भाष्यं तपरस्त्वका-

अथ वा शब्दाविराम: संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। शब्दाविरामे प्रति-वर्णमवसानम्*। शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति। किमिदं प्रतिवर्णमिति। वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्। येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीय: प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थ:। एवं तर्ह्यनवकाशा संहितासंज्ञाऽवसानसंज्ञां बाधिष्यते। अथ वा अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति। कश्चात्र साधीय:। य: शब्दार्थयोर्विराम:। अथ वा ह्रादाविराम: संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते। ह्रादाविरामे स्पर्शाघोषसंयोगे ऽसन्निधानादसंहितम्*। ह्रादाविरामे स्पर्शानामघोषाणां च संयोगे ऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। कुक्कुट: पिप्पल: पित्तमिति। किमुच्यते संयोग इति। अथ यच्चैक: पचतीति एक: पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्रच्छाद्यते। तद्यथा।

लस्येत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम्। शब्दाविराम इति। यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविराम:। स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा। शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति। भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्तरेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति। अवसानसंज्ञामिति। वर्णान्तरानुच्चारणे वृक्ष इत्यादौ सावकाशामिति भाव:। तेन सर्वथा वर्णानां यो विराम: यो ऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थ:। अथ वेति। सर्वत्र विरामसद्भावात् पुन: श्रुत्या विशेषश्चाश्रीयते। शब्दार्थयोरिति अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽविरामान्न भवत्यवसानसंज्ञा। ह्रादाविराम इति। प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामे ऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो घोषो ह्राद उच्यते। स्पर्शाघोषसंयोग इति। वर्ग्याणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थ:। अघोषसंयोग इति। अघोषसंयोग इत्येव सिद्धत्वात्स्पर्शग्रहणमनर्थकम्। अस्पर्शानामप्यघोषाणां शषसानां संयोगे तुल्यन्यायत्वात् संज्ञाया अप्रसंगात्। न च स्पर्शानामघोषाणां वर्ग्याणां चेति समुच्चय:। घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात्। कुक्कुट इति। कुक्कुट इवायमिति कनो लुम्मनुष्ये इति लुपि कृते संज्ञायामुपमानमित्याद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं तत: संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात्। पचतीति। अत्रापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्ग:। ह्रादेनेति। इ-

द्वयोरक्तनीलयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बहुरक्तपटके रिक्तको
नोहंकंसखड्गुणउपलभ्यते। एकेन तुल्यः सन्निधिः। यथैवैको वर्णो
...देन प्रच्छाद्यते एवमनेकोपि। अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं सं
हितेत्येतल्लक्षणं क्रियते। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वाप-
राभावादसंहितम्। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभा-
वात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। नहि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति। किं
कारणम्। एकवर्णवर्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्।
एकैकवर्णवर्तिनी वाक्। न द्वौ युगपदुच्चारयति। गौरिति गका-
रे यावद्वाग्वर्तते। नौकारे न गकारे न विसर्जनीये। यावदौकारेनगकारे-
नविसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे। उच्चरितप्रध्वंसित्वा-
त्। उच्चरित प्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः। उच्चरितः प्रध्वस्तः। अथापरःप्र-
युज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः। एवं तर्हि। बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता
धीरस्तत्वन्नीतिः। शब्देनार्थान् वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम्।
बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम्। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्व-

---

योरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यतइत्यर्थः। आश्रयान्तरगतोपि-
गुण आश्रयान्तर उपलभ्यतइति दृष्टान्तेन दर्शयति। द्वयो रिति। एकेनेति।
अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः। यथैको ऽतद्गुणोपि तद्गुणवस्त्वन्तरस-
न्निधौ तद्गुण उपलभ्यते तथा ऽनेकोपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः। अथ वेति। वर्णान्त-
रोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते।
तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेपि संहितासंज्ञा सिध्यति। पूर्वापराभावा-
दिति। युगपल्लिखितानां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम्। वर्णास्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौ-
गपद्येनासन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमनुभवीरन्। एकवर्णवर्तित्वादिति। सामान्येनोप-
क्रमात् स्त्रीप्रत्ययाभावः। उच्चरितेति। क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात्
पूर्वापरव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत्। अनवस्थानात्तु नास्ति तात्त्विकः पू-
र्वापरभाव इत्यर्थः। व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम्। ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीतत्वा-
न्नेहोपन्यस्तः। न द्वौ युगपदिति। युगपद् द्वयोरुच्चारणे स्यादेवाव्यवधानम्। कालेन
पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः। वागिति। वागिन्द्रियमित्यर्थः। एतेन युगपदनवस्थानात्
सन्निकर्षोप्यानिष्ट इति विज्ञेयम्। एवं तर्हीति। बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्नि-
कर्षादिव्यवहार इत्यर्थः। धीरः पण्डितः। तत्वन्नीतिरिति। तननं तत् सास्ति यस्याः

ॐ नमः परमात्मने ॥ समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ विधिरिति कोऽयं शब्दः। विपूर्वाद्धाञः कर्मसाधन इकारः। विधीयते विधिरिति। किं पुनर्विधीयते। समासो विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च। किं पुनरयमधिकार आहो स्वित् परिभाषा। कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगे उ-

---

ओं नमः परमात्मने॥ समर्थः पदविधिः। विधिरिति कोऽयं शब्द इति। अर्थानिश्चयात् संदेहे सति प्रश्नः। किं भावसाधन उत कर्मसाधनः तत्र भावसाधने पदानां विधीयमानत्वात् कर्मणि षष्ठी। इतरत्र शेषषष्ठी। तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं सादृश्यनिबन्धना च प्रत्यभिज्ञा तद्दर्शने प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाय। येत्वर्थभेदेपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षे ऽर्थभेदाच्छब्दभेद मारोप्य क इति प्रश्नः। विपूर्वादिति। विधविधानइत्यस्यौणादिकेन्प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थं विपूर्वाद्धाञ इत्युक्तम्। स्वरे चानयोर्भेदः। इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात् किप्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात्तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतुः। कर्मसाधन इति। एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तम्। विधीयतइति। वाक्यदर्शनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम्। किं पुनरिति। कार्यविशेषस्येहानिर्देशात् प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणकार्यविशेषान् पर्यालोच्याह। समास इति। अनन्तरस्यापि पराङ्गवद्भावस्याल्पविषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वात् मुख्यप्रयोजनत्वाभावात् पश्चान्निर्देशः कृतः। तत्र समासशब्देन संज्ञा वोच्यते पदसमुदायो वा संज्ञी। विभक्तिविधानशब्देन सामान्यविहितानां विभक्तीनां कर्मणि द्वितीयेत्यादिना यो नियमः स उच्यते। एवं हि पदविधिर्भवति। अथाप्येकवाक्यताश्रयणेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तरसम्बन्धेन यासां विभक्तीनां विधानमन्तरान्तरेण युक्तइति तद्विभक्तीनां नैर्विश्य इति तदाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव। तथा चोक्तम्। निरपि पदं विशिरपि पदमिति। तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म विधानक्रियाया भवति। यथोक्तम्। सामान्यपुषैरवयवपुषिः कर्मेति। कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य परार्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा पृच्छति। किं पुनरिति। नन्वधिकारेस्मिन् पदविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकम्। उत्तरेषां पदविधित्वाव्यभिचारात्। तस्मात् पदविधिग्रहणात् परिभाषात्वनिश्चयात् संशयानुपपत्तिः। एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वापेक्षया प्रश्नः। तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रहणम्। परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम्। अधिकारपक्षेपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति। कः पुनरिति। अन्योत्र प्रष्टा विज्ञेयः। आद्येन तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम्। अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते। अधिकारः प्रतियोगमिति स्वरूपे पृष्टे फलाख्या

तिष्ठते । परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा । प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेश्माभिज्वलयति । कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः । अधिकारे सति स्वरयितव्यम् । परिभाषायां तु सर्वमपेक्ष्यम् । तथेदमपरं द्वैतं भवति । एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेति । तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति समास एकः संगृहीतो भवति । विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति । क्वान्यत्र । इसुसोः सामर्थ्ये, न चवाहाहैवयुक्ते इति । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येवं सूत्र-

---

नं तद्द्वारेण स्वरूपावबोधार्थम् । अधिक्रियमाणस्य हि प्रतियोगमुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते । परिभाषा पुनरिति । लिङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्रयत्र तल्लिङ्गोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थः । प्रदेशान्तरेषु परार्थतासामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य अधिकारो नाम त्रिःप्रकार इति । यथा द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समुपस्थितयोरिति । कः पुनरत्रेति । कस्मिन् पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति कस्मिन् वा गौरवमिति प्रश्नः । स्वरयितव्यमिति । स्वरितगुणेन युक्तं समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण स्वरयितव्यमिति निर्दिष्टः यथा श्वेतो गुणः श्वेतते इति । पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति । सर्वमपेक्ष्यमिति । यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः । अन्यास्वपि परिभाषासु यल्लिङ्गमुपादीयते तल्लिङ्गयुक्तापेक्षा क्रियते । द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते । अथ वा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वीतं तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयज्ञानम् । एकार्थीभाव इति । यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानाद्द्व्यर्थान्यर्थान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः । परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षा । समास एक इति । तत्रैवैकार्थीभावसद्भावात् । तत्रेति । एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः । व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार इति द्वितीयः पक्षः । द्विविधं सामर्थ्यमधिका

अभिन्नतरकं भवति । एवमपि क्वचिदकर्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते । क्वचिच्च कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्यं तावत्क्रियते समर्थानां प्रथमाद्वेति । कर्तव्यं न क्रियते कर्मण्यण्, समर्थादिति । ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगरकार इति । सत्यं गम्यते । उत्पन्ने तु प्रत्यये । स एव तावत्समर्थादुत्पाद्यः । अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् । वक्ष्यति द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितो नरकश्रित इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् । पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । उपादा-

---

र इति तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति षट्पक्षीसंभवे एकार्थीभावः परिभाषा चेति निर्णयः । अभिन्नतरकमिति । उभयविधे सामर्थ्ये आश्रीयमाणे ऽर्थस्य भेदात् सूत्रस्य भेदः स्यात् । भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात् । व्यपेक्षायामपि सामर्थ्ये यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये दोषाभावात् प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते । तत्र पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणाद्दोषाभावः । विभक्तिविधानेपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाविनाभाविलादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात् क्वचित् तृतीयया योगस्याक्षेपादेतदनुपस्थानेपि न दोषः । परिभाषायां च सुब्धातुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः संगृहीता भवन्ति । एकार्थीभावे चेहाश्रितेन्यत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च क्रतमेवेति तत्रापि न दोषः । समर्थानामिति । घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्तात् तद्धितउत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थितौ असामर्थ्ये प्रत्ययाप्रसङ्गात् । कर्मण्यणिति । पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपादानान्नास्ति पदविधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात् कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानान्नास्ति दोषः । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्थाभिधायी चासमर्थाभिधायी च स्यात् ततो समर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यत्नः कर्तव्यः स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थः । स एव तावदिति । यथा समासादयो ऽसमर्थानां मा भूवन्नित्येवमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वदत्रापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः प्र[illegible]तविधानं तु सुज्ञान त्वाज्ञाश्च क्रत[illegible] नोक्तम् । यत उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्यपदाश्रयत्वे सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमेव । अथेति । प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः । यद्यप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते नहि स्वतो ऽसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थानार्थत्वाद् अस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते । समस्यत इति । यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते । तथाप्यबुधबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः । प्रक्रियायां क्रियतइति समस्यतइत्युक्तम् । पश्येति । असति सूत्रे द्वितीयान्त

नविकलः। शङ्कुलाखण्डः। किरिकाणः। समर्थग्रहणं किमर्थम्। त्वं तिष्ठ शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन। किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया खण्डो विषाणमित्र उपलेन। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। गोहितम्। वृषभहितम्। अश्वहितम्। समर्थग्रहणं किमर्थम्। सुखं गोभ्यो हितं देवदत्ताय। पञ्चमी भयेन। वृकभयं दस्युभयं चोरभयम्। समर्थग्रहणं किमर्थम्। गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो भयं देवदत्ताय यज्ञदत्तस्य। षष्ठी। सुबन्तेन समस्यते। राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः। समर्थग्रहणं किमर्थम्। भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। सप्तमी शौण्डैः। अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः। समर्थग्रहणं किमर्थम्। कुशलो देवदत्तः अक्षेषुशौण्डः पिबति पानागारे। अथक्रियमाणेपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रितइति। न वा भवति महाकष्टश्रित इति। भवति यदैतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं

मात्रं श्रितादिभिः समस्येताविरोधात्। एकार्थीभावाभावेपि वचनात् समाससंज्ञा स्यात्। अनर्थकस्यापि च समासस्य वचनात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। विध्यर्थत्वसम्भवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपपादनाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः कर्तव्य एव स्यात्। एकार्थीभावाभावेपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसम्बन्धिनं प्रति योग्यताहानाद्विभक्तयः स्युरेव। खण्डो धावतीति। तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात्। महत् कष्टमिति। अस्त्येवात्र अयणक्रियता सामर्थ्यमिति प्रश्नः। यद्यत्र कष्ट श्रितशब्दयोः समासः स्यात्तदा महत्कष्टश्रित इति स्यात्। अथापि त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदेन स्यात्। अथापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयोः समासः य एव च महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति अत्राहीने द्वितीयेति स्वरो भवति तत्र स एव समासस्येत्यनेन तथापि महारण्यातीत इत्यत्र स्वरो भिद्यते। महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वरः त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः स्यात्। यथा पूर्वशालाप्रिय इत्यत्र शालाशब्द उदात्तः। अन्ये त्वाहुः। त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धाभावात् पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् ततश्चात्वं न स्यात्। अहीनेति द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत। न वा भवतीति। यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो नैवमिहेति भावः। भवति यदेति। श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षायां महत्कष्टयोः समासे कृते श्रि

महाकष्टं महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वे तद्वाक्यं भवति कष्टं कष्टं श्रित इति तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति । तत्कस्मान्न भवति । कस्य कस्मान्न भवति किं द्वयोराहोस्विद्बहूनाम् । बहूनां कस्मान्न भवति । सुप्सुपेति वर्तते । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । प्रातिपदिकादिति वर्तमाने ऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते न समुदाये । यावति परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत उत्पत्त्या भवितव्यं प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति तावतः समासेन भवितव्यम् । द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु । द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते । राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रधानमत्रसापेक्षम् । भवति च प्रधानस्य सा पेक्षस्यापि समासः ।

तच्छब्देन समासः । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः । बहूनां कस्मान्न भवतीति । द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्वारेण महतोपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः । सुप्सुपेति वर्तत इति । संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः । यथा पशुना यजेतेत्यनेकस्य पशोरुपादानाभावस्तथेहापि । ननु च भो इति । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भावः । आकृतिस्त्विति । एकैकस्यां व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तु यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्ततो विभक्तीनामनुत्पत्तिस्तथा सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात् श्रितेन समासाभावः । प्रत्ययस्यसुबन्तसमुदायस्य च संचिस्कीर्षितस्य प्रधानत्वाद् गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावयवयोश्च सुबन्तयोराधारगताया एकत्वसंख्याया विवक्षणात् । ब्राह्मणसमुदायस्य हनने तु शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एव भवतीति । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न्याय्योयम् । वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम् । स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात् । इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा चोदयति । यदि सापेक्षमिति । भवति चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वा

यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र वृत्तिस्तेन प्राप्नोति । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति । अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति। नैष दोषः । समुदायापेक्षात्र षष्ठी सर्वं गुरुकुलमपेक्षते। यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा षष्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । किमोदनः शालीनाम् । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । कुतो भवान्पाटलिपुत्रक इति। इह चापि देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति। यद्येषा समुदायापेक्षा षष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत।देवदत्तस्य योगुरुस्तस्यपुत्र इति । किं तर्ह्यन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किं चिदित्येषोर्थो गम्येत । यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येषोर्थो गम्यते । अतो मन्यामहे नैषा समुदायापेक्षा षष्ठीति । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति । क्वान्यत्र । इसुसोः सामर्थ्ये । ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित इति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम् । यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अगुरुपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्।

विरोधात् । सामान्याप्रयोग इति लिङ्गदर्शनाच्च । समुदायापेक्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठी । अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदायेन संबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणं स्पृशति । तदुक्तम् । समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति । किमोदन इति । केषां शालीनां किं कलमानामथ रक्तानां शालीनामन्येषां वौदन इति प्रश्नः । सक्त्वाढकमिति आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवानिति । कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य तदवयवानां वा प्रश्नः । अत्र रोपधेतोः प्राचामिति तद्धितवृत्तिर्न प्राप्नोति । इह चापीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नैषेति । गुर्वपेक्षयाच्च षष्ठी संबन्धिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्तिः। उक्तञ्च। सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते । वाक्यवत् साव्यपेक्षाहि वृत्तावपि न हीयते ॥ इति । अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पिः कालकमिति षत्वं न भवति समानाधिकरण-

तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अगुरुपुत्त्रादीनामिति। न वक्तव्यम्। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। अगमकत्वात्। इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति। नासौ जातु चित्समासेन गम्यते महत्कष्टश्रित इति। एतस्माद्धेतोर्ब्रूमोऽगमकत्वादिति न ब्रूमोऽपशब्दः स्यादिति। यत्र च गमको भवति भवति तत्र वृत्तिः। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्त्रो देवदत्तस्य दासभार्येति। तत्र यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थः समर्थग्रहणेन। इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समासेन गम्यते भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन। इदं तर्हि प्रयोजनम्। असत्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकः तस्य साधुत्वं माभूत्। अकिंचित्कुर्वाणम्। अमाषं हरमाणम्। अगाधादुत्सृष्टमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अवश्यं कस्य चिन्नञ्समासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम्। असूर्यंपश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लोकाः अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति। सुडनपुंसकस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैवासमर्थसमा-

---

समसमर्थवदिति वचनात्। एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात्। स एवाह। वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति। सविशेषणानामिति। वृत्तिर्नेति वचनात् षत्वादिभवत्येव। पूर्वोक्तानुसारेणायमपि न्याय एवोक्तः। न न्यायसिद्धत्वात्। इह समानार्थेनेति। वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः। महत्कष्टश्रित इति। यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत न तु कष्टविशेषणम्। न ब्रूम इति। लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वञ्च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दंवत्। महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थेनैव प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम्। अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः। न नञ्समासो गमक इति। गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्यासति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। किंचिदकुर्वाणं माषमहरमाणं गाधादनुत्सृष्टमित्येतेष्वर्थेष्वेते नञ्समासाः। असूर्यंपश्यानीति। सूर्यकर्मिकया दृशिक्रियया नञः संबन्धो न तु सूर्यस्थया सत्तयेत्यसामर्थ्यम्। अपुनर्गेयाइति। पुन र्न गेया इति गानेन नञः संबन्धो न तु पुनःशब्दार्थेन। अश्राद्धभोजीति। भुजिना नञः संबन्धो न तु श्राद्धेन। श्राद्धे भोजननिषेधावगमात्। अनपुंसकस्येति। प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः। असमर्थनञ्समासानां केषां

स्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन। अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते। किं समर्थं नाम। पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् *। पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते। क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि। वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति। किमुच्यते पृथगर्थानीति। यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते। राजपुरुष इति च स एव। नापि ब्रूमो ऽन्यस्यानयनं भवतीति। क-

---

चित् साधुत्वज्ञापनायानपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। पर्युदासेपि ह्यत्र न क्षतिः। तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः। एतस्यैवेति। अभेदमाश्रित्यैकवचनं कृतम्। एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। असमर्थसमासेपि क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावस्तद्व्यवहारकोऽस्त्येव। अथ क्रियमाणेपीति। अबुधबोधनार्थं करणेभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः। किं समर्थं नामेति। यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तस्य। एतत्सिद्धेन तु पूर्वं व्यवहारः कृतः। पृथगर्थानामिति। एकार्थीभावं तावत् सामर्थ्यं दर्शयति। परस्ताद्व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति। पृथगर्था येषां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि। वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दोपि पुरुषार्थमेव। वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोपि पुरुषार्थमेवाचष्टे इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति। अथ वान्य एवावयवार्थानन्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदेकभावापन्नत्वात्। यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिरवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तम्। समर्थवचनमिति। समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः। कर्मणि ल्युट्। क्व पुनरिति। पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः। राज्ञः पुरुष इति। राज्ञ इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसंबन्धो विशेषणभावमापन्नोऽभिधीयते। पुरुषइत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठोविधीयमानत्वाद् प्राधान्य मापन्नोभिधीयतेवृत्तौ भेदस्य निवर्तनात्तदधिष्ठानस्यापि संबन्धस्यान्तर्भावात् षष्ठी निवर्तते। सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति शास्त्रेणान्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये। किमुच्यत इति। एवं वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्यदेक एव विशिष्टार्थो न प्रतीयेत। वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः। यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोपि नास्ति। नापि ब्रूमइति।

स्त्वयं कार्थीभावकृतो विशेषः। सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धः स्वर इति। सुबलोपो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। व्यवधानं भवति वाक्ये। राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेक एव राजपुरुष इति। नैत एकार्थी भावकृता विशेषाः। किं तर्हि वाचनिकान्येतानि। आह हि

वाक्ये पृथगर्थत्वेपि पदानामाकाङ्क्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतीतिः। वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयतइति कुतोऽन्यस्यानयनम्। न चैतावता वृत्तिवाक्ययोरेकार्थता। यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां शतं ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याभेदे शब्दार्थौ भिद्यते तथेहापीत्यर्थः। सुबलोप इति। एकार्थीभावाभावकृतोपि विशेष एकार्थीभावकृत एवोच्यते। सन्निधानासन्निधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात्। यथा वर्षकृतं सुभिक्षं वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति चोच्यते। तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य प्रत्याययिषितत्वाद्विना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्ति सुब्लोपः समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात् स्वाभाविकी सुपोनिवृत्तिः सैव शास्त्रेणानुज्ञायते। तदेवं सुपोभावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावानुमानं वाक्यसमासयोः। व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं वाक्ये यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। असति न दृष्टम्। देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रक्षेप्तुमशक्यत्वात्। यथेष्टमिति। वाक्ये ऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः। समासे तु नियतपौर्वापर्यः स चार्थाभेदनिबन्धनः। यथा कर्क इति प्रयोक्तव्ये र्कक इति न प्रयुज्यते। द्वौ स्वराविति। अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते यथा देवदत्त गामभ्याजेति। तदभेदे न दृश्यते यथा घट इति। अत्र राज्ञः पुरुष इति द्वे अपि पदे नित्स्वरेणाद्युदात्ते। राजपुरुष इति समासान्तोदात्तः। वाचनिकानीति। वचनेनैवं भूतानामन्वाख्यानाद्व्यभिचारान्नानुमानं सुबलोपादिकमर्थाभेदस्येत्यर्थः। यथा पयः पयो जरयतीत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने। तथा राजा पुरुष इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात्। अर्थाभेदे च सुबलोपो दृष्टः यथा वर्षासुजः गोषुचर इति। तथा वृत्तावपि प्रयोगानियमो दृश्यते। अन्तादी आद्यन्तौ जातपुत्रः पुत्रजात इति। वाक्ये च प्रयोगनियमो धवस्य खदिरस्येति। नहि भवति च खदिरस्य धव इति। ऐकस्वर्यं च दृश्यते वाक्ये। तीक्ष्णेन परशुना वृश्चतीति।

भगवान्सुपो धातुप्रातिपदिकयोः उपसर्जनं पूर्वं समासस्यान्त उदात्तो भवतीति। इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः। संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं च योग इति। संख्याविशेषो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुषः इति। समासे न भवति राजपुरुष इति। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति। किं कारणम्। योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसान्निध्यात्। अङ्ग हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः। ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम्। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम्। तदेतदेवं दृश्यताम्। अर्थरूपमेवंजातीयं येनात्र विशेषो न गम्यतइति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसान्निध्यादत्र विशेषो न गम्यतइति। इह तस्य विशेषो गम्येत। अप्सुचरो गोषुचरो वर्षासुज इति। व्यक्ताभिधानं भ-

---

अर्थभेदे च स्वरभेदः कर्तवै अन्वेतवै इति अन्तस्य तवै युगपत् तवैचान्तस्य युगपदित्यत्र स्वरः। संख्याविशेष इति। वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यर्थाभिधायित्वात् संख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति। समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदैकत्वसंख्यां गमयन्ति। संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्या। यथोक्तम्। यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरिति। अथ वा परित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या। तदुक्तम्। भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः। व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते। अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्। प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते इति। क्वचित्तु संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति। यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थ एव संख्याविशेषः। तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम्। शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः। तथा मासजात इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण संख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः। तदसान्निध्यादिति। लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः। ननु चेति। नहि विद्यमानेर्थे लुकमाचार्योन्वाचष्टे अपि त्वर्थस्याभावात् स्वत एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवानुगम्यतइत्यर्थः। अर्थकृतेनेति। प्रत्याययियिषितार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात्। अर्थरूपमिति। अर्थस्वभावः। एतदुक्तं भवति। संख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदातु वृत्तिः। गोषुचर इति। गोषुचरः कुक्कुट उच्यते। एकस्यां गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चर-

वति वाक्ये । ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति । समासे पुनरव्यक्ताभि-
धानं ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति, संदेहो भवति सम्बुद्धिर्वा स्यात् षष्ठी-
समासो वेति । एषोऽप्यविशेषः । भवति हि किंचिद्वाक्ये ऽव्यक्तं
तच्च समासे व्यक्तम् । वाक्ये तावदव्यक्तम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्ये-
ति संदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्यार्धम् । अथ वा यो-
ऽसौ संज्ञीभूतः पशुर्नाम तस्य यदर्धमिति । तच्च समासे व्यक्तं भव-
ति । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति । उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये ऋद्ध-
स्य राज्ञः पुरुष इति । समासे न भवति । राजपुरुष इति । एषो-
ऽप्यविशेषः । समासेऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य
गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । चयोगो भवति
वाक्ये । स्वचयोगः स्वामिचयोगश्चेति । क्व स्वचयोगः । राज्ञो गौ-
श्चाश्वश्च पुरुषश्चेति । समासे न भवति । राज्ञो गवाश्वपुरुषा इति
स्वामिचयोगः देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति
समासे न भवति । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरिति ।

ति स सर्वो ऽसावविशेषेणोच्यते। जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगमः ।
यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत यदा तु सत्यपि बहु
वचने व्यक्तिबहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्रयं बहुवचनमभ्युपगम्यते वर्षासुज इति ।
इन्द्रगोपः । अत्राप्येकस्मिन्नप्यृतौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते नत्व-
त्र ऋतुबहुत्वं प्रतीयतइत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्रालुक् ।
लिङ्गविशेषस्यापि क्व चिद्वृत्तावुपादानं कुमारीपुत्त्र इति । क्व चित्त्यागः । कुक्कुटाण्डं
मृगमांसमिति । वाक्येऽपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषाविवक्षादृश्यते छागस्य मां-
समिति । ब्राह्मणकम्बल इति । यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्रान्निश्चया-
भाव इत्येवंपरमेतत् । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिषष्ठीसमासयोस्तिष्ठति ब्राह्मण
कम्बल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चयेन भाव्यम् । कम्बलशब्दो घृतादि-
त्वान्निपातनाद्वान्तोदात्तः । एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसंबन्धाभिधायिविभक्तिनिवर्त-
नात्तत्कृतो विशेषो ऽव्यक्ताभिधानमुच्यते । एषोपीति । व्यभिचारादपि शब्दः सुबलोपाद्यपे-
क्षया समुच्चयार्थः । ऋद्धस्येति । राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्य-
त्वाद्विशेषणसंबन्धमनुभवति । वृत्तौ तूपसर्जनीभूतस्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्य-
त्वाद्विशेषणेन न सम्बध्यते । एषोपीति । अव्यापित्वात् । चयोग इति । वाक्ये पदार्थानां

अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थानामभिधानमाहोस्विद्वाचनिकम्। स्वाभाविकमित्याह। कुत एतत्। अर्थानादेशनात्। न ह्यर्था आदिश्यन्ते। कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयान्नार्था आदिश्यन्त इति। यदाह भगवान्। अनेकमन्यपदार्थे। चार्थे द्वन्द्वः। अपत्यं। रक्तं निर्वृत्त इति। नैतान्यर्थादेशनानि। स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते। तद्यथा। कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः। अभ्रे चन्द्रमसं पश्येति। स्वभावतस्तस्य तत्रस्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते। एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वः। अन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति। किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते। तत्र लघ्वर्थम्। लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते। अवश्यं ह्यनेनार्थानादिशता केन चिच्छब्देनार्थनिर्देशः कर्तव्यः स्यात्। तस्य च तावत्केन कृतः येनासौ क्रियते। अथ तस्य केन चित्कृतस्तस्य केन कृतस्तस्य केन कृत इत्यन-

---

भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनाय चशब्दः प्रयुज्यते। वृत्तौ तु समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्तनाद्द्योत्यार्थाभावाद्द्योतकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः। अथैतस्मिन्निति। अयं भावः। यदि वाचनिकमर्थाभिधानं तदा ऽसत्यप्येकार्थीभावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वेनैव चार्थस्योक्तत्वा च्चस्याप्रयोगो ऽन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य। स्वाभाविके तु चार्थे इत्यादिनिर्देशो ऽनर्थकः। अर्थानादेशनादिति। अचतुरविचतुरेत्यादाविति भावः। आदिशन्निति। प्रवृत्ताविरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबन्धानुपरमाद्दर्शयति। वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते। सुबन्तमनेकमन्यपदार्थे वर्तते तच्च बहुव्रीहिसंज्ञमित्येवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः। यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते यदन्यपदार्थेऽनेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञमिति तदा नार्थादेशनं नापि वाक्यभेदः। अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति। अभिनिविशश्चेत्यत्र परिक्रयण इत्यतो ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात् सप्तमी कृता। एतदेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं तद्विकल्पस्य। कूप इति। कूपो लक्षणत्वेनोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गग्रहणस्य। अभ्र इत्यत्राप्यभ्रं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते। किं पुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्भवतु वाक्यभेदेनार्थादेशनमिति भावः। लघ्वर्थमिति। लघुशब्दो लाघवे वर्तते। लाघवार्थमर्थानादिश्यन्ते। अन्यथा गौरवमनवस्था च प्राप्नोति॥ यथा हि। यदि चार्थे वर्तते अनेकं तच्च द्वन्द्वसंज्ञमिति वाक्यभेदेनार्थादेशनं क्रियते तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् कः पुनश्चार्थ इति त-

वस्था। असंभवः खल्वप्यर्थादेशनस्य। कोहि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम्। न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थौ निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति। भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः। तद्यथा। शुक्लः कृष्ण इति। विषम उपन्यासः। सामान्यशब्दा एतएवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तुखलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते अतो मन्यामहे-नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते। प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते। अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्थादेशनस्य। बहवो हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते। जर्भरीतुर्फरीतू। अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते। अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च।

आचार्येण वक्तव्यं स्यात् समाहार इतरेतरयोगश्च। ततः कः समाहारः क इतरेतरयोग इति प्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्थागौरवं चानुषज्यते। असंभव इति। असामर्थ्यात् दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थादेशनस्य गौरवानवस्थासंभवाः परस्परान्तर्भावेपि पृथगुपन्यस्ताः। कोहीति। अनेकार्थत्वादिति भावः। तत्र धातूनामनेकार्थत्वं कुर्दखुर्दगुर्दगुद क्रीडायामेवेति नियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते। प्रातिपदिकानामपि यथेच्छं विनियोगदर्शनादिना। शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः। प्रत्ययानां तु कृत्यल्युटो बहुलं शेषइति च लक्षणारम्भात्। निपातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात्। न चैतन्मन्तव्यमिति। कस्य चिदेवार्थो निर्दिश्यते अन्यस्य तु संबन्धात्। प्रतीतिर्भवतीति भावः। भवतीति। एकत्वादिषु गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते गुणैश्च गुणिन आक्षेपो भवति निराधारस्य गुणस्यासंभवात्। तद्यथा शुक्ल इति। गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः। तथा ऽपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सिध्यति। विषम इति। यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो न गुणिविशेषस्य एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रतीयेत। यदि लोकादर्थावधारणं नाश्रीयते नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृतिनिर्दिश्येतार्थः। तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्यात् भवति च तस्माद्वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः। येषामर्था न ज्ञायन्तइति। स्वर्गापूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थः। त्रैविद्यव्यवहारात् तेषामर्थो विज्ञायत एव। अक्षिनिकोचैरिति। यथ तै-

न खल्वपि निर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्याने किंचिदपि प्रयोजनमस्ति। यो ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति मधुरो गुडः कटुकं शृङ्गवेरमिति किं तेन कृतं स्यात्। वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात्। वावचनमनर्थकम्। किं कारणम्। स्वभावतसिद्धत्वात्*। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चेति। स्वभावतश्चैतद्भवति। वाक्यं च समासश्च। तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते। तस्मान्नार्थो वावचनेन। अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः। परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः। अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था भवति। किं चातः। यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्ते अपत्यमात्रस्य चेति। अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या। जहत्स्वार्था। युक्तं पुनर्जह-

---

व्यवहारवशादर्था गम्यन्ते तथा शब्दैरपीति भावः। नखल्वपीति। साध्वसाधुसंकरनिरासाय शास्त्रारम्भान्नास्ति लोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्याने प्रयोजनमिति भावः। वावचनानर्थक्यं चेति। इह व्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावे वाक्यं नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन। एकार्थानां विकल्पनात्। न च संज्ञाया इति। एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेष्यते न तु चित्रा गाव इत्येवम्। तथा राजपुरुष इतीष्यते न तु राज्ञः पुरुष इति। ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इष्यत इत्यर्थः। अथेति। कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं वृत्तेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः। नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यन्ते। परार्थाभिधानमिति। परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः। यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते। अथ तेषामिति। नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते। जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पुरुषमात्रस्येति। राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत् तदा पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्यावयावकशब्दयोरिव स्यादित्यदोषः। द्विवचनं प्राप्नोतीति। प्लक्षन्यग्रोधाविति यथा। जहत्स्वार्थेति।

स्वार्थो नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति। तद्यथा। तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति। एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यादुपगुरप्यपत्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात्। ननु चोक्तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। औपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमात्रस्येति। नैष दोषः। जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति। तद्यथा। तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति न तु हिक्कितहसितकण्डूयितानि। न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम। तस्मात्तन्न हास्यति। अथ वाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति। तद्यथा। घृतघटस्तैलघट इति। निषिक्ते घृते तैले चान्वयाद्विशेषणं भवति। अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति। विषम उपन्यासः। भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा। अङ्ग हि भवानग्नौ निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चेन प्रक्षालयतु न ग्रंस्यते स विशेषः। यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति। निष्कीर्णास्वपि सुमनःसु अन्वयाद्विशेषणं भवति। अयं मल्लिकापुटः अयं चम्पकपुट

नहि स्वार्थमजहतः स्वेनार्थेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानं घटते। युक्तं पुनरिति। उपात्तस्वार्थस्य त्यागाभावात्। अग्निनैवौष्ण्यं स्यात्। बाढं युक्तमिति। परार्थवृत्तित्वादेव। अत्रैव दृष्टान्तमाह। तक्षा राजकर्मणीति। यदा राज्ञा तक्षादूत्यादौ नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति। नात्यन्तायेति। त्यागमात्रमभिसंधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते न तु सर्वात्मना त्यागः। परोपकाराय तस्योपादानात्। सर्वथा च स्वार्थत्यागे परोपकारासंपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाभावात्तस्य स्यादित्यर्थः। न तु हितेक्कितेति। तेषां हि प्राणिधर्मत्वात्तत्यागे राजकर्मैव तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः। न चायमर्थ इति। वाक्येपि राजार्थस्य विशेषणत्वात् कस्तस्य वृत्तौ विशेष इति चेत्। वाक्ये स्वविशेषणासंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याविघातः। वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात् स्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः। अन्वयादिति। राजशब्दः स्वार्थनिमित्तं पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति न च तन्निमित्तं विशेषदर्शनं निवर्तते पुरुषे। यथाग्निसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्वटे ऽग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थः। विशेषणमिति। विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः। मल्लिकापुट इति। आमोदान्वयाद्विशेषावग-

इति। अथ वा समर्थाधिकारोयं वृत्तौ क्रियते। सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा। अपर आह। भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति। कः पुनर्भेदः संसर्गो वा। इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः। पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः। एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु न यातु चित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। अथ वा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः। युक्तं पुनरिदं यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुकोयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति। संचयायैव प्रवर्तते। ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति। प्रथमायाः। न प्रथमासमर्थो राजा। षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति। न षष्ठीसमर्थः पुरुषः। प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति।

त्तिरिति भावः। वृत्तौ क्रियत इति। यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तदात्मकत्वात् सामर्थ्यस्येत्यर्थः। तत्र भेदः संसर्गाविना भावित्वादनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यं संसर्गो वा भेदाविनाभाव्यनुमेयभेदः। उभौ वा यौगपद्येनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः। सर्वं स्वमिति। राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धिमात्रस्याक्षेपात् सर्वः स्वामीति। यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते। अन्यथा पुरुषइत्युक्तेऽस्तीति प्रतीतिः स्यान्न तु स्वामिमात्राक्षेपः। तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्त्यस्वार्थं जहाति। पुरुषस्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति। ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः। अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात्। एवं संसर्गेपि योज्यम्। उभयत इति। उभयस्मिन् परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। स्वमर्थमजहतस्तेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः। संचयायेति। एवं शब्दोपि क्वचिद्विषये एकार्थः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः। कस्या इति। एकया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः। प्रथमाया इति। प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्तव्येति भावः। न प्रथमासमर्थ इति। प्रथमाद्विवचनउत्पद्यमाने संबन्धासंप्रत्ययात् गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्हीति। संबन्धस्य प्रत्याय्यत्वात् तस्य चोभयाधिष्ठानत्वात्। न षष्ठीति। यदि षष्ठीद्विवचनं स्यात् तदाद्वयोरपि समकक्ष्यत्वेन संबन्धान्त-

ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजेति। अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्यैकार्थ्यान्नावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः। संघातस्यैवत्वमर्थस्तेनावयवसंघातःसुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके*। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेकइच्छन्ति। का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा। न ब्रूमः शब्दयोरिति। किं तर्हि। अर्थयोः। इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते। ममायमिति पुरुषोपि राजानमपेक्षते अहमस्येति। तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति। तथा। कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति। अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह कथम्। समोयमर्थशब्देन सह समासः। सम् चोपसर्गः।उपस-

---

रापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत। अभिहित इति। कश्चिदर्थोभिहितोपि नान्तर्भूतः। यथा राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धोभिहितो न क्वच चिदन्तर्भावं यातः। क्वचिदन्तर्भूतोपि नाभिहितः यथा राजसख इति तत्पुरुषे राजः सखास्येत्यर्थोन्तर्भवति न त्वभिधीयते। तथा क्वचिदर्थोभिहितोन्तर्भूतः। यथा पचतीति कर्ताभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति चयसुपात्तम्। तत्र संबन्धोभिहितोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभावात् प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति। सघातस्येति। इह राजपुरुषशब्दात् संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम्। तेन च संघातेनावयवार्थोपकृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोर्थः प्रतिपाद्य इति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः। परस्परेति। व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं न त्वेकार्थीभाव इत्याहुः। का पुनरिति। स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः। अर्थयोरिति। प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दाः संस्क्रियन्ते। ममायमिति। दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते। अहमस्येति। पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्तं स्वत्वोत्पादः। क्रिया कारकयोरिति। कारकशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते। क्रियाद्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबन्धः। तेनकर्मशक्ते र्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः। अथ वा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते। शक्तेश्च वाचिका द्वितीया सामर्थ्यात् क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम्। अथ यद्येवेति। यद्यस्मात् सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययः तदा युक्तायुक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः। सं चोपसर्ग इति। तेन त-

गाश्चपुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । न चेह कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्र कश्चित् प्रयोगार्हः शब्दः न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति । तद्यथा, धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते । त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते । उच्यते सङ्गतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं सबद्धार्थं समर्थमिति । तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते । सङ्गतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते एकीभूतमिति गम्यते । संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । संसृष्टोग्निरित्युच्यते । एकीभूत इति गम्यते । यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते । संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ इति । कः पुनरिह संबध्नात्यर्थः । व्यतिषङ्गः । संबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वा अयसा वा कीलेन वा व्यतिषक्तो भवति । नावश्यं बध्नातिर्व्यतिषङ्ग एव वर्तते । किं तर्हि हानावपि वर्तते । तद्यथा । संबद्धाविमौ दृश्यावित्युच्यते यावन्योन्यं न जहीतः । अथ वा भवति चैवंजातीयकेषु बध्नाति र्वर्तते । तद्यथा । अस्ति नो गर्गैः संबन्धः अस्ति नो वत्सैः संबन्ध इति । अथ तस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योसावेकार्थीभावकृ-

---

स्य द्रव्यवाचिना ऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशब्दोपादानाद्योग्या क्रियाक्षिप्यते इत्यर्थः । सङ्गतार्थं संसृष्टार्थमिति । तुल्यार्थधातुनिर्देश । संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति पर्यायनिर्देशः । व्यतिषङ्ग इति । रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो व्यतिषङ्गः । एवंजातीयकेष्विति । व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः । अस्ति न इति । सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संबन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः । अथ तस्मिन्निति । यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत् संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो वावचनं च कर्तव्यं समानार्थस्य वाक्यस्यानिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदा चिन्नित्यदर्शनाश्रयणेनानुगम्यते कदा चिदबुधबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन । कार्यपक्षे तु बहवो वार्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि । निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपो वीप्साजातिविशेषा-

तो विशेषः स वक्तव्यः । तत्र नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः * । तत्रैतद् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये सति नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । निघात । अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति । युष्मदस्मदादेशाः । ओदनं पच तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वान्नावादयःप्राप्नुवन्ति ।तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किमुच्यते नानाकारकादिति यदा तेनैवासज्य क्रियते नापि ब्रूमो ऽन्येनासज्य क्रियतइति । किं तर्हि । शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्तामाह । अयं दण्डः अस्तीति गम्यते। स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते । तद्यथा । कश्चित्कं चित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स तस्मायाचष्टे असौ वृक्षे इति । कतरस्मिन्यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोधिकरणं भूत्वा ऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते । प्रचये समासप्रतिषेधः * । प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुष-

---

भिधायित्वंच वचनप्रतिपाद्यं नित्यदर्शने त्वेकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किञ्चित् प्रतिपादनीयम् । एवं व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति । तत्र नानाकारकादिति । नानाशब्दः पृथग्भाववचनस्तेन भिन्नायाः क्रियायाः यत्कारकं तन्नानाकारकं यथायं दण्डो हरानेनेति दण्डोस्तिक्रियायाः कर्ता न तु हरतिक्रियायास्तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकं यथौदनं पच तव भविष्यतीत्यत्र पचेस्तवेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तं ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युषदादेशो न भवति । क्व चित्तु पचौदनं तव भविष्यतीति पाठः । ओदनस्य पचतिक्रियां प्रति कारकत्वं न तु भवतिक्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकस्य । अस्ति दण्डस्येति । अनेनेति पदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात् । अस्त्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः । तेनैवासज्येति । ततश्च दण्डस्यहरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः । अयं दण्डोस्तीति । यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव प्रतीयते । ततोस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः । क्व देवदत्त इति । यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैते प्रश्नोत्तरे । यस्तिष्ठतीति । यदान्ये निपातिता वृक्षा एकस्तूर्ध्वस्तदा विशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते । प्रचय इति । अनेकस्मिन् संबन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः । तत्र गो-

श्व राजगवाश्वपुरुषा इति । समर्थतराणां वा * । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् । एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा । समर्थतरोयं माणवको ऽध्ययनायेत्युच्यते । आशुतरग्रन्थ इति गम्यते । अपर आह । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् । समानविभक्तीन्येतानि । अन्यविभक्ती राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन् भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च । समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् * । समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन । अपर आह । समर्थतराणां वासमुदायसामर्थ्यात् * । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कुतएतत् । समुदायसामर्थ्यादेव । अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । नैव वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति । कथं तर्हि गोः राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरु-

---

राज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि । तत्र युगपद्द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः । पूर्वं वा तत्पुरुषः पश्चाद् द्वन्द्वः विप्रतिषेधाभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था भिन्नसमुदायविषयत्वात् संज्ञाद्वयस्य । तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति गोरतद्धितलुकीति टच् प्राप्नोति । अर्थश्च भिद्यते राजगवाश्वपुरुषा इत्युच्यमाने ऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत । समर्थतराणां वेति । शक्ततराणामित्यर्थः । एषां ह्याशुतरेति । प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किंचिद्बाह्यं वस्तु अपेक्षते षष्ठी तु बाह्यसंबन्ध्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गा । तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति । असिद्धं बहिरङ्ग इति द्वन्द्वे कर्त्तव्ये षष्ठीसमासस्यासिद्धत्वात् । आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तव्यो ग्रन्थः आशुतर उच्यते । एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च प्रत्यासन्नतरं कारणमित्यर्थः । समुदायसामर्थ्यादिति । समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः अपर आहेति । अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं समर्थतरत्वे हेतुः । समुदायसंबन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमानः । संबन्धो ऽस्तीति तदपेक्षः प्रकर्षप्रत्ययः । अस्मिन् पक्षइति । एकस्मिन् साध्येहेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति इह त्वन्यचान्यो हेतुः । एतच्चेति । सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद् राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्य वाशब्दः प्रतिपादकः । आख्यातमिति । नानाकारकाश्रिवातादिनिवृत्तये क्व चित् प्रवृत्तये च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्म-

षाभ्यां सह समासो भवति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् *। आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। साव्ययम् उच्चैः पठति नीचैः पठतीति। सकारकम्। ओदनं पचति। सकारकविशेषणम्। ओदनं मृदु विशदं पचति। सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम्। सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति। अपर आह। आख्यातं सविशेषणमित्येव। सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि। एकतिङ्*। एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। ब्रूहि ब्रूहि देवदत्त। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः समानवाक्यइति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। किं प्रयोजनम्। नानावाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति। अथ दण्डो हरानेन ओदनं पच तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति। योगे प्रतिषेधश्चादिभिः *। चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वम्। किमर्थमिदमुच्यते। यथान्यासएव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते। इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च। तद् द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेतद्विकल्पत इति। तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति। साचावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या। समानवाक्याधिकार-

---

स्मदादेशा वक्ष्यन्ते। तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते। अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं समुदितानि चाश्रीयन्ते यथा हपलैर्नप्रवेष्टव्यम्। अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति। आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते। लक्षणविधानसामर्थ्यात्। तथा च तिङ्ङतिङ इत्यत्र वक्ष्यते तिङ्प्रतिषेधानर्थक्यञ्च समानवाक्याधिकारादिति भवतिपचतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात् समानवाक्यत्वाभावान्निघाताप्रसङ्गात्। उच्चैरिति। यद्यप्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम्। तथा च वक्ष्यते। आख्यातं सविशेषणमित्येवेति। सक्रियाविशेषणं चेति। प्रत्यासत्त्या कारकस्यैवयद्विशेषणं तद् गृह्यते न तु क्रियाया इति भावः। आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यतइत्यतिङन्तेष्वपि देवदत्तेन शतियव्यमित्यादिषु वाक्यं सिध्यति। एकतिङिति। एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची। बहुव्रीहिश्चायम्। ब्रूहिब्रूहीति। ब्रूहि हिब्रू

श्च वक्तव्यः। समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तायुक्तेषूपसंख्यानंसमर्थत्वात् * । समर्थनिघाते हि सति समानाधिकरणयुक्तायुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् । समानाधिकरणे । पटवे ते दास्यामि मृदवे ते दास्यामि । समानाधिकरणे । युक्तायुक्ते । नद्यास्तिष्ठति कूलेवृक्षस्य लम्बते शाखायां शालीनां ते ओदनं ददामि शालीनां मे ओदनं ददासि। युक्तायुक्ते। किं पुनः कारणं न सिध्यति। असमर्थत्वात्। राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्ठीभावात् *। राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् । द्विषष्ठीभावात् । द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ राज्ञः गोः क्षीरमिति । किमुच्यते द्विसमासप्रसङ्ग इति । यदा सुप्सुपेति वर्तते न तदा द्विसमासप्रसङ्ग इति । नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । कथं तर्हि । द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा एतद्वाक्यं भवति गोः क्षीरं गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवति । सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्* सिद्धमेत् । कथम् । राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भव-

---

देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यति । समर्थनिघाते हीति । निघात उपलक्षणं तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते । पटवे ते इति । अत्र समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति वाचनिकमसामर्थ्यमिति । असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात् । युक्तायुक्तेपि साक्षात् सामर्थ्याभावात् कार्यं न स्यात् । नद्या इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम् । राजगवीक्षीर इति । राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति । किमुच्यत इति । द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । सुप्सुपेति । संख्याया विवक्षितत्वात् समुदायस्य चासुबन्तत्वान्नास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति । नैवमिति । द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासं पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः । अमुमेवार्थं शब्दान्तरे णाव्यक्तीकरोति । द्विप्रकारस्येति । एकस्मिन्नेवार्थे कदा चिद्राजगवीक्षीरं कदा चिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः । भवितव्यं चेति । अर्थान्तर इत्यर्थः । तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते । गौस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते । राजविशिष्टा या इति । तत-

ति न केवलायाः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गं-स्यते। यथैवायं गवि यतते न च क्षीरमात्रेण संतोषं करोति। एवं राजन्यपि यतते राज्ञो या गौस्तस्या यत् क्षीरमिति। नैव वा पुन-रत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भव-तीति। कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणायाः राज्ञा सह समासो भ-वति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्या-पि समासः। अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते। पद-विधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रआनन्तर्यविज्ञानात् *। पदवि-धौ समर्थाधिकारः क्रियते। वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति। तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन तिष्ठतु कुमारी-च्छत्रं हर देवदत्तेति। समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्या-न्निर्देशानर्थक्यम् *। समर्थाधिकारोयं विधेयेन समानाधिकरणः। किं च विधेयम्। समासः। यावद् ब्रूयात्समर्थः समास इति ता-वद् ब्रूयात्समर्थः पदविधिरिति। न च राजपुरुष इत्येतस्यामव-स्थायां समर्थाधिकारेण किं चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा। समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्याद् निर्देशोनर्थकः।

स्य गोः पूर्वं राज्ञा संबन्धः पश्चात् क्षीरेणेत्यर्थः। नैव वेति।। सत्यपि गोरुभाभ्यां संब-न्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद् गोः क्षीरेण समासो न भवति राज्ञा तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यादेतदुक्तं भवति। महत्कष्टं श्रित इत्यत्रैवास्यार्थस्य विचारि-तत्वान्न पुनश्चोदनीयं राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग इति। समर्थाधिकार इति। पारा-र्थ्यसामान्यात्परिभाषाधिकारशब्देनोक्ता। विनियोगो ह्यधिकारः। स च परिभाषाया-मप्यस्ति तथा च कुप्वोः ≍क ≍पौ चेत्यत्र वक्ष्यते अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति। अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः। समर्थो विधिरित्येव वक्तव्यम्। आनन्तर्यमात्र इति। विनापि साम-र्थ्येनेत्यर्थः। तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति। दीर्घादिति नित्यस्तुग् भवति। यस्तु पदा न्ता-द्वेति विकल्पितः स पदविधित्वादसामर्थ्ये न भवतीत्याहुः। अन्ये तु पदान्ताद्वेत्येव दीर्घेण पदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वेन्तग्रहणात्पदात्तुको विप्रकर्षो विज्ञायते। पदान्तस्य दी-र्घस्य तुग् भवति न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति पदविधित्वाभावादसत्यपि सामर्थ्ये वा तुग् भवतीत्याहुः। समर्थाधिकारस्येति। विधिशब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः तस्य पदसं-

सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति वक्तव्यम्। एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोति। एकशेषनिर्देशाद्वा *। अथ वा एकशेषनिर्देशोयम्। समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च समर्थानामिति। एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति। षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते। नैष दोषः। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति। एवमपि विभक्तीनां न प्राप्नोति। समर्थात्समर्थे पदात्पद इति। एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्देन सर्वविभक्त्यान्तः समासः। समर्थस्य विधिः समर्थविधिः समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः समर्थानां विधिः समर्थविधिः समर्थाद्विधिः समर्थविधिः समर्थे विधिः समर्थविधिः। पदस्य विधिः पदविधिः पदयोर्विधिः पदविधिः पदानां विधिः पदविधिः पदाद्विधिः पदविधिः पदे विधिः पदविधिः। समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः। पदविधिश्चपदविधिश्च पदविधिश्चपदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः। समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः। पूर्वः समासउत्तरपदलोपी याद्दच्छिकी च विभ-

---

क्ती समासादिरर्थो वाच्यः। तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तं तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किं चित् कृत्यमित्यर्थः। तथा हि। समर्थानां यः समासः स समर्थ एव। योप्यसमर्थानां भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोपि नियमाभावान्निवृत्त एव। तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किं चित्क्रियते। निष्पन्नत्वाल्लक्षणान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च। अकिंचित् कुर्वाणमित्यादयोप्यसमर्थानञ्समासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमप्येतन्न भवति। सिद्धं त्विति। वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः। समर्थपदसंबन्धित्वात् पदविधिरुपचारात्समर्थशब्देनोच्यते। इतरस्तु पाठोयमिति मत्वाह। एवमपीति। यथा पशुना यजेतेति गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षितत्वात्। प्रत्येकमिति। आश्रितसंख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात्। एवमपीति। सर्वमेतद्वाचनिकमितिमत्वा पुनः पर्यनुयुङ्क्ते। समर्थादिति। तिङ्ङतिङ इत्यादौ। समर्थ इति। यथाकृत्सने च सुप्यगोत्रादाविति। पूर्वः समास उत्तरपदलोपीति। गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याप्रयोग इत्यर्थः। समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेव समर्थशब्देनोच्यतइत्यर्थः। संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्य-

क्तिः। समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात्। समानाधिकरणे षू-
पसंख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुषो वीरपुरुषः। किं पुनः कारणं न
सिध्यति। असमर्थत्वात्। कथमसामर्थ्यम्। द्रव्यं पदार्थ इति
चेत् *। यदि द्रव्यं पदार्थो न भवति तदा सामर्थ्यम्। भेदाभा-
वात्। अथ हि गुणः पदर्थो भवति तदा सामर्थ्यम्। अन्यो हि वी-
रत्वं गुणः अन्यो हि पुरुषत्वम्। नान्यत्वमस्तीति इयता सामर्थ्यं
भवति। अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्वाश्वेभ्यश्च न च तस्यैतावता सा-
मर्थ्यं भवति। को वा विशेषः। यद् गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्यात् द्र-
व्ये च न स्याद्। एष विशेषः। एकं तयोरधिकरणम्। अन्यश्च
वीरत्वं गुणः अन्यः पुरुषत्वम्। द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदा-
त्सामर्थ्यं भविष्यति। अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उ-
पकारः प्रतिज्ञातुम्। ननु चाभ्यन्तरोसौ भवति। यद्यप्यभ्यन्तरः न
तु गम्यते। नहिगुडइत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते। शृङ्गवेरमिति वा कटुक-
त्वम्। गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः

च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रेणैवसि-
ध्यति। याद्दच्छिकी च विभक्तिरिति। भेदाभेदविवक्षासंभवे सति यदृच्छया अभे-
दविवक्षामाश्रित्य प्रथमया निर्देशः कृत इत्यर्थः। समानाधिकरणेष्विति। के चिदाचा-
र्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः के चिदाकृतिम्। गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते। यथा यस्य
गुणस्य भावादिति। संसर्गिभेदकं यद्यत् सव्यापारं प्रतीयते। गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य
शास्त्रउदाहृतमिति। गुणलक्षणयोगात्तत्र द्रव्ये पदार्थे वीरः पुरुष इत्येताभ्यां द्रव्य-
मेकमभिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च। तत्र भेदाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहासंभ-
वात्। असति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनम्। अथ हि गुण इति। वीरत्वं पु-
रुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयतइति भेदपूर्वकः संसर्गो ऽस्तीति भावः। नान्यत्व
मिति। उपकारविवक्षायां सामर्थ्यं नान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः। एकं तयोरिति। ततस्तद्द्वा
रेणास्ति विशेषणविशेष्यभावः। द्रव्यपदार्थिकस्यापीति। एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंस-
र्गाद् भेदकार्यं लभते। अशक्य इति। भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनावाच्यत्वा-
दित्यर्थः। ननु चेति। द्रव्यस्य गुणेन नित्यसंबन्धादित्यर्थः। यद्यपीति। अनभिधीयमा-
नोऽपि संनिधिनैव परिच्छेदहेतुत्वादभ्यन्तरः। न तु गम्यतइति। शब्देन नोच्यतइत्यर्थः
गुणपदार्थिकेनापीति। यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयतइत्यर्थः। अथ वाच्यस्याप्युप-

प्रतिज्ञातुम्। अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते। द्रव्यपदार्थिकोपि कस्मान्न प्रतिजानीते। एवमनयोः सामर्थ्यं स्याद्वा न वा। क्व चताव- दिदं स्यात्। समानाधिकरणेनेति। यत्र सर्वं समानमिन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति। नैवंजातीयकानां समासेन भवितव्यं प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्। अर्थगत्य- र्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रै- केनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य शब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। न तर्हीदानीमिदं भवति भृत्यभरणीय इति। नैतौ समानार्थौ। एकोत्र शक्यार्थे कृत्यः अपरोर्हे। शक्यो भर्तुं भृत्यः। अर्हति भृतिं भरणीयः भृत्यो भरणीयो भृत्यभरणीय इति। यदि तर्हि यत्र किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः तत्र भवितव्यम्। इहापि तर्हि प्राप्नोति। दर्शनी- याया माता दर्शनीया मातेति। अत्रापि किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः। किंपुनस्तत्। सद्भावान्यभावौ। न क्वचित्सद्भावान्यभावौ न स्तः। उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञा- स्यते। यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम्। क्व च साधीयः सामा- नाधिकरण्यम्। यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभावौ द्रव्यं च। अथवा

कारकत्वमाश्रीयते तदा पक्षद्वयेपि साम्यम्। क्व च तावदिति। यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयेत इत्यर्थः। यत्र सर्वमिति। समानमेकमधिकरणमभिधेयं यस्य तेन पर्यायेणे- त्यर्थ इति मन्यते। ततश्च यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमप्येकं वाच्यञ्च तत्रैव स्यादित्यर्थः। कथं- पुनरत्र विशेषणविशेष्यभावः। उच्यते। कञ्चित् प्रति कया चित् संज्ञया सोर्थः प्रसिद्धो- ऽन्यया त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वमितरस्य तु विशेष्यत्वम्। नैवंजातीयकाना- मिति। युगपत् प्रयोगाभावात् सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः। भृत्यभरणीय इति। अस्ति वा- यं शिष्टप्रयोग इति भावः। नैताविति। उपाधिभेदाद्भिन्नार्थावित्यर्थः। दर्शनीया माते- ति। यदि सति भेदे किंचित् समानमाश्रित्य समासः क्रियते तदा यथा वीरपुरुष इ- त्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमाश्रित्य समासः क्रियते तथात्रापि सत्ता समानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः। ननु परत्वादपवादत्वाद्वात्र षष्ठीसमासो भविष्यति। नैतदस्ति। समानाधिकरणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। विधेः कोवकाश इति चेद् इष्टा त्विह व्यवस्था न स्यात्। समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणश्च पुंवद्भावः प्रसज्येत। सद्भावान्यभावाविति।

समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न भवति च। न चैतत्समानं क्व चिदपि न भवति। अथ वा यावद् ब्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति। द्रव्यं हि लोकेऽधिकरणमित्युपचर्यते। तद्यथा। एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्। एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम्। तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची अद्रव्यवाचीति गम्यते। एवमपीदमवश्यं वक्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। किं प्रयोजनम्। सर्पिःकालकं यजुःपीतकमिति एवमर्थम्। यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति उच्यते सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियत इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति। अधात्वभिहितमित्येवं तत्। एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति। किं कारणम्। असमर्थत्वात्। न वा वचनप्रामाण्यात्*। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। वचनप्रामाण्यात्। वचनप्रामाण्याद्त्र समासो भविष्यति। किं वचनप्रामाण्यम्। समानमध्यममध्यमवीराश्चेति। लुप्ताख्यातेषु च*। लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। लुप्ताख्यातेषु च किम्। वचनप्रामाण्यादित्येव। किं वचनप्रामाण्यम्। कुगतिप्रा-

---

सत्तान्यत्वे इत्यर्थः। न चैतदिति। सत्तायाः सर्वत्र भावाद् व्यभिचाराभावान्नासौ समानत्वेनाश्रीयते। पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयेणोक्तः। उत्तरस्तु सर्वसाधारणात् सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः। अथ वेति। अधिकरणशब्दोभिधेयवाचीति पर्यनुयोगो द्रव्यवाचीति समाधानम्। दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः। अभिधेयस्य तु सत्तया समानत्वात् समानत्वं स्यात्। व्युदितमिति। विवादः कृत इत्यर्थः। सर्पिःकालकमिति। इसुसोः सामर्थ्य इति षत्वनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति वीरपुरुष इति समानाधिकरणसमासोपि न स्यादित्यर्थः। अधात्वभिहितमिति। धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः। तेनाभिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः। न वेति। वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यतइत्यर्थः। वीरः पचन्नित्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाभावं मन्यते। लुप्ताख्यातेषु चेति। वचनप्रामाण्यादित्यस्योपजीवनार्थमिदं वार्तिकम् भाष्यकारस्तु प्रपञ्चार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे। आख्यातशब्देन क्रियापदं क्रान्ताद्यपि कथ्यते। निष्कौशाम्बिरिति। वैपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते। क्रियाविष-

दय इति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सुराजा अतिराजेति । न ब्रूमो वृत्तिः सूत्रवचनप्रामाण्यादिति । किं तर्हि । वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति । सिद्धं तु क्वाङ्खतिदुर्गतिवचनात् । प्रादयः क्तार्थ इति । तदर्थगतेर्वा * । तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसेः-च्यते । अथ वा सोऽर्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । योऽर्थः कौशाम्ब्या समर्थः स निसोच्यते । अथ यत्र बहूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेनेकग्रहणम् * । समासो द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेनेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे द्वन्द्वोनेकमिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति । नैषदोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति । द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न । बहुषुद्वित्वाभावात् * । द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत् । तन्न । किं कारणम् । बहुषु द्वित्वाभावात् । न बहुषु द्वित्वमस्ति । नावश्य

यत्वादुपसर्गाणांद्रव्येण संबन्धाभावात् । किं तर्हीति । वार्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात् प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः । तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्य योऽर्थः संप्रतीयते निःशब्देन क्रियाविषयेण तस्यार्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः । सोऽर्थ इति । निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्तलक्षणोऽर्थ इति दर्शयति । अथ यत्र इति । यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे उपात्ते यथा द्वितीयाश्रितेति तत्र नास्ति बहूनां प्रसङ्गः । यत्र तु विशेषो नोपात्तः अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वन्द्व इति तत्र संदेहः । यदि सुप्सुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात् संख्यायाः द्वयोर्द्वयोः समासेन भवितव्यम् । अथ निवृत्तं यावतामन्यपदार्थे चार्थे च वृत्तिस्तावतां भवितव्यम् । नन्वनेकग्रहणाद् बहूनामपि भाव्यम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्याच्चित्रगुरित्यादौ कस्तार्थम् । यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा सिध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते तेन बहूनां समासः सिध्यति । बहुषु त्वाभावादिति । ननु बहुषु द्वौ विद्येते । तद्यथा एषां ब्राह्मणानां द्वावानयेति । तत्र बहुषूपक्रान्तेषु प्लक्षन्यग्रोधयोरेकाद्वन्द्वसंज्ञा । खदिरपलाशयोर्द्वितीया । पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति । नैष दोषः । यद्यपि बहुषु द्वौ स्तस्तथापि चतुर्षु सहविव-

मेवं विग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति । किं तर्हि । एवं विग्रहः करिष्यते प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति । न चैतदेवं भवितव्यम् । भवितव्यं च । यदेवं विग्रहः क्रियते । होता च पोता च होतापोतारौ नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिध्यन्ति । समासान्तप्रतिषेधश्च* । समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्त्वक् स्रुग् दृषदमिति वाक्त्वचस्रुग्दृषदमिति प्राप्नोति । नैष दोषः । अत्रापि परेण सह समासो भविष्यति । स्रुक्च दृषच्च स्रुग्दृषदं त्वक् च स्रुग्दृषदं च त्वक्स्रुग्दृषदम् । वाक् च त्वक्स्रुग्दृषदं च वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति । होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सिध्यन्ति । इह च सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण । अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः* । यद्यविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः । तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः* । तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति । स्वर । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । स्वर ।

च्चितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोर्था इति द्वयोश्चार्थे वृत्त्यसंभवात् । समासभाक्त्वं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते । एवं विग्रह इति । द्वयोर्द्वयोः सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा बहूनां समासस्तदा सर्वान्त्यउत्तरपदे परत एकस्यैवानङ् भविष्यति द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एकं वर्जयित्वा सर्वेषामानङा भाव्यम् । अत्र च भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृशब्दस्य दीर्घः । अन्यथा नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न स्यात् । समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानङादेशवत् समासान्ते न भाव्यं तथापि बहूनां समासाभावादेकसमासान्तता न कदाचित् प्राप्नोति इति चोद्यते । सुसूक्ष्मजटकेशेनेति । सष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्येति विग्रहः । यद्यनेकग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं वोपसर्जनसंज्ञार्थं विज्ञायते सुप्सुपेति चानुवर्तते तद्वाच बहूनां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । पूर्वशालाप्रिय इति । यदा बहूनां बहुव्रीहिसंज्ञा त-

समासान्त। पञ्चगवप्रियः पञ्चनावप्रियः। समासान्त। पुंवद्भाव। खादिरेतरशस्यम्। न वा वयवतत्पुरुषत्वात्*। नवा एष दोषः । किं कारणम् । अवयवतत्पुरुषत्वात् । अवयवोऽत्र तत्पुरुषसंज्ञः तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः । स्वरः कथम् । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् * । अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वं चान्तोदात्तत्वं परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रतिषेधं ब्रूमः । किं तर्ह्यन्तरङ्गविप्रतिषेधम् । निमित्तिस्वरबली-

---

दा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः स्याद् यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति पक्षः तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासान्तोदात्ते च पूर्वशाला प्रियास्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शालाशब्दाकार उदात्तः । सिध्यति । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषेणाच भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः । एवं तर्हि परस्तादयं परिहारो वक्ष्यतइति न तावदयाश्रितः । पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति । यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं तत् प्रियमस्येति रूपं सिध्यति । खादिरेतरशस्यमिति । खादिरी इतरा शस्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीयमानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शस्यादितरशस्येति समासे कृते खादिरी इतरशस्यास्येति बहुव्रीहौ सिध्यति पुंवद्भावः । न वेति । क्व चित् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौकृते द्वयोः पदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषो भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेपि नास्ति विरोधः । खादिरेतरशस्यमित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरो इतरशस्यास्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः । विकारे च प्रत्ययविधानाद् वृद्धिनिमित्तस्येति प्रतिषेधो नास्ति । स्वरः कथमिति। पूर्वशालाप्रिय इत्यादावपवादत्वाद् बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति । विप्रतिषेधादिति । विरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनाभिधीयते । हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं निमित्तस्वरबलीयस्त्वञ्च । इतरस्तु विप्रतिषेधमूलं परत्वमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह । नैष युक्त इति । अन्तरङ्गेति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद् द्वयोः स्वरयोरसंभवात् कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाभावादवयवाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुराश्रीयत इत्यर्थः । अन्तरङ्गोपि सतिशिष्टेन बहिरङ्गेणापि स्वरेण बाध्यतइत्यनैकान्तिकमन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वा-

यस्त्वाद्य * । अथ वा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती । बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती । तत्तर्हि वक्तव्यं निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति । न वक्तव्यम् । एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य * । यदयं युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति । कः पुनरर्हति युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठितुम् । एवं किल नाम पठ्यते एकः शितिः एकशितिः एकशितिः पादो यस्येति । तच्च न । एवं विग्रहः करिष्यते एकः शितिरेषु त इमे एकशितयः एकशितयः पादा यस्येति एकशितिपादिति । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्येति । एवमपि नार्थः पाठेन । इगन्त द्विगावित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समंतशितिरन्ध्रेणेति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन । नैष दोषः । नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि । यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति । बहुलवचनान्न भविष्यति । अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । अधिकषष्टिवर्ष इति । तत्र को दोषः । तस्या-

---

दिति । सति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वम् । एकशितिपादिति । युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः एकशब्दस्य कन्नन्तत्वात्स्वाङ्गशिटामिति वाद्युदात्तः । तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्चतत्पुरुषेबहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्धमाद्युदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते । कः पुनरिति । सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः । निमित्तस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं न तु ज्ञापकसिद्धम् । नेदमिति । यद्यपूर्ववचनं क्रियेत बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवतीति ततोत्र स्याद्दोषः । दिक्संख्ययोस्तूत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयतइति दोषाभावः । बहुलवचनादिति । समुदायस्य वृत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणेन विना बहुलवचनान्न प्रवर्तते । अधिकषष्टिवर्ष इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं

न्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन। नैष दोषः। इगन्ते द्विगाविंत्येष स्वरो बाधको भविष्यति। यस्तर्हि नेगन्तः अधिकशतवर्ष इति। इह चाप्यधिकषष्टिवर्ष इति। समासान्तः प्राप्नोति। डचः प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमिति। नैष दोषः। अव्ययादेरित्येवं तत्। किं पुनः कारणमव्ययादेरित्येवं तत्। इह मा भूद् गोत्रिंशद् गोचत्वारिंशदिति। बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति। न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः। कथमेवं विग्रहः करिष्यते अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति। यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण प्राप्नोति। कथं च स योगः प्रत्याख्यायते। अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयार्थाभिधायित्वादिति। प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्यासंख्येये वर्तयिष्यामः। तत्रैवं विग्रहः करिष्यते। अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति। सर्वथा वयमधिकषष्टवर्षान्न मुच्यामहे। कथम्। यावता स योगः प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्ति। अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति। यत्तु तदुक्तमधिकषष्टिवर्षो न सिध्यतीति स सिद्धो भवति। कथम्। यावता स च योगः प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्ति अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति। अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति।

चालुकीत्यधिकशब्दस्य संख्यासंज्ञात्वात्तद्धितार्थोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। अधिकशब्दः कन्नन्तत्वादाद्युदात्तः। बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति। अधिकषष्टिवर्षेऽपि दोष इति भावः। त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद् बाधित्वा संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः प्राप्नोति। ततश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति डच्प्रसङ्गः। न संख्यामिति। अधिकषष्टिवर्ष इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्यविकन्याय आश्रीयते। तेनाधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति। पूर्वेणेति। अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामिति वर्षेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहिः प्राप्नोति। संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्रीहेस्तन्निबन्धनो डजपीति दोषः। बहुव्रीहिगर्भश्च पुनर्वयस्यन्यभिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति। प्रत्याख्यात इति। अव्यविकन्यायेन चाधिका षष्टिवर्षाणामस्येति वाक्यमेव भविष्यति। अव्यविकन्यायममत्वाह। सर्वथेति। अव्यविकन्यायाश्रयेणाह। यत्तु तदुक्तमिति। वृत्तिविषये दशादीनामपि द्व्येकयोरिति निर्देशात् संख्यानमात्रवृत्तित्वात् संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात् स योगः प्रत्याख्यायते। अधिकशतवर्षस्त्विति

कर्तव्योच यत्नः ॥ इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे॥ २॥ सुबिति किमर्थम्। करोष्यटन्। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। इदं तर्हि पीडे पीड्यमानेति। इदं चाप्युदाहरणं करोष्यटन्। ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति। कथमसामर्थ्यं, समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। नैष दोषः। अधात्वभिहितमित्येवं तत्। आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् *। आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं च पराङ्गवद्भवतीति

अधिकं मतं वर्षाणस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति आद्युदात्तत्वं चेष्यते। कर्तव्योचयत्न इति। युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्द आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्यः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे। सुबिति किमर्थमिति। आमन्त्रितस्य पदत्वात्तस्मिन् परतो विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थानात्तिङन्तस्य न भविष्यति। तथा हि। व्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्तवमसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य वाचनिकमतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति तेनैव तिङन्तस्य सिद्धो निरासः। क्रियमाणे च सुब्ग्रहणे तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्नित्यादौ सुबन्तसमुदायस्याप्राप्तिरित्यव्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः। करोष्यटन्निति। अधात्वभिहितमिति सापवादत्वान्नास्ति वाचनिकमसामर्थ्यम्। पीड्ये पीड्यमानेति। हे पीड्यमान त्वदीयया पीडयाऽहं पीड्य इत्यस्ति सामर्थ्यम्। अथ वा संबोधनपदं क्रियाया एव विशेषकमित्यस्ति सामर्थ्यम्। तथा च। व्रजानि देवदत्तेति निघातो भवति। पीड्य इति तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं यक उदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः। पीड्यमानेत्यस्य पदादुत्तरस्य निघातः। अधात्वभिहितमिति। सर्वं नामधातुजमिति दर्शनेन सर्पिःकालकमिति यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं स्फुटा च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते। यद्यप्युक्तं वचनान्तरेणातिव्याप्तिं वार्यतइत्तिति। तदपि न युक्तम्। नहि सूत्रकारो वार्तिककारस्य वचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यते। आमन्त्रितस्येति। आमन्त्रिते यो विधीयते स

वक्तव्यम्। षष्ठ्यन्तं तावत्। मद्राणां राजन् मगधानां राजन्। आमन्त्रि-
तकारकम्। कुण्डेनाटन् नास्त्यत्र विशेषः। सति च पराङ्गवद्भावे ऽसति
वा। इदं तर्हि परशुना वृश्चन्। तन्निमित्तग्रहणं वा॥* अथ वा त-
न्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति व-
क्तव्यम्। मद्राणां राजन्। तत्रावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम्। अवचने हि
सुबन्तमात्रप्रसङ्गः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रप्रसङ्गः*। अनुच्य-
माने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्रसज्येत। अस्यापि प्र-
सज्येत। क्षत्रेणाग्ने स्वायुः। संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व।
किं पुनरत्र ज्यायः। तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः। इदमपि सिद्धं
भवति। गोषु स्वामिन् पशुषु स्वामिन्। एतद्धि नैव षष्ठ्यन्तं नाप्या-
मन्त्रितकारकम्। सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्या-
नमननन्तरत्वात् *। सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योप-
संख्यानं कर्तव्यम्। तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् तीक्ष्णेन परशुना वृश्च-
न्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अननन्तरत्वात्। ननु च परस्य

आमन्त्रितसंबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः। आमन्त्रितकारकमिति। आमन्त्रिते
या धातुवाच्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः। नास्त्यत्रेति। कुण्डशब्दो नब्विषयस्या-
निसन्तस्येत्याद्युदात्तः। आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघातः। सत्यपि पराङ्गवद्भावे सुब-
न्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्चेति भेदाभावः। परशुनेति। परशुशब्द आङ्-
परयोः खनिशॄभ्यां डिच्चेति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। तन्निमित्तग्रहणं वेति। वाशब्दो
विकल्पे। तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वाचिपराङ्गवद्भवतीत्यर्थः। मद्राणां राज-
न्निति। मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यस्ति तन्निमित्तत्वम्। भृत्यदेशनिमित्ता हि राज-
ता। क्षत्रेणाग्न इति। क्षत्रमित्रयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वादामन्त्रितं प्रति
निमित्तत्वाभावः। क्रियाद्वारकं तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति स्यात्पराङ्ग-
वद्भावः। इह वचनेनातिप्रसङ्गे निरस्ते पूर्वसूत्र एकार्थीभाव एव सामर्थ्यमाश्रितम्।
अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत। किं पुनरत्रेति गुरुलाघवमनादृत्य प्रयोजना-
पेक्षः प्रश्नः। गोषु स्वामिन्निति। स्वामीश्वरेति शेषषष्ठीविषये सप्तमीविधानान्नास्ति कार-
कत्वम्। निमित्तत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेनास्ति। सुबन्तस्येति। क्रियमाणेऽपि सुब्ग्रहणे सु-
बन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात्पूर्वस्य च परेण व्यवधानान्न प्राप्नोति। किं पुनरिति। व्यव-
हितस्यापि परत्वसंभवात् परस्य पराङ्गवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीति
प्रश्नः। अननन्तरत्वादिति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रह-

पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति। स्वरेवधारणाच्च *। स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति। स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये। परमपिच्छन्दसि *। परमपि स्वच्छन्दसिपूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु। प्रति त्वा दुहितर्दिवः। वृणीष्व दुहितर्दिवः। अव्ययप्रतिषेधश्च*। अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। उच्चैरधीयान। नीचैरधीयान। अनव्ययीभावस्य*। अव्ययीभावस्य नेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान। अथ किमर्थं स्वरेवधारणं क्रियते। स्वरेवधारणं सुबलोपार्थम्*। स्वरेवधारणं क्रियते सुपो लोपो मा भूदिति। परशुना वृश्चन्। न वा सुबन्तैकान्तत्वात्*। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। सुबन्तैकान्तत्वात्। सुबन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति। प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे*। प्रातिपदिके-

---

षस्यानन्तर्यार्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः। स्वरेवधारणाच्चेति। प्रसिद्धे हि लौकिकआनन्तर्ये स्वरेविधीयमाने पराङ्गवद्भावो विधीयते न तु पराङ्गवद्भाव एव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवानन्तर्यं संपाद्यते। स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराभावाच्च। यथोक्तं हरिणा ग्रहणाद्ग्रहणे ग्रहणाभाव इत्यादि। असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यतइति परस्य आनन्तर्यव्यपदेशे कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यते। न च स्वरार्थमानन्तर्यं स्वरशब्देनेहोच्यते। मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणायोगात्। न च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते। गोतो णिद् रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यादावप्युपस्थानदर्शनात्। पितर्मरुतामिति। पितरित्यामन्त्रितंनिघातेनानुदात्तंतस्मात्परं मरुतामित्येतत्तदप्यनुदात्तमेव भवति। उच्चैरिति। उच्चैर्नीचैः स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ। अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः। अनव्ययीभावस्येति। प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति। एतच्च लुङ्सुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण। अन्यथा कार्यान्तरेऽव्ययत्वाभावादवक्तव्यमेतत्स्यात्। परशुना वृश्चन्निति प्रातिपदिकम्। न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। तत्रासति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशाद् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् प्रसज्येत। स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः। सुबन्तैकान्त इति। पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भावउच्यते। पराङ्गवदित्यत्र आमन्त्रितसंनिधानात्परशब्देन गृह्यते। तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्यएव पराङ्गवद्भावोन्तरङ्गत्वान्न तु प्रातिपदिककार्यइत्यर्थः। प्रातिपदिकैकान्त इति अस्याभिप्रायः। आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्पराङ्गवद्भवति परं चात्र

कान्तत्वं भवति सुब्लोपे च कृते । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तैकान्तता स्यात् । तस्मात्स्वरविधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थं प्रातिपदिकस्था-याः सुपो लुगुच्यते । तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः । इदं तर्हि प्रयोजनं षत्वणत्वे मा भूतामिति । कूपे सिञ्चन् चर्म नमन्निति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चन्निति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति । चर्मनमन्निति पूर्वपदात्संज्ञायामग इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति । ननु च समासएवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । नेत्या-ह । अविशेषेणैव तद्भवति पूर्वं पदं पूर्वपदम् । उत्तरं पदमुत्तरपदम् ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं समासंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्* । प्राग्वचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्ति-

---

सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात्सुब्लोपः प्राप्नोत्येव । प्रत्ययलक्षणेनेति । प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितव्यपदेशस्य तेन च सुबेकान्तत्वमित्यर्थः । विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यतइति सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः । प्रातिपदिकस्थाया इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् सुप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् । कूपे सिञ्चन्निति । पराङ्गवद्भावे सत्यैकपद्यात्सकारस्य परादित्वाभावात् षत्वप्रसङ्गः । चर्म नमन्निति । सति पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाण्णत्वं स्यात् । स्वाश्रयमिति । विशेषाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते । यच्चेहामन्त्रितस्य कार्यं शब्देन चोच्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तत्सहितं भवतु सकारस्य यत् स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते । न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव । यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र शप् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति । पराङ्गवद्भावात् सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमादत्रासंज्ञायां णत्वं न भविष्यतीत्यर्थः । ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयवएव रूढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति । व्याप्तिन्यायाश्रयादत्र यौगिकः पूर्वपदशब्दो गृह्यतइत्यर्थः । एवं स्वरग्रहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेपि विषयभेदाल्लक्षणस्यावर्तनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥

प्राक्कडारात् । प्राग्वचनमिति । अत्रावधित्वद्योतकाक्षेपद्वारेणावधेरप्याक्षेपः । समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोस्तु यथा प्रत्यय इति । अनवकाशत्वाच्च समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः । संज्ञानिवृत्त्यर्थमिति । समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् ।

यथा स्यात्। अक्रियमाणे प्राग्वचने अनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन् ता मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते। अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावादिसंज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते। क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति। समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा समाससंज्ञा। कोवकाशः। विस्पष्टादीन्यवकाशः। विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः। व्यक्तं पटुः व्यक्तपटुः। नैषोवकाशः। एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति। येनैव चात्रावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समासोपि भविष्यति। विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति। इदं तर्हि काकतालीयमजाकृपाणीयम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति। समासाच्च तद्विषयादिति। इदं तर्हि। पुना-

---

सत्यां समाससंज्ञायामिति। स्वरितत्वादेवाधिकारे लब्धे प्राक्कडारादित्युपादानसामर्थ्यात् प्राग्ग्रहणमावर्तते। तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति समासाः सन्तोव्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेशः सिध्यति। अवयवसंज्ञा इति। समाससमूहापेक्षया कस्य चित् समासस्य कां चित् संज्ञेत्येवमुक्तम्। समाससंज्ञापीति। ततश्चान्तरेणापि यत्नं समावेशः सिध्यति। विस्पष्टपटुरिति। विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः। विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम्। अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति तत्पुरुषाभावः। यथा शेषइत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा सह सुपेत्यपीति समाससंज्ञा प्रवर्तते। अवकाशं निराकर्तुमाह। एषा हीति। शीले स्वभावे भाववृत्तिः शैली। अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। समुदायकार्यं समाससंज्ञा। वृद्धकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापि सहसुपेत्येतस्य लक्षणत्वं सिध्यति। काकतालीयमिति। समासाच्च तद्विषयादिति भूतसमासानुवादेनच्छविधानाद् विशेषलक्षणाभावाच्चेवार्थस्यान्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद् बहुव्रीहेरभावात् सहसुपेत्यनेनैवात्र समासः कार्यः। तत्र काकतालशब्दो द्रव्यसहचरितायां क्रियायां वर्तते। काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थः। तत्र समासः। ततस्तेन तालेन तपता

राजः पुनर्गवः। अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या। तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात्। इदं तर्हि पुनराधेयम्। अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिकारकोपपदादित्येष स्वरो यथा स्यात्। इदं तर्हि पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्। अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिर्गताविति निघातो यथा स्यात्। यदि तन्नास्ति पुनश्चनसौ छन्दसि इति सति तस्मिन् तेनैव सिद्धम्। एवमप्येका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। पर्यायः प्रसज्येत। तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम्॥

सह सुपा ॥४॥ सहवचनं किमर्थम्। सहवचनं पृथगसमासार्थम्*। सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोरेव समाससंज्ञा यथा स्यात् एकैकस्य समाससंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्येकैकस्य-

---

यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीयइवार्थः। तत्र चच्छप्रत्ययः। अत्रापीति। पूर्ववज् ज्ञापनेन समाससिद्धिः। पुना राज इति। अजिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विना रूपसिद्धिं मन्यते। तत्पुरुषाश्रय इति। पुनर्गवीतिङीबर्थः टजेवैष्टव्यः। तत्राव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः। पुनराधेयमिति। विशेषकार्यादर्शनात् समाससंज्ञामेव मन्यते। अत्रापीति। ततश्च कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः। तत्र यतो नाव इति धेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पुनराधेयशब्देकार उदात्तः। गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात्। पुनरुत्स्यूतमिति। पुनः शब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां थाथेत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। असत्यां तु समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात् समाससंज्ञाया एवाभावं मन्यते। अत्रापीति। असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तोदात्तत्वं स्यात् सत्यां तु गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरं बाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति। पुनःशब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद् बाधित्वा गतिर्गताविति निघातो भवति। यदि तन्नास्तीति। छन्दसि स्वरव्यत्ययविधानान्नावश्यं कर्तव्यमिति भावः। भाषायान्तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या। काठके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोऽन्तोदात्तः पठ्यते। तत्र स्वरव्यत्ययो बोद्धव्यः प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा। ननु सहसुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति। यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यतीत्यत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते। एवं मन्यते। असंयुक्ते विधानात् सर्वार्थत्वं समाससंज्ञाया न तु कतिपयविषयत्वम्। न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिराक्रिया॥

सह। सहवचनमिति। सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति वृद्धो यूनेति तथेति प्रश्नः। एकैकस्येति। यथा पुत्रेण सहागत इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरागमनेन संबन्धः। एवं

समाससंज्ञा स्यात्। इह ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत। इह राजाश्व इति द्वौ स्वरौ स्याताम्। कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा। वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतंदण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते। इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तन्त्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। सह। सुप् समस्यते। केन सह। समर्थेन। अनुव्य

समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात्। सहग्रहणे त्वेकासमाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति। किञ्च स्यादिति। भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा कार्यं दोषाभावात्। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र सूत्रे समासस्य समासश्चेत्येकशेष आश्रयिष्यते वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समासग्रहणं स्यादेकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थो भविष्यतीति न कश्चिद्दोषो भवति। समासाच्च तद्विषयादित्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराद् समाससमूहस्य च प्रातिपदिकत्वात् समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते अनभिधानाद्वा एकैकस्माच्छप्रत्ययो न भविष्यतीति भावः। ऋक्पाद इति। ऋचः पाद इति स्यात्। राजाश्व इति। यद्यप्यत्र समासान्तः प्राप्नोति तथापि रूपभेदाभावात् स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्तः। ऋक्पादेपि स्वरद्वयप्रसङ्गो बोद्धव्यः। कथञ्च कृत्वेति। एकार्थीभावे समासविधानात् समुदायस्य च विशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्परतन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैव हि द्विर्वचनवत् समाससंज्ञा भविष्यति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेति भावः। इतरो गृहीताभिप्राय आह। प्रत्येकमिति। एतच्च वृद्धिवार्तिके व्याख्यातं तत एवानुगन्तव्यम्। सत्येतस्मिन्निति। पक्षद्वये स्थिते सामथर्यात्कश्चित् क्वचित् पक्ष आश्रीयते। तत्र संयोगसंज्ञावत् समाससंज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य संभविष्यति। अथ न्यायद्योतनायेह सहग्रहणं क्रियते वृद्धिगुणसंज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः तदेहापि पूर्वोक्तात् सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतीति नार्थः सहग्रहणेन। योगाङ्गमिति। योगावयव इत्यर्थः। केनेति। सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्नः। समर्थेनेति। योगविभागात्तिङन्तेन सह सुपःसमासो भवति। योगविभा-

चलत् अनुप्राविशत् । ततः सुपा । सुपा च सह सुप्समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च । यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति । पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च* । इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी इव कन्ये इव ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययी-

---

गश्चेष्टप्रसिद्ध्यर्थं इति सर्वत्र समासो न भवति । अनुव्यचलदिति । सुबिति संख्याया विवक्षितत्वात् पूर्वं समासः पश्चादनोः । तत्र समाससंज्ञायां सत्यां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशो भवति । तिङ्ङतिङ इति समासान्तोदात्तत्वं न भवति निघातेन बाधितत्वादिति केचिदाहुः । तच्चानोर्गतिर्गताविति निघातः विशब्द उदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो नुदात्तस्येत्यकारः स्वरितः । एवं त्वनुप्राविश्दिति प्रयोजनाभावाद् भाष्यकारे उदाहरणमवक्तव्यं स्यात् । तस्मात्सतिशिष्टत्वात् समासान्तोदात्तत्वेनात्र भाव्यमित्यपरे । तिङैकत्वस्योक्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेपि सुबनुत्पत्तिः । अन्ये त्वाहुः । वचनग्रहणादुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा स्यात् । केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य तु हल्ङ्यादिलोपः क्रियते । अतएवैकपद्यादामनुप्राविशद्देवदत्तेत्याम् एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेति तिङन्तनिघातवादिनश्चाहुः । अधिकारश्चेति । देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थोऽतिङित्यादावुत्तरपदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः । लक्षणं चेति । ननु सहेतियोगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनम् । नैष दोषः । योगविभागः कतिपयतिङन्तविषयएवैतच्चास्मादेव भाष्याद्विज्ञायते । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनः शब्दस्यासत्यामपि गतिसंज्ञायां परादिश्छन्दसि बहुलमिति उद आद्युदात्तत्वं समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते । अथ वा काठकेन्तोदात्तः पठ्यते तदभिप्रायेण पुनःशब्दस्य गतित्वाभावादिदमुदाहरणम् । इवेनेति । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात् समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम् । वाससी इवेति । वासःशब्दो वस्तेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् । कन्ये इति । कन्याराजन्यमनुष्याणामिति फिट्सूत्रपाठात्कन्याशब्दोन्तस्वरितः ॥

अव्ययी । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्तव्येति प्रश्नः । अन्वर्थसंज्ञेति । बृहत्संज्ञाकरणे न किं चिद् अव्ययकार्यं प्राप्यते अनव्ययमव्ययमि-

भावोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥ इह कस्मान्न भवति सुमद्राः सुमगधाः सपुत्त्रः सच्छात्त्र इति । समृद्धौ साकल्यइति च प्राप्नोति । नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यतइति ।

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥ असादृश्यइति किमर्थम् । यथा देवद-

ति । अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः । न वक्तव्यमिति । तदकरणे लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति कथं परिगणनं क्रियत इति चेत् । इह तु क्रियतामन्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यतइत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्ययीभावस्य प्रायिकं न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते । सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम् । उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थप्रधानता ।

अव्ययम् । इह कस्मादिति । समुदायस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि अस्ति चात्र समुदायात् समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः । सपुत्त्र इत्यत्र साकल्यं प्रतीयते । सपुत्त्रो भोक्तुमागत इति प्रयोगे पुत्त्रा अप्यनेनानीताः न कश्चित् परिशेषित इति संप्रत्ययात् । इह कश्चिदिति । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते क्व चिदन्यथापि दर्शनादर्द्धपिप्पलीत्यादौ अन्यतमप्राधान्यसंभवे अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् पूर्वपदार्थप्राधान्यएवाव्ययीभावसंज्ञा भवति । वचनसामर्थ्यात्तु पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवेऽपि सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्तत एव । अथ वेति । अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र पदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषितास्तदाव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह सुशब्दस्तु समृद्धेर्द्योतको न तु वाचकः । सपुत्त्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य । तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते ॥

यथा । असादृश्यइति किमर्थमिति । सापेक्षत्वादसामर्थ्ये वृत्तिः सादृश्य-

त्तस्तथा यज्ञदत्तः । असादृश्यइत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् । यथेत्ययं प्रकारवचने थाल् स च सादृश्ये वर्तते । नैष दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकंवीप्सावाचि । अस्ति प्रकारवचने थाल् तत्र यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् । अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंप्रत्तीति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥९॥ सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अव्ययमित्येवं तदभूत् सुब्मात्रे यथा स्यात् । माषप्रति । सूपप्रति । ओदनप्रति ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥१०॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तदयथाद्योतने । अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्तइति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । अयथा-

---

एवच । पूर्वप्राप्तनिषेधस्य प्रश्ने ऽस्मिन् कारणचंयम् । यथा देवदत्तइति । समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति । स च सादृश्य इति । प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात् प्रकारेव्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः । अस्त्येवेति । अर्थवत्सूत्रारम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्भवोवगम्यते । वीप्सावाचीति । वीप्साग्रहणमुपलक्षणं तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थौ । तस्येदमिति । सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति । यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य ॥

सुप्प्रतिना । सुबिति वर्तमानइति । सुबामन्त्रितइत्यतः । अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणसंबद्धमभूदित्यर्थः । यावदवधारणइत्यत्र यावच्छब्दोव्ययमेव संगृहीतः । तथा च यावन्त्यमत्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । खरादीनां च दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनान्मात्रावतिवृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् ॥

अक्ष । तृतीयान्ता इति । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तं न्यायाच्चैतत् सिध्यति । अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्याहुः । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां नियतविषयत्वाच्च वर्तिरिह वर्तने वर्तते । तदेव यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थे तु वर्ती तच्छब्देन परामर्शोसंबद्धः स्यात् । अयथाद्योतन इति । जयकाले

जातीयके द्योत्ये। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति। अक्षपरि शलाकापरि। अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोः। अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अक्षाभ्यां वृत्तमक्षैर्वृत्तम्। कितवव्यवहारे च। कितवव्यवहारइति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति॥

विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या॥१२॥ योगविभागः कर्तव्यः। विभाषेत्ययमधिकारः। ततः अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या। पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथम्। सुबन्तेनेति वर्तते। एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेन समासो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा स्यात् बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात्। अथ क्रियमाणे पञ्चमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमिवैतत्सिध्यति। पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात्॥

अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं तद्यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः। एकवचनान्तयोरिति। समासे हित्वा द्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादवगतिसंभवान्न्यायप्राप्तमेतदित्याहुः। यदुक्तमभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यत इति तद्बाहुल्याभिप्रायेण। कितवव्यवहार इति। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा पातयिता जयति। अन्यथा तु पाते पराजीयते॥

विभा॥ योगविभाग इति। अन्यथैवास्योपयोग आशङ्क्येत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते। अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ। अञ्चेत्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे पञ्चम्येव विहिता। बहिर्योगेपि बहिर्योगे चोपसंख्यानमिति विहिता अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता। प्राग्ग्राम इत्यादौ तु समासो न भविष्यति। पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवे अव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह। पञ्चमीग्रहणमिति। एतैश्चेति। वक्ष्यमाणाङ्पेक्षया बहुवचननिर्देशः। अथेति। बहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने पञ्चमीसद्भावाद् कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः। पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यादिति। बहिर्गतो ग्रामादित्यत्रासामर्थ्यात् समासेन न भवितव्यं तस्मात् षष्ठीविषये पञ्चमी बहिर्योगेनुमीयते ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम्॥

आङ् मर्यादाभिविध्योः॥१३॥ मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । पञ्चम्येति वर्तते । आङा च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी विधीयते तयोश्चैवार्थयोराङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र ॥

यस्य चायामः ॥१६॥ किमुदाहरणम् । अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुशोणं पाटलिपुत्रम् । यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र कुत एतत् गङ्गया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति । एवं तर्हि लक्षणेनेति वर्तते । गङ्गाचैव लक्षणं न वाराणसी । अथ वा यस्य चायाम इत्युच्यते। गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति। साधीयश्च गङ्गायाः न वाराणस्याः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥१७॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क्व मा भूत् । परमं तिष्ठद्गु । तिष्ठद्गु कालविशेषे॥ तिष्ठद्गु कालविशेषइति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन्काले स तिष्ठद्गु । वहद्गु । खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे ॥ खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । खलेयवम् । खलेबुसम् । लूनयवम् । पूनयवम् । पूयमानयवम् ॥

यस्य । किमुदाहरणमिति । लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात् संदिहानः पृच्छति गङ्गा चैवलक्षणमिति । अनेकदेशव्याप्त्या गङ्गाया आयामवत्त्वे नानेकजनापेक्षया प्रसिद्धत्वात् तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्य चित् पुरुषस्य हास्तिनपुरस्यायामत्त्वेन प्रसिद्धं न गङ्गा तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था । किं तर्हि प्रचुरलोकापेक्षया । अथ वेति । लक्षणेनेत्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति । उपमानोपमेयभावे चायं समास इष्यते न्यूनगुणं चोपमेयं परिपूर्णगुणमुपमानं तत्र संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्विज्ञायते । प्रकृष्टाप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्यं कार्येण संबन्धो नेतरस्य ॥

तिष्ठद्गु । किमर्थ इति । समुच्चेतव्यस्याभावात् प्रश्नः । एवकारार्थ इति । अनेकार्थत्वान्निपातानामिति भावः । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि भवन्ति । न तु शब्दान्तरेणैकार्थीभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । वहद्गु इति । अस्य कालविशेषवृत्तित्वप्रदर्शनार्थं सुपक्षेपः । खलेयवादीनीति । अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे एषां प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः । अन्यपदार्थ इति । न कालएवापि तु अन्यत्रापीत्यर्थः ॥

पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥१८॥ वावचनं किमर्थम्। विभाषा समासो यथा स्यात्। समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् पारं गङ्गाया इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात् गङ्गापारमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः। अत उत्तरं पठति। पारेमध्ये षष्ठ्या वावचनम्*। पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम्। अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने*। अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्याद् यथैकदेशिप्रधाने। तद्यथा। एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। किं पुनः कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्योपवादः। इह पुनर्वावचने क्रियमाणे एकया वृत्तिर्विभाषा अपरया वृत्तिविषये नित्यो ऽपवादः। एकारान्तनिपातनं च *। एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम्। पारेग-

---

पारे। वावचनमिति। महाविभाषयैव च वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः। इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं स्ववाचा वा जल्पयितुं स्वाशयमप्रकाशयन्नाह। विभाषेति। अयमपीति। षष्ठीसमासे प्राप्ते अव्ययीभाव आरभ्यते स नित्यं बाधकः प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पे न बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमासः सिध्यति सो ऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः। अत उत्तरमिति। एतस्मात् पश्चादुपरीत्यर्थः। वक्तव्यमिति। कृत्याश्चेत्यावश्यके कृत्यः। एकदेशिप्रधान इति। ननु पूर्वं काय इत्यादौ पूर्वपदार्थं एकदेशः प्रधानं न त्वेकदेशी। एवं तर्हि एकदेशिनोनूद्यमानत्वादप्राधान्यं समासस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यम्। तत्रैकदेशिनः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते। अथ वा प्राधान्येन निमित्तत्वं लक्ष्यत इति बहुव्रीहावपि न दोषः। समासतद्धितानामिति। तुल्यन्यायत्वाद्विचाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टाः। इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिकाप्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेनुज्ञानं क्रियते। तत्रापवादेपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन बाधेन भाव्यम्। तत्र वाग्रहणेनोत्सर्गोपि पक्षे अभ्यनुज्ञायत इति वैरूप्यं सिध्यति। एकयेति। विभाषयेत्यर्थः। अपरयेति। इदमेव वावचनमुद्दिश्तोन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणञ्च ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ वृत्तिषु विभाषा तत्रा-

ङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या अलुका सिद्धम् । भवेत् सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति ॥

नदीभिश्च ॥२०॥ नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेध* । नदीभिःसंख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वीरावतीको देशः । त्रीरावतीको देशः । नदीभिः संख्येति प्राप्नोति । न वक्तव्यः इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति ॥ अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः । एतदेव न जानीमः य-

---

पवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवतीति । सप्तम्या अलुकेति । तत्पुरुषे कृतीति बहुलग्रहणादिति भावः । यदा त्वन्या इति । पारेगङ्गादागत इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात् सप्तम्यभावः॥

नदीभिः । अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोयं विधीयमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति नदीभिरिति वार्तिकारम्भः । न वक्तव्य इति । भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे । पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्युपाधीनां पूर्वाचार्याः संज्ञां व्यधिषत तदुपाधीनामेवैता भवन्ति । न चात्रेति । द्वीरावतीक इत्यादौ । ननु पञ्चनदं द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति । समाहारो ह्यत्र समासार्थः । स च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम् । अथ समाक्रियतइति । समाहारस्तथापि द्वेयमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानम् । नैष दोषः । समाक्रियमाणार्थः समाहारः तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे के द्वे इत्याकाङ्क्षायां यदा यमुने इत्युच्यते तदोत्तरपदार्थस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं पूर्वपदार्थस्य । अथवा वृत्तिविषये द्व्यादयः संख्यानमात्रे वर्तन्तइति यमुनयो द्वित्वमित्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्ततइति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् । इदानीं चोदको न्यपदार्थमाक्षिपति । ननु चेति । अयं भावः । द्वीरावतीक इति देशविशेषोभिधीयते । स च पूर्वोत्तरपदयोः सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते । ततः पूर्वपदार्थत्वाद्देशस्य तस्य प्राधान्यात् प्राप्नोत्यव्ययीभावः । एतदेवेति । सिद्धान्तवादी । अस्याभिप्रायः । समासेनान्यपदार्थःप्रतीयते न तु पूर्वोत्तरपदाभ्यां तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथा हि । द्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्नसंख्येयमात्रमाह न देशम् । इरावतीशब्दोपि नदीविशेषमाह न देशमिति द्विशब्दो देशस्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थ-

येनोच्यते स तस्यार्थ इति। अपि चान्यपदार्थप्रधानता न कल्पेत चित्रगुः शबलगुरिति। किं कारणम्। अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः। यद्यप्येताभ्यां पदाभ्यामेषोऽर्थ उच्यते ऽन्यपदार्थोऽपि गम्यते तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति। इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थोऽपि गम्यते स्वपदार्थोऽपि गम्यते तत्र स्वपदाश्रयो ऽव्ययीभावः प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति। बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन। भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वे तु न सिध्यति। आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति। परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः। परंकार्यत्वे च न दोषः। नदीभिः संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः। स चावश्यं वक्तव्यः। सर्वमेकनदीतरे॥

द्विगुश्च॥ २३॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वेकानि प्रयोजनानि। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम्। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति। पञ्चगवं दशगवं पञ्चराजं दशराजम्॥

प्राधान्यमभिधीयते। अपि चेति। त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः। चोदकश्चोद्यमुद्भावितं परिहरति। यद्यपीति। स एव परस्य चोद्यमापादयति। इहापीति। प्राप्नोतीत्यन्तम्। अयमभिप्रायः। पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात् तयोरेव समुदितयोर्दृष्टोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवाव्ययीभावः। एवं तर्हीति। पुरस्तादपवादन्यायेनायं द्विगुमेव बाधते बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्बाध्यते शेषग्रहणञ्च तत्र प्रत्याख्यातं त्रिकापेक्षो वाशेषः। एकनदीतर इति। यदि समाहारग्रहणन्न क्रियते तदा पुरस्तादपवादा इत्यनेन न्यायेनायं समासः पूर्वकालेकेति समासं बाधेत समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात्। ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच्प्राप्नोति नपुंसकत्वं च। यस्तु गोदावर्याश्चनद्याश्चेत्यच् समासान्तः सोच्प्रत्यन्ववेत्यत्र योगविभागेन क्रियते स चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते। अव्ययीभावे तु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव। एकापूपीवत्समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः।

द्विगुः। सामान्ता इति। यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबन्धनौ पञ्चगवं द्व्यङ्गुलमिति तथापि प्रकृतिभेदाद् बहुवचननिर्देशः। पञ्चराजमिति। अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः। यदा तु समासार्थोत्तरपदान्तः समासान्ता इति पक्षस्तदा तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः।

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्* । श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी ग्रामं गामी ग्रामगामी । श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् * । श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वात् । इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवतीति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् । अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च * । अहीने द्वितीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतच्च स्वरवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वादेव । जातिस्वरप्रसङ्गस्तु * । जातिस्वरप्रसङ्गस्तु प्राप्नोति । ग्रामगतः अरण्यगतः इति । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिपन्ना इति । तच्च जातादिषु वावचनात्सिद्धम् । यदेतद्वा जातइति यदेतद्वाजातादिष्विति वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्य-

---

द्वितीया । गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानम् । ग्रामगमीति । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति इति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या अकेनोरिति निषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वापरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः । भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् कृत्प्रयोगे षष्ठ्येवेष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठीनिषेधः । श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थावगमादर्थरूपस्वरभेदाभावात् तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः । अहीनवाचिन्या इति । यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इति भावः । अयतिश्चात्र गतौ वर्ततइति गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः । ततः श्रितपतितगतैः समासोयं न विधेयः । अतीतादिभिस्तु स्वरसिध्यर्थो विधेयः । तेर्हि तत्पुरुषे सति थाथादिस्वरेण भाव्यम् । अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात् प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्ग इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम् । यदा तु जातिकालसुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावः । बहुव्रीहिकृतत्वादिति । बहुव्रीहिणा रूपस्य साधितत्वादित्यर्थः । जातिस्वरप्रसङ्ग इति । यदि बहुव्रीहिरेव क्रियते तदा जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः बहुव्रीहिवादी स्वरदोषं परिहरति । तच्चेति । वा जात इति न्यासमपास्य वा जातादिष्विति वक्ष्यते तेन पक्षे अन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः । इमे इति । श्रितगतपतितशब्दाः । ततस्त-

न्ति ननु च भेदो भवति। बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि। तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव। नास्ति भेदः योपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः। तत्र तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ सति एकः समासो द्विस्वरत्वम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः समानार्थे केवलं विग्रहभेदः-यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुष एव भवति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। राज्ञः सखा राजसखः राजा सखा अस्येति बहुव्रीहिर्न भवति। नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ताम् इति बाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन। अथ न सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन। अथ न सामान्यविहितः यदुच्यते बहुव्रीहिकृतत्वादिति। एतदयुक्तम्। अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च। किं शब्दकृतः अथार्थकृतः। शब्दकृतस्त्वार्थकृतश्च। शब्दकृतस्तावद्बहुव्रीहौ सति कपा भवितव्यम्। तत्पुरुषे

हीने द्वितीयेति न वक्तव्यमिति लाघवं भवति। तत्पुरुषवाद्याह। ननु चेति। बहुव्रीहिवाद्याह। नास्ति भेद इति। द्वौ स्वराविति। तत्पुरुषे अहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वम्। द्विस्वरत्वमिति। वा जातादिष्विति सूत्रन्यासेन। एवं तर्हीति। ततश्च बहुव्रीह्यभावात् कष्टश्रित इत्यादावहीने द्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति। निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वात् कष्टशब्दस्य न तु जातिलक्षणबहुव्रीहिनिबन्धनमन्तोदात्तत्वम्। अन्यविकल्पायस्थानेन ज्ञापकेन स्मारितः। राज्ञः सखेति। सख्यस्योभयाधिष्ठानत्वाद्राजा सखास्येत्ययमर्थोन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात् अस्मात्तु ज्ञापकान्न भवति। अत्र कश्चिदुत्सर्गापवादन्यायेन बहुव्रीह्यभावं मन्यमान आह। नैतदिति। अर्थाभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते तत्पुरुषस्यारम्भात्। ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोश्चाचाद्योपुरुषिकैव। तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधलक्षणं तु फलं न भिद्यते। विशेषविहितेनेति। श्रिताद्युपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम्। अथ नेति। कष्टश्रित इति स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वान्नास्ति सामान्यविहितत्वम् अन्तर्भूतस्त्वार्थो न शब्दसंस्कारे निमित्तं किन्तु शब्दवाच्य एव। यदुच्यत इति। अर्थभेदात् श्रितादिग्रहणं कृतमिति भावः। ननु कष्टश्रित इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याप्रयोगात् तात्पर्यभेदादस्ति बहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह। अस्ति खल्वपीति पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थरूपस्वरेषु विशेषमपश्यन् पृच्छति। किमिति। बहुव्रीहाविति। शे-

सति न भवितव्यम् । अयं क्तः । तत्पुरुषे सति ऋहादीनां क्तः कर्तरि भवति । धात्वर्थस्यानपवर्गे आरूढो वृक्षं देवदत्तः । बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति । अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्ययेनार्थसंप्रत्ययः अन्यथाजातीयकः संबन्धात् । राज्ञः सखा राजसखः । संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति उभयं खल्वपीष्यते । स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि गवांसख इति ॥

खट्वा क्षेपे ॥२६॥ किमुदाहरणम् । खट्वारूढः । क्षेपः इत्युच्यते । कः क्षेपो नाम । अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या य इदानीमतोन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोयं जाल्मो नातिव्रतवान् ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥२९॥ अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तेन समासवचनानर्थक्यम् * । अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तान्तेन चाक्तान्तेन च । कालाः क्तेनेत्येतत्समासवचनमनर्थ-

---

षादिभाषेत्यनेन कष्टश्रितक इति । तत्पुरुष इति । कष्टश्रित इत्यादौ ऋहादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे तेन गत्यर्थादयोपि गृह्यन्ते । धात्वर्थस्येति । सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठितत्वेपि तदेकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टे एव वृक्षमारूढ इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदमभिधीयते । यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नेवोच्यते तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्नेवोच्यते । व्यपवृक्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः । यथा भुक्त ओदन इति भुजिक्रियायाः समाप्तौ प्रयुज्यते । भेदान्तरमप्याह । अन्यथेति । प्रत्ययेनेति । शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थः । अव्यवधानोपलक्षणत्वात् प्रत्ययस्याज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह । उभयमिति । सोमसखेति । बहुव्रीहित्वात् समासान्ताभावः । गवांसख इति । तत्पुरुषत्वात् समासान्तस्तत्पुरुषे कृति बहुलमिति षष्ठ्या आक्रोशइति वा षष्ठ्या अलुक् ॥

खट्वा । खट्वारूढ इत्यत्र क्षेपहेतोर्धर्मस्यानिर्देशात् क्रियाकारकसंबन्धमात्रावगमात् पृच्छति । किमुदाहरणमिति । समासस्य क्षेपोर्थः स चात्रास्तीत्याह । खट्वारूढ इति । अधीत्येति ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः कर्तव्यः । अन्यथेति । असमाप्तेऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः । खट्वारोहणञ्चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह । नातिव्रतवानिति ॥

अत्यन्त ॥ काला इति पृथग्योगेन क्तान्तेन समासविधानन्न कर्तव्यम् । काला अत्यन्तसंयोग इत्येक एव योगः कर्तव्यः । तत्र च क्तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात् सर्वत्रसमासः सि-

कम्। अत्यन्तसंयोगइत्येव सिद्धम्। अनत्यन्तसंयोगार्थं तु *। अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। षण्मुहूर्ताश्चराचराः। ते कदा चिदहर्गच्छन्तिकदाचिद्रात्रिम्। अहर्गताः। रात्रिगताः। नैतदस्ति। गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि। अहरतिसृताः। रात्र्यतिसृताः। मासप्रमितश्चन्द्रमाः॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥३०॥ तत्कृतार्थेनेति किमर्थम्। दध्ना पटुः। घृतेन पटुः। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। नहि दध्नः पटुना सामर्थ्यम्। केन तर्हि। भुजिना। दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। शङ्कुला खण्डः किरिकाण इति। अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम्। केन तर्हि। करोतिना। शङ्कुलया कृतः खण्ड इति। वचनाद्भविष्यति। इहापि तर्हि वचनाद्-

---

भ्यतीति मत्वाह। अत्यन्तसंयोग इति। चराचरा इति। चरन्तीत्यर्थः। चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्येति द्विर्वचनमागागमश्च। कदाचिदहरिति। उत्तरायणे। कदाचिद्रात्रिमिति। दक्षिणायने। ततश्च षड्भिर्मुहूर्तैरह्नोरात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः क्रमेण च गच्छन्तः संकलय्य व्यपदिश्यन्ते। अथवैकदेशगमनाद् गच्छन्तीत्युच्यन्ते। गतग्रहणादिति। द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टात्। मासप्रमित इति। आदिकर्मणि कर्तरि क्तः। मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः। प्रतिपच्चन्द्रेण च मासस्यात्यंतसंयोगाभावः॥

तृतीयात। तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति। अयं भावः। दध्ना पटुरित्यत्र यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं दध्यपि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात्। अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः करणभावो दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति तदा सामर्थ्याभावात्समासो न भविष्यति। दध्ना पटुरिति। अस्याप्ययं भावः। सर्वत्र क्रियाद्वारकेण संबन्धेन भवितव्यम्। ततश्चेहापि क्रियाद्वारकसंबन्धसंभवात् समासः स्यात्। असामर्थ्यादिति। यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति दध्योदन इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात् प्रतीयमानक्रियाद्वारकसंबन्धाश्रयेण समासः इह तु शङ्कुलया खण्ड इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वाद्दध्ना पटुरित्यत्र न भविष्यति। इहापीति। खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् साक्षात् संबन्धाभावाच्छङ्कुलया अवश्यं क्रियापेक्षितव्या तामन्तरेण कारकत्वायोगात्। वचनादिति। करोति क्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः। इहापीति। परस्परं संबन्धाय चेत्सर्वत्र क्रियाव्यतिरिक्तापेक्ष्यते तदात्रापि

त्याप्नोति । दध्ना पटुः घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् । गुणवचनेनेति किमर्थम् । गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् । किं पुनरिहोदाहरणम् । शष्कुलाखण्डो देवदत्त इति कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् । इह तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेनतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । एवं यथा विज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति । कथं पुनरयं गुणवचनः सन्द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मतुब्लोपः । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति । तद्यथा । शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः । एवं खण्डगुणः खण्डः । यद्येवं, नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शष्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम् । असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति दध्ना पटुर्घृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । तृतीयासमासेर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतित्वाद्वचनात्* तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थगतिर्ह्वचन-

---

तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात् समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । परस्तात्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते । गुणवचनेनेति किमर्थमिति । अयं भावः । जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावाज्जातिवचनेन समासो न भविष्यति । क्रियावचनेन तु कर्तृकरणे कृता बहुलमितिभाव्यं समासेन स्वभाव सिद्धञ्च द्रव्यमिति तत्कृतत्वाभावात् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति । गोभिर्वपावानिति। गोसंबन्धिदध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमिति तत्कृतत्वमस्ति। वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भविष्यति। यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते यथा शुक्लः पट इति शुक्लशब्दः सगुणवचनः वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुणवचनः । किं पुनरिति। दध्ना जाड्यं घृतेन पाटवमित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो नेष्यते। गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद्गुणवचनो न भविष्यतीति प्रश्नः। गुणेनेति। अर्थेन च समासासंभवाद् गुणवचनेन भविष्यति। तत्र वचनग्रहणाद् भूतकालपरिग्रहाद् गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः। कथं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तराभिधानं न संभवतीति प्रश्नः। आरभ्यत इति। अर्थभेदेन शब्दभेदात् सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः। एकत्वेवानेकशक्तियोगात् प्रयोगभेदेनानेकार्थसंबन्ध इति भावः। भावति हीति। अव्यतिरिक्तकल्पान्तरङ्गप्रतीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोतिक्रियाद्वारकमिति भावः। दध्ना पटुरित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः। अर्थगतिरिति। तदुक्तदस्यार्थत्वाव्य-

नात्। अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति । निर्देश्यमिति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि* । अथ वमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि कर्तव्यः स्यात्। तृतीयातदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। नवक्तव्यम्। नायमर्थनिर्देशः। किं तर्हि। योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। तृतीयातत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । ततोर्थेन। अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते। धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः। पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति।

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥३१॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम्*। पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। मासावरोयं संवत्सरावरोयं। सदृशग्रहणमुक्तम्*। किमुक्तम्। सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्। षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यमिति॥

भिचारादित्यर्थः। निर्देश्यमिति चेदिति। सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः। योगविभाग इति। तत्कृतेति तृतीयायाश्छान्दसो लुक्। अर्थेनेति पृथक्पदमिति वाक्यभेदः संपद्यते। न कर्तव्यमिति। अर्थशब्देन समासार्थमिति भावः। सत्त्वे निविशतेपैतीति लक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणे कुङ्कुमलोहितादीन्यप्युदाहरणानीति करोतिक्रियात्वावश्यापेक्ष्येति खण्डादीनां संभवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेणोक्तम्।

पूर्व। पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमुत्तेनाभिसंबध्यमानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति। पूर्वसूत्रे लिङ्ग समर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम्। अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात्। सदृशग्रहणमुक्तमिति। वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनिर्देशः। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र वक्ष्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं मात्रासदृशो मातृसदृश इति। पूर्वसदृशेऽत समासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरो भविष्यति। अथोच्यते तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततश्च मातुः सदृशो मातृसदृश इति यदा षष्ठीसमासः क्रियते तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम्। तथा च दास्याः सदृश इत्याक्रोशे षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिध्यति तदा तृतीयासमासेसदृशग्रहणं न कर्तव्यम्। षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात्। अथोच्यते हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति। तदपि न संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वात् सिद्धत्वात्।

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥३२॥ कर्तृकरणे क्तान्तेन* । कर्तृकरणे क्तान्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः । नखनिर्भिन्नः । दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् । क्तान्तेनेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥३३॥ कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते* । कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यं तृणोपेन्ध्यं घनघात्यम् । साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम्* । अथ वा साधनं कृता समस्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गलेचोप्यते गले चोपकः ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥३४॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥३५॥ अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः । अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासोऽयं द्रष्टव्यः । किं कारणम् । कारकाणां क्रियासमर्थत्वात्* । कारकाणां क्रियया सामर्थ्यमस्ति न तेषाम-

---

कर्तृ । बहुलवचनादिति । अयं भावः । क्तान्तेनेत्युच्यमाने घजादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति । तस्माद् बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं माश्रयणीयम् ।

कृत्यैः । स्तुतिनिन्दापरत्वात् क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वात् पूर्वेणाप्राप्तः समासोऽनेन विधीयत इति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः । तथा च काकपेया नदीत्यत्र कृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते । कृत्यैरिति । ततश्च नेदं नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । बुसोपेन्ध्यमिति । अग्ने रल्पत्वात् काष्ठमेतद्बुसेन प्रज्वलनीयमित्यर्थः । घनघात्यमिति । घनेनायः प्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते । साधनं कृतेति । बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः । पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी । हारक इति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणात् कर्मणि ण्वुल् । चोपक इति । चुपेर्ण्यन्तस्य कर्मणि ण्वुल् ॥

अन्नेन । तुल्यन्यायत्वाद् युगपत् सूत्रद्वयस्य विचारः । दध्योदन इत्यादौ क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते यथा काष्टश्रित इति । क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां परस्परसंबन्धो नास्तीत्याह । अन्नेनेति । किंकारणमिति । समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः । क्रिययेति । तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावात् सामर्थ्याभावः

न्योन्यम्। तद्यथा। निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषा-मन्योन्यम्। एवं तर्ह्याहायमन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति। वचनप्रामाण्या-दिति चेद् नानाकारकाणां प्रतिषेधः*। वचनप्रामाण्यादिति चे-न्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यतइति। सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपदो-त्तरपदलोपश्च*। सिद्धमेतत्। कथम्। समानाधिकरणाधिकारे व-क्तव्यम्। क्तान्तस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा उत्तरपदस्य च लोपो भवतीति। दध्ना उपसिक्तः दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः। गुडेन संसृष्टाः गुडसंसृष्टाः गुडसंसृष्टाः धानाः गुडधानाः। षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः*। षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। अश्वानां युक्तोऽश्वयुक्तः अश्वयुक्तो र थोऽश्वरथः। दध्नः पूर्णोदधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो दधिघटः। तत्तर्हि-दं बहु वक्तव्यम्। नवा ऽसमासेऽदर्शनात्*। न वा वक्तव्यम्। किं कारणमसमासे ऽदर्शनात्। यद्यसमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते तद्धि लोपारम्भं प्रयोजयति। न चासमासे उपसिक्तशब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते। कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते। युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्*। दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते। कथं

निश्रयण्या इति। निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उपचारात् सोपानफलकान्यभिधी-यन्ते। द्वाभ्यामिति। ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः। एवमसामर्थ्ये प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। नानाकारकाणामिति। भिन्नक्रियापेक्षया कारकाणामित्य-र्थः। तिष्ठतु दध्नेति। दध्ना म्रियतां जीवत्वित्यर्थः। तत्र दध्नः करणत्वम्। एवं सूत्र-न्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति। सिद्धं त्विति। उत्तरपदलोपप्र-सङ्गेनान्यदप्याह। षष्ठीसमासश्चेति। अश्वानामिति। संबन्धविवक्षायां षष्ठी। तथा दध्न इति। असमासे दर्शनादिति। असमासो वाक्यं तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते। अश्वानां रथो ऽश्वरथः दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्धप्रतीत्यैव यु-क्ताद्यर्थगमनामाक्षेपात्। दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु शब्दान्तरमेव तत्समानार्थं न तु दधिघ-ट इत्येतस्यैव तद्वाक्यम्। अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथा ऽग्निचिद् दधिपक्षे-ति। इह तु लोपान्वाख्याने प्रयोजनाभावः। युक्तार्थसंप्रत्ययादिति। युक्तग्रहणं योग्य-

पुनर्ज्ञायते दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयतइति। संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम्*। संप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। संप्रतीयमानार्थलोपेऽप्यनवस्था। यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीति। अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात्। दधीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति। तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात्। तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृङ्गवेरमिति च कटुकशब्दस्य। अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात्।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥ किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति। एवं भवितुमर्हति। चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्*। चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति। अनेनापि प्राप्नोति रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमिति। किं कारणम्। अविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति। अनुपादीयमानविशेषे सर्वप्रसङ्गः। बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम्*। बलिरक्षिताभ्यां

क्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोऽपि गम्यन्ते एतदुक्तं भवति। दध्योदन इत्युक्ते दध्नः संस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते। न चोपसेकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोऽस्तीतिसामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः। संप्रत्ययाच्चेति। सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्धत्वादिति भावः। अत एव न प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतुः। तदर्थाध्यवसानमिति। संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः। मन्दकमिति। मन्दजातम्। उत्तरकमिति। परिपक्वावस्थो परिघनभावः। निलीनकमिति। पक्वावस्थायां भ्रष्टम्। एषां विशेषाणां संभवाद्दधीत्युक्तेसंप्रत्ययः। अक्षिनिकोचैरिति। प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थत्वाद् यथा तथाशब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः।

चतुर्थी। चतुर्थीचाशिषीति हितयोगिया चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति। समासादाशिषो ऽनवगमादिति केचिदाहुः। पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासेऽव्याप्तिं मत्वा विचारः क्रियते। किं चतुर्थ्यन्तस्येति। विशेषानुपादानाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। इतरः स्ववचनेनैव दोषमभिधाययितुमाह। एवं भवि-

च समानवचनमनर्थकम्। यो हि महाराजाय बलिः स महाराजार्थो भवति। तत्र तदर्थं इत्येव सिद्धम्। यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्येतल्लक्षणं क्रियेत। विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम्*। विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अश्वघासः श्वश्रूसुरं हस्तिविधेति। अर्थेन नित्यसमासवचनम्*। अर्थशब्देन नित्यं समासो वक्तव्यः। ब्राह्मणार्थं ऋचियार्थम्। किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्येतोर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। नेत्याह। सर्वथाऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः विग्रहो मा भूदिति। सर्वलिङ्गता च*। सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्था यवागूरिति। किमर्थेन नित्यसमास उच्यते इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या। नेत्याह। सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या। किं कारणम्। अर्थशब्दोयं पुंल्लिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः तेन पुंल्लिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात् स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात्। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम्। अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। न वक्तव्यम्। यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति। कथं कृत्वा

तुमर्हतीति। सर्वप्रसङ्ग इति। असत्यपि प्रकृतिविकारभावइत्यर्थः। यो हीति। देयस्य बलेः संप्रदानार्थं तादर्थ्यमिति तादर्थ्येऽयः समासः सिद्धः। इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यते। यदि पुनरिति। अश्वघास इति। तादर्थ्यमत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभावः। श्वश्रूसुरमिति। विभाषासेनासुरेति नपुंसकत्वम्। हस्तिविधेति। विधा हस्त्यन्नं माषादि। अर्थेनेति। महाविभाषाधिकाराद् विकल्पनिवृत्त्यर्थं वचनम्। किं विकृतिरिति। तदनन्तरमभिधानात्तस्यैव लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते। नेत्याहेति। आनन्तर्यं सामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः। सर्वलिङ्गता चेति। परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति। अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गताविज्ञेयेति दर्शयति। ब्राह्मणार्थमिति। किमर्थेनेति। पूर्ववत् प्रश्नप्रतिवचने। इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुमाक्षेपकमुखेनाह। तत्तर्हीति। यदयमिति। यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात् तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात्तादर्थ्यस्य संभवा

ज्ञापकम् । यथाजातीयकानांसमासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः तथाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण । ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति । यदप्युच्यते ऽश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवति । अयमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्यस्येदमिति । तद्यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरे भेदो भवति चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यम् । षष्ठीसमासे सति पुनरन्तोदात्तत्वेननास्तिभेदः ! चतुर्थीसमासेपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्रमिति । यदयं चतुर्थीतदर्थार्थे त्तो चेत्यर्थग्रहणं क्तग्रहणंच करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वेऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थः। तथा जातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रं ततोर्थग्रहणं क्तग्रहणं चार्थवद्भवति । यदप्युच्यतेऽर्थे न नित्यसमासो वक्तव्य इति । न वक्तव्यः । सर्थप् प्रत्ययः करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदा चित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति । यदि सर्थप् प्रत्ययः क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति । अथापि कथं

तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात् । अयमपीति । तादर्थ्यं संबन्धविशेषो विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां षष्ठी प्रवर्ततएवेति भावः । अथवाश्वानां घास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु तादर्थ्यम् । रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात् षष्ठीसमासा न भवन्ति । यूपदार्वादिषु चतुर्थी तदर्थ इति स्वरसिद्ध्यर्थं तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते । न संबन्धसामान्यमिति षष्ठीसमासाभावः । सर्थबिति । तदर्थं विकृतेरित्यत्र तदर्थं सर्थबिति क्रियते । तादर्थ्ये न चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मै हितमित्यतो वानुवर्तते तेन चतुर्थ्यन्तात् तादर्थ्येभिधेये सर्थप्प्रत्ययो भवति । सकारः पदत्वाय । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति । पकारोनुदात्तार्थः । तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीति । अर्थ इति । स्वरार्थं सूत्र न कर्तव्यं भवति । न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुका भवितव्यमिति विग्रहाभावः । अथापीति । आदिर्ञिटुडवः प्रप्रत्ययस्येति संहितया सूत्रपाठे सकारस्यापि कृतष्टुत्वस्य निर्देशा-

चिदित्संज्ञा स्यात् एवमपि अर्थं भूर्थम् । अङ्गस्येतीयङुवङौ स्याता-म् । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति चैव कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । तद्यथा । शोभनं मुखमस्याः सुमु-खीती । नैवं शक्यम् । इह हि महदर्थमित्यात्वकपौ प्रसज्येयाताम् । एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदा चिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्व-लिङ्गता सिद्धा भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । चतुर्थी । सुबन्तेन सह समस्यते । ततस्तदर्थार्थ । तदर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति । इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ता-दर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति । यदयं हितसुख-ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भव-ति । इहापि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति यूपाय दारु यूपदारु । वावचनं च* ॥ वा च विधास्यते । इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय-ति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासः तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वाऽर्थशब्द आदेशो भवति अन्यत्र नित्य इति । यदयं बलिरक्षितग्रहणं करो-

---

दिति भावः । शोभनमिति । सुशब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः सुशब्दस्य त्वसत्त्ववाचि-त्वात् तेन नास्ति विग्रहः । अत्र च ब्राह्मणायार्थोस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम्-ब्राह्मणोर्थोस्तीत्येवं समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव । अत्र चार्थशब्दः प्रयोजनवाची । एवं तर्हीति । ब्राह्मणायपय इति समासे कृते पयः शब्दस्थाने ऽर्थशब्दआदेशः क्रियते तेन ब्राह्मण पय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति चतुर्थ्याश्च समासे निवृत्तत्वा-दादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभावः । अर्थविशेषाभिव्यक्तये च पयः शब्दस्य प्रयोगः इहापी-ति । यदि चतुर्थीत्येतावल्लक्षणं क्रियत इत्यर्थः । वा चेति । महाविभाषयार्थादेशो वि-कल्प्यते तेन यूपार्थं दारु यूपदार्विति द्वैरूप्यं भवति । यदयमिति । कुबेरार्थो बलिः कुबे-रबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं कृतिविकारभावादन्यत्र नित्योर्था-

ति । एवं तर्हि उदकार्थो विवधः स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी । तादर्थ्य इत्याह । यदि तादर्थ्ये चतुर्थी अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । समासोपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति । यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता वक्तव्येति । न वक्तव्या । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । चतुर्थी ॥

पञ्चमीभयेन ॥३९॥ अत्यल्पमिदमुच्यते भयेनेति । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्*। वृकाद्भयं वृकभयं वृकाद्भीतः वृकभीतः वृकाद्भीतिः वृकभीतिः वृकाद्भीः वृकभीरिति । अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयं ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुः । पञ्चमीभयेन ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥४०॥ शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः अक्षकितवः स्त्रीकितव इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते । सप्तमी शौण्डैः ॥

देशः तदर्थस्य भवतीति । उदकार्थ इति । यदि विवधशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावान्मन्थौदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशःप्राप्नोति । समासोपीति । चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न च तयोर्यौगपद्येन भाव इति भावः । वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां यौगपद्यमस्त्येवेत्यर्थः । लिङ्गमिति । ततश्च परवल्लिङ्गमित्यस्य लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात् सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः ॥

पञ्चमी । भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिं मत्वा वार्तिकारम्भः । व्याख्यानादर्थग्रहणे वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्गः ॥

सप्तमी । शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमिति बहुवचनमर्थग्रहणे सति पर्यायार्थं वा स्याद् बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सन्नप्यसंगृहीतत्वादकिंचित्करः स्यादिति भावः । बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीनां साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दरूपाणां शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानात् यथा छत्रिणो गच्छन्तीति भावः । इह्यन्तर्भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोक्षादीनामाधारभावः । अन्तःशब्दोऽच पठ्यते तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥४२॥ ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम्*। ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ऽर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् तीर्थकाक इति। क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम। यथा तीर्थकाका न चिरं स्थातारो भवन्ति। एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति। ध्वाङ्क्षे ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥४३॥ कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम्*। कृत्यैर्नियोगे यत्प्रत्ययेनेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् पूर्वाह्णे गेयं साम प्रातरध्येयो ऽनुवाक इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। ऋण इत्येव सिद्धम्। इह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति तत्र ऋणइत्येव सिद्धम्। यद्ग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति। कृत्यैः ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥ किमुदाहरणम्। अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम। यथा अवतप्ते नकुलाः न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं कार्याण्यारभ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यते अवतप्तेनकुलस्थितं तएतदिति। क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्त इत्युच्यते तत्र तेन सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति। क्षेपे सगतिकसकारकसमासे उक्तम्। किमुक्तम्। क्तद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। क्षेपे ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥ किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः। पात्रेसमितादय एव। क मा भूत्परमं पात्रे समिता इति। पात्रेसमि ॥

ध्वाङ्क्षेण। आधाराधेयमात्रावगमात् क्षेपासंभवं मत्वा पृच्छति। क इति। उपमानोपमेयभावेन कार्येष्वस्थिरत्वात् क्षेपः समासात्प्रतीयतइत्यर्थः ॥

कृत्यैर्ऋणे। पूर्वाह्णे गेयमिति। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। यद्यस्येति। अवश्यकर्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद् गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे ऽस्याश्रयेन क चिद्ग्रहणादित्यर्थः ॥

क्षेपे। अवतप्तेनकुलेति। चापल्यादिति भावः ॥

पात्रे। परमं पात्रे समिता इति। वैयधिकरण्येपि विस्पष्टपटुवत्सुपेति समासः प्राप्नोति। परममिति। क्रियाविशेषणम्। परमाः पात्रे समिता इति तु पाठो ज्यायान् ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥४९॥ इह कस्मादव्ययीभावो न भवति एका नदी एकनदी। नदीभिः संख्येति प्राप्नोति । नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । अथ वाव्ययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति, तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम् । परं कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्राप्नोति । परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न दोषः । कथम् । नदीभिः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥५१॥ समाहार इति कोयं शब्दः । समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ् । समाह्रियते समाहार इति । यदि कर्मसाधनः पञ्चकुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि ।

पूर्व । एकशब्दप्रसङ्गेन नदीभिश्चेत्यत्रोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह । इह कस्मादिति । न चात्रेति । एकत्वविशेषणान्वयत्र प्राधान्येन प्रतीयते । अवशिष्टं भाष्यं तत्रैव व्याख्यातम् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्धितार्थ । समाहार इति कोयमिति । किं भावसाधनोथ कर्मसाधनः । तत्र भावसाधने द्रव्यस्यानयनादिकं न प्राप्नोति । समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति । कर्मसाधने तु उपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः । कर्मसाधन इति । द्रव्यस्यैव कार्यसंबन्धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपि घञ्भवति । यदीति । कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात् समासशास्त्रे च प्रथमानिर्देशाभावाद् ह्रस्वाप्रसङ्गः । यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति पञ्चखट्वीति तु न सिध्यति । पञ्चे हि क्लीवत्वं तत्र

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यम्। एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति। समाहरणं समाहारः अथ भावसाधने सति किमभिधीयते। यत्तदौत्तराधर्यम्। कः पुनर्गवां समाहारः। यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा। यद्येवं विच्छिन्नेषु पूलेषु गोषु चरन्तीषु न सिध्यति। एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः। एवमपि पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति न सिध्यति। किं कारणम्। समेकत्ववाची आङाभिमुख्ये वर्तते। हरतिर्देशान्तरप्रापणे। नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापण एव वर्तते। किं तर्हि साहश्येऽपि वर्तते। तद्यथा मातुरनुहरति पितुरनुहरतीति। अथ वा पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति। नैवेदमियत्यवावतिष्ठते अवश्यमसौ ततः किं चिदाकाङ्क्षति क्रियां गुणं वा यदाकाङ्क्षति तदेकं स च समाहारः। अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः। पञ्चफली आनीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः।

क्लीवत्वे ह्रस्वत्वे सति पञ्चखट्वमिति सिध्यति। स्त्रीत्वे तु अनुपसर्जनत्वात् अह्रस्वत्वेऽनदन्तत्वाद् ङीबभावात् पञ्चखट्वा इति स्यात्। अत्र हि वाबन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम्। द्विगुरिति। अनेकार्थत्वात्समासस्येति भावः। अथेति। लोके समाहार एकप्रदेशसंघट्टनमुच्यते। तस्य पञ्चस्यादावसंभव इति भावः। यत्तदिति। पञ्चमूल्यादौ तस्य संभवादिति भावः। कः पुनरिति। औत्तराधर्यस्यासंभवात्प्रश्नः। यत्तदर्जनमिति। एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समोपीकरणं समाहार इत्यर्थो विवक्षितः तत्रार्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम्। तच्च क्रयादिना भवतीति तन्निर्देशः कृतः। यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह। यद्येवमिति। गोष्विति। नानास्वामिकानामर्जनाभावमाह। समभ्याशीकरणमिति। समीपीकरणमित्यर्थः। एवमपीति। ग्रामादीनां नियतदेशावस्थानत्वात्समोपीकरणाभाव इतिभावः। यदायं ग्रामशब्दो देशविशेषवाची तदायं दोषः। पुरुषवाचीति तु न दोषः। तेषां समीपीकरणसम्भवात्। समेकत्ववाचीति। भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः। सचायं ग्रामादीनां नास्तीति भावः। नावश्यमिति। ततश्च ग्रामादीनामपि लाभादिसदृशधर्मानुगमात्समाहारसद्भावः। अथ वेति। केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादवश्यं क्रिया गुणो वापेक्ष्यते तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः। स च समाहार इति। तन्निमित्तत्वादित्यर्थः। असंभवादिति। द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः। अथ

इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनानि क्रियन्तइति । असंभवात् । आकृतौ आरम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति । अथ वा अव्यतिरेकाद् द्रव्याकृत्योः । किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति एवं भवितुमर्हति । द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । द्विगुसंज्ञाप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । का इतरेतराश्रयता । द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे । प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । एवं तर्ह्यर्थइति वक्ष्यामि । अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत्* । अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । पाञ्चनापितिः । किं कारणम् । द्विगुनोक्तत्वाद्बहु-

---

वेति । पूर्वमुपायभावेनाग्न्यानयने पात्रस्येव द्रव्यक्रियायामनुप्रवेशः कथितः । इदानीं तु वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितभेदसद्भावादिति विशेषः । किं पुनरिति । काशकृत्स्नस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रं तद्विचारयति । पाणिनीयं तु पश्चाद्विचारयिष्यति । दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह । एवमिति । द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययेन भाव्यं प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः । पञ्चगावो धनमस्येत्यत्रापि पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते इति पश्चाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावनम् । धनशब्दस्य सत्युत्तरपदत्वे पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यम् । सति च पदद्वयस्यसमासे बहुव्रीहिणा तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वेन । सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् त्रयाणां, पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते । यदात्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदानास्तीतरेतराश्रयदोष । अथ वायं भावः । समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं समसनं समासः स संक्षेपः स चासंक्षिप्तानां क्रियते । यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तते तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावात् किंपरः संक्षेपः क्रियते । तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम् । पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह । एवं तर्हीति । तद्धितार्थे तद्धिताभिधेये अनुत्पन्नएव तद्धिते द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमितिभावः । अर्थे चेदिति । यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्धितार्थस्याभिहितत्वात्प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्

व्रीहिवत् । तद्यथा । चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति । एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि । समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः * । समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । क्वान्यत्र । स्वरे । पञ्चारत्निः । दशारत्निः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । ननु चोक्तं द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि संज्ञा नित्या । एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा । कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति । यदि शाटको न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाटको वातव्यः शाटकश्चेति विप्रतिषिद्धं भवति । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उ-

---

पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति । समासतद्धितविधाविति । न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते । समासे विधीयमाने तद्धिते च दिक्संख्ये सुपा सह समस्येते इति लक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रयदोषः । परनिमित्तानपेक्षणात्तद्विषये प्रागेव समासविधानादिति भावः । अन्यत्रेति । यथा स्वरे पराङ्गवद्भावो विधीयमानः षत्वणत्वयोर्न भवति एवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् । इगन्तेति च लक्षणं समाहारद्विगौ सावकाशम् । यानि तु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद् द्विगुसंज्ञा प्रवर्तत इत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकाशे स्वरे दोष उक्तः । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् । सिद्धं त्विति । पाञ्चनापितिः पञ्चगवधन इति च स्थितानामेव शब्दानामनुशासनं क्रियते तत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नास्तिदोषः । नहि संज्ञेति । प्रत्ययसंज्ञासंबन्धं समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्यायं समासः क्रियते न च प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः । एवं तर्हीति । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति विषयसप्तमी न तु परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम् । पाणिनीयं समर्थयितुमाह । अथ वेति । तद्धितस्यासावर्थः प्रयोजनं तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः । स्यादिति । प्रार्थने लिङ् । अ-

त्तरपदमिति चैते संज्ञे भविष्यतः । अथ वा पुनरस्त्वर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदिति । नैष दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेयएव वर्तते । किं तर्हि । स्यादर्थेऽपि वर्तते । तद्यथा । दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । दारा नः स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवतीति तद्धितः स्यादिति । द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः । अथ वा यदयं द्विगोर्लुगनपत्यइति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुकं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वात्* । समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तद्धितार्थेन कृतत्वात् । तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति । यदि तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । उत्पद्यतां लुक् भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । पञ्चपूली दशपूली । अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवं दशगवम् । गोरतद्धितलुकीति टच् न प्राप्नोति । नैष दोषः । अविशेषेण द्विगोर्ङीब् भवतीत्युक्त्वा अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति । समाहार एव नान्यत्रेति । गोरकारो द्विगोः समाहारे । अविशेषेण गोष्टच् भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति समाहारएव नान्यत्रेति । अभिधानार्थं तु* । अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् ।

त्रापि पक्षे स्वरे द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह । द्विगोरिति । अभिधेयवचनेऽप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्तीत्यर्थः । समाहारसमूहयोरिति । स्वरूपपदार्थकत्वाद्भिन्नार्थत्वादेकशेषाभावः । अविशेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थः । प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । यथा पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति । अपरिमाणेति । न तद्धितलुकातद्धितलुकीत्यपास्य सूत्रद्वयेऽपि समाहारग्रहणं क्रियते समाहारएव तद्धितलुकि ङीप्समासान्तौ भवतो नान्यत्रेति नियमविधानान्नास्ति दोषः । अविशेषेणेति । गोरित्येकं सूत्रं क्रियते । गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य टज् भवति ब्राह्मणगव इति । ततो द्विगोः समाहार इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः । अभिधानार्थं त्विति । समासेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात्तद्धि-

समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् तद्धितार्थे न मा भूदिति। किं च स्यात्। तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत। उत्पद्यतां लुग् भविष्यति। लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति। सर्वाणि परिहृतानि। न सर्वाणि परिहृतानि। पञ्चकुमारि दशकुमारि। लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत। द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् *। द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः। वाग्दृषदप्रियः। छत्रोपानहप्रियः। पञ्चगवप्रियः। दशगवप्रियः। किं प्रयोजनम्। समुदायवृत्तावयवानां मा कदा चिदवृत्तिर्भूदिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। यदा वृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामेव वृत्तिः। यदा ऽवृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामवृत्तिः। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम्*। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः। द्वौ मासौ जातस्य यस्य सः द्विमासजातः त्रिमासजातः। किं पुनः कारणं नसिध्यति। सुप्सुपेति वर्तते। एवं तर्हि इदं स्यात्। द्वौ मासौ द्विमासं द्विमासं जातस्येति।

तेनमा भूदित्यर्थः। समाहारेणेति। समाहारेऽभिधेये द्विगुरित्यभिधानं यथा स्यात्। एवं चाभिधानेसमासेनोक्तत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते। तद्धितार्थे नेति। तद्धितार्थे द्विगुरित्येभिधानं माभूदित्यर्थः। एवमभिधाने हि तद्धितः स्यात्। अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा। उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह। द्वन्द्वेति। वाग्दृषदप्रिय इति। वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य पञ्च गावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ नित्यौ तु वक्तव्यौ। अन्यथा समासाभावपक्षे समासान्तो न स्यात्। जातिरप्राणिनामिति चात्र समाहारद्वन्द्वः। यदि त्वितरेतरयोगेप्यत्र द्वन्द्वः स्यात् तदा कार्ये नैव भेदः स्यात्। समुदायवृत्ताविति। बहुव्रीहावित्यर्थः। वृत्तिपक्ष इति। एकार्थीभाव इत्यर्थः। न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावो ऽवयवयोर्युक्तः। विरोधादित्यर्थः। यदा ऽवृत्तिरिति। द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनां यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः। द्विगोरिति। द्विगोर्निष्पत्त्यर्थत्यर्थः। द्वौ मासौ जातस्येति। कालाः परिमाणिनेति त्रिपदः समास इष्यते स च सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वान्न प्राप्नोति। तस्मिंश्च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रियते कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्। दाङ्कजात इत्यत्र च समासान्तः। द्वौ मासौ द्विमासमिति। समाहारे द्विगुः। पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्री-

नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति द्विमासजात इति चेष्यते । द्व्यह्नजातस्य न सिध्यति द्व्यहजात इति प्राप्नोति । न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः । द्व्यह्नजातस्तु न सिध्यति । किमुच्यते परिमाणिनेति । न पुनरन्यत्रापि पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः* । अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम् । उत्तरपदप्रसिद्धिरुत्तरपदइति द्विगुर्भविष्यति । सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः* । सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञायाः मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । पञ्चखट्वा दशखट्वा । द्विगोरितीकारो मा भूत् । पञ्चगुर्दशगुः । गोरतद्धितलुकीति टच् मा भूदिति । तद्धितार्थोत्तरपद ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥ किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः आहोस्वित् पूर्वमात्रे । किं चातः । यद्यनन्तरयोगे ।

त्वाभावः । स्वरे हि दोष इति । समासान्तोदात्तत्वेन जाताकार उदात्तः स्यादित्यर्थः । अन्यत्रेति । पञ्चगवधन इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः समासान्तादिकार्यसिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः क्रियते । एतेन पूर्वोक्त इतरेतराश्रयदोषोपि परिहृतः । सर्वत्रेति । यद्यर्थशब्दः स्यादर्थे यदि वाभिधेयवचनो ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्तिः तदा मतुपस्तद्धितत्वात् तदर्थेऽयमेव समासः स्यान्न तु बहुव्रीहिः । अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चखट्वेति । पञ्च खट्वा यस्या विद्यन्तइति यदि द्विगुः स्यात्तदा वा टाबन्तः स्त्रियां भाष्यत इति पक्षे द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति पक्षे च नपुंसकत्वम् । पञ्चगुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टच् प्राप्नोति । नन्वस्मिन् समासे सति मतुपः श्रवणं प्रसज्येत । न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति प्राग्दीव्यत इत्यधिकारात् । एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम् । मतुपो लुग् वक्तव्य इति दोषः । तस्य कि च ङीसमासान्तौ प्रतिषेधादेव न भविष्यतः । पञ्च आढका यस्या सा पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीप्प्राप्नोति ॥

संख्या । इह क्व चिदवयवोपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । क्व चित्तु समुदायो यथा नान्तः पादमिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते ततः संदेहात् पृच्छति । किमनन्तर इति । पूर्वमात्रइति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुष एव गृह्यते । अन्यथा द्विमुनिव्या-

एकशाटीति द्विगोरितीकारोनप्राप्नोति । अथपूर्वमाचे। एकभिचा। अत्रापि प्राप्नोति । अस्त्वनन्तरे । कथमेकशाटी । ईकारान्तेन समासो भविष्यति । एका शाटी एकशाटी । इह तर्ह्येकापूपी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमाचे । कथमेकभिचा । टाबन्तेन सह समासो भविष्यति । एका भिचा एकभिचा । इदं तर्हि । सप्तर्षयः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरः प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यनन्तरे । कथमेकापूपी । समाहारइत्येव सिद्धम् । कः पुनश्च समाहारः । यत्तद्दानं संभ्रमो वा । इह तर्हि पञ्चहोतारो दशहोतारः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमाचे । कथं सप्तर्षयः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम् । अथ वा पुनरस्तु अनन्तरे । कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसीत्येव सिद्धम् । संख्या ॥

करणस्यत्व अथाभावस्यापि द्विगुसञ्ज्ञा स्यात् ततश्चेगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत । एकशाटीति । एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः । शाटशब्दश्चाकारान्तोस्ति तस्यैव कनि कृते शाटक इत्येवं रूपं संभवति । एकभिचेति । भिचशब्दो घञन्तोस्ति तथा च भिचदं न प्रकाशयेदिति प्रयोगः। तत्रैको भिच इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोपजनाद् ङीप् प्रसज्येत । यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते । ईकारान्तेनेति । शाटशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि कृतइति भावः । एकापूपीति । एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समासः । अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतइति द्विगोरितीकारः सिध्यति नान्यथा। केवलश्चापूपशब्द. पुंसि वर्तत इति जातिलक्षणे ङीष् नास्ति । टाबन्तेनेति । भिचाशब्देन समासे कृते अत इत्यधिकाराद् ङीबभाव इत्यर्थः । भिचाशब्दश्च गुरोश्च हल इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते । वाटाबन्त इत्यनेन पचे नपुंसकत्वं न भवति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् यत्रापो ह्रस्वत्वं क्रियते पञ्चखट्वं पञ्चखट्वीत्यादौ तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते । भिचशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते । अन्यथा तत्रैकभिचीति स्यात् । सप्तर्षय इति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । कः पुनरिति । अनेकविषयत्वात् समाहारस्य एकस्य तदसंभवात् प्रश्नः । यत्तदिति । एकमप्यपूपं कश्चित् कृपणो ददद‍नेकमिति मन्यते । दाने श्रद्धातिशयाद्वा महत्त्वाद्वा अनेकस्मिन्यः संभ्रमः स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति । अथ वेति । पूर्वचापरितोषेणैतदुच्यते । भाषायामपि सप्तर्षिशब्दोन्तोदात्त इष्यते । प्रकृतिस्वरपूर्वपदश्च स्यात् । अत एवैकशाटीत्यादावपि द्विगुस्वराभावः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥ किमुदाहरणम् । वैयाकरणखसूचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः । वैयाकरणः कुत्सितः । तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति । कुत्सितानि ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥ उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । किं चातः । यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थः गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो गौरिवाश्व इति । एवं तर्हि यत्र किं चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः तत्रोपमानोपमेये भवतः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अ-

---

कुत्सितानि । किं व्याकरणमिति । अयं भावः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणचौर इत्यादौ मा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वान्नास्ति कुत्सा नापि तदधीयानस्य । वैयाकरण इति । यः पृष्टो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति अहो गगनं निर्मलमिति । प्रश्नं विस्मारयितुं स निष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात् कुत्स्यते । तत्स्थमपीति । आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलत्वात् कुत्सा ।

उपमानानि । कानीति । सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम् । किं यदेवोपमानमिति । अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद् बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषयसंदेहाभावात् प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात् तद्द्वारकस्तयोरभेद इति यदेवोपमानं तदेवोपमेयमित्यभ्युपगतं भवति । न चैतद्युक्तम् । शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथाधारभेदात् श्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्ताख्ययोः श्यामगुणयोर्भेदान्नास्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभावः । किंचात इति । स्ववाचाभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात् सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः । गौरिवाश्व इति । अत्यन्तभेदविवक्षायामिदमुच्यते । यदा त्वश्वस्य जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः । किंचित्सामान्यमिति । श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोप्याश्रीयते गुण जातेरेकत्वादभेदोपीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । यथोपवर्णितं वचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः इतरो निर्वचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह । नहीति । मानं हीति । यथा प्रस्थादिति न हि साकल्येन

निर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति। तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं गौरिव गवय इति। गौर्निर्ज्ञातः गवयोऽनिर्ज्ञातः। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद् गौरनिर्ज्ञातः तेन कर्तव्यं स्याद् गवय इव गौरिति। बाढं कर्तव्यम्। किं पुनरिहोदाहरणम्। शस्त्रीश्यामा। क्व पुनरयंश्यामाशब्दो वर्तते। शस्त्र्यामित्याह। केन तर्हीदानीं देवदत्ताभिधीयते। समासेन। यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति न सिध्यति। उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति। यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति। तित्तिरिकल्माषी कुम्भकपाललोहिनी। अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवद-

---

त्तेयं परिच्छिद्यते। तत्समीप इति। मानस्य समीप इत्यर्थः। परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं परिकल्प्यते न त्वत्र मुख्यं सामीप्यमस्ति। उपमानानीति। निपातनात्तत्पुरुषः। अव्ययीभावे ह्येतद्रूपं न स्यात्। कामं तर्हीति। ततश्च व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः। बाढमिति। अनेच्छानिमित्तकः पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। किं पुनरिति। अयं भावः। यदा शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव वर्तते इति श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति। अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते तदा वैयधिकरण्यात् समासाप्रसङ्गः। वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोति। शस्त्रीश्यामेति। साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः सामान्यवचनशब्देन वचनग्रहणाद् गृह्यते यथा गुणवचनशब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यवाची। क्व पुनरिति। उभयथा दोषदर्शनात् प्रश्नः। केनेति। पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वे तद्व्यतिरिक्तशब्दान्तरभावात् प्रश्नः। समासेनेति। स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमन्तरेणाप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः। यद्येवमिति। गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात् स्त्रीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्याप्रसिद्धिः। उपसर्जनस्येति। अप्रधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते। समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम्। यदि तर्हीति। ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते न तु लौकिकमपि। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायाल्लौकिकग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च। तित्तिरिकल्माषीकुम्भकपाललोहिनीत्यत्रोपमानस्य पुनपुंसकलिङ्गत्वात्समासात्प्राक् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति। समासे कृतेऽनुपसर्जनाधिकाराद् ङीष्ङीपोः प्रतिषेधः प्राप्नोति। सत्यपि वा ङीपि सति शिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा ङीष्स्वरः प्राप्नोति। एवं तर्हीति। ततः पूर्वोक्तदोषाभावः।

त्तायां श्यामाशब्दः। एवमपि गुणो ऽनिर्दिष्टो भवति। बहवः शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णाः सूक्ष्मा पृथुरिति। अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः। तद्यथा। चन्द्रमुखी देवदत्तेति। बहवश्चन्द्रे गुणाः। या चासौ प्रियदर्शनता सागम्यते। एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते। व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति। किं हि वचनान्न भवति। यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यात्। इह खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति। एवं तर्हि तस्यामत्रोभयं वर्तते। एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्ततइति। इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्यात्। यदि तावदेवं विग्रहः करिष्यते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति। शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात्। अथाप्येवं विग्रहः करिष्यते। यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति। एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात्। एवमपि गुणो न निर्दि-

---

शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात् तित्तिरिकल्माषीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात्। एवमपीति। श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। चन्द्रमुखीति। अयं भावः। यत्रानिर्दिष्टोपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतः सन्निधानादुपमानं कथं न स्पृक्ष्यति। किं हि वचनादिति। दुर्बलं प्रकरणं श्रुत्या बाध्यतइत्यर्थः। पुंवद्भाव इति। पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्यनेन। न च स्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् मृगक्षीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति। यद्यप्यन्यत् स्त्रियाश्चापत्य मन्यत्पुंसस्तथाऽपि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषावगतिः। प्रकरणादिवशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिसाक्षोपादानेपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति। सा च बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति। एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र भाष्यकारेण नाश्रितं गत्यन्तरसंभवाच्च तद्दर्शयति। एवं तर्हीति। शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद् यथा गौर्वाहीक इति। पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमत्र सेयम्। यदि तावदिति। यदा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसंभावे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं श्यामेत्यपेक्षणीयम्। अथापीति। यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयम्। न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत्। अत्रापि दोषमाह। एवमपीति। यदा श्या·

ष्टो भवति। बह्ववश्च शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णाः सूक्ष्माः पृथुरिति। अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः। तद्यथा। चन्द्रमुखी देवदत्तेति बह्ववश्चन्द्रे गुणाः। या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते। उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः *। उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात्। शस्त्रीश्यामेति। श्यामाशब्दोयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते। तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति। न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वस्य प्रसिद्धिः *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। श्यामत्वस्योभयत्र भावात्। उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च। तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य। तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते। किंवाचकः। उभयवाचकः। श्यामत्वस्योभयत्र भावात्। तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वं प्रसिद्धम्। सामान्यवचने प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति। नावश्यं स एव सामान्यवचनः यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोपि सामान्यवचन एव। अथ वा सामान्यवचनैरित्युच्यते। सर्वश्च शब्दोन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते त एवं

स्त्रीसादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः। उत्तरन्तु पूर्वमेव व्याख्यातम्। यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोस्ति तथापि कृत्स्नस्त्री प्रत्ययस्वरपुंवद्भावासिद्ध्या पूर्वं पक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः। उपमानसमास इति। शस्त्री श्यामा देवदत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति न च शस्त्रीस्थो गुण आश्रयान्तरे वर्ततइति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः। नवेति। शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात् श्यामगुणसन्निधानाच्च यादृशं शस्त्रीश्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययादुभयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः। तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम्। सर्वश्चेति। शब्दान्तरसंबन्धे सर्वः शब्दो विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराभिसंबन्धात्समासरूपात् प्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते केवलश्च

विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन इति । उपमानानि ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥५६॥ सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् । इह मा भूत् । पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान् । सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् । इह कस्मान्न भवति । पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति । उपमितम् ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः* । विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः । कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोयं तिलशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशे-

---

श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात्सिद्धमिष्टम् ।

उपमितम् । पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति । उपमानप्रतिपादनपरमेतत् । वैयधिकरण्यादेवात्र समासस्याप्रसङ्गः । यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरुषार्थ एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यम् । तत्र यदा प्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावायसामान्याप्रयोगग्रहणम् । भवति वै प्रधानस्येति । न्यायसिद्धएवार्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात् ॥

विशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोरिति । उभयापेक्षेयं षष्ठी नित्यसापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति । विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वैरूप्यसद्भावात् समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः । कृष्णशब्द इति । कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्वेव नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम् । एवं तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च

षणवचनः संपद्यते तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम्। विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः। न वान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चा परस्योपसर्जनप्रसिद्धिः *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अन्यतरस्य प्रधानभावात्। अन्यतरदत्र प्रधानम्। तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य। तद्विशेषकं चापरम्। अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति यदास्य तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तदा कृष्णो विशेषकत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम्। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं तिलकृष्णा इति। न कर्तव्यम्। नह्ययं द्वन्द्वः। तिलाश्च कृष्णाश्चेति। न खल्वपि षष्ठीसमासः तिलानां कृष्णा इति। किं तर्हि। द्वाविमौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते। न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किं चिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेत द्गन्तव्यं नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चापरमिति। तत्र त्वेतावान् संदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति। स चापि क्व संदेहः यत्रोभौ गुणशब्दौ। तद्यथा।

विशेषणत्वमवसेयम्। न वेति। अन्यतरस्य द्रव्यस्यैवेत्यर्थः। अपरस्येति। गुणस्यैवेत्यर्थः। यदास्यतिला इति। ते हि द्रव्यरूपत्वात् क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानाः प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते। कृष्णस्तु गुणत्वात्। द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं तिलानां संपद्यते। इतरो यथोक्तं न्यायमबुद्धा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादितं विवक्षायाश्च स्वातन्त्र्यादनियमात् प्रयोगानियम इति मन्यमानः पृच्छति। कामं तर्हीति। नह्ययमिति। नहि गुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते। गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्याद्द्रव्येण सह विवक्षाया असंभवात्। यदि तु द्वन्द्वः स्यात्स्यादेव तिलकृष्णा इति प्रयोगः। न खल्वपीति। गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः। प्रधानशब्दाविति। प्रथमान्तावित्यर्थः। अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम्। एकस्मिन्नर्थ इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम्। द्वन्द्वे हि सर्वपदार्थानां प्राधान्यान्नास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थे वस्थानम्। एतच्चावयवार्थापेक्षयोक्तम्। समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदार्थानां वृत्तिरस्त्येव। प्रधानशब्दयोरिति। परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः। यत्रोभाविति। द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधाने-

खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति। यच्च ह्यन्यतरद् द्रव्यमन्यतरो गुणः त-च्च यद् द्रव्यं तत्प्रधानम्। तद्यथा। शुक्लमालभेत। कृष्णमालभेत। न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति। अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति। कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्षः शिंशपेति। नैतयोरावश्यकः समावेशः। नह्यवृक्षः शिंशपास्ति। विशेषणम्॥

न क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः। यच्च ह्यन्यतरद् द्रव्यमिति। तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः। यद् द्रव्यमिति। साक्षात् क्रियासाधनत्वादिति भावः। ननु तिलशब्दो जातिवाची न द्रव्यवाची। जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यवाचीत्युच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवचन आपद्यतइति नानयोः कश्चिद्विशेषः। नैष दोषः। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति। न च शब्देन द्रव्यव्यतिरेको जातेः प्रत्याय्यते। नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति। किं तर्हि। गौः शाबलेय इति। तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयतइति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थाप्यते। गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च पटस्य शुक्ल इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात् स्वशब्देन गुणाः प्रत्याय्यन्तइति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति। एतन्न्यायाश्रयेण वैदिकव्यवहारं निदर्शनायोपन्यस्यति। तद्यथेति। श्वेतं छागमालभेतेति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते छागाभावे तु शुक्लस्यद्रव्यान्तरस्यालम्भो न भवति। कथं तर्हीति। द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद् द्रव्यवाचित्वात् प्रधानत्वान्नास्त्यन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः। नैतयोरिति। आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्श आदित्वादच्प्रत्ययः। अयं भावः। यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रंस्यते शिंशपेति तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद् वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम्। यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रंस्यते वृक्ष इति तदा तद्विशेषणाय शिंशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपावृक्ष इत्येव भाव्यम्। अत्र केचिदाहुः। शिंशपाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति ततश्च भवितव्यं वृक्षशिंशपेत्यपीति। तदयुक्तम्। वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात् प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव। शिंशपात्वं तु स्वल्पविषयत्वात् पश्चाद् ग्रहणाच्च शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियमः। तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षत्वाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियतइति न्यायविद आहुः। नह्यवृक्ष इति। ननु फलमस्त्येव। नैतदस्ति। वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्बहिरङ्गत्वाद्वृक्षावसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात्। विशेषणं विशेष्येणेति द्वयोरुपादानं विस्पष्टार्थम्। संबन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतरस्याक्षेपात्। बहुलग्रहणाच्च तक्षकः सर्पो लोहितस्तक्षक इत्यादौ समासाभावः॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥ अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते न विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धम् *। बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रा नुक्रमणसामर्थ्यम्। अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते। यद्यकृत्स्नं यदनेन कृतमकृतं तत्। एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यच्चानेनकृतं सुकृतं तत्। किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते। उदाहरणभूयस्त्वात्। एते खल्वपि विषयाः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च। केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति। अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्। बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति।

पूर्वा। अथ किमर्थमिति। एतत्सूत्राद्युत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः। पूर्वकालेत्ययन्तु योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थः। दिक्संख्ये इति संज्ञायां नियमार्थः। कुत्सितानीनि विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः। एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूह्यम्। यत्र तु प्रयोजनाभावः पूर्वापरप्रथमेत्यादौ तस्यायमाक्षेपः पूर्वेणैव समासस्य सिद्धत्वात्। बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादिति। अकृत्स्नप्रतिपत्तिविषयत्वादित्यर्थः। नहि मन्दबुद्धयो बहुलग्रहणमात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थः। इतरो यथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा चोदयति। यद्यकृत्स्नमिति। ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनमिति भावः। कृत्स्नं चेति। पर्यायोपादानं लौकिक्या वाचोयुक्त्या सामर्थ्याविघातप्रतिपादनार्थं यथा स्वामी प्रभुरीश्वरो भगवानिति। चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति क्व चित् प्रवृत्तिः क्व चिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीता इत्येकआहुः। तेन कृष्णसर्प इत्यादौ नित्यः समासः। रामो जामदग्न्य इत्यादावसमासः। नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादौ विकल्पः। सुसूक्ष्मजटकेशादाववयवसमासाभावः। अन्येत्वाहुः। कृत्स्नमिति सर्वेष्टस्य संग्राहकत्वाद्व्यापकमित्यर्थः। केन रूपेण व्यापकत्वमित्याह। कारकमिति। कुर्वदपि न विपर्ययेण करोतीत्याह। साधकमिति। न च कस्य चिद्वर्जनेन प्रवर्तकमित्याह। निर्वर्तकमिति। अथ वा साधकं पारंपर्येण स्यात्। वर्णोपदेश इव प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारस्येत्याह। निर्वर्तकमिति। साक्षात्कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः। उदाहरणभूयस्त्वादिति। विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी। अस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः। केवलमिति। केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नावधारयति केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः। व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलग्रहणेनेत्याह। अवश्यमिति। वै·

सर्ववेदपारिषदं ह्रीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५६ ॥ श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिरा-कृतिगणः ॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम् * । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । यदा हि श्रेणय एव किं चित्क्रियन्ते तदा मा भूदिति । अन्यत्रार्थं च्व्यर्थग्रहणेषु च्व्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति । तदिह न तथा । किं कारणम् । अन्यत्र पूर्वं च्व्यन्त-कार्यं परं च्व्यर्थकार्य्यम् । इह पुनः पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं च्व्यन्त कार्यम् ॥

तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रह-णम्* । नञ्विशिष्टेसमानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् सिद्धंचा-भुक्तंचेति । अनञितिचप्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिति॥

दिकव्यवहारानुसरणाय । सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । परिषद इदं पारिषदं साधारणमित्यर्थः । पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् । अन्येत्वाहुः । पारिषदः परिषत् परिचारक उच्यते स च परिषत्साधारण इति पारिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणंबहुलादिग्रहणोपेतं क्रियते। आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम् ॥

श्रेण्यादयः । श्रेण्यादय इति । अत एवाद्यादिशब्दो व्यवस्थावाची कृतादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाचीप्रयोगोदर्शनाच्चोदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः प्रदर्शिताः । एकशिल्पपण्याश्रयणेन जीविनां संघः श्रेणिः । तत्र यदापृथक् संस्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्याद् यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह । श्रेण्यादिष्वित्यादि । अन्यत्रेति । साक्षात्प्रभृतीनि चेत्यत्र च्व्यर्थवचनमित्युक्त्वा च्व्यन्ते प्रतिषेध उक्त इह तु कस्मान्न कृत इति प्रश्नः । अन्यत्र पूर्वमिति । साक्षात्कृत्येत्यत्र च्व्यन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गेन परत्वाद् विकल्पः स्यादिति तत्र च्व्यन्तप्रतिषेधः क्रियते । तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति । इह तु श्रेणीकृता इति परत्वान्नित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह च्व्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः ।

तेन । विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदातिव्याप्तिपरिहारायाह । नञ्विशिष्ट इति । समानत्वमर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम् । गौरवमप्यस्मिन् पक्षइत्याह । अनञिति चेति । न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे तदनञ् तच्च प्रत्यासत्त्या क्तान्तमेवेह गृह्यते । तदयमर्थः । आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्दउपादीयमाने कर्तव्यमकृतमित्यत्रापि समासप्रसङ्गः समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न नि-

लुडिडधिकेनच*। लुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः। इहापियथास्यात्। अशितानशितेन जीवति। क्लिष्टाक्लिशितेनेति। किमुच्यते समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति। यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते। न चात्र नञ्कृत एव विशेषः। किं तर्हि। प्रकृतिकृतोऽपि। अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येवावधारणे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पटुवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः। स्वाध्यायेनैवेति गम्यते। अन्ये गुणाः समा भवन्ति। अस्त्याधिक्ये वर्तते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पटुवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः स्वाध्यायेनाधिकः। अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति। तद्यदा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन नेह भविष्यति सिद्धं चाभुक्तं चेति। नाप्यनञिति प्रतिषेधेन नेह भविष्यति कर्तव्यमकृतमिति। लुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति। यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति। अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिति। लुडिडधिकेनापि तदा समासः सिद्धो भवति। तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं मत्वा समानप्रकृतिग्रहणं चोद्यते। अवधारणं नञा चेन्नुडिड्विवारितः।

वारितः। ततश्चानञ्ग्रहणं क्तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति। अवधारणरहिताधिक्यवचनेऽप्यव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह। लुडिडधिकेन चेति। यद्यपि नुडिटौ तद्भक्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वादवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधिकस्याप्राप्तिरिति भावः। नुडिड्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति च्छिताच्छितमित्यत्र तुगधिकस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः। अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति च्छाताच्छितमित्यत्र शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति। त्राता त्राणमित्यादौ तु नत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः। तद्यथेति। यदा समसंप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः। स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः। तद्यदेति। इह क्तेन नञेति सिद्धे विशिष्टग्रहणात् सावधारणाधिक्यगतिः स्याद्गुरुलाघवानादरे त्वाधिक्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्येत इति द्वैतोपपत्तिः। अवधारणं नञा चेदिति। पूर्वोक्त एवार्थ आर्यया संगृहीतः अनञित्येतत्सूत्रे कृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तम्। इदानीमप्यव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-

शिष्टेन न प्रक्लृपेत। अथ चेदधिकविवक्षाकार्यं तुल्यप्रकृतिकेन ॥१॥ इति। कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम् *। कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। कृतापकृतम्। भुक्तविभुक्तम्। पीतविपीतम्। सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ् *। सिद्धमेतत्। कथम्। क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्क्तान्तं समस्यतइति वक्तव्यम्। गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम्। गतप्रत्यागतम्। पातानुपातम्। पुटापुटिका। क्रयाक्रयिका। फलाफलिका। मानोन्मानिका॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः॥ ६७॥ अयुक्तोयं निर्देशः। समानाधिकरणेनेति वर्तते। कः प्रसङ्गो व्यधिकरणानां समासःस्यादेवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। युवा॥

वर्णो वर्णेन॥ ६९॥ इदं विचार्यते। वर्णेन तृतीया समासो

हाराय न्यासान्तरमाह। सिद्धं त्विति। विसमाप्तिरसमाप्तिः। कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणाकरणाभ्यां करणस्यासमाप्तिर्गम्यते इति समासः। कृतापकृतमित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थावगमात्। एवं भुक्तविभुक्तमिति यद्भुक्तं तद्विभुक्तं विरूपं भुक्तमभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात्। भुक्ते विभुक्तं चैकदेशद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम्। सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात् समासाभावः। यत्सर्वथा वक्तव्यं तदाह। गतप्रत्यागतादीनां चेति। क्रयिकेत्यादावत्र इति क प्रत्ययस्तदन्तस्य स्वभावात् क्व चित् स्त्रियां वर्तते। क्रयाक्रयिकेत्यन्येषामपीति दीर्घः।

युवा। अयुक्त इति। पुंल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यतइत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञाप्यते तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः। नन्वेतयोरपिविरुद्धवयोवाचित्वान्नास्तिसामानाधिकरण्यम्। नैष दोषः। जरत्यां युवतिधर्मोपलम्भात्। युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात् तद्रूपारोपात्। युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदमनियमो हि गुणशब्दत्वात् स्यात्। जरद्भिरित्यपि पाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति युवजरन्नित्यपि भवति॥

वर्णो। इदमिति। बुद्ध्या परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परामृश्यते। न ता

वा स्यात् कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । समानाधिकरणो वा कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । कश्चात्र विशेषः । वर्णेन तृतीयासमासएतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् * । वर्णेनतृतीयासमासे एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अनेते वर्ण इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । हिमेन एतः हिमैतः । अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः । बाढमर्थः । यद्यवर्ण एतशब्दोऽस्ति । ननु चायमस्ति । आ इतः एतः कृष्णेतो लोहितेत इति । नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्तः । तृतीयाकर्मणीत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम् । अथ समानाधिकरणः । समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम् * ।

वदस्मिन् प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानं पश्चात्तु भविष्यति । इह कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद् गुणवचनो भवति सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति तस्मिन्नसति तस्याभावादिति शङ्कुलाखण्डवत्समासः सिद्धः । अथ कृष्णावयवत्वात् सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दः तदा समानाधिकरणपदः समासः । स च गौणेऽपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति । कृष्णेनेति हेतुतृतीया । बाधाचेति । क्व लाघवमिति प्रश्नः । एतप्रतिषेध इति । स्वरे विधीयमानइत्यर्थः । अनेते वर्णइति । कृष्णसारङ्गइत्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे अनेते वर्णइति सूत्रं कर्तव्यम् । वर्णवाचि पूर्वपदमेतउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः । तेन कृष्णैत इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । कृष्णेनेति सहयोगे इत्थं भूतलक्षणे वा तृतीया । अनेन समासः । वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । हिमेनेति हेतौ तृतीया । तृतीयातत्कृतार्थेनेति समासः । कृत्स्वरस्तु नास्ति उणादीनामव्युत्पन्नत्वादकारकत्वाद्वा हिमस्य । यद्यवर्ण इति । वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः । इतरः पराभिप्रायमबुद्ध्वा सत्तां प्रतिपादयितुमाह । ननु चेति । कृष्णेत इति । ओमाङोश्चेति पररूपम् । तृतीयाकर्मणीति । अनेतइति प्रतिषेध आनन्तर्यादपवादा इति वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः । परत्वादिति । कृष्णेन अश्वादिना करणेन आगतः कृष्णेत इत्यत्र चनेत इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधकोऽस्तु अथ वा कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः । कृत्स्वरमपि बाधित्वा याथादिस्वरेणाच भाव्यं विशेषाभावात्तु भाष्यकारेणैतन्नोक्तम् । अथ वा परत्वादुत्कृष्टत्वात् क-

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यम् । एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । परमशुक्लः परमकृष्णः । द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । कृष्णतिला इति । एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् । अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य चावर्णे अन्यतरत्र कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । एवं सति-तान्ये तानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् । यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापितान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वर विधौ चैकम् । सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति । अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यः । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति । शुकबभ्रुर्हरितबभ्रुरिति । तथा सति तान्येतानि । त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वेस्वरविधौचैकम् । अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् । बाढं सिद्धः । कथम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव । प्रतिपदोक्तस्याभावात् । तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् । समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन * । समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन। प्रधानानांप्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम्। प्रधानानां तावत्प्रधानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमित्यस्यावकाशः । गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पोटायुवतीनामवकाशः । इभ्ययुवतिः आढ्ययुवतिः। इहोभयं प्राप्नोति । नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः। प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन । उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् । सन्ध्यक्षरत्व-

---

स्यान्तरप्राप्तत्वात् कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । वर्णो वर्णेनेति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणापि ग्रहीष्यते तेनातिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः । शुकबभ्रुरिति । शुको हरितः शुक्लो वा बभ्रुः कपिलः । ततः तत्कृतत्वाभावात् शुकेन बभ्रुरिति तृतीया सह योग इत्थंभूतलक्षणे वा कर्तव्या । तस्मादिति । एतत्सूत्रानारम्भाल्लाघवादित्यर्थः । प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते उपसर्जनशब्दे न समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्य-

रमोत्तमोत्कृष्टा इत्यस्यावकाशः। सद्गवः सदश्वः। कृत्यतुल्याख्या अजात्येत्यस्यावकाशः। तुल्यश्वेतः तुल्यमहान्। इहोभयं प्राप्नोति। तुल्यसन् तुल्यमहान्। उपसर्जनानां परमुपसर्जनंभवति विप्रतिषेधेन। समानाधिकरणसमासात् बहुव्रीहिः *। समानाधिकरणसमासात् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। समानाधिकरणसमासस्यावकाशः। वीरः पुरुषो वीरपुरुषः। बहुव्रीहेरवकाशः। कण्ठेकालः। इहोभयं प्राप्नोति वीरपुरुषको ग्रामः। बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन। कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः *। कदा चित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः। किं प्रयोजनम्। सर्वधनाद्यर्थः। सर्वधनी। सर्वबीजी। सर्वकेशी नटः। गौरखरवदरण्यम्। कृष्णसर्पवान्वल्मीकः। लोहितशालिमान् ग्रामः। किं प्रयोजनम्। कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य। यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नो-

---

ते। समानाधिकरणसमासादिति। समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः कदा चित् कर्मधारयः। सर्वधनाद्यर्थ इति। वार्तिककारेणेष्टिरूपेण पठितम्। भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति। प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यस्य बलवत्त्वाश्रयेण। कण्ठे काल इति। व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते। वीरपुरुषक इति। बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तो भवति। बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते विप्रतिषेधश्चिन्त्यते। कदा चिदिति। विषयविशेषनिर्देशाय क्वचिदिति वक्तव्ये कदाचिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिश्यतइति नास्ति वस्तुभेदः। सर्वधनीति। सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्मधारयेकृते मत्वर्थीय इति। तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्युक्तं भवति। किं प्रयोजनमिति। सर्वधनाद्यर्थमिति मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगादर्शनाच्च स्वपदार्थे बहुव्रीहेरप्रसङ्गात् कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वात् प्रश्नः। कर्मधारयप्रकृतिभिरिति। मत्वर्थीयप्रकृतिः सर्वधनशब्दो वार्तिके ऽनुकृतः न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः। बहुव्रीहिणेति। सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न स्यात् कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुक्तत्वात् प्रत्ययः सिध्यतीत्यर्थः। यद्युक्तत्वमिति। सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पुर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा

ति । नखल्वपि संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः किं तर्ह्यर्थाश्रयः स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवति । एवं कर्मधारयेणोक्तत्वान्न भविष्यति । एवं तर्हि इदं स्यात् सर्वाणि धनानिसर्वधनानिसर्वधनान्यस्य सन्ति सर्वधनीति । नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात् तत्र यदुक्तं कदा चित्कर्मधारय इति । एतदयुक्तम् । एवं तर्हि भवति वै किं चिदाचार्याः कार्यबुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शब्दा इति । तद्यदिदं पठितं समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः । कर्तव्यः कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति । यदुच्यते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । काऽन्तरङ्गता । स्वपदार्थे कर्मधारयः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयः ।

तेनापि मत्वर्थ उच्यत एव नहि बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थे स्वाभिधानानभिधानव्यवस्थायुज्यते तस्याः स्वाभाविकत्वात् । एवं तर्हीति । अनपेक्षिताऽन्यपदार्थे कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयोर्थान्तरे विधास्यतइत्यर्थः । नित्यमेवं सतीति । यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्तं तथात्र सकलविषयव्याप्त्यपेक्षया सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति । अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृतिभिः कर्मधारयः स्यादिति । कदाचिद् ग्रहणं विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्यं भवति । इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह । एवं तर्हीति । भवतीति । एवं जातीयकं वस्त्वित्यर्थः । किन्तदित्याह । आचार्या इति । अथ वा पठिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवति । कार्याः शब्दा इति दर्शने लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्था ततोन्यपदार्थे बहुव्रीहिन्यासमात्तस्यैव तत्प्रत्यायनं न तु कर्मधारयस्य । तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रियमाणो ऽन्यपदार्थं नाभिधत्तइति तदभिधानायायं मत्वर्थीय उत्पाद्यतइत्यर्थः । विप्रतिषेधापनयनायाह । नैष युक्त इति । स्वपदार्थ इति । मध्यमध्यमवीरासेति स्वपदार्थमात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः । इतरो विषयविशेषे बहुव्रीहिं साधयति । अस्त्विति । यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्य भवत्वित्यर्थः । विभाषेति । नात्र महाविभाषा विवक्षिता तया हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते नत्वेकार्थीभावे संज्ञाया भावाभावौ क्रियेते । तस्माद्विभाषा कर्मधारय इत्ययमर्थो विवक्षितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात् स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तते नान्यपदार्थे । एतदुक्तं भवति । अनपेक्षितान्यपदार्थस्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्म-

यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति । एवमपि यद्यत्र कदा चित्कर्मधारयो भवति । कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वश्चायमेवमर्थो यत्नः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं माभूदिति । एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति । किं तर्हि । इष्टिरियं पठिता । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः । कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थं इति । यदीष्टिः पठिता नार्थोनेन । इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेनाल्पेन महतो महतोर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन माषेण शतसहस्रम् । एकेन कुद्दालकेन खारीसहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति । लघुत्वात् । कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति । इनिप्रकरणे सर्वादेरिति वक्ष्यामि । तस्यावश्यं वक्तव्यं ठनो बाधनार्थम् । कथम् । गौरखरवदरण्यम् । गौरमृगवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान् वल्मीकः । लोहितशालिमान् ग्रामः । अस्त्यत्र विशेषः । जात्याचाभिसंबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः साऽस्मिन् वल्मीकेऽस्ति । यदा ह्यन्तरेण जातिं तद्वताभि-

---

धारयः पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुष इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति । एवमपीति । पूर्वमनपेक्षिते ऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षयां वीरपुरषवान् ग्राम इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः । इष्टिरियमिति । वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षाकार्या सर्वधनीत्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नार्थोनेनेति । न्यायसिद्धत्वादिति भावः । यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः तेषामेव पदार्थानामन्यत्र गुणीभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यतइति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । यदा पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां तत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति । अन्ये तु शब्दलाघवं मन्यन्ते बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोन्यपदार्थं प्रतिपादयति । कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इतिशब्दगौरवप्रसङ्गः । एतच्च शब्दगौरवं तथाप्रयोगदर्शनादत्रैव विषयआश्रीयतइति हस्तवनस्पत्यादिषु न प्रसञ्जनीयम् । सर्वादेरिति । ततश्च वचनाल्लाघवं नाश्रीयतइति कर्मधारये कृते इनिः कर्तव्य इत्यर्थः । ठनो बाधनार्थमिति । योपोष्टिमारभते तेनापिकर्मधारयाट्ठन्बाधनार्थेनिरंवेति वक्तव्यमित्यर्थः । जात्याचेति । जातिश्चाऽकृते कर्मधारये न प्रतीयते । यदा हीति । विशिष्टगुणेन द्रव्येण

संबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो वल्मीकइत्येव तदा भवति । पूर्वपदातिशये आतिशायिकात् बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः * । पूर्वपदार्थातिशयविवक्षायामातिशायिकात् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः । आतिशायिकस्यावकाशः । पटुतरः । पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः । चित्रगुः । शबलगुः । इहोभयं प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतरः । तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्च बहुव्रीहिः पर आतिशायिकः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गता । ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः । सुबन्तानां बहुव्रीहिः । आतिशायिकोपि नान्तरङ्गः । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः । कथम् । स्वपदार्थे आतिशायिकः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः । कथम् । स्पर्द्धायामातिशायिको भवति । न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा भवति । नैव वाचातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते । तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते । सत्यमेवमात्मकः । यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशा-

---

तद्वत्तायां विवक्षितायामित्यर्थः । पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थ विवक्षायामुभयप्रसङ्गे पूर्वं बहुव्रीहिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्यासत्त्या पूर्ववदुपन्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयित्वेष्टित्वं स्थापयिष्यति । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । ननु प्रकर्षे आतिशायिकः । प्रकर्षश्च समासार्थस्य भवति । ततश्च पदात्तेनोत्पत्तव्यम् । एवं तर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत एवोच्यते समर्थादिति । सुबन्तेनेति । हेतौ तृतीया । सुबन्ते न पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमर्थस्य नान्यथेत्यर्थः । आतिशायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा सास्य प्रतिपाद्य सर्वथानुत्पत्तिं प्रतिपादयितुमाह । नैवेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः । अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति तद्वतोपेक्षणात् । सत्यामिति । ततश्च यथा प्रतियो-

यिकस्य प्रवृत्तिः। या हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा याहि तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम्। बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यादेव। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसंबन्धः। एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति किं तर्हि इष्टिरियं पठिता। पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति। यदिष्टिरियं पठिता नार्थोऽनेन। कथं यैषा युक्तिरुक्ता वस्त्रान्तराणां च वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वता चाभिसंबन्ध इति। यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वतावाभिसंबन्धः क्रियते। निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिः। बहुव्रीहेरातिशायिकाः। न तर्हीदानीमिदं भवति सूक्ष्मतरवस्त्र इति। भवति यदान्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः। कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात्। नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यप्रकर्षेण भवितव्यम्। यथैवायं द्रव्येषु यतते वस्त्राणि मे स्युरिति। एवं गुणेष्वपि यतते सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति। नात्रातिशायिकः प्राप्नोति। किं कारणम्। गुणवचनादित्युच्यते।

व्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्वेवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः। वस्त्राणीति। अतिशयनानि वस्त्राण्यतिशय्यमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः। एवं सापेक्षत्वाद्द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तरत्वमाह। एवन्तर्हीति। नार्थोऽनेनेति। इष्ट्या विनाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः। यैषा युक्तिरुक्तेति। सा नाश्रीयत इत्यर्थः। कथं तर्ह्याश्रीयत इत्याह। यदा ह्रीति। अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते। अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद् बहुव्रीहिस्ततश्च सूक्ष्मतरवस्त्र इत्यपि सिध्यति। इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिध्येत्। यदुक्तं बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियत इति तत्राह। कथं पुनरिति। अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षे कथमन्यपदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः। अत्रोत्तरम्। नैवान्यस्येति। सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते। यथोक्तम्। द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते। इति। एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः। यद्यप्यत्राश्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथाभूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते। गुणवचनादिति। नात्राजादी गुणवचनादेवेति

न च समासो गुणवचनः । समासोपि गुणवचनः । कथम् । अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोषएव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहिः बह्वाढ्यतराद्यर्थः *। उत्तरपदार्थातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। बह्वाढ्यतराद्यर्थः। बह्वाढ्यतरः बहुसुकुमारतरः । कः पुनरत्र विशेषः। बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्यात्। आतिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः । स्वरकपोर्विशेषः । यद्यत्रातिशायिकाद्बहुव्रीहिः स्यात् । बह्वाढ्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत । बह्वाढ्यतर इति चेष्यते । बह्वाढ्यकतर इति च प्राप्नोति । बह्वाढ्यतरक इति चेष्यते । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च * । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः । अजापथ्यस्तौल्वलिरजातौल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥

बोद्धव्यं तरपोच प्रकृतत्वात् । तस्माद् गुणस्यैव प्रकर्षः संभवति न द्रव्यस्येत्याश्रित्यैतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति । तत्र सूक्ष्मार्थस्य विद्यमानत्वात् प्रकर्षसंभवः । बह्वाढ्यतर इति। यद्यत्र बहुव्रीहिं कृत्वा आतिशायिकः क्रियते तदा बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वमाढ्यशब्दाकारस्य स्याद्, रेफाकारस्य चेष्यते । अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात् प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते तदा किं बहुत्वगुणाश्रयः प्रकर्ष उत आढ्यत्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति संदेहः स्यात् । तस्मात् पूर्वं प्रकर्षस्य विवक्षा पश्चादन्यपदार्थस्य । शाकभोजीति । शाकभोजित्वात्तत्साहचर्यात्तद्व्यपदेशाज्ञानार्थं उत्तरपदलोपिनेत्याहुः ।

चतुष्पा । चतुष्पाज्जातिरिति । के चिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये त्वाहुः । शब्दान्तरसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसंनिधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ।

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥ किमर्थश्चकारः एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क्व मा भूत् । परमो मयूरव्यंसक इति ॥

इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ इह कस्मान्न भवति ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति । अर्द्धशब्दस्येदं नपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणं पुल्लिङ्ग श्चार्द्धशब्दः । क्व पुनरयं नपुंसकलिङ्गः । क्व पुल्लिङ्गः । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः । अवयववाची पुंल्लिङ्गः । इह कस्मान्न भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति । न वा भवत्यर्द्धपिप्पल्य इति । भवति यदा खण्डसमुच्चयः । अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पलि चार्द्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्मान्न भवति । एकाधिकरण इति वर्तते । न तर्हीदानीमिदं भवति । अर्द्धराशिरिति । भवत्येकमेवेदमधिकरणं योसौ राशिर्नाम ॥

मयूर । मयूर इव व्यंसको धूर्तः छात्र इव व्यंसकः काम्बोज इव मुण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनार्थ इत्याहुः॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्द्धम् । नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात् कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषानवधारणात् कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति । इहेति । क्व पुनरिति । नपुंसकत्वावधारणहेतावयं प्रश्नः । अवयववाची पुंल्लिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गेन भवतीत्येवं परमेतत् अवयववाचीत्वभिधेयवशात् सर्वलिङ्गस्तथा च प्रयोगो दृश्यते । अपूपार्द्धं मया भक्षितं दन्तार्द्धं मास्यात् पतितमिति । तदत्र नपुंसकग्रहणाद् यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्द्धशब्द आश्रीयते तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचारात् । अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षायाः । यदात्वेतदिति । अर्थस्तत्र भिद्यत एव । समासे च कृते अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात् पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात् । अर्द्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणासत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं मन्यते । एकमेवेति । शब्दादेकत्वेनार्थस्य तिरोहितभेदस्यावगमादिति भावः ।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम्। अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्याद् द्वितीयं भिक्षाया इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्याद् भिक्षाद्वितीयमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अयमपि विभाषाषष्ठीसमासोपि। तावुभौ वचनाद्भविष्यतः। अत उत्तरं पठति। द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषा वचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाभावस्य *। द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते। ज्ञापनार्थम्। किं ज्ञाप्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। भिनत्ति। छिनत्तीति श्नमि कृते शब्न भवतीति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते। तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। कर्तरि शबिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। रुधादिभ्य इत्येषापञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यःप्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृत एवानुवर्तते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेनमुक्ते उत्सर्गो न भ-

---

द्वितीय। अन्यतरस्यांग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः। यद्यपि पारे इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितस्तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते। अवयवविधानइति। सामान्याश्रयसमूहापेक्षया प्रतिनियतो विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं विधानमवयवविधानशब्देनोक्तम्। किमेतस्येति। न्यायादेव विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इति मत्वा पृच्छति। भिनत्तीति। विरोधादेकफलत्वाच्च बाध्यबाधकभावः। इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावो विकरणानां चान्यर्थक्यादेकफलत्वाभावः। वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम्। स हि विरोधाभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति। तथा चाह। अभ्रद्दृजकचु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेध इति। भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्य-

वतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। दिक्पूर्वपदान् ङीप्। प्राङ्मुखी। प्राङ्मुखा प्रत्यङ्मुखी। प्रत्यङ्मुखा। ङीपा मुक्ते ङीष् न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतद् दिक्पूर्वपदान्ङीषोनुदात्तत्वं ङीब्विधानेऽन्यत्रापि ङीषि विषयान् ङीप्प्रसङ्ग इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अर्द्धपिप्पली। अर्द्धकोशातकी। एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम्। अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति। दाक्षिः। प्लाक्षिः। इञा मुक्ते ऽण् न भवति। यद्येतज् ज्ञाप्यते उपगोरपत्यमौपगवः। तद्धितेन मुक्ते उपग्वपत्यमिति न सिध्यति। अस्त्यत्र विशेषः। द्वे ह्यत्र विभाषे। दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्यो ऽन्यतरस्याम्। समर्थानां प्रथमाद्वेति च। तत्रैकयावृत्तिर्विभाषा। अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः। क्रियमाणेपि वै अन्यतरस्यांग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति। किं कारणम्। पूरणेनेति प्रतिषेधात्। नैतत्पूरणान्तम्। अना एतत्पर्यवपन्नम्। एतदपि पूरणान्तमेव। कथम्। पूरणं नामार्थस्तस्माद् तीयशब्दः। अतः पूरणम्। योसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन् सोपि पूरणमेव। एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो भविष्यति॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया॥ ४॥ किमर्थश्चकारः। अनुकर्षणार्थः। किमनुकृष्यते। अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्।

पगच्छति। अर्थाभिधाने साहाय्यकप्रतिपत्तौ एकफलताप्यनयोरस्ति। प्राङ्मुखीति। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतो ङीष् ङीब्विधौ वेत्यनुवृत्तिः। नैतदस्तीति। वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम्। यद्यपूर्वो ङीब्विधीयेत तदा प्रागगुल्फा प्रत्यग्जघनेत्यादावपि स्याद् ङीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने ङीषोत्र प्रतिषिद्धत्वाद्दोषाभावस्तदेवं नित्ये स्वरमात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविहितत्वम्। वृत्तिविषय इति। एकार्थीभावविषय इत्यर्थः। नैतदिति। पूरणगुणेत्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः। अनैतदिति। पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थिकेनानाव्यवहितमित्यर्थः। एतदपीति। पूरणगुणसुहितार्थेत्यत्रार्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् पूरणार्थग्रहणन्न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः।

प्राप्ता। अत्वं च भवतीति। चकारेण समुच्चयार्थे नाकारप्रश्लेषोनुमीयते सौत्रत्वाच्च

अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । जीविकां प्राप्त इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीयासमासोपि यथा स्याद् जीविकाप्राप्त इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति। एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्ह्यत्वमनेन विधीयते । प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते अत्वं चभवति प्राप्तापन्नयोरिति । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥ किंप्रधानोयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्माणोनेनान्ये उत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेपि श्रवणं भवति । तद्यथा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये षष्ठी । समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति । योसौ मासजातयोरभिसंबन्धः समासे स निवर्तते । अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्राति-

---

निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति । यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृते विषयसप्तम्य-कारादेशापेक्षा क्रियते सुपिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधानात् । उपसर्जन-संज्ञा भवति । सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा । प्राप्ता जीविकामिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासः ।

कालाः । इह वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्याय्यं मासो जातस्येति चवाक्ये जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं समासे तु मासजातोदृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंबन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यंच लक्ष्यतइति मत्वा पृच्छति।किंप्रधान इति।योसाविति। षष्ठी निवृत्तौ न्यायकथनं संबन्धस्य चान्तर्भावादनुद्भव एव निवृत्तिः । अभिहित इति । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनमनुद्भूतोपि संबन्धो गुणभावेन समासाभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते।तत्राभिहितोपि कश्चिन्नान्तर्भवति यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये षष्ठ्या संबन्धोभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपयाति । राजसखादौ बहुव्रीह्यर्थस्यान्तर्भावोऽस्ति न त्वभिधानमित्युभयोपादानम् । इह परिमाणं जातस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परिमाणिन एव षष्ठी कर्तव्या मासो जातस्येति । मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षितोर्थो न प्रतीयते । तत्र यथा चित्रा गावोस्येति वाक्ये यद्यपि गवां प्राधान्यं तथापि चित्रगुरिति वृत्तावप्राधान्यमेव तथे-

पदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति।
न तर्हीदानीमिदं भवति मासजातस्येति। भवति बाह्यमर्थमभि-
समीक्ष्य षष्ठी। कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः॥
कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी। तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः।
अगमको निर्देशः अनिर्देशः। नहि जातस्य मासः परिमाणम्।
कस्य तर्हि त्रिंशद्रात्रस्य। तद्यथा। द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति।
न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम्। कस्य तर्हि बदराणाम्। सिद्धं तु
कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन॥ सिद्धमेतत्। कथम्। काल-
परिमाणं यस्य स कालस्तेन समस्यतइति वक्तव्यम्। सिध्यति। सू-
त्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं कालस्य येन स-
मासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति। कं पुनर्भवान्कालं मत्वा
ह कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति। येन मू-
र्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः। तस्यैव कया

ह्यापि वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः। भवति
बाह्यमिति। परिमाणपरिमाणिसंबन्ध एव समासेऽन्तर्भूतो न तु बाह्यः षष्ठ्यपेक्षो मास-
जातस्य वस्त्रमित्यादिरपि संबन्ध इत्यर्थः। नहि जातस्येति। तस्य हि दिष्ट्यादिः परिमा-
णं न तु मासः नापि तत्सत्तायामासः परिमाणं सत्ताया नित्यत्वान्नापि जन्मक्रियाया-
स्तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन संबन्धासंभवात्। त्रिंशद्रात्रस्येति। ननु त्रिंशद्रात्र एव
मासो नापर इति भेदाभावादयुक्तमेतत्। नैष दोषः। कालो जातस्य मासेन परिच्छि-
द्यते। तथा हि। कियान् कालोऽस्य जातस्येति प्रश्ने मास इत्यादि प्रतिवचनं स च प-
रिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्रात्मकएव संपद्यत इत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। एतदेव दृष्टान्तेन दर्श-
यति। तद्यथेति। सिद्धं त्विति। कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते यस्य जातादेः सं-
बन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्य-
ते। अथ वा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते स कालः परिमाणं यस्य काल-
सामान्यस्य तद्यस्य संबन्धि तेन स कालो मासादिः समस्यतइत्यर्थः। कं पुनरिति। य-
दि नित्य एको विभुः कालस्तदा तस्य भेदाभावात् परिच्छेदकत्वासंभवः। अथोपाधिभे-
दात्तस्य भेदस्तदा तद्भेदभिन्नस्य जातं प्रत्यपि परिच्छेदकत्वमस्त्येव। येन मूर्तीनामि-
ति। तरुतृणलताप्रभृतीनां कदाचिदुपचयोऽन्यदा त्वपचयः स प्रत्ययान्तराविशेषेऽपि यत्-
कृतः स काल इत्यर्थः। यद्येवं तस्यैकत्वात् कथमहरादिविभाग इत्याह। तस्यैवेति।

चित्क्रियया युक्तास्त्वाहरिति च भवति रात्रिरिति च । कयाक्रियया । आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया मास इति भवति । संवत्सर इति च भवति । यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम्। एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् । एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मासौ जातस्य मासा जातस्येति । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्विमासजातस्त्रिमासजातः । उक्तं वा। किमुक्तम्।एकवचने तावदुक्तम्। अनभिधानादिति। द्विगोः किमुक्तम्। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति। कालाःपरि ॥

नञ् ॥ ६ ॥ किंप्रधानोयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । य-

परोपाधिक एव सर्वस्य भेदः । तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे । तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः । न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥ नैको न चाप्यनेकोस्ति न शुक्लो नापि चासितः । द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवं रूपः प्रकाशते ॥ २ ॥ संसर्गिणान्तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः । संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥ ३ ॥ इति । कया क्रिययेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः। आदित्यगत्येति । आदित्यादिसाधनभेदाद् भिन्नैव क्रिया । आख्यातेन तु सा निवृत्तभेदोच्यते शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न तु तस्या भेदो नास्ति । यद्येवमिति । जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते । न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित् त्रिंशद्रात्रोस्ति यस्य मासः परिमाणं स्यात् । न च कालसामान्यं परिच्छेद्यं काल एव हि संसर्गिभेदावाप्तमासादिभेदव्यवहारः क्रियायाःपरिमाणं न वस्त्वन्तरस्य। अनभिधानादिति। समासे द्वित्वादेरनवगमात् । एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत्वात् प्रतीयते। वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च। द्वित्वादिका तु संख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद् बहिरङ्गा । तदुक्तं हरिणा । शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः । उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदेन वर्ततइति। उत्तरपदेनेति । तद्वितार्थे त्वनेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मारितम् ॥

नञ् । इहाब्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुणदोषनिरूपणाय प्रश्नः । किंप्रधान इति । त्रयश्चात्र पक्षाः। अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थप्राधान्यलक्षणाः संभवंति । यदा जातौ ब्राह्मणशब्दो वर्तते अविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थः प्रधानः। यदा त्वसत्तासामान्यवृत्तिर्नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासन् अन्यथा तु सन्नर्थः क्षत्रियादिरब्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थः प्रधानः । यदा तु दुरुपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते

द्युत्तरपदार्थप्रधानः अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। अन्यपदर्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति। यदि अन्यपदर्थप्रधानः अवर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति। पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति। यदि पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति। अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमिति। नैष दोषः। पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते। न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते। यद्यपि नञ्समासो न तत्र पठ्यते नञ् तु पठ्यते। पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। यस्त्विहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता वा। किं तर्हि। स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते। अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्। कश्चिद्वानर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैस्तत्र

ब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविकी नञा द्योत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः। यद्यपि इहार्थो न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते। द्वन्द्ववत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम्। एवं पक्षत्रयसंभवेऽप्रतिविधेयपक्षमाश्रयितुमाह। उत्तरपदार्थप्रधान इति। ब्राह्मणमात्रस्येति। इहानियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपघाताय। यदि च नञा ब्राह्मणपदार्थः प्रतिषिध्यते तदा सर्वात्मना तदर्थस्याभावात् कथं प्राधान्यं स्यात्। तस्मात् तद्गतविशेषावचनान्नञनर्थक एवेति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत। अन्वाख्यानाद्धि साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्य स्यात्। अवर्षा इति। न चात्र परवल्लिङ्गतास्ति। यस्मान्न्यासभेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव सोक्ता। वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहार्य्य एव। किञ्च नञ्समासस्यान्यपदार्थप्रधानत्वआश्रीयमाणेऽपवादत्वादनेन बहुव्रीहेर्बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि नं सिध्यति। अतः असर्वस्मायिति चोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्यदादिसर्वनामकार्याप्रसङ्गः। सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र संज्ञोपसर्जनस्य प्रतिषेधाभिधानात्। अव्ययसंज्ञेति। अलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यर्थाश्रयेणाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः। पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह। नैष दोष इति। पाठेनापीति। पाठाभावात्समासस्य मा भूदव्ययसंज्ञा लिङ्गसंख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः। नेदं वाचनिकमिति। वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम्। एतदुक्तं भवति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह समासे तु स-

किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यन्नञः प्राक् समासाल्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति । समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ । शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गंवचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधानः। ननु चोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्ते ऽब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यदीह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन एवंविशिष्टस्यानयनं भवति। इहापि तर्हि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते । तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ निवृत्तपदार्थकः । यदा पुनरस्यार्थो निवर्तते । किं स्वा-

---

स्वरूपम् के चिदर्थैरिति । धर्माधर्मवशात् । अथ वेति । ब्राह्मणाभावस्य गुणत्वात् तद्युक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्यायोगः । इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः। समास इति। समासार्थ इत्यर्थः अत्रापि पक्षे दोषः। यदि तावत् स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिध्यति। तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः । असर्वस्मायस इत्यादौ च पूर्ववत् स्मायाद्यसिद्धिः स्यात्। आश्रयद्वारकलिङ्गसंख्याभ्युपगमेप्यवर्षा हेमन्तोनर्थः स्त्रीत्यादौ हेमन्ताद्याश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्याह। अथ वेति। एतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानञ्समासग्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य। अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण संबन्धिनः सुशब्दस्य लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसौ ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात्। नञ्विशिष्टस्येति। आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः। कः पुनरसाविति। भावाभावयोर्विरोधाद् न विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यतइति भावः। निवृत्तिपदार्थक इति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् स क्षत्रियादिरर्थः। सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्यो नञ् द्योतिततदवस्य इत्यर्थः। इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणायाह । यदा पुनरिति। किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते । अथ स्थितस्यैव

भाविकी निवृत्तिराहो स्विद्वाचनिकी । किं चातः । यदि स्वाभाविकी । किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति । अथ वाचनिकी । तद्वक्तव्यम् । नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयतीति । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तम् । किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । कथम् । कीलप्रतिकीलवत् । तद्यथा । कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्यात् न जातु चिद्राजानो ह्रस्वखं बिभृयुः । नेत्येव राजानो ब्रूयुः । एवंतर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ्निमित्ता तूपलब्धिः । तद्यथा । समन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं न च तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति । यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते ।

नञानिवृत्तिःक्रियते मन्त्रे वेव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः । किं नर्जिति । ब्राह्मणशब्द एवाराच्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मण्य मविद्यमानब्राह्मण्यंच क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः । अथेति । नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेतद्वक्तव्यमिति सोत्प्रासमुपहसति । नञ् प्रयुज्यमानइति । ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ्निवर्तयेद् वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतयुज्यते वक्तुम् । एवं तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात् पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहमध्यापयेदिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः । अयमत्रार्थः । केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशात् मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते । यथा प्रतिष्ठत इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन् केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोपेक्ष्यते तथेह नञ् । पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचारादुच्यते । कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमानः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यतइत्याह । कीलप्रतिकीलवदिति । यथा महता कीलेन प्रतिकीलउत्खन्यते । तथा क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ् प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञानिवर्त्यतइति मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । यद्येतदिति । प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन् न तु तदर्थं ह्रस्वखादि बिभ्रीरन्नित्यर्थः । इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह । एवं तर्हीति । नञ्निमित्तेति । क्षत्रियादौ सादृश्यनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यतइत्यर्थः । यदि पुनरिति । अर्थप्रत्याय-

एवं यथा विज्ञायेत अस्य पदार्थौ निवर्तते इति । नेत्युक्ते संदेहः स्यात् कस्य पदार्थौ निवर्तत इति । तत्रासंदेहार्थौ ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं चैतत् । अथ वा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥ १ ॥ तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते । जातिहीने गुणहीने च । गुणहीने तावत् । अब्राह्मणोऽयम् । यस्तिष्ठन् मूत्रयति अब्राह्मणोऽयं, यस्तिष्ठन्भक्षयति । जातिहीने

नाय शब्दः प्रयुज्यते । स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ प्रयुज्यते । एवं यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः । सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिस्तस्यैवासौ नञा द्योत्यते । अवशिष्टानां तु गुणानामर्थात्सद्भावो गम्यते । गुणशब्देन चात्र धर्ममात्रं पराश्रयमुच्यते स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणानाह । तप इति । तपश्चान्द्रायणादिकर्म श्रुतं वेदवेदाङ्गादीनामध्ययनम् । योनिर्ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म । ब्राह्मणकारकमिति । शेषषष्ठीसमासः ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः । गुणसमुदायाभावेऽपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह । तपःश्रुताभ्यामिति । अधुना लोकप्रसिद्धान् बाहुल्येन तथा दृष्टान् गुणानाह । गौर इति । पूर्वे पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्यार्थान्तरं वक्तुं समर्थः शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यताप्रसङ्गात् । तैलमिति । यदा संस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लावयवान्तरासादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमुदाहरणम् । स्वयं त्ववयवस्य शौक्ल्ये मुख्य एव शुक्लशब्दः । यस्तिष्ठन्निति । तपःश्रुतयोरभावान्निन्दयात्राऽब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रे अवयवे समुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नञा तु स्वाभाविकी तपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम् । द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण । जातिहीने इति । तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्ति-

संदेहाद् दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। संदेहात्तावद्गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति। ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इत्यब्राह्मणोयमिति। असुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणोयमिति तत्र संदेहाद् ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः। दुरुपदेशाच्च। दुरुपदिष्टमस्य भवति। असुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति। स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति। ततश्च पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः। अब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति। तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः। अतश्च संदेहाद्दुरुपदेशाद्वा। नह्ययं कालं माषराशिवर्णमापणे आसीनं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति। इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति। किम्। अनेकमिति। किमत्र संगृहीतम्। एकवचनम्। कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे द्विबहूनां संप्रत्ययः स्यात्। प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति। तद्यथा। आनय आसय शायय भोजय अनेकमिति। यद्यपि ताव-

---

रध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय। संदेहादिति। संदेहनिमित्तं गुणः संदेहशब्देनोक्तः गुणैकदेशदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभावं प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाय नञं प्रयुङ्क्ते ऽब्राह्मणोयमिति। जातिकृतेति। जात्यभावकृतेत्यर्थः। यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति। अर्थस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। अयमभार्थः। एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोभिधीयते। यथैकदेशकरणाकरणाभ्यां कृताकृतः संघात उच्यते। माषराशिवर्णमिति। कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत्। आपणआसीनमिति। आचाराभावकथनम्। निर्ज्ञातमिति। भ्रान्तिबीजाभावाद् यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मण्यारोपाभावाद् ब्राह्मणशब्दस्य तत्राप्रयोगाद् ब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाभाव इत्यर्थः। तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम्। इदनीं तत्रैवोपचयमाह। इदं खल्वपीति। अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः। कथं पुनरिति। अनेकशब्दो यदि बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोत्यर्थेकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदा ऽनेको जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोति। प्रसज्यायमिति। विधायेत्यर्थः। निराश्रययोश्च तयोरसंभवादनियतसंख्यद्रव्याचेपे सत्येकप्रतिषेधाद्बहूनां प्रती-

दचैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते। यत्र तु खलु पुनर्न प्रसज्येते तत्र कथमनेकं तिष्ठतीति। भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः। तद्यथा। न न एकं प्रियं न न एकं सुखमिति। इहाब्राह्मणत्वमब्राह्मणता परत्वात् त्वतलौ प्राप्नुतः। तत्र को दोषः। स्वरे हि दोषः स्यात्। अब्राह्मणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत। अब्राह्मणत्वमिति चेष्यते। नञ्समासे भाववचने उक्तम् *। किमुक्तम्। त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति। नञ्॥

ईषदकृता॥ ७॥ ईषद् गुणवचनेन *। ईषत् गुणवचनेनेति वक्तव्यम्। अकृतेति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत। ईषद्गार्ग्यः। इह च न स्यात्। ईषत्कडार इति। ईषद॥

तिरित्यर्थः। एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधउच्यते। पर्युदासे तु द्व्यादिसंख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः। यस्माद् द्व्यादिष्वेकत्वमारोप्य प्रतिषिध्यते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम्। ततो यथा अब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथा अनेकशब्देन संख्यान्तरयुक्तः। यत्र तु खल्विति। यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय इति प्रश्नः। भवतीति। अयमर्थः। आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोस्तु पूर्वं वा। धात्वर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपोवश्यंभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्वित्वादियोगिसाधनाक्षेपः। न न इति। आबाधे चेति द्विर्वचनम्। अतो प्रियेण सुखेन च प्रयोक्तुराबाधा। न इति वा षष्ठी। अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव संख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः। अन्यथा नप्रियमित्येव वाच्यं स्यात्। तस्माद्यत्र वाक्येपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्यविलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति। अब्राह्मणत्वमिति। न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात् प्रत्ययः स्यात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्च पश्चान्नञ्समासः क्रियते तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् प्रत्ययस्वरश्चेष्यतइति नञ्समासे तु कृते त्वतलौ कार्यौ। तद्भावप्रत्ययस्यावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः॥

ईषत्। ईषद्गार्ग्य इति। यथैकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपाश इति तथेषदर्थेनापि योगः। ईषत्कडार इति। गडेः कडश्चेत्यारन्प्रत्ययान्तत्वात् कृदन्तः कडारशब्दः। क्रियाकारकसंबन्धस्यासंप्रत्ययादकृदन्त इति केचिदाहुः। तदयुक्तम्। कृच्छब्देन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उच्यते। अथाप्युणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समासः स्यात् तथापीषद्भक्त ईषदुदत इत्यत्र न स्यात्॥

षष्ठी ॥ ८ ॥ कृद्योगा च * । कृद्योगा च षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । किमर्थमिदमुच्यते । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना का च कृद्योगा । सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा । कर्तृकर्मणोः कृतीति तु या षष्ठी सा कृद्योगा । तत्स्थैश्च गुणैः * । तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः । चन्दनगन्धः । पटहशब्दः । न-

---

षष्ठी । किमर्थमिति । सूत्रेणैवास्य समासः सिद्ध इति प्रश्नः । अपकर्ष इति । अपवाद इत्यर्थः । का पुनरिति । प्रतिपदविधानायामपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोऽस्ति कृद्योगायामपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाज्ञानात् पृच्छति । सर्वा षष्ठीति । साक्षाद्वातुकारकविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधानेत्यर्थः । कृच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते । तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी शेषइत्यनेनैव सिद्धायां षष्ठ्यां ज्ञोविदर्थस्य करणइत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धं षष्ठी भवत्येव श्रूयते एव न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः । समासे हि सति तस्या अभावः स्यात् । तस्मात्प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यं तस्मिन्ननुच्यमाने कृद्योगेति न वक्तव्यम् । अशेषविषये विधानार्थत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वात् । प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपि कथ्यते । तत्स्थैरिति । तच्छब्देन सन्निधानाद्गुण एव परामृश्यते । तेनायमर्थः । स्वात्मनि ये गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासो न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति भेदनिबन्धनत्वान्मुख्याधाराधेयभावस्य । सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते । इह केचिद्गुणाः शब्देन द्रव्याद्विश्लिष्टा एव प्रत्याय्यन्ते न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन । यथा चन्दनस्य गन्ध इति । सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदा चिच्चन्दनगन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुक्लादयस्तु गुणाः कदा चिद्विश्लिष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति । कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नः शुक्लः पट इति । तस्माद् द्विविधगुणसद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदाहरणम् । अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भवति । तत्स्थं हि शौक्ल्यम् । सर्वदा वैयधिकरण्येन संबन्धात् । नैष दोषः । शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोऽभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात् । न चासौ तत्स्थः । अभेदाध्यवसायेन द्रव्यप्रत्ययानुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्लः पट इति । अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयतइति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम् । रूपवान् पटइत्यादौ तु नास्ति गुणगु-

दीर्घोष: । न तु तद्विशेषणै: * । न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । घृतस्य तीव्रो गन्ध: । चन्दनस्य मृदुरिति । किमर्थमिदमुच्यते । गुणेन नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्ष: । किमर्थं पुनर्गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् काकस्य कार्ष्ण्यं बलाकाया: शौक्ल्यमिति । एतदेव खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणम् । यद्धीदं ब्राह्मणस्य शुक्ला: वृषलस्य कृष्णा इति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता: । तस्माद् गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणैरिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । षष्ठी ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥ प्रतिपदविधाना च * । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्तव्यम्। इह मा भूत् । सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् । न नि ॥

णिनोरभेदाध्यवसाय: । भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्यतत्स्थत्वमव्यावृत्तमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव । न तु तद्विशेषणैरिति । तच्छब्देन गुणा: परामृश्यन्ते । तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्वचनै: सह समासो न भवतीत्यर्थ: । घृतस्य तीव्र इति । तीव्रो गन्धस्य विशेषणम्। चन्दनस्य मृदुरिति स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम् । ननु घृतस्य गन्धेन संबन्धो न तु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावत्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति तत्किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपजनित एव व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी तदा षष्ठीति समासप्रसङ्ग: । यत्र गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याभावाद्गन्धशब्दस्येव तत्स्थगुणाभिधायित्वात् समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते । ननु च तीव्रं घृतं मृदु चन्दनमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाभावात् समासाप्रसङ्गात्तत्प्रतिषेधोऽनर्थक: । एवं तर्हि सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं न तु तद्विशेषणैरिति । तत्स्थत्वाभावात्तै: समास: प्रतिषिध्यतएवेत्यर्थ: । न पुनरिति । तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते । केवलगुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थ: । एतदेवेति । केवलगुणवाच्येवेत्यर्थ: । द्रव्यमत्रेति । ततश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठीति शुक्लार्थं न संबन्धाभावात्समासस्य प्रसङ्गाभावान्नार्थ: प्रतिषेधेन ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ गुणे किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्ला वृषलस्य कृष्णा इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः । इदं तर्हि । काकस्य कार्ष्ण्यं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति । इदं चाप्युदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैष दोषः । भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वा ऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । सति किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य पचन् ब्राह्मणस्य पच्यमानः । नैतदस्ति । प्रतिषिध्यतेऽत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति । या च श्रूयते । एषा वाक्यमर्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः । इदं तर्हि । चोरस्य द्विषन्

पूरण । अर्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धाद् गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवति नाप्यदेङां किं तर्हि सत्वे निविंशतेऽपैतीत्येतल्लक्षणलक्षितो गुणो गृह्यते । संसर्गिभेदकमित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते । सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यस्योदाहृतत्वात् । गोविंशतिरित्यादौ संख्यया समासो न निषिध्यते शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं खारीशतमपि ददातीति मुनिवचनाज् ज्ञापकादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादेश्च मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्घटगौरवादिशब्दसिद्धिः । गुणे किमिति । वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । भवतीति । यदा प्रकरणादिवशाद्दन्ताद्यर्थ एवावसितवृत्तिः शुक्लादिशब्दस्तदा तदर्थोपजनित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः इत्यर्थः । ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद् गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं न च ब्राह्मणः शुक्लगुणाधारः । नैष दोषः । गुणशब्देन केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्तइति गुणिनो गुणाधारसंबन्धिनश्चोपपन्नः समासप्रतिषेधः । प्रतिषिध्यतेत्रेति । आवर्जनवाचि पच्याश्रयेण ब्राह्मणं पचेः कर्म मन्यते । यथास्य लोकपक्तिर्लोकावर्जनमित्यर्थः । ततश्च ब्राह्मणस्येति षष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि न भवतीत्यर्थः । चोरस्य द्विषन्निति । तौ सदित्यत्र तौग्रहणस्योपाध्यसंसर्गार्थत्वाद् द्विषो ऽमित्रइत्येतत्सूत्रविहितो ऽपि शतासत्संज्ञः ।

वृषलस्य द्विषन्। ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते वक्ष्यत्येतद् द्विषः शतुर्वावचनमिति। अव्यये किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्योच्चैर्वृषलस्य नीचैरिति। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम्। इदं तर्हि। ब्राह्मणस्य कृत्वा वृषलस्य कृत्वेति। एतदपि नास्ति। प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी अव्ययप्रयोगे नेति। या च श्रूयते एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः। इदं तर्हि। पुरासूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरावत्सानामपाकर्तोः। ननु चात्रापि प्रतिषिध्यतेऽव्ययमिति कृत्वा वक्ष्यत्येतत्। अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति। समानधिकरणे किमुदाहरणम्। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य। शुकस्य माराविकस्य। पाणिनेः सूत्रकारस्य। नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। इदं तर्हि। सर्पिषः पीयमानस्य यजुषः क्रियमाणस्य। ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। अधात्वभिहितमित्येवं तत्॥

कर्मणि च॥ १४॥ कथमिदं विज्ञायते। कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यतइति। आहो स्वित्कर्मणि यः क्त इति। कुतः संदेहः। उभयं प्रकृतम्। तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम्। कश्चात्र विशेषः। कर्मणि षष्ठीतिनिर्देशश्चेत्कर्तरि कृता समासवचनम् *। कर्मणि

ननु चात्रापीति। द्विषन्निति प्रत्याहारेण शतुरपि ग्रहणात्। सूर्यस्योदेतोरिति। सूर्योदयात् पूर्वमित्यर्थः। वृक्षस्योपरीत्यादीन्यप्युदाहरणानि। राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति। विशेषणसमासो ऽत्रभवत्येव ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रीयते। अधात्वभिहितमिति। एवं च कटस्य क्रियमाणस्येत्याद्युदाहरणम्।

कर्मणि। क्तषष्ठ्योः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे दोषदर्शनात् पृच्छति। कथमिति।

षष्ठीतिनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः। इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः। तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः *। तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति। अपां स्रष्टा। पुरां भेत्ता। यवानां लावकः। कर्मणीत्येव सिद्धम्। अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति। किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य भुक्तं वृषलस्य पीतमिति। क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः *। क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वात् अप्रतिषेधः। अयकोसावप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। समासः कस्मान्न भवति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः। प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः *। अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे। कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। ब्राह्मणस्या गतः ब्राह्मणस्य ज्ञातइति। पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम्। पूजायां च प्रतिषेधो ऽनर्थकः राज्ञां पूजितः राज्ञामर्चित इति। कर्मणीत्येव सिद्धम्। तस्मादुभय प्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः। तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इत्यर्थे ऽयं चः पठितः। कर्मणि च। कर्मणीत्येवंया षष्ठी। कर्मणि॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः॥ १७॥ किमिह नित्यग्रहणेनाभिसं-

अकर्तरि क्तेति। यः कर्तरि विधीयते यथा कुम्भकार इति तत्रपरत्वादुपपदसमास से भाव्यम्। क्व चित्तु तृजकाभ्यां कर्तरि चेति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठी तृजकाभ्यां चेति कर्तरि यौ तृजकौ तत्रसामर्थ्यात् कर्मण्येव षष्ठीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः। द्रव्यमत्रेति। ब्राह्मणस्येति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधात्। ततश्च ब्राह्मणस्य य ओदनादिस्तेनान्येन भुक्तइत्यर्थः प्रतीयतइति ब्राह्मणस्य भुक्ते न संबन्धाभावः। प्रतिषेध्यमिति चेदिति। यदा पारंपर्येण संबन्धसंभवाद्भवति वै कस्य चिदिति न्यायाद्वा समासशङ्कानिवारणायाबुधानां यत्नः क्रियते तदातिप्रसङ्गो यत्नस्येत्यर्थः। इत्यर्थ इति। अन्ने कार्यत्वान्निप्रातानाम्। तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः ततश्चायर्यो गवां दोहोगोपालकेनेत्याद्युदाहरणम्।

नित्यम्। प्रतिषेधे सिद्धे ऽस्यारम्भाद्विधिरप्यत्र संभाव्यते अनन्तरत्वाच्च प्रतिषेधोपीति

बध्यते विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः । विधिरित्याह । कुत एतत् । विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः । नित्यम् ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः* । प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । व्यवेतप्रतिषेधश्च * । व्यवेतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । क्वाङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्तइति वक्तव्यम् । कु । कुब्राह्मणः कुवृषलः । कु । आङ् । आकडारः आपिङ्गलः । आङ् । सु । सुब्राह्मणः सुवृषलः । सु । अति । अतिब्राह्मणः अतिवृषलः । अति । दुर् । दुर्ब्राह्मणः दुर्वृषलः । दुर् । गति । प्रकारकः प्रणायकः प्रसेवकः ऊरीकृत्य उररीकृत्य । प्रादयः क्तार्थे * । प्रादयः क्तार्थे समस्यन्तइति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः । एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् । स्वती पूजायाम् * । स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा अतिराजा । दुर्निन्दायाम् * । दुर्निन्दाया-

---

प्रश्नः । किमिहेति । विधिर्हीति । महाविभाषाधिकारात् । नित्य इति । विधिविकल्पे नैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यः प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः ।

कुगति । प्रादिप्रसङ्ग इति ।प्रादिग्रहणस्येहागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषय एवायं निषेधः तथा च स्वत्योः समासो भवत्येव । वृक्षं प्रतीति । वृक्षविद्युद्द्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः । संबन्धाभावे तु द्वितीयापि न स्यात् । व्यवेतानामिति । व्यवहितानां पदान्तरेण पदानां समासो न भवतीत्यर्थः । आमन्द्रै रिति । याहीत्यस्यां क्रियायां द्वयोरुपनिपातात्तद्द्वारको दध्योदनादाविव परस्परसंबन्धो ऽस्तीति समासप्रसङ्गः । तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्रतिषेध उच्यते । एवं पाणिनीये लक्षणे ऽतिव्याप्तिमुद्भाव्य कात्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति । सिद्धं त्विति । तेन प्रत्यादीनां न भवति । आमन्द्रैरित्यत्र त्वाङ्ग्रहणेन प्राप्नोतीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् । प्रादयः क्तार्थ इति । अगत्यर्थमिदम् । वृत्तिविषये क्तार्थं वृत्तयः प्रादयः । एतदेवेति । कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः । सुराजेति । न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः ।

मिति वक्तव्यम्। दुष्कुलं दुर्गवः। आङीषदर्थे*। आङीषदर्थइति वक्तव्यम्। आकडारः आपिङ्गलः। कुः पापार्थे *। कुः पापार्थ इति वक्तव्यम्। कुब्राह्मणः कुवृषलः। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया*। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्तइति वक्तव्यम्। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया*। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्तइति वक्तव्यम्। अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः अतिमालः। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया*। अवादयःक्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्तइति वक्तव्यम्। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या*। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्तव्यम्। परिग्लानोऽध्ययनायपर्य्यध्ययनः। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या*। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्तइति वक्तव्यम्। निष्क्रान्तः कौशाम्बयाः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। अव्ययं प्रवृद्धादिभिः*। अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यतइति वक्तव्यम्। पुनः प्रवृद्धं बहिर्भवति पुनर्गवः पुनःसुखम्। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च*। इवेनसहसमसोविभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचवक्तव्यम्। वाससोइव कन्येइव। अव्ययमव्ययेन*। अव्ययमव्ययेन समस्यतइति वक्तव्यम्।प्रप्रयजपतिम्। उदात्तवतातिङागतिमताचतिङाऽव्ययम्*।उदात्तवता तिङा गतिमता च तिङा। अव्ययं सम-

---

उपाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति। तेनातिक्रमणेप्यतिः समस्यते अतिसिक्तमेव भवतेति। सुकर इत्यादौ तूपपदसमासोऽस्त्येव। दुर्निन्दायामिति। प्रादिग्रहणेन यः समासस्तस्यायं विषयनिर्देश इत्यर्थान्तरेपि गतित्वात्समासो भवति दुष्कृतमिति। आङीषदर्थ इति। क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः। आबद्धमिति। आमन्द्रैरित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मन्द्रं प्रत्यगतित्वात्तद्गतेषदर्थाभावाच्च समासाभावः। कुः पापार्थे इति। प्रशस्तेपि द्वेषान्निन्दा भवति पापन्तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति निन्दापापयोर्भेदः। पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेऽपि समासो भवति कालवणमिति। अन्येत्वाहुः। पृथिवीवाचिकुशब्दनिवृत्तये कुः पापार्थ इत्युच्यते। ईषदर्थे तूत्तरपदे कादेशविधानात्समासो भवत्येव। अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति। आदिशब्दः प्रकारे तेन यस्याव्ययस्य समासो न दृश्यते तस्यानेन समासः कार्यः। उदात्तवतेति। सहसुपेत्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरणायोक्तम्। अथ वा वार्तिकगृहीतोर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनरु-

स्यतइति वक्तव्यम् । अनुव्यचलत् अनुव्याकरोत् यत्परियन्ति । कुगति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥ अतिङिति किमर्थम् । कारको व्रजति हारको व्रजति । अतिङिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवतिकारको व्रजति हारको व्रजति । सुप्सुपेति वर्तते । अत उत्तरं पठति । उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः * । उपपदतिङिति तदर्थस्यायं प्रातिषेधः । कस्य । तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः । क्रिया । क्रियाप्रतिषेधो वा * । अथ वा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति । अक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते । कारको गतः कारको यातः । नैत-

---

त्यभावः । अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वंपरत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातस्तत उदात्तवत्त्वाभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम् तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं भवति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति । गतिर्गतावित्यनेनानोरनुदात्तत्वात् तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तनाद्विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाभावात् । यत् परियन्तीति । उदात्तवत उदाहरणम् । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् परिशब्दस्य यन्तीत्यनेन समासः ।

उपपदम् । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो लक्ष्यते तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं तथापि तदर्थशब्दस्तिङन्त एव भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात् तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेध इत्यर्थः । तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स तिङन्तस्यार्थोऽर्थो यस्य स तदर्थः । कस्येति । सामान्याभिधानाद् विशेषावधारणाय प्रश्नः । कः पुनरिति । कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थस्तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः । क्रियेति । अनेकार्थसंभवेपि साध्यत्वात् क्रियाप्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याल्लक्ष्यते । क्रियाप्रतिषेधो वेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात् क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुबन्तस्य क्रियावाचित्वाभावान्निर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह । अथेति । कारको गत इति । गतशब्दः क्रियावाच्युपपदं तत्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् । कर्तुं गत इत्यर्थः । अत्रातिङ्ग्रहणात् समासाभावोन्यथा गतिकारक इति स्यात् । अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो ण्वुल् तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासनिषेधः । नैतदिति । सुबन्तविशेषणम तिङ्ग्रहणम् । नचात्र सुबन्तं क्रियावाचि । प्रकृत्यर्थस्य ह्यत्र गुणीभावः । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यम् । तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभिधानं

त्क्रियावाचि । किं तर्हि । द्रव्यवाचि । इदं तर्हि । कारकस्य गतिः कारकस्य व्रज्येति । एतदपि द्रव्यवाचि । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवति प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । यद्येतज् ज्ञाप्य-

---

प्रधानं प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति द्रव्यवाचीत्युक्तम् । अत एव गतशब्दस्य समासो न प्राप्नोति । तस्यानुपपदत्वाद्घातोश्च क्रियावाचित्वात् तदाश्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात् पदान्तरेणैकार्थीभावासंभवात् समासस्य त्वप्रसङ्गः । धातोः सुबन्तत्वाभावाच्च । कारकस्य गतिरिति । गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात् । क्रियावाचित्वमस्तीति भावः । एतदपीति । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति । प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थश्च प्रधानमिति यत् सुबन्तं न तत् क्रियावाचि यत् क्रियावाचि न तत् सुबन्तमित्यर्थः । द्रव्यवदिति । यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धः तथा कृदभिहितस्यापि भावस्येत्यर्थः । अनयोरिति । नन्वत्रैव सूत्रे अतिङ्ग्रहणात् सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते । एवं तर्हि योगविभागः क्रियते । तेनातिङिति सूत्रद्वयशेषो विज्ञायत इत्यदोषः । अतिङ्ग्रहणेन च समासो योगद्वयविहितो विशेष्यते अतिङन्तः समासो भवतीति तेन सुपेत्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते सुब्ग्रहणं तु पूर्वस्य पदकार्यार्थमनुवर्तत एव । भाष्येऽपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न तु केवलस्य सुबित्यस्य । गतिकारकोपपदानामिति । एतत् सूत्रद्वये सुपेत्यस्य निवृत्त्या गतीनामुपपदानाञ्च उत्तरपदात् सुबुत्पत्तेः प्राक् समाससिद्धिः । कारकाणां तु कर्तृकरणे कृताबहुलमिति समासः क्रियते तत्र कृद्ग्रहणात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः तिङन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्यानुवर्तनात् समासाप्रसङ्गात् । कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्ने सुपि समासार्थम् । अस्याश्च परिभाषायाः पुंयोगादाख्यायामित्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यन्ते । यदि तर्ह्युत्तरपदात् सुप् नोत्पद्यते तदा दधिसेचावित्यादौ पदादित्वाभावात् षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च न । ततश्च तन्निबन्धनस्वरो न सिध्यति । नैष दोषः । निरुपपदात् सेचयतेः क्विपि कृते षष्ठीसमासः क्रियत इति षत्वनिषेधो भविष्यति । यद्वा सुपेत्यस्य निवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्यसिद्धये क्व चिदुत्पन्ने सुपि समासः क्व चित् प्राक् सुबुत्पत्तेः । एवं कारकसमासोऽपि बहुलग्रहणात् क्व चित् सुबन्तेन भवतीति सा हि तस्य धनक्रीतेति प्रयोग उ-

ते केनेदानीं समासो भविष्यति । समर्थेन । यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो ऽवक्तुम् । षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन * । षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । षष्ठीसमासस्यावकाशः । राज्ञःपुरुषो राजपुरुषः । उपपदसमासस्यावकाशः । स्तम्बेरमः कर्णेजपः । इहोभयं प्राप्नोति । कुम्भकारो नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति समासवचनात् । अथ वा- विभाषा षष्ठीसमासः । यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात् । तेन मा भूदिति । कश्चात्र विशेषः ।

पपन्नः । उत्तरपदशब्दः समासावयवविशेषस्य रूढिरिति तत्राप्यदोषः । यद तदिति । शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात् प्रश्नः । समर्थेनेति । सुबित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थ परिभाषोपस्थानात् । यद्येवमिति । ततश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गः शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति । ततस्तयोः सामर्थ्यमस्ति । उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनयोगात् । पूर्वं धातुः साधनेनेति । ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः पश्चात्साधनसंसृष्ट एव धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समासाभावः। तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति । यत्र तु तिङन्तेन समास इष्यते स विषयो दर्शितः । उदात्तवतेति । अभिनिर्वृत्तस्येति । अनिष्पन्नस्य विशेषाकाङ्क्षाया अभावादनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव सकर्मिकां क्रियां वक्त्युपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः । षष्ठीसमासादिति । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भावः । कुम्भकारइति । पक्षके प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात् तत्रैवोपपदे ऽण् भाव्यम् । अपवादविषयत्वाद् द्वितीयानुत्पादात् कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भवतीत्यस्त्युभयप्रसङ्गः । गतिकारकेति । तत्रश्चोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासो भवतीत्यर्थः । अथ वेति । षष्ठीसमासेपि दोषाभाव इत्यर्थः । क्व चित् कार्ये दोषदर्शनादाह । अनेनेति । सिद्धि-

तेन वा स्यादनेन वा। अयमस्ति विशेषः। उपपदसमासो नित्यसमासः षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा। ननु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति। नेत्याह। नित्याधिकारे यः समासः स नित्यसमासः। नैवं शक्यम्। अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत। तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति। उपपद॥

अमैवाव्ययेन॥ २०॥ एवकारः किमर्थः। नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति। यथैवं विज्ञायेत। अमैवाव्ययेनेति। मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति। अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमम् शब्दो यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। खशयं ब्राह्मणकुलमिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र यथा स्यात् अमाचान्येन च यत्तुल्यविधानं तत्र मा भूदिति। अग्रेभोजम्। अग्रेभुक्त्वा। अग्रादिष्वप्राप्तविधेःसमासप्रतिषेधं चोद-

---

त्यसमासयोरित्यत्र नित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं यथा स्यादन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्रानित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं मा भूदिति भावः। यस्य विग्रहो नास्तीति। अस्यापि विग्रहाभावः। षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपपदसमाससद्भावात्। नित्याधिकार इति। नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तदधिकारसंप्रत्ययः। नैवं शक्यमिति। नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वान्न प्रतिज्ञायते इत्यर्थः। तदेवं प्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधो न पठितव्यः॥

अमैवा। यदर्थ इति। यन्निवृत्त्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः। खशयमिति। अधिकरणे शेतेरित्यच्। अतोमिति सोरम्भावः। अनेनानव्ययेनामा समासो मा भूत् इत्येवमर्थोऽयं नियमः स्यात्। अन्तरङ्गत्वादिति। अनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यं पश्चात् सुपेति समासविधानकाले अनव्ययस्यामोसंभवान्नियमान्तरेण वचनस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः। अमैवेति। एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते। ततो येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमीनिर्देशात् तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः। अग्रे भोजमिति। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति द्वयोः णमुलोर्विधानादत्र समासो न भवति। अग्रादिष्विति। यतोऽप्राप्तविभाषा ततः प्रत्ययोत्पत्तावग्रादीनां निमित्तत्वान्निमित्तस्योपपदत्वात् समास-

यिष्यति स न वक्तव्यो भवति । अमै ॥

शेषोबहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ शेष इत्युच्यते , कः शेषो नाम । येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः । शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् * । शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । नहि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः । अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः स शेषः । अर्थतश्चेदविशिष्टम् * । अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः । पदतः । नहि सन्त्यर्थाः येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः । विकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः । कस्य चानुक्तः । प्रथमायाः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ पदग्रहणं किमर्थम् । इहानेकमन्यार्थ इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात् । यथा मे माता तथा मे

प्रसङ्गः । प्राप्तविभाषायां त्वम्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात् तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः ॥

शेषो । पदस्यार्थस्य च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसंभाव्य पृच्छति । शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन पदत इत्याद्यादित्वात् तसिः । नहीति । सर्वेषां सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थ । नहि सन्त्यर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु तत्पुरुषाव्ययीभावविधानात् । प्रथमाया इति । द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधानात् प्रथमायाः शेषत्वं ततश्च प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात् समानाधिकरणानां भवति कण्ठे काल इत्यादौ तु सप्तमीविशेषण इति पूर्वनिपातविधानाज् ज्ञापकाद्भवति ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेक । अनेकग्रहणस्य वार्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादनग्रहणस्य विचारः । पदग्रहणमिति । अन्यार्थ इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्ते अर्थान्तरआश्रीयमाणे अन्यपदार्थो लभ्यते वर्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्यसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः । यथा मे मातेति । कश्चित् केनचित् पृष्टः कीदृशः कुलशीलादिना तव पि-

पिता सुस्नातं भो इति। पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथान्यग्रहणं किमर्थम्। अनेकं पदार्थ इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात्। राजपुरुषः तत्पुरुष इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति। भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्। परं कार्यत्वे तु न सिध्यति। आरम्भसामर्थ्यात्तत्पुरुषः परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति। परं कार्यत्व च न दोषः। शेषइति वर्तते। अशेषत्वान्न भविष्यति। शेषवचनउक्तम् *। किमुक्तम्। तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति। अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन। एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम्। अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधते एवमन्यपदार्थेपि बाधेत। अथा-

---

तेति स आह यथा मे मातेति एतानिपदानि तथा मे पितेत्यन्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्गः। अथ वा स्नाहीति कश्चित् केन चिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे मातेत्यादि यथा शुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाह्येन स्नानेनेत्यर्थः। ततः सुस्नातं भो इत्येतद्वाक्यार्थे वर्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाभावार्थं पदग्रहणम्। अश्रुतवाक्यार्थे च पदानां वृत्तिर्दृश्यते यथा नद्यां शिष्णासुः कश्चिदुच्यते नद्यां ग्राहाः सन्तीति तस्माच्च मा स्नासीरिति वाक्यार्थः प्रतीयते। अथान्यग्रहणमिति। अन्तरङ्गत्वात् स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लप्स्यतइति प्रश्नः। स्वपदार्थेपीति। अपिशब्दादन्यपदार्थेपीत्यर्थः। पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात्। तत्पुरुष इति। बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः। परंकार्यत्वाच्चेति। ततश्च संज्ञयोः समावेशात् स्वरसमासान्तप्रसङ्गः। शेषवचन इति। शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति। संख्येति। इरावतीकोवीरपुरुषको ऽब्राह्मणको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वाद् बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यं ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम्। अक्रियामाण इति। नीलोत्पलं सर इत्यत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत कण्ठेकाल इत्यादिव्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात् अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशम्। तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधतइति न कश्चिद्दोषः। अथेति। एकनिवृत्त्यर्थं तावदनेकग्रहणं नोपपद्यते। पदविधित्वात् सामर्थ्ये सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य। नापि

नेकग्रहणं किमर्थम्। अन्यपदार्थइतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात्। सर्पिषोपि स्यात्। गोमूत्रस्यापि स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सुप्सुपेति वर्तते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहूनामपि यथा स्यात्। सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा। उत्तरार्थं च *। उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम्। चार्थे द्वन्द्वः अनेकस्मिन्निति। इहापि यथा स्यात्। प्लक्षन्यग्रोधधवखदिरपलाशा इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति। यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति। तत्पुरुषोपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति। नैष दोषः। ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति। अत उत्तरं पठति। अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् *। अनेकग्रहणं क्रियते उपसर्जनार्थम्। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञा

बहूनां समासार्थमनेकग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन उत्तरपदे परतःसमाससंज्ञाविधानाज् ज्ञापकाद्बहूनां बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रश्नः। सर्पिषो ऽपि स्यादिति। अपिशब्दो बिन्द्वर्थे वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गस्ततश्च कप्समासान्तप्रसङ्गः पदान्तरेण स्यादित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येवं केचिद्व्याचक्षते। अन्ये त्वाहुः। अपिः पदार्थेत्यचाप्यर्थता बिन्द्वादेर्निराकृता तस्मात्स्यादिति पदं बिन्द्वर्थे वर्ततइति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः। अतिङ्ग्रहणेन च पूर्वमेव सुप्सुपेत्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङन्तस्य प्राप्तिः स्यात्। नैतदिति। योगद्वयएवातिङ्ग्रहणेन सुप्सुपेत्यस्यासंबन्धो ज्ञापितोऽन्यत्र सुप्सुपेत्यनुवर्ततएवेत्यर्थः। बहूनामपीति। अन्यथा सुप्सुपेति गुणेसंख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोरेव स्यात्। उत्तरपदइति। द्विगुग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन विहितस्य समासस्योपलक्षणं तेन दिशः समानाधिकरणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहूनां समासस्य ज्ञापकमित्यर्थः। द्विगुस्तु द्व्यन्हजातादौ सावकाशत्वान्न ज्ञापकः। तत्पुरुषोपीति। ज्ञापकफलस्य विषयविभागाभावादनिष्टप्रसङ्गो महत्कष्टं श्रित इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात्। ग्रहणेनेति। विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः। तत्र द्वितीयान्तस्य श्रितादिभिः समासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् समुदायस्याद्वितीयान्तत्वाच्च तत्पुरुषाभावः। यद्येवमिहापि सुप्सुपेत्यनुवर्तनात्कथं बहूनां बहुव्रीहिरथ ज्ञापकेन संख्याविवक्षा बाध्यते तदा द्वितीयादिष्वपि संख्याया अविवक्षा स्यात्। नैष दोषः। तत्पुरुषविधौ सुप्सुपेति संख्या प्रतीयते द्वितीयेत्यपि। द्वन्द्वबहुव्रीह्योस्तु सुप्सुपेत्यत्रैव संख्याप्रतीतिस्तत्र ज्ञापकेनैकैव

यथा स्यात्। चित्रगुः शबलगुरिति। न वैकविभक्तित्वात् *। न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। एकविभक्तित्वात्। एकविभक्तिचापूर्वनिपातइत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति चित्रगुः शबलगुरिति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्येति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि। चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति। यदि तर्हि कुतश्चिदेव किं चित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोगः क्रियते। एतदप्येकविभक्तियुक्तम्। इहापि प्राप्नोति। राजकुमारी। तत्रकुमारी। राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति। राज्ञो या कुमारीं राजकुमारीं पश्य। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम्। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम्। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि। राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति। एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम्। न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव राज्ञः कु-

---

संख्या प्रतीतिर्बाध्यते तावता चरितार्थत्वाद् द्वितीयादिषु संख्याया अबाधः। चित्रगुरिति। सत्यनेकग्रहणे सुबित्येव चानुवर्तते न तु सुपेति। तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य। ततश्चोत्तरपदमपि तेन प्रत्याख्यतइति समासशास्त्रे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वसिद्धिः। न वेति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वे ऽपि वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः। यदि तर्हीति। अयं भावः। चित्रा गावोऽस्येत्यस्मिन्विग्रहवाक्ये न कस्य चिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात्। अथ यथाकथंचिद् अन्यस्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या कुमारी तां पश्य तया कृतं तस्यै देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात्। एकविभक्तियुक्तमेवेति। अयं भावः। नायं नियमः प्रथमान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यं किं तर्हि द्वितीयाद्यन्तस्यापि ततश्च समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावः। एकग्रहणसामर्थ्यादिति। एकैकस्मिन् प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः। विभक्तियुक्तमिति। एतदपि किमर्थमुच्यतइति चेत्संज्ञिनिर्देशार्थम्। अन्यथा अपूर्वनिपात इत्येतावदुच्यमाने संज्ञिनिर्दिष्टः स्यात्

मारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति। किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । विभक्तियुक्तमपूर्वनिपात इत्येव ब्रूयात् । पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् *। पदार्थाभिधाने प्रयोगस्यानुपपत्तिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् । अभिहितत्वात् । चित्रगु शब्देनाभिहितः सोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति । न वानभिहितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अनभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनानभिहितः सोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति । कथमनभिहितः । यदिदानीमेवोक्तं पदार्थाभिधाने तु प्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति । सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् । सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषो नभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कः । देवदत्त इति । भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः । यदा तु खलु विशेषे वृत्तिः । तदा न सिध्यति । चित्रा गावो देवदत्तस्ये ति चित्रगुर्देवदत्त इति । तदा-

---

पदार्थाभिधानइति । देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणा वक्तव्यो ऽन्यपदार्थस्तस्य विधानात् ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति । एव मिहापि देवदत्तादिपदानां न स्यात् । सामान्याभिधाने ह्योति । चित्रगुशब्देन तद्धर्माचसुचने न तु विशेषः । यदा सामान्यतइति । चित्रा गावोस्येत्येवं विग्रहे कृते ऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगो भवतु यदा विशिष्टे ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रियते तदानुप्रयोगासिद्धिः । नेदमुभयमिति । लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययोर्युगपत् प्रयोगाभावः । एकेनैवार्थस्य प्रत्यायितत्वादितरप्रयोगायोगात् । यदा समास इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाभिधातुं समर्थः समासो न विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः । सामान्यस्यैव तर्हीति । सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात् । सामान्यमपीति । यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष एवेत्यर्थः । चित्रग्विति । लिङ्गसर्वनाम्नानपुंसकेन निर्देशः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः । सर्वं वा विश्वं वेत्यचाकारप्रश्लेषः कृतो ऽन्यथा पर्यायप्रसङ्गः स्यात् । तत्रावश्यमिति। चित्रगुसर्वमित्युक्ते न ह्येकरूपेति विशेषावगतिर्भवतीत्य-

पि सिद्धम्। कथम्। नेदमुभयं युगपत्संभवति। वाक्यं समासश्च। यदा वाक्यं न तदा समासः। यदा समासो न तदा वाक्यम्। यदा समासः सामान्येन तदा वृत्तिः। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः। चित्रगुः कः देवदत्त इति। सामान्यस्यैवतर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति। चित्रगुः कः। चित्रगु तच्चित्रगु किं चिच्चित्रगु सर्वमिति। सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्। तत्र चित्रग्वित्युक्ते संदेहः स्यात् सर्वं वाऽविश्वं वेति। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः चित्रगु तदिति। अथवा विभक्त्यर्थोभिधीयते। एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोभिधीयते तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते अस्येति। विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति। अपर आह। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः। बहुयवौ बहुयवा इति। कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात्। सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु *। सिद्धमेतत्। कथम्। यथा गुणवचनेषु। कथं गुणवचनेषु। गुणवचनेषूक्तम्। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तद्यथा। शुक्लं

र्थः। अथ वेति। कृत्स्नपदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगासिद्धिश्चोदिता परिहृता च। यदा तु विभक्त्यर्थः संबन्धादिरभिधीयते समासे न तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्मानुप्रयोजि द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दो ऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः। कथं पुनरन्यपदार्थ इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थ एव लभ्यतइत्याह। तत्र हीति। पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः। सर्वपश्चादिति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि षष्ठीसमासः। अद्रव्यस्येति। असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यतइत्यर्थः। अपर इति। चकारप्रश्लेषोच व्याख्याने नास्ति। आश्रयत इति। यदा पदावधिकमन्वाख्यानं तदा शुक्लो गुणोस्येति मतुब्लुका सामान्यमात्रे पदं संस्क्रियतइत्येकत्वनपुंसकत्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते विशेषणानां चाजातेरिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि। वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धानि आश्रयविशेषाश्रयेणैव पदसंस्कारात्तत्र यद्यपि चित्रगुशब्देन संबन्धो·

वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ। शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति। गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्य-र्थः तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति। यदि तर्हि वि-भक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः स-लिङ्गः ससंख्यश्च। अर्थग्रहणसामर्थ्यात्। इहानेकमन्यपदे इतीयता सिद्धम्। कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात्। पदं नाम शब्दः शब्दो ह्येषः। शब्दे ह्यसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। सोऽयमेवं सिद्धे सति य-दर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं कृत्स्नः पदार्थो यथाभिधीयते स-द्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चेति। यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते। लैङ्गाः सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। लै-ङ्गेषु तावदुक्तम्। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टा-बादय इति। सांख्येष्वप्युक्तम्। कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति। प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति। समयाद्भवि-ष्यति। यदि सामयिकी न नियोगतः। अन्याः कस्मान्न भवन्ति।

भिधीयते तथाप्यभेदोपचारात् संबन्ध्यभिधीयते। तत्र द्विष्ठत्वेपि संबन्धस्य प्रधानत्वात् स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यतइति तद्गते लिङ्गसंख्ये भवतः न तु गवाश्रये। यदि तर्हीति। यथा शुक्लशब्देन कदा चिद् गुण उच्यते कदा चिद् गुणी तथा चित्रगुशब्देन केवलस्यापि संबन्धस्याभिधानं प्राप्नोति संबन्धिन एव तु सर्वदेष्यते तन्न सिध्यतीत्यर्थः। कृत्स्न इत्युक्तं तदेव कार्त्स्न्यं प्रतिपाद्यते। सद्रव्यं इति। द्रव्यशब्देन सत्त्वरूपोऽर्थ उच्य-ते। अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति। यदि विभक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात् तदार्थग्रहणं न कुर्याद् अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लाभादित्यर्थः। यदि तर्हीति। यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभि-धानात् तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति। सिद्धं त्विति। स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं व-र्तते तस्मात् टाबादयो भवन्तीत्यर्थः। ततश्च समासेनाभिहितेपि स्त्रीत्वे द्योतकाष्टाबाद-यो भवन्तीति दोषाभावः। कर्मादीनामिति। चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमा-त्रस्य कर्मादिशक्ति रहितस्यैकत्वादय उक्ता ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति चित्रगुं पश्य चित्रगुणा कृतमिति। प्रथमेति। समासेन संख्याया अभिधानात्। समयादिति। परश्चेति नियमार्थमारब्धं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्र-त्यय इति। न नियोगत इति। नियमेन प्रतिनियतैव यदि न भवति विभक्तिः ततः स-

कर्मादीनामभावात्। षष्ठीतर्हि प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति। एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने। अर्थतो व्यवस्था भविष्यति। अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम्। यदि चात्र प्रथमा न स्यात्। संख्येयमविशेषितं स्यात्। अथ वा वक्ष्यत्येतद् वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्। उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्। एवमपि षष्ठी प्राप्नोति। किं कारणम्। व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये षष्ठ्यर्थं पुनर्न व्यभिचरति। अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेतिप्रथमा भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति चित्रगोर्देवदत्तस्येति। भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी। परिगणनं कर्तव्यम्। बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् *। समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। व्यधिकरणानां मा भूदिति। पञ्चभिर्भुक्तमस्येति। अव्ययानां च *। अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उच्चैर्मुखमस्येति उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः। सप्तम्युपमानपूर्वपद-

---

समयपरिपालनाय द्वितीयादयोपि प्राप्नुवन्ति नियमकारणाभावादित्यर्थः। कर्मादीनामभावादिति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः। षष्ठी तर्हीति। कर्मादीनामभावः शेषः स चात्रास्तीति भावः। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगान्नास्ति शेषत्वमित्यर्थः। एवमपीति। समयात् प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः। अर्थत इति। यथान्यत्रैकत्वादिष्वेकवचनादीनि दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्त्येवं हि समयश्च परिपालितो भवत्यर्थश्चानुसृतः। अथ वेति। असंकरं प्रथमाविधानं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति। यदा चित्रगुरित्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः तदा विभक्त्या विनासौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम्। एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः। परप्रधानेति। संख्येयप्रधानेत्यर्थः। एवमपीति। षष्ठ्यर्थस्यात्रभावात्। व्यभिचरतीति। लिङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात्। अभिहित इति। सबन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् षष्ठ्यर्थता नास्तीत्यर्थः। सर्व एवात्र संबन्धोन्तर्भूतत्वात् प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्वा पृच्छति। न तर्हीति। भवति बाह्यमिति। गोभिरन्यपदार्थस्य यः संबन्धः स एव समासेन्तर्भूतो न तु सर्वः। बहुव्रीहिरिति। भाष्यकारेण त्रिकात

स्योत्तरपदलोपश्च * । सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य चलोपोवक्तव्यः। कण्ठे स्थः कालोस्य कण्ठेकालः। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः। समुदायविकारषष्ठ्याश्च *। समुदायविकारषष्ठ्याश्चबहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। केशसमाहारश्चूडा अस्य केशचूडः*। सुवर्णविकारोऽलंकारो स्य सुवर्णालंकारः। प्रादिभ्यो धातुजस्य वा*। प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशः। नञोस्त्यर्थानां च * ।नञोस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः। अविद्यमानः पुत्रोस्य अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः। अविद्यमानभार्यः अभार्यः। तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वा ऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञाभावः * । नवा वक्तव्यम्। असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति। पञ्चभिर्भुक्तमस्येति। अनभिधानात्। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेपि परिगणने यत्राभिधानं न भवति तत्र न बहुव्रीहिः। यथा पञ्च भुक्तवन्तोस्येति। अयैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियेत तर्हि वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम्। तत्कथं कर्तव्यम्। अर्थ नियमे मत्वर्थ ग्रहणम् *। अर्थ नियमे मत्वर्थ ग्रहणं कर्तव्यम्। मत्वर्थे यःस बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्कष्टं श्रितमनेनेति। तथा चोत्तरस्य वचनार्थः *।

शेषो गृह्यतइत्ययमर्थः साधितो वार्तिककारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते। उच्चैर्मुख इति। उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यमिति वचनम्। कण्ठे स्थ इति। सुपिस्थ इति कः। अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्। समासेन सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम्। उष्ट्रमुखमिवेति। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद् उष्ट्रस्योपमानतेति। उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमचेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च। समुदायविकारषष्ठ्या इति। समुदायावयवसंबन्धे प्रकृतिविकारसंबन्धे च याषष्ठी तदन्तात् परं तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः। अथ तस्मिन्निति। अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणनं क्रियते तदार्थपरिगणनमपि कर्तव्यम्। वर्तनं वर्तः समासः स विद्यते यस्मिन्नर्थे स वर्ती। मत्वर्थग्रहणमिति। षष्ठ्यर्थः सम-

एवं च क्त्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति। के चित्ताबदाहुः यद्वृत्तिसूत्र इति। संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति। अपरआहुः। यद्वार्तिकै इति। कर्मवचनेनाप्रथमायाः *। कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतः पशूरुद्राय उपहृतपशूरुद्रः। उद्धृत ओदनः स्थाल्याः उद्धृतौदना स्थाली। यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते। अथ कर्तृवचनेन कथम्। प्राप्तमुदकंग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः। आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिर्ग्रामः। कर्तृवचनेनापि *। कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम्। अप्रथमाया इति किमर्थम्। वृष्टे देवे गतः। अथाप्रथमाया इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति। वृष्टे देवे गतं पश्येति। बहिरङ्गा अत्राप्रथमा।सुबधिकारे ऽस्तिक्षीरादिवचनम् *। सुबधिकारेस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अस्तिक्षीराब्राह्मणी। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वाव्ययत्वात् *। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अव्ययत्वात्। अव्ययमेषोस्तिशब्दः। नैषोस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वम्। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। अथ किंसब्रह्मचारीति कोयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य विग्रहः। के सब्रह्मचारिणोस्येति। यद्येवं काठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते। न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येय-

---

न्यर्थस्य सत्वर्थः। संख्येति। संख्येयस्य वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात्। यदात्वनेन सत्वर्थे समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः। व्याख्यानान्तरमाह। अपर इति। कर्मवचनेनाप्रथमाया इति। प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यपदार्थे कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थः। इदञ्च वार्त्तिकमेवसुपपद्यते। यदि सत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति। अन्यथै तदवक्तव्यं स्यात्। आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानं नहि वार्तिककारः स्ववचनमेव ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति। ऊढरथ इति। रथशब्दः कर्मवचन ऊढशब्देन सामानाधिकरण्यात्। बहिरङ्गेति। वर्तिपदार्थ निमित्तान्तरङ्गा बाह्यपदार्थापेक्षा तु बहिरङ्गेति न गृह्यते असिद्धत्वादित्यर्थः। उपसर्गविभक्तीति। स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्येतदुक्तम्। प्रतिवचनमिति। वर्तिपदार्था बहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्टास्ततश्चैकत्वसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यतइत्यर्थः। इष्टसमासस्थापनाय दिगन्तराणि नि-

म् । एवं तर्हि एवं विग्रहः करिष्यते केषां सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति । प्रतिवचनं चैवं नोपपद्यते । स्वरे च दोषो भवति । किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत । किं सब्रह्मचारीति चेष्यते । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी किं सब्रह्मचारीति । भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी तव किंसब्रह्मचारीत्वमिति । अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सब्रह्मचारिणोस्येति । ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यत इति । नैष दोषः । अग्नौ करवाणिन्यायेन भविष्यति । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह । अग्नौकरवाणीति । स आह कुर्विति । कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अपर आह । अग्नौ करिष्यइति । क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति । यथैव खल्वपि । के सब्रह्मचारिणोस्येति । कठाइत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते नूनमयमपि । कठ इति । एवं कठ इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं तेपि कठा इति । न खल्वपि ते समासेन शक्याः प्रतिनिर्देष्टुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति । अथार्धतृतीया इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्यविग्रहः । अर्धं तृतीयमेषामिति । कः समासार्थः । समासार्थो

राकर्तु सुपन्यस्यति । एवं तर्ह्येति । प्रतिवचनमिति । कठानामिति प्रतिवचनेन भाव्यं न तु कठ इत्यनेनेत्यर्थः । स्वरेति । अन्तोदात्तः स्याद् आद्युदात्तश्चेष्यतइत्यर्थः । कः सब्रह्मचारीति । सुप्सुपेति समासं मन्यते । विशेषणविशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति । कः सब्रह्मचारी तवेति । एकस्मिन्पृष्टे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते । अत्रापि पक्षे कठ इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति । अहं कठ इति सामानाधिकरण्यं दृश्यतइति विशेषाभावं मत्वाह । अथ वेति । अग्नौ करवाणिन्यायेनेति । अग्नौ करवाणीति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत् । कर्मापीति । सकर्मकत्वात् करोतिक्रियायाः । एवं कठ इति । नहि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्तिः । तथा हि । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी कथ्यते । ततश्च तस्यैकचरणाध्ययनापेक्षं सब्रह्मचारित्वम् । न खल्वपीति । वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् किंसब्रह्मचारिशब्देन समासेन तेषामभिधानाभावात् कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनं न कदाचिद्भवतीत्यर्थः । यदा तु के सब्रह्मचारिणोस्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते न तु समासेन तदा कठा इत्येव प्रतिवचनम् । कः समासार्थ इति । वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तोनान्य-

नोपपद्यते। अन्यपदार्थो हि नाम संभवति। येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थः। एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते। अर्द्धतृतीयमनयोरिति। एवमपि कः षष्ठ्यर्थः। षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते। किं हि तयोरर्द्धं भवति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः। अर्द्धं तृतीयमेषामिति। ननु चोक्तं समासार्थो नोपपद्यतइति। नैष दोषः। अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवं संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्द्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्द्धं तृतीयमनयोरिति। ननु चोक्तं षष्ठ्यर्थो नोपपद्यतइति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति। तन्नैतत्स्यात् एकस्मात्प्रादुर्भाव इति। एतच्च वार्त्तम्। तद्यथा। सार्थिकानामेकप्रतिश्रये उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परमभिसंबन्धो भवति। एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम। अत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यते इहापि युक्तो दृश्यताम्। इह तर्हि अर्द्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्द्धस्यानयनं न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्द्धं तृतीयमेषामिति। ननु चोक्तमसिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवं संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य

पदार्थेन भाव्यम्। इह च बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायाश्च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादन्यपदार्थो नोपपद्यते। किं हि तयोरिति। तृतीयस्य हि तदर्धमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभावलक्षणः संबन्धो नास्ति स्वस्वामिसंबन्धे चाचानभिधानाद् बहुव्रीहिर्न भवति। समासस्यानुपपत्तिचोदनान्मूलाभावाद् द्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः। अवयवेनेति। अर्द्धस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः। समुदायावयवानाञ्च कदाचिद्भेदविवक्षा कदा चिदभेदविवक्षा यथा ब्राह्मणानां संघः। संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति। असि द्वितीय इति। द्वयोः पूरणः द्वितीयः स च द्व्यात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद् द्विवचनप्रसङ्गः। अथेति। नह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संबन्धोऽस्तीति भावः। एतच्च वार्तमिति। असारवाची वार्तशब्दः मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्जन्यजनकभावः संबन्धो न तु परस्परेण कश्चिदित्यर्थः। अत्र चेदिति। परस्परोपकाराभावेऽपि यदि समानोदरशायित्वमात्रेण काल्पनिकः संबन्धस्तदार्द्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः संबन्धो युक्त इत्यर्थः। इह तर्हीति। अर्द्धं तृतीयमनयो-

वर्द्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोस्त्येव पूरणे वर्तते । अस्ति सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्वितीयः । असिसहाय इति ग-म्यते । एवमप्यर्द्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । यथा । शतं यूथं वनमिति । अस्तु तर्ह्ययमेव वि-ग्रहः अर्द्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तमर्द्धतृतीया आनीयन्तामि-त्युक्ते अर्द्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः । अर्द्धतृतीयमेषामिति । ननु चोक्तमेकव-चनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमन-या विशेष्यं यदि चात्रैकवचनं स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् । इह तर्ह्यर्द्धतृतीया द्रोणा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तः अवयवे नोप-पद्यते । नैष दोषः । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि व-र्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भु-क्तं शुक्लो नीलः कपिल इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृ-त्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणौ अ-र्धाढकं च तदा कर्तव्यमर्द्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । स-

---

रिति द्वयोरेव समासार्थत्वादानयनं स्यान्नार्द्धस्येत्यर्थः । अस्ति सहायवाचीति । अ-व्युत्पन्न एवेत्यर्थः । भवति बहुव्रीहाविति । उपलक्षणार्थं सहितयोर्द्वयोरानयनं भविष्य-तीत्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्गुणसंविज्ञानं भवति शुक्लवासा लम्बकर्ण इति । स्वस्वामिभावादिके तु संबन्धे बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानाभा-वो यथा चित्रगुरिति संक्षेपेण विषयविभागः । द्विवचनप्रसङ्गाद् दुष्टोयं पक्ष इति मत्वा-ह । अथ वेति । संख्या नामेयमिति । अयमर्थः । अर्द्धं तृतीयमेषामिति बहुत्वसंख्यावि-शिष्टोन्यपदार्थो वाक्यउपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अवश्यप्रत्याय्यं बहु-त्वं यथा च द्वचा इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीयते धवखदिरपलाशा इति च त-थार्द्धतृतीया इत्यपीत्यर्थः । इह तर्हीति । अर्द्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्यः समुदायः स समा-सार्थस्तत्रार्द्धस्य द्रोणत्वाभावाद् द्रोणा इति नोपपद्यतइत्यर्थः । नैष दोष इति । अर्द्धेपि द्रोणस्योपचाराद् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । न कर्तव्यमिति । स्वावयव एव समुदायक-

मुदायेषु वृत्ताः शब्दाः केष्ववयवेषु वर्तन्ते योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति। कं च समुदायं नव्यभिचरति। अर्धद्रोणो द्रोणम्। अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति। अनेक ॥

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥ द्वित्राः त्रिचतुरा इति कोयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य विग्रहः। द्वौ वा त्रयो वेति। भवेद्यदा बहूनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम्। यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति। तदापि सिद्धम्। कथम्। केचित्तावदाहुः। अनिर्ज्ञातेर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति। तद्यथा। कति भवतः पुत्राः कति भवतो भार्या इति। अपर आह। द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते। सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् तत्र युक्तं बहुवचनम्। अथ द्विदशाः त्रिदशाः इति कोयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति। संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः*।

पोपचारो नान्यदीये अवयवद्वत्यर्थः। अर्धद्रोणो द्रोणमिति। द्रोणेन विनास्याभावादित्यर्थः। अर्धाढकमिति। चतुराढको द्रोणः ततश्च विनापि द्रोणेनैकाढकसद्भावेप्यर्धस्य भावः।

संख्यया। द्वित्रा इति। बहुव्रीहिनिमित्तस्य डचो दर्शनादात्वाभावाच्च निश्चिते बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रश्नः। कोयं समास इति। स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह। कोस्येति। यदितावद् द्वौ त्रय एषामुन्मुग्धानामिति तदान्यपदार्थत्वात् पूर्वेण बहुव्रीहिः सिद्धः समासान्तस्तु डज न सिध्यति असंख्येयवृत्तित्वाद् बहुव्रीहेः। अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः। भवेद्यदेति। विकल्पो वार्थः इति द्वित्रशब्दः कदा चिद् द्वयोर्वाचकः कदाचित् त्रयाणाम्। अनिर्ज्ञातेर्थ इति। केचिद्वचनमेतदित्याहुः। अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते। अयमर्थः। संशयोच वार्थो न विकल्पः स चानियतसंख्याविमर्शीति विमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद् बहुवचनम्। अर्थशब्देनात्र संख्येयोच्यते संख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः। कति भवत इति। अन्तर्भावितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्या पृच्छ्यतइति बहुवचनम्। द्वौवेति। त्रित्वानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते। द्विर्दशेति। अयं भावः। द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते। तथा हि। द्वित्वं दशसंख्याया एकत्वान्नोपपद्यते नापि संख्येयानां दशानाम्। तस्माद् द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यतइति सुजन्तेन वाक्यं क्रियते। अत्र दूषणमाह। संख्यासमास इति। सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात् संख्यावाचित्वं नास्ती-

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः। नहि सुजन्ता संख्यास्ति। एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते। द्वौ दश तौ द्विदशा इति। एवमपि अत्कारान्तत्वात्संख्ययेत्यप्रसिद्धिः। न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति। ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरिति। न वा ऽसुजन्तत्वात्*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। असुजन्तत्वात्। सुजन्तत्वादित्युच्यते न चात्र सुजन्तं पश्यामः। किंपुनः कारणं वाक्ये सुज् दृश्यते समासे न दृश्यते। सुजभावोभिहितार्थत्वात् समासे*। समासे सुजभावः। किं कारणम्। अभिहितार्थत्वात्। अभिहितः सुजर्थः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति। किं च भोः सुजर्थे इति समास उच्यते न खलु सुजर्थ इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः। कथम्। यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति। अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवार्थाभिधायित्वात्*। अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः। किं कारणम्। संख्येयवार्थाभिधायित्वात्। संख्येयं वा-

---

त्यर्थः। द्वौ दशताविति। द्वौ दशतौ वर्गावित्यर्थः। न वेति। नहि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात्। अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते। तत्र वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्याभिधायी द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव। न चात्रेति। वृत्तावित्यर्थः। अभिहित इति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुजर्थं प्रत्याययतीत्यर्थः। इतरः कार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह। किञ्च भो इति। यथा चार्थे द्वन्द्वस्य विधानाद् द्वन्द्वे चशब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्ययं समासः सुजर्थे विधीयते तदा सुचो ऽप्रयोगः स्याद् नान्यथेति प्रश्नः। न खल्विति। नहि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकं किन्तु स्वाभाविकम्। स चेति। क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोर्थः संख्येयो न तु दशसंख्या नापि तत्संख्यायुक्ताः। एतच्च पूर्वमुक्तम्। वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात् सुच्प्रयोगः। ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विदशा इति। अनेनैव न्यायेन द्वौ दशतावित्यपिविग्रहः कार्यो न्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद् भाष्यकारेण पुनर्न दर्शितः। तदुक्तम्। शब्दान्तरत्वाद् वाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः। वृत्तिशब्दोन्य एवायमर्थान्तरनिबन्धनः॥ इति। संख्येयमिति। अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति संख्यानवृत्तित्वाद्विंशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थ उपपद्यतइति भावः।

र्थस्याभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् । भवेत्सिद्धमधिकविंशाः अधिकत्रिंशा इति यत्रैतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वेति । इदं तु न सिध्यति । अधिकदशा इति । यत्रनियोगतः संख्या संख्येये एव वर्तते । अथोपदशा इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः । दशानां समीपे उपदशा इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः । उपस्य । यद्येवं, नान्यपदार्थो भवति । तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् । मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् * । अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः । असत्वर्थार्थोयमारम्भः । कबभावार्थं वा* । अथ वा कब् मा भूदिति । संख्यया ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात्*। दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । अन्तरालप्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् । यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरण-

---

दशदर्थे इति । संख्याने संख्येये वेत्यर्थः । अधिकदशा इति । दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः । तस्मादस्यार्थं सूत्रं कर्तव्यमेव । इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्यव्ययीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थम् । उपदशा इति । दशानां समीपइति सप्तम्या समीपिप्राधान्ये बहुव्रीहिः समीपप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इति प्रदर्शितं भवति । सामीप्यमिति । धर्मेण धर्मी लक्ष्यते कस्य सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः । उपशब्दो हि समीपमात्रवाच्युपकुम्भादिषु दृष्ट इति तस्य समीपिवाचित्वं नास्ति नापि दशशब्दस्य समासस्येति चेत्तदाऽस्त्येवान्यपदार्थवृत्तित्वमिति प्रश्नः । उपस्येति । आराच्छब्दवदनेकार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः । स एवाह । यद्येवमिति । यदोपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः । एवमव्ययासन्नादूराधिकग्रहणं स्थापितम् । संख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम् । द्वित्रा इत्यादौ वार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह । तत्रेति । इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह । अथ वेति । ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्धयइत्याह । कबभावार्थं वेति । शेषाद्विभाषेत्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते अनेकमन्यपदार्थ इत्यस्मैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु ।

दिङ्नामानि । तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः । दिक्समाससहयोगयोरिति । अशिष्य इति पूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दिक् सा

लक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति। अद्य पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति। न सिध्यति। भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः न चैतौ भाषितपुंस्कौ। ननु च भोः दक्षिणाशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्। आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ। दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ। दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ। यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः। कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति। यदि हि यो यो दिशि वर्तते स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति रमणीया दिक् शोभना दिगिति। अथ मतमेतत्। दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः यो दिशं न व्यभिचरतीति। न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति। एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः।

दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्धः समासः। सपुत्र इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोभिधेय इति नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः। अद्य पुनरिति। सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थः। तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्यायते अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते दक्षिणादीनां च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वं ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वेति सामानाधिकरण्यात् पुंवद्भावः सिध्यति। सूत्रे त्वनारब्धे ऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणापूर्वाशब्दयोः स्वार्थ एव वृत्तिरुपगन्तव्या ततो वैयधिकरण्यम्। ननु सामानाधिकरण्ये ऽपि विशेषणसमासः सिध्यतीति नारब्धव्यमिदम्। नैतदस्ति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं विभाषा दिक्समासइति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं च बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या। न सिध्यतीति। नहि सामानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्धः पुंवद्भावः किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोपि। समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः। भाषितपुंस्कशब्दस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोन्यपदार्थोभिधेयो न शब्दः। दिक्शब्दाविति। विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थः। यदि पुनरिति। ततश्च व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः। कथं यानीति। यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु रूढ्या तदा दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः। यदा दिश इति। विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः। दिशि दृष्ट इति। रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः। अत एवैन्द्र्यादयो यौगिकत्वान्न दिक्-

दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्। एवं च कृत्वास्तु दिक्समाससह-योगयोरन्तरालप्रधानाभिधानादित्येव। ननु चोक्तं दक्षिणोत्तर पूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतः। मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात्*। अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः। अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः। कब्भावार्थो वा*। अथ वा कब् मा भूदिति॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे॥ २७॥ तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानादशिष्यो बहुव्रीहिः*। तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो बहुव्रीहिः। किं कारणम्। क्रियाभिधानात्। क्रियाभिधीयते। तत्रान्यपदार्थे वृत्येव सिद्धम्। न वैकशेषप्रतिषेधार्थम्*। नवाऽशिष्यः। किं कारणम्। एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम्। पूर्वदीर्घार्थं च*। पूर्वदीर्घार्थं चेदं वक्तव्यम्। केशाकेशि। स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतोऽनेनैव दीर्घत्वं स्यात्। अथेदानीमन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वं न प्रयोजनं भवति। मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात्*। अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः। अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः। कब्भावार्थं वा*। अथ वा कब् मा भूदिति। तत्र तेनेदम्॥

शब्दः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अत्र हि वैयधिकरण्यात्पुंवद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं सर्वनाम्न इति। तेनैव दक्षिणपूर्वेत्यादावपि भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः॥

तत्र तेनेदम्। क्रियाभिधानादिति। इतिकरणाद्विवक्षार्थात्केशाकेशि दण्डादण्डीतिसमासो युद्धक्रियायामेव भवतिसचान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्धः समास इत्यर्थः। न वेति। केशेषु च गृहीत्वेदं युद्धं दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धमिति ग्रहणे प्रहरणे च सहविवक्षितत्वात् सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तो वचनसामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्या समूहविषययाऽनयाबहुव्रीहिसंज्ञयाऽनवकाशया बाध्यते। पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते बाधितुम्। अन्यपदार्थत्वापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात्। पूर्वदीर्घार्थं चेति। तत्र तेन आइदमित्याकारप्रश्लेषेण पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते। उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन भाव्यमिति प्रयोजनाभावादात्वाभावः। अथेदानीमिति। एवं च मुष्टीमुष्टीत्यादि भवति आकारप्रश्लेषे तु मुष्टामुष्टीति स्यात्। कब्भावार्थं वेति। इच् कर्मव्यतिहार इति कब्भावपक्षे सावकाशः। पक्षान्तरे तु परत्वाद्बाधित्वा कप् प्राप्नोति। शेषग्रहणेन च शेषाधिकारो गृह्यते नतूपयुक्तादन्यः।

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ चार्थ इत्युच्यते चश्चाव्ययं तेन समासस्याप्यव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च द्वन्द्वः समासस्तत्र पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति । नेदंवाचनिकम् । अलिङ्गता असंख्यता च । किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यत्प्राक् समासाच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । यथा गुणवचनेषु । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति । गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गंवचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथेह कस्मान्न भवति याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च कठश्चायं बह्वृचश्च औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति । शेष इति वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति । यदि शेष इति वर्तते । उपास्नातं स्थूलसिक्तं तूष्णींगङ्गं महाह्रदम् । द्रोणं चेदशको गन्तुं मा त्वा ताप्सीः कृताकृते ॥ इत्येतन्न

चार्थे । चार्थ इत्युच्यतइति । यदितुसमाहारेतरेतरयोगयोरित्युच्यतेतदानदोषःस्यात् । प्राक्समासादिति । वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिङ्गसंख्ये न स्तः समासस्य तु वाचकत्वात्तदर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः । श्रितो भवति समासइति । समासशब्देन समासार्थश्चार्थ उच्यते तस्य समुच्चितद्रव्याश्रये लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । याज्ञिकश्चायमिति । एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद् द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः । ततश्चाभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदनियमः । परकार्यत्वे चायं दोषः । एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावः । अशेषत्वादिति । विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वादित्यर्थः । उपास्नातादयः पञ्च तीर्थ-

सिध्यति। नैष दोषः। अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम्। चार्थे द्वन्द्ववचने ऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः*। चार्थेद्वन्द्ववचनेसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति। अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्। वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदीति॥ इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इति। सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम्। तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः*। तत्रैतस्मिन् लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पट्वीमृद्व्यौ। समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति। विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः*। विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः। शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे। किं कारणम्। सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम्। यत्तावदुच्यते तत्र पुंवद्भावप्रतिषेध इति। इदं तावदयं प्रष्टव्यः।

विशेषास्तांश्चेत्त्वं गन्तुं शक्तवांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वां मा तापां न तापयत इत्यर्थः। तीर्थस्नानप्रशंसेयम्। कृतं तीक्ष्णं सन्तापयत्यकृतं त्वनिष्टफलहेतुत्वेन। कृताकृते इत्येतदत्रोदाहरणम्। अत्र क्तेन नञ्विशिष्टेनानञिति समासविधानादशेषत्वाद्द्वन्द्वाप्रसङ्गः। कर्मसामान्यं च कृताकृतयोरेकमधिकरणं मत्वा प्रश्नः। अन्यद्धिकृतमिति। ततश्च वैयधिकरण्यात् तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव। न ह्यत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि भिन्ने कर्मणी समुच्चिते। चार्थे द्वन्द्ववचनइति। चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात् तस्य चानिष्टे ऽपि विषये सद्भावादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। दुर्मदीति। दुःखेन यो माद्यति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः। तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयाच्चार्थसद्भावादस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः। इन्द्र इति। इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद् गम्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोस्ति। सिद्धं त्विति। न्यासान्तरेणाति प्रसङ्गपरिहारः। युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः। गामश्वमित्यादौ तु परस्परनिरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याय्यन्तइति युगपद्वाचित्वाभावाद् द्वन्द्वाभावः। पट्वीमृद्व्याविति। एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति। विप्रतिषिद्धेषु चेति। ये अर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वेकैकेन शब्देनाभिधानम्। विरुद्धानान्तु सहानवस्थानाद् युगपदनुभवाभावात्सह-विवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यतइत्यर्थः। आरात् पुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति। किं कारणमिति। सुखप्रतिघातेनेति। आरादादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थाभि-

अथेह पुंवद्भावः कस्मान्न भवति दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अथ मतमेतत् । प्राक् समासाद्यत्र सामानाधिकरण्यं तत्र पुंवद्भावो भवतीति । इहापि न दोषो भवति । यदप्युच्यते । विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्वे एव शब्दाः विप्रतिषिद्धाः । इहापि प्लक्षन्यग्रोधाविति प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्लक्षार्थं संप्रत्याययति । न्यग्रोधार्थं निवर्तयति । न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रत्याययति प्लक्षार्थं निवर्तयति । अत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते इहापि युक्ता दृश्यताम् । एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् । युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः । प्लक्षन्योधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो न्यग्रोधशब्द उपस्थि-

---

धायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते । दर्शनीयामातेति । वृत्तावैकार्थीभावेन मात्रर्थवृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति । अथ मतमिति । वृत्तौ सामानाधिकरण्यव्यभिचाराभाव।यदि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पट्वीमृद्व्यावित्यत्रापि न दोषः । लौकिकञ्च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्वी च मृद्वी चेति । विप्रतिषिद्धा इति । विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः । परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात् । न्यग्रोधार्थमिति । एकस्मिन्नर्थे ह्यवगते ऽर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः । इहापीति । विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात् । तथा हि । यदा जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञा सह संप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयोर्भवत्येव । इदानीं युगपद्वाचिताया असंभवं प्रतिपादयति । एवमपीति । अभिधानक्रमादभिधेयक्रमो ऽवतिष्ठते यथा गुणवृद्धी वृद्धिगुणाविति । ततश्च शब्दक्रमात् क्रमवदर्थावगमान्नसंभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः । न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकालेयदि प्लक्षार्थस्यानवगतिः स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात् । तस्माद्द्विवचनान्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभि-

तः । एक एकार्थः तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति । विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य । विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते । द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी संनमेते इति । किमेतत् । युगपदधिकरणवचनताया उपोद्वलकम् । विग्रहे किलनाम युगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे । समुदायात्सिद्धम् । समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः । समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य * । समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । एकार्थत्वात्समुदायस्य । एकार्था हि समुदाया भवन्ति। तद्यथा । शतं यूथं वनमिति । नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्व्यर्थो बह्वर्थश्च । प्लक्षोपिद्व्यर्थः न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः । यदि तर्हि प्लक्षोपिद्व्यर्थो न्यग्रोधोपिद्व्यर्थस्तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थः न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः तयोरनेकार्थत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति । तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात्*। तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः*। इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुत्वाभावात् । नात्र बहुत्वमस्ति ।

थायीत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसाधयति । विग्रहे चेति । द्यावेति । द्योशब्दो द्यावापृथिव्योर्वर्ततइति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारो गोतो णिदिति गोशब्दस्यौकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वाद् णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । तवं पृथिवीशब्दो दिवःपृथिव्यौ वक्तीति प्रथमाद्विवचनो वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । संनमेते इति । द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात् पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रयप्रगृह्यसंज्ञानिबन्धनस्य प्रकृतिभावस्य विधानाच्च द्व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते। किमेतदिति । यथोक्तमप्रतिपद्य पृच्छति । उपोद्वलकमिति । उत्कृष्टं वलकमुद्वलकं प्रत्यक्षं तत्समीपमनुमानमुपोद्वलकम् । आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् । विग्रहे किलेति । साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते तदा समासे शक्त्यन्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः । युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह । समुदायादिति । द्वन्द्वेन समुदायरूपोर्थोभिधीयतइति द्विवचनबहुवचनसिद्धिः । नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायोभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः । बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगप-

किमुच्यते बहुत्वाभावादिति । यदाद्इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थ इति । याभ्यामेवाथैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोपि । यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते । अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत् प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वात् न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात् स्वशब्देनाभिधानम् * । अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेद् एवमुच्यते । तन्न । किं कारणम् । प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वात् न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः । कथं पुनः प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः स्यात् । यावता कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः । कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् * । कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेद् एवमुच्यते । तन्न । तुल्यकारणत्वात् सिद्धम् । तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति व्युत्पत्त्या प्लक्षः स्यात् न्यग्रोधेप्येतद्भवति । तथा यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः प्लक्षेप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् * । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते न्यग्रोधेपि प्लक्षशब्दः । तुल्यं हि कारणम् । नवै लोके एष संप्रत्ययो भवति । न हि

दनेकस्यार्थस्याभिधानात् । याभ्यामेवेति । नात्र चत्वारोर्थाः किं तर्हि द्वावेवार्थावित्यर्थः । अन्यवाचकेनेति । लौकिकात् प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्रत्याययति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तावित्यर्थः । प्लक्षस्येति । प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वात्स्वार्थस्यैवाभिधानेन नास्त्यर्थान्तराभिधायित्वं लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवतः । प्लक्षोपि न्यग्रोध इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः । एवं न्यग्रोधोऽपि प्लक्षशब्दवाच्य इत्यर्थः । कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुर्लोकव्यवहारोत्र कारणशब्देन विवक्षितः । न च लोकव्यवहारे प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीतम् । इतरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह । कारणादिति । प्रक्षरणं विस्तारेणावस्थानम् । न्यग्रोहणमधःशाखामवस्थापनम् । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थः । प्लक्षेपीति । लोकव्यवहारे प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येतामित्युभयोः क्रियान्वयाद् द्विवचनदर्शनाच्च । तुल्यं हीति । त-

प्लक्ष आनीयतामित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते। तद्विषयं च *। तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम्। किंविषयम्। द्वन्द्वविषयम्। युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः। बाढं युक्तम्। अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् *। अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते। तद्यथा। समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति। अश्वः शोण इति। समाने च कालेवर्णे गौः कृष्णइति भवति। अश्वो हेम इति। समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवति। अश्वः कर्क इति। यदि तर्हि प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः। एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते। प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः *। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। कथमनुक्तः यावता इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपिप्लक्ष इति। सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुः। न पृथग्भूतौ। किं पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ। अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् *। स्वाभाविकमभिधानम्। अथ वेह कौ चित्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ कौ चित्क्रियया वा गुणेन वा प्लक्ष इवायं प्लक्षः

क्षो लोकव्यवहार इत्यर्थः। तद्विषयं चेति। द्वन्द्वावयवानामिवानेकार्थाभिधायित्वन्न केवलानामित्यर्थः। युक्तं पुनरिति। किं युक्तमेतदित्यर्थः। बाढमिति। भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च। अश्वः शोण इति। यथाश्वादन्यत्र शोणादयो न वर्तन्ते तथा विना द्वन्द्वात् प्लक्षादयो न्यग्रोधाद्यर्था न भवन्तीत्यर्थः। यदि तर्हीति। ननु तद्विषयं चेत्युक्तं कोस्य दोषस्यावसरः। एवं मन्यते। परस्परसन्निधानेन यदा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदान्यतरविगमेपि सामर्थ्यहानाभावो यथावह्निसंपादितपाकजरूपादिसद्भावो निवृत्तेपि वह्नौ। अनुक्त इति। न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः। उक्तं ह्येतत्। द्वन्द्वावयवानामिवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां यथा वह्निसंनिधावेव ताम्रं द्रवरूपं भवति न तु तद्विनिवृत्तौ। सहभूताविति। भारोद्वहनवत्परस्परशक्त्याविर्भावात्। प्राथमकल्पिकाविति। लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात्तदर्थावसायान्मुख्यावित्यर्थः। कौ चिदिति। तत्सहचरितगुणक्रि-

न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति। तत्र प्लक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात्। किमिमौ प्लक्षावेव आहो स्वित्प्लक्षन्यग्रोधाविति। तत्रासंदेहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। सेयं युगपदधिकरणवचनतानाम दुःखा च दुरुपपादा च। यच्चाप्यस्या निबन्धनमुक्तं द्यावा ह क्षामेति। तदपि छान्दसम्। तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम्। सत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं चार्थे द्वन्द्ववचने ऽसमासे ऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। इह चेद् द्वन्द्वइतीयता सिद्धम्। कथं पुनस्तेन नाम वृत्तिः स्यात्। शब्दो ह्येषः। शब्दे कार्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। सोयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। एवं यथा विज्ञायेत। चेन कृतोर्थश्चार्थ इति। कः पुनस्तेन कृतोर्थः। समुच्चयः अन्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति। समुच्चये प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते एतद् न्यग्रोधश्चेति। तथा न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत्प्लक्षश्चेति। अन्वाचये। प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् सापेक्षोयं प्रयुज्यते इति। इतरेतरयोगे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षस-

---

याद्दर्शनात्तद्रूपारोपणाद् गौणावित्यर्थः। यथोक्तं यदि प्रचरतीत्यादि। संदेहः स्यादिति। उपक्रमे संदेहो गौणस्याप्यर्थस्य संभवमात्रेण। न तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कृतः संदेहः। भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह। सेयमिति। दुःखेति। प्रतीतावनुपारोहात्। दुरुपपादेति। प्रमाणाभावात्। वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थावसायो न च तत्र प्लक्षशब्दस्य प्लक्षन्यग्रोधाभिधायित्वं दृश्यते। न च गौणार्थत्वं प्लक्षशब्दस्य। न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात्। न च प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः यथा प्लक्षन्यग्रोधौप्लक्षन्यग्रोधाविति समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्ततः परयोर्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः। लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह। यच्चापीति। एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः। चेन कृतोर्थ इति। अर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपी समास आश्रीयत इत्यर्थः। ननु चेनार्थस्य कृतत्वमुत्पादनं न स्यात् प्रकाशनं वा। तत्रोत्पादनं तावन्नोपपद्यते। न हि शब्दैरर्था उत्पाद्यन्ते। यथोक्तं नहि शब्दकृतेन नामर्थेन भवितव्यमिति। अथ प्रकाशनं तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति। कः पुनरिति। समुच्चय इति। यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयश्चार्थो यथा गामश्वं पुरु-

हाय इति । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते समाहारे ऽपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति । तत्रायमप्यर्थः । द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारैकत्वादेव सिद्धम् । एकादशद्वादशेति कोयं समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः । एकादीनां सह दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः * । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः । द्वाविंशतिः । सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारे ऽधिकलोपश्च । सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम् । अधिकान्ता संख्या संख्यया सह समस्यते ऽधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति । एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः । यदि समानाधिकरणः । स्वरो न सिध्यति । यद्धि तत्संख्यापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति द्वन्द्व इत्येवं तत् । किंपुनः कारणं द्वन्द्व इत्येवं तत् । इह मा भूत् । शतसहस्रमिति । अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तम् । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । यदा तर्ह्येकवचनं तदा

षमित्यादौ । वाक्ये परस्परानपेक्षा गवादयो नयनक्रियया संबध्यन्ते । तत्र चेन क्ततोर्थं इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते चेनैव यः प्रकाशितोर्थस्तत्र द्वन्द्वो गामश्वमित्यत्र तु विनाऽपि चेन समुच्चयावगमाद्वासौ चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्यं त्वेकक्रियाद्वारकं दध्योदनादिवत्स्यादिति नाचासामर्थ्यात्समासपरिहारो वाच्यः । प्लक्षश्चेत्युक्त इति । न्यग्रोधोदृश्यतामित्युपक्रमस्य यदा प्लक्षश्चेत्युच्यते । तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासबन्धाद् भिन्नकक्ष्यतया नास्तिपरस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासाभावः । प्रधानाभिधायि पदं चार्थे न वर्तते ऽपि त्वप्रधानमेवेति अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तिलाभावाद् द्वन्द्वाभावः । इतरेतरयोगः परस्परापेक्षाणामनेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्योत्यते इति तत्र समासो भवति । समाहारेपीति । तत्रापि परस्परसहिततावगमात् । द्वन्द्वैकवद्भाव इति । युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्याद् एकैकस्यानेकार्थत्वात् । न च विषयविभागार्थं ऽसौ वक्तव्यः प्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् । दशादिभिरिति । आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते विंशत्याद्यर्थं एव चायं विचारो दशशब्देन तु द्वन्द्वे न कश्चिद्दोषः । वचनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः । सिद्धं त्विति । शाकपार्थिवादित्वात् । शतसहस्रमिति । षष्ठीसमासः । सर्वो हीति । तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र बहुवचनग्रहणेनै·

नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । चार्थे ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥ किमर्थमिदमुच्यते । उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् * । उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते । परप्रयोगो मा भूदिति । न वानिष्टादर्शनात् * । न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनिष्टा दर्शनात् । न हि किं चिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्टं प्रसज्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति । षष्ठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपातः षष्ठ्यन्तयोः समासे अर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं नचेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति । अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । उपसर्जनम् ॥

अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥ किमयं तन्त्रान्तरनिर्देशः आहो स्विदतन्त्रम् । किं चातः । यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमः । बहुष्वनियमः । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि

तज् ज्ञापितम् । लिङ्गमशिष्यमिति । वाक्यवत्समासे सनपुंसकमिति पदाकर्तव्यमित्यर्थः ॥

उपसर्जनम् । परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः । न वेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगसंकरे स्थिते गाव्यादिप्रयोगनिवारणायेदं शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैवदृश्यतइति किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्भावयति । अथ यत्रेति । राज्ञः पुरुषस्येति । द्वयोरपि षष्ठीति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गः । अर्थाभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति पुरुषस्याच राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न चेदमिति । अबुधभ्रान्तिनिराकरणायाश्रितमेवेत्यर्थः ॥

अल्पाच्तरम् । किमयमिति । किं तरबर्थः प्रकर्ष आश्रीयते । अथ स्वार्थे अत एव निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः । द्वयोरिति । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेव स्यात् न्यग्रोधशब्दस्याल्पाच्त्वात् तदपेक्षया प्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात् । बहुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावात्तरपोनुत्पत्तिरिति तत्रानियमप्रसङ्गः । ततश्च शङ्खदुन्दुभिवीणानामित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्यापि कदा चित्पूर्वनिपातः स्यात् । अतन्त्रे तरपि दुन्दुभिशब्दापेक्षयाल्पा-

पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रं मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्तन्त्रम् । ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति । तत्रशङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्याऽपि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति नैष दोषः । यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामीति । अथ वा पुनरस्त्वतन्त्रम् । ननु चोक्तम् । मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति । अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः * । अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते । शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ । शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केशवश्च रामकेशवौ । रामकेशवौ च धनपतिश्च धनपतिरामकेशवाः धनपतिरामकेशवानामिति । अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवति । आहो स्विदविशेषेण । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु * । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदव इति । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् * । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहिण्यः । अभ्यर्हितं च * । अभ्यर्हितं

घ्युत्वसद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति न दुन्दुभिशब्दस्येति दोषाभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्खशब्दस्याल्पाच्त्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति । तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमादेतद्रूपं सिध्यति । यदेतदिति । तन्त्रे दोषप्रसङ्गात् प्रयोजनाभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः । अतन्त्रे तु तस्मिंस्तस्य स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् । शङ्खतूणवाविति । नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावाभावः । तूर्याङ्गाणामित्यपि न भवति । शङ्खस्यातूर्याङ्गत्वादित्येके । तूर्यशिल्पोपजीविन एव तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते । तेषां हि मुख्यं तूर्याङ्गत्वमित्यपरे । अथ यत्रेति । यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदा लक्षणाऽऽवृत्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम् । अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनःपुनर्लक्षणप्रवर्तनात् सर्वेषां नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति । उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षाश्रयेण । उदगयनस्थावि-

च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। मातापितरौ। श्रद्धामेधे। लघ्वक्षरम् *। लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। कुशकाशम्। शरचापम्। अपर आह। सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। लघ्वक्षरादपीति। दीक्षातपसी श्रद्धातपसी। वर्णानामानुपूर्व्येण *। वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भ्रातुश्च ज्यायसः *। भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। युधिष्ठिरार्जुनौ। संख्याया अल्पीयसः *। संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। एकादशद्वादश। धर्मादिषूभयम् *। धर्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ अर्थकामौ गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ। आद्यन्तौ अन्तादी। अल्पाच्तरम्॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ॥ ३५॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् *। बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। विश्वदेवः विश्वयशाः द्विपुत्त्रः द्विभार्यः। अथ यत्र संख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम्। परत्वात्संख्यायाः। द्व्यन्याय त्र्यन्याय। वा प्रियस्य *। वाप्रियस्य पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। प्रियगुडः गुडप्रियः। सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनम् *। सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम्। गडुकण्ठः गडुशिराः। सप्तमीवि॥

ति। उत्तरायणस्थौ। लौकिकप्रयोगप्रदर्शनपरमिदम्। मातापितराविति। गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया माताभ्यर्हिता। श्रद्धामेधे इति। सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम्। लघ्वक्षरादपीति। पूर्वविप्रतिषेधेन। दीक्षातपसी इति। दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं स्वरूपेण वा। वर्णानामिति। वेददर्शनाश्रयणोत्पत्तिक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम्। अल्पीयस इति। अर्थस्य वाचिकाया इति शेषः। एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वविषयमित्याहुः। द्वेकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः।

सप्तमी। विश्वदेव इति। यदा विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणम्। विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः। द्विपुत्त्र इति। दिक्प्रदर्शनमेतद् अत्र हि विशेषणत्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातस्तस्मात्द्विशुक्ल इत्याद्युदाहरणम्। परत्वात् संख्याया इति। शब्दपरविप्रतिषेधात्। एवमर्थमेव च संख्यासर्वनाम्नोरिति न कृतम्।

निष्ठा ॥ ३६ ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् * । निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखजाता । दुःखजाता । न वोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिकालसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः पराच निष्ठा भवतीति । प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः । प्रतिषेधेतु पूर्वनिपातः प्राप्नोति अकृतमितप्रतिपन्ना इति । तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः । न वा कर्तव्यः । अचापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठाभवतीति । प्रहरणार्थेभ्यश्च * । प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठा सप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अस्युद्यतः मुसलोद्यतः असिपाणिः दण्डपाणिः । द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन * । द्वन्द्वे घीत्यस्मादजाद्यदन्तमिति एतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । इहोभयं प्राप्नोति । इन्द्राग्नी । अजाद्यदन्तमित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन । उभाभ्यामल्पाच्तरम् * । उभाभ्यामल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः । वाग्दृषदौ । इहोभयं प्राप्नोति वागग्नी । अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः । वाग्दृषदौ । इहोभयं प्रोप्नोति वागिन्द्रौ । अल्पाच्तरमित्येतद्भवति । विप्रतिषेधेन ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥ कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः । खण्डवात्स्यः । वात्स्यखण्डः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्

निष्ठा । प्रतिषेधे त्विति । अकृतमितप्रतिपन्ना इति कृतादीनामन्तोदात्तत्वप्रतिषेधादन्तोदात्तविधानाज् ज्ञापितः परनिपातोपि न स्यादित्यर्थः । नवेति । उत्तरपदान्तोदात्त्वे प्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते । यदि च परनिपातस्ततस्तत्प्रसङ्गो नान्यथा ॥

कडाराः। बहुवचननिर्देशादिति । कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादा-

कडारादय इति विज्ञायते॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

अनभिहिते॥ १॥ अनभिहित इत्युच्यते। किमिदमनभिहितं नाम। उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम्। यावद्ब्रूयादनुक्तेऽनिर्दिष्टइति तावदनभिहितइति। अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते *। अनभिहितवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते। अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति। क्वान्यत्र। चित्रगुः। शबलगुः। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति। गर्गाः। वत्साः। बिदाः। उर्वाः। यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति। सप्तपर्णोऽष्टापद

रोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा छत्त्रिणो यान्तीति॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्त्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ द्वितीयपादः समाप्तः॥

अनभिहिते। प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं संजल्पयितुं पृच्छति। किमिदमिति। अभिपूर्वस्यावद्धातिर्बन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु वर्तते। अश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र बन्धनवृत्तिः। अभिहितः श्लोक इत्युच्चारणवृत्तिः। अभिहितोऽर्थ इति प्रतिपादनवृत्तिः। हिनोतेरपि गतिवृद्ध्यर्थस्याभिहितमिति भवति तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासंभवात् प्रतिपादनवचन एवाभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह। उक्तमिति। प्रतिपादितमित्यर्थः। यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति। यावद्ब्रूयादिति। यावत्तावच्छब्दो निपातावभिन्नार्थत्वं प्रतिपादयतः। अनभिहितवचनमिति। अर्थप्रत्यायनायलोके शब्दः प्रयुज्यते स चार्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम्। अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो न प्रयुज्यते किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे। यञञ्भ्यामिति। यजन्तेनाञन्तेन चेत्यर्थः। यञञोस्तु लुप्तत्वादर्थाभिधानं न संभवति। न्याय्योत्पत्तिरिति। उत्सर्गः पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या न्याय्य उच्यते। बहुवचनोदाहरणम्। गार्ग्यो गार्ग्यावित्यत्र यञैव परदेशस्यावष्टब्धत्वादण उत्पत्त्यभावात्। बहुवचने तु यञञोर्लुप्तत्वाद्विरोधकाभावादुक्तार्थाश्रयेणैवाणोऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्या। सप्तपर्ण इति। वीप्सायां विषये द्विर्वचनमुच्यते। अस्ति चेह वी-

इति। समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विवचनं न भवतीति। यत्तावदुच्यते चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति। अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चात्रास्तिना सामानाधिकरण्यम्। यदप्युच्यते गर्गा वत्सा बिदा उर्वा इति। यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति। समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते। न चैतत्समर्थानांप्रथमम्। किं तर्हि। द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्। यदप्युच्यते सप्तपर्णोऽष्टापद इति। समासेनोक्तत्वाद् वीप्सायां द्विर्वचनं न भवतीति। यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते। किं पुनस्तत्। पर्वणि पर्वणि सप्तपर्णान्यस्य। पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदानीति। श्नम्बहुजकचु तर्हि। श्नम्। भिनत्ति छिनत्ति। श्नमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शब् न भवति। बहुच्। बहुकृतं बहुभिन्नमिति। बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्पबादयो न भवन्ति। अकच्। उच्चकैः नीचकैरिति। अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति। ननु च श्नम् बहुजकचोपवादास्ते अपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति। श्नम्बहुजकचु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेधः *। समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति। नानादेशत्वान्न प्राप्नोति। किं पुनरिहा-

---

स्य सप्त सप्त पर्णान्यस्येति। समासेन तु शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वीप्साया गमितत्वाद् द्विर्वचनाभावः। आरम्भवादी दृष्टान्तेष्वन्यथा साध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह। यत्तावदिति। न चात्रास्तिनेति। वर्तिपदयोरन्यपदार्थ उपसंक्रान्तत्वादस्त्यर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात् स्वार्थस्य संस्पृष्टत्वादस्तिसामानाधिकरण्याभावः। यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ताप्रतिपिपादयिषिता तदा चित्रगुमानिति भवत्येव। न चैतदिति। समर्थानां प्रथमादित्यधिकारादपत्यवद्वाचिनः षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययेन भाव्यं न त्वपत्यवाचिनः। यञञीस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीति अण् न भवतीत्यर्थः। यदत्रेति। वीप्स्यमानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते पर्वार्थस्य वीप्सायोगो न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः। श्नमोक्तत्वादिति। भावकर्मकर्तारो विकरणार्था इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैवमुक्तम्। अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह। नन्विति। ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम्। नानादेशत्वादिति। विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव। वार्तिककारस्य चेदं दर्शनम्। भाष्यकारस्तु विरोधाभावेपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रावोचत्। तक्रदानञ्च दधिदानस्य विरोधाभावेपि लोके बाधकं दृश्यते। तदेवं श्नमादिदृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्य व्यवस्थापितम्। इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति। किं पुनरिति।

कर्तव्योनभिहिताधिकारः क्रियते। आहो खिदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते। इहाकर्तव्यः क्रियते। एष एव हि न्याय्यः पक्षः यदभिहिते विहितं न स्यात्। अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् *। कः पुनर्विभक्त्यर्थः। एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूवन्निति तस्मादनभिहितवचनम्। तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति। अभिहिते हि प्रथमाभावः*। यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु समर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति। क्व। वृक्षः प्लक्षः। किं कारणम्। प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति। न क्वचित्प्राति-

---

आहोखिदन्यत्रेति। अपूपौ द्वावित्यभिहितेपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् अमादिभिरभिहिते शबादिनिवृत्त्यर्थः कर्तव्यः सन्न क्रियतइत्यर्थः। प्रत्याख्यानवाद्याह। इहाकर्तव्य इति। अपूपौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते। अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावादेव सिद्धः। इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह। अनभिहितस्त्विति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता। तत्र यदेकत्वादीनि विशेषणानि कर्मादीनि विशेष्याणि एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति तदा कर्म द्वितीयार्थः संपद्यते। तत्र यदा क्तादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थत्वाद् द्वितीयायाः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोनभिहिताधिकारेण। यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदैकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते चाभिहितेष्वपि क्तादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योनभिहिताधिकारः। कर्मणि द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति। कः पुनरिति। एकत्वादय इति। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वाद्यपेक्षः कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति न त्वभिधेयप्रतिपादनाय। निमित्तत्वायेति। कर्माद्याश्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारंपर्येण कर्मादीनां निमित्तभावोऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। अभिहितइति। यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्यं तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वाद् वृक्ष इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति। एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्ततएवेति दोषाभावः। प्रत्याख्यानवाद्याह। न क्वचिदिति। वचनसामर्थ्यात् प्रातिपदिकेनोक्तेपि तदर्थं प्रथमा भविष्यति। द्वितीयादयस्त्व

पदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थः। उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। तत्रैव तु खल्वयं दोषः। यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा ते न प्राप्नोति। क्व। पचत्योदनं देवदत्त इति। किं कारणम्। तिङोक्ता एकत्वादय इति। अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि परिगणनं च। न क्वचित्तिङा एकत्वादीनामनभिधानम्। उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। ननु चेहानभिधानं वृक्षः प्लक्षः इति। अत्राप्यभिधानमस्ति। कथम्। वक्ष्यत्येतद् अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति। वृक्षः प्लक्षः। अस्तीति गम्यते। तत्रैव तु खल्वेष दोषः। यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति। प्रथमा ते प्राप्नोति। क्व। कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति। कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति। का तर्हि प्राप्नोति। प्रथमा। तद्यथा। कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति। करोतेरुत्पद्यमानेन क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति। का तर्हि। प्रथमा भवति। नैष दोषः। नहि समानभिहिताधिकारोस्ति। नापि परिगणनम्। सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति। अस्ति च सामर्थ्यम्। किम्। कर्मविशेषो वक्तव्यः। अथ वा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि। तत्र क-

---

नभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भविष्यन्ति। तिङोक्ता इति। अनभिहितेकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधानम्। पचतीति च कर्तुरेकत्वं तिङाभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः। परिगणनं चेति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येतत्। अत्र च तिङस्त्येकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः। आरम्भवाद्याह। न क्व चिदिति। सर्वत्र च पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते। उच्यते चेति। प्रातिपदिकार्थ सूत्रेणेत्यर्थः। भवन्तीपर इति। लट्पर इत्यर्थः। ततश्च वृक्ष इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिङाभिहितेप्येकत्वादौ प्रथमा भवति। एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तमुद्भावयति। तत्रैवेति। भीष्ममिति। भीष्मादिविशेषविशिष्टस्य कटस्य करोतिक्रियेप्सिततमत्वात्कर्मत्वं तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात् प्रथमा प्राप्नोति। आरम्भवादिनस्तु परिगणनात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोषः। कर्मविशेष इति। भी-

र्मणीत्येव सिद्धम् । अथ वा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भी- ष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । अस्ति खल्वपि विशेषः । कटं क- रोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमिति च । कृतः कटः भीष्म उ- दारः शोभनो दर्शनीय इति च । करोतेरुत्पद्यमानः क्तः अनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते । कटशब्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत् कटस्थं कर्म तत् शक्यमभिधातुं न कर्मविशेषः। तवैव तु खल्वेष दोषः । य- स्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाऽभाव इति । प्रथमा तेन प्राप्नोति । क्व । एको द्वौ बहव इति । किं कारणम् । प्राति- पदिकेनोक्ता एकत्वादय इति। कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेषु अवश्य- मेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वक-

---

ष्मादियुक्तकटसंबन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनभि- धानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगः तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । नह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते । अथ वेति । यद्यत्करोतिक्रियया प्सुमिष्टतमं तत्तत् सर्वं कर्म द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यति तत्र करोतिक्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावः । यद्यपि गुणद्र- व्ययोः करोतिना संबन्धस्तथापि तमप्श्रुत्या प्रकर्षस्याश्रितत्वाद् द्रव्यस्यैव क्रियान्तरउप- योक्ष्यमाणत्वादीप्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञा न गुणस्येति मत्वाह । अथ वेति । तत्सामा- नाधिकरण्यादिति । भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेपि विशेष्यसंबन्धिन्यैव विभक्त्या भाव्यम् । तदेकयोगक्षेमत्वात् । केवलानाञ्च प्रातिपदिकानां परस्वेति नियमादप्रयोगार्हत्वात् । ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्द्धना अपि तदीयेन धनेन तत्फलभाजः एवं गुणा अपि । क्तप्रत्य- येन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति । अस्ति खल्वपीति । अनवयवेनेति । साकल्येन । सर्व- मिति । भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः । कटस्थमिति । प्रातिपदिकार्थगताया एव कर्मशक्ते- र्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । न कर्मविशेष इति । भीष्मादिगुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न श- क्यमित्यर्थः । एवं युक्त्या प्रत्याख्यानवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह । तवैवेति । एष दोष इति । वक्ष्यमाणः । प्रातिपदिकेनोक्ता इत्यनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव वि- भक्तिविधानं तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्राप्तिः । आरम्भवादी परस्य तु- ल्यदोषतामाह । कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यता बहु- वचनमित्यादेः कर्मणि द्वितीयेत्यादीनाञ्चाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य वि- परीतस्तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्य संपद्यते । कर्मण एकत्वे इति । नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानीयं कर्मादीनाञ्च वि-

र्मणो बहुत्वइति। न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति। अथ सन्ति ममापि सन्ति। तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति। अथ वा उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च यत्स्थोसौ गुणः तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति। अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम्। यदि चात्र प्रथमा न स्यात्। संख्येयमविशेषितं स्यात्। अथ वा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति। अथ वा समयाद्भविष्यति। यदि सामयिकी न नियोगतः। अन्याः कस्मान्न भवन्ति। कर्मादीनामभावात्। षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी। अशेषत्वान्न भविष्यति। एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति। एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः। अर्थतो व्यवस्था भविष्यति। परिगणनं कर्तव्यम्। तिङ्कृ-

---

शेषत्वं तत्र कस्मात् कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते। नैष दोषः। प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ययमर्थो विवक्षितः ततश्च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येषामेकत्वादीनां विशेषणीभूतानामभावादेक इत्यादौ भवतोपि प्रथमा न स्यादित्यर्थः। अथ सन्तीति। व्यतिरिक्तानीत्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते। तद्वतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तत इति। यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या। अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या। तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे एवं शब्दशक्त्याश्रयेणै कत्वादिभेदेनैव समाधायाभेदपक्षेपि समाधातुमाह। अथ वेति। गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते। द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः। यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद् द्रव्योपसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः। यत्स्थोसावितिः। यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेतिभावः। संख्येयमविशेषितमिति। केवलस्यप्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात् प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुच्चारणात्। एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह। अथ वेति। समयादिति। परश्चेत्यस्मात् प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवंरूपादित्यर्थः। कर्मादीनामिति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात्। षष्ठी तर्हीति। कर्माद्यभावः शेष इतिभावः। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्य चाव्यतिरिक्तस्येह सद्भावात्। अर्थतो व्यवस्थेति। सामर्थ्यादित्यर्थः। एक इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्रतिपदिकेनाभिहितमित्यप्रा-

तद्धितसमासैः परिसंख्यानम् * । तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानं कर्तव्यम् । तिङ् । क्रियते कटः । तिङ् । कृत् । कृतः कटः । कृत् । तद्धितः । औपगव कापटवः । तद्धितः । समास । चित्रगुः शबलगुः । समास । उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् *। उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क्व । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि स्यात् । षष्ठी । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । कर्मादीनामभावात् । समयश्च कृतः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययइति । न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । अथ वा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अथ वा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । द्वयोः क्रिययोः कार-

---

म्रा प्रथमा समयवशेन प्राप्यते तत्र यथा समयश्च पालितो भवत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति तथा कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवं संख्या विभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितम् । औपगव इति । अपत्यापत्यवत् संबन्धस्य तद्धितेनोक्तत्वात् षष्ठी न भवति । चित्रगुरिति । समासेन स्वस्वामिसंबन्धस्याभिधानात् षष्ठ्यभावः । उत्सर्ग इति । अनभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र बहूनि प्रातिपदिकानि समानाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात् । परिगणनमन्तरेणाप्येतं दोषं परिहर्तुं पृच्छति । का तर्हीति । अनभिहित इति पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणाय दोषोद्भावनंकर्तुमाह । द्वयोरिति । प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्च कमधिकरणं प्रसादाख्यम् । तत्रान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहितमित्यभिहितेनेति सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापि पक्षेभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । द्रव्यं च कारकं मन्यते तद्व्यतिरेकेणशक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदिसदुपजायते द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलम्भात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्यंचद्रव्यस्वरूपायत्तमेवेतिकार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्ति-

केन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति। क्व। प्रासादे आस्ते शयने आस्त इति। किं कारणम्। सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति। न वान्यतरेणानभिधानात्*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अन्यतरेणानभिधानात्। अन्यतरेण चानभिधानम्। सदिप्रत्ययेनाभिधानम्। आसिप्रत्ययेनानभिधानम्। यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति। कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति। नपुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति। अनभिहिते हि विधानम् *। अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते। नाभिहिते प्रतिषेधः। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया। यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम्। आसने आस्ते शयने शेत इति। अत्राप्यन्यत्वमस्ति। कुतः। साधनभेदात्कालभेदाच्च। एकस्याश्चासेरासिः साधनम्। सर्वकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनम्। वर्तमानकालश्च प्रत्ययः। किं पुनर्द्रव्यं साधनम्। आहो स्विद् गुणः। किं चातः। यदि द्रव्यं साधनं नैतदन्यद्भवत्यभिहितात्। अथ हि गुणः साधनं भवत्येत-

---

सद्भावावगमः। पर्युदासं शक्तिसाधनपक्षञ्चाश्रित्याह। नवेति। प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह। कुतो नु खल्विति। पर्युदासमाश्रित्याह। अनभिहिते हीति। पर्युदासेपि दूषणमाह। यद्यपि तावदिति। आसन आस्त इत्यत्रैकैवासनक्रिया तस्याश्चाधिकरणं ल्युटाभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः। अत्राप्यन्यत्वमिति। भिन्नपदप्रत्याय्ये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः। एकपदोपात्ते क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते आसिः साधनमिति। आसनमित्यत्र यासिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम्। कथमेतदिति चेत्। उच्यते। आस्यतेस्मिन्नित्यासनमुच्यते। यदि चासनक्रियास्ते संनिधीयते तततस्तदपेक्षन्तदासनमुच्यते। एवं सामर्थ्यादासेरासिः कर्ता भवति। नन्वेवं सत्यासनमित्यत्र या आसिक्रिया सा अन्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति। न त्वस्या अन्या। एवं तर्ह्यर्थान्तरेस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम्। तदयमत्र परमार्थः। आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या ततश्चासिः साधनमिति साधनान्तरनिरासः क्रियते। शब्दव्युत्पत्तये केवलमत्रासिक्रियोपादीयत इत्यर्थः। सर्वकालश्च प्रत्यय इति। कालविशेषानुपादानेन ल्युटो विधानात्। बाह्यमिति। देवदत्तादिकमित्यर्थः। किं पुनरिति।

द्रन्यदभिहितात्। अन्यो हि सदिगुणः। अन्यश्चासिगुणः। किं पुनः साधनं न्याय्यम्। गुण इत्याह। कथं ज्ञायते। एवं हि कश्चित्कं चित्पृच्छति। क्व देवदत्त इति। स तस्मायाचष्टे असौ वृक्ष इति। कतरस्मिन्नयस्तिष्ठतीति। स वृक्षोधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते। द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्यात्। यत् करणं करणमेव। यदधिकरणमधिकरणमेव। अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् *। अनभिहितवचनमनर्थकम्। किं कारणम्। प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशात्र प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा प्रथमा। कोवकाशः। अकारकम्। वृक्षः प्लक्ष इति। अवकाशोऽकारकमिति चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति *। अवकाशो ऽकारकमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमनोप्यस्तीति गम्यते। वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यते। विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभवः *। अथ वा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति। प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन। द्वितीयादीनामवकाशः कटंकरोति भीष्ममुदारंशोभनंदर्शनीयमिति। प्रथमाया अवकाशः अकारकं

यदि द्रव्यंसाधनं तदा तदेकमेव तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्त परिहारो न संगच्छते। अथ शक्तिः साधनं तदा तस्या भेदादभिहितत्वानभिहितत्वसंभवाद्भवति समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः। आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षिता। स एव पृच्छति। किं पुनरिति। गुण इत्याहेति। अयं भावः यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्याद् दृश्यते चासाविति नानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः। सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह। अनभिहितवचनमिति। क्रियते कटः कृतः कट इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिताधिकारः क्रियते। यदि चात्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात्। तस्मादनवकाशत्वात् प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका भविष्यतीति नार्थोनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः। वृक्ष इति। क्रियापदं न श्रूयत इति विभक्त्यन्तराप्राप्तिं मन्यते। अस्तिर्भवन्तीपर इति। ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते ज्ञानञ्च सत इति यत्र क्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रोत्सर्गतः सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीति क्रियापदानुषङ्गात् कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्यर्थः। विप्रतिषेधाद्वेति। सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते।

वृक्षः प्लक्ष इति। इहोभयं प्राप्नोति। कृतः कटो भीष्मः उदारः शोभनो दर्शनीय इति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन। न सिध्यति। परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम्*। कृत्प्रयोगे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति। तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः। कर्तव्यः कट इति। स कथं कर्तव्यः यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्थाः नार्थोऽनभिहिताधिकारेण। अनभिहि॥

कर्मणि द्वितीया ॥२॥ समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम्*। समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। समया। समया ग्रामम् समयाव्रजम्। समया। निकषा। निकषा ग्रामम् निकषा व्रजम्। निकषा। हायोगे। हा देवदत्तं हा यज्ञदत्तम्। हायोग। अपर आह। द्वितीयाविधानेऽभितः परितः समयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम्। द्वितीयाविधाने ऽभितः परितः समयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। अभितः। अभितो ग्रामम् अभितोव्रजम्। अभितः। परितः। परितो ग्रामम् परितोव्रजम्। परितः। समया। समया ग्रामम् समयाव्रजम्। समया। निकषा। निकषा ग्रामम् निकषाव्रजम्। निकषा। अध्यधि। अध्यधि ग्रामम् अध्यधिव्रजम्। अध्यधि। धिक्। धिग्जाल्मम् धिक् वृषलम्। धिक्। अपर आह। उभसर्वतसोः का-

---

षष्ठीति। क्रियाकारकसम्बन्धसद्भावात्। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात्। कर्तव्यः कटइति। प्रथमां परत्वाद्बाधित्वा कार्ट्ं कर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोति इतितद्बाधनार्थोऽनभिहिताधिकारः॥

कर्मणि। समया ग्राममिति। सामीप्यसंबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः। एवं निकषायोगे। हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोति। अभितोग्राममिति। पर्यभिभ्यां चेति तसिलन्तावभितः परितः शब्दावुभयतः सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्तेते तद्योगे पिषष्ठ्येव प्राप्नोति। अभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातोभितः शब्दोस्ति सोपीह गृह्यते तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति। अध्यधिग्राममिति। उपर्यध्यधसः सामीप्य इति द्विर्वचनमधिशब्दोत्रोपर्यर्थे वर्तते इति षष्ठी प्राप्नोति। धिग् जाल्ममिति। धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे षष्ठ्याः प्राप्तिः। हा तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात् संबोधना विभक्तिरेव भवति। उभसर्वतसोरिति। उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः। उभशब्दा-

र्यां धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते॥१॥ उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते ॥ उभसर्वशब्दावित्येताभ्यां तसन्ताभ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतः । उभयतो ग्रामम् उभयतोव्रजम् । उभयतः । सर्वतः । सर्वतो ग्रामम् सर्वतोव्रजम् । सर्वतः । धिग्योगे । धिग् जाल्मम् धिग् वृषलम् । धिक् । उपर्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि । उपर्युपरि ग्रामम् उपर्युपरिव्रजम् । उपर्युपरि । अध्यधि । अध्यधि ग्रामम् अध्यधिव्रजम् । अध्यधि । अधोधः । अधोधो ग्रामम् अधोधोव्रजम् । अधोधः । ततोन्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रति भाति किं चित् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किं चित् । कर्मणि द्वि ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा । कथम् । कर्मणीत्येव । तृतीयापि सिद्धा । कथम् । सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्येतस्मिन् सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोयमारम्भः । यद्द् यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा । कथम् । कर्तृकरणयोरित्येव । अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति । अस्ति हविषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं जुहोतीति । जुहोतिश्चास्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते । अस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते । तद्यथा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निं प्रीणाति ।

वयवस्योभयशब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते द्विवचनटाब्विषयत्वादुभशब्दस्य तसन्तस्याभावात् । दृश्यत इति । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । न देवदत्तं प्रतीति । षष्ठ्यत्र प्राप्नोति । प्रतिशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतं केन चित् किं चित्स्मृतमिति दर्शनायानेकस्त्वत्युपन्यासः ।

तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतसूत्रं द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रश्नः । तृतीयेति । देवदत्तोद्देशेनाग्नौ हविः प्रक्षेपो जुहोत्यर्थस्तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्नोति तृतीयाविधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयते । अथ तृतीयया मा बाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः । असत्येतस्मिन्निति । न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः । अग्निहोत्रमिति । अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः । अग्निं प्रीणातीति । अग्निषु हूयमानेष्विति । प्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात् ।

यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा । यद्यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । यद्यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति । तृतीया च ।

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥ इह कस्मान्न भवति किं ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति । अथवा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापचारो निपातश्चानिपातश्च । अयं तु खल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारः निपात एव । तस्यास्य कोन्यः सहायो द्वितीयो भवितुमर्हति। अन्यदतो निपातात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः । अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानवचनम् * । अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुरिति । कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति। कः पुनरेताभ्यां कमण्डलोर्योगः । यत्तत्त्वां च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कमण्डलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा

अन्तरा । अन्तरेण गतेनेति । अन्तरशब्दोत्र विशेषवाची । विशेषेण ज्ञातेन किं ते प्रयोजनमिति वाक्यार्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । तृतीयान्तो लाक्षणिको विभक्तिप्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः । दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचारः । अनिपातस्यापि भावात् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दोऽप्यनिपात आवन्तोऽस्ति अन्तरायां पुरि वसतीति तत्कथमसावदृष्टापचारः । एवं तर्हि टाबन्तस्य लाक्षणिकत्वात् स्त्रीत्वापेक्षटाबाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चाग्रहणं मन्यते । अथ वा परस्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् । अप्रधान इति । युष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात् प्रधानता । कः पुनरिति । अन्तरान्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां यु[illegible]ादस्मदर्थस्यैवावधेर्योगो न तु कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्नः । यत्तदिति । मध्य इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तनादवधेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति आधारार्थत्वादाधेयस्य कमण्डलोः । अन्तरा तदिति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोन्तराशब्दः प्रयुक्तो न त्वाधाररूपमध्यवाची । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रतिपादनाय चैवं प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्यइत्युक्तेनाधारशक्तिके मध्येन्तराशब्दो वर्तते । उपपदविभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुषङ्गात्कमण्डलोः कर्तृत्वं तच्च तिङाभिहितमिति प्रथमा

भविष्यति । अन्तरान्तरे ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥ अत्यन्तसंयोगे कर्मवल्लाद्यर्थम्*। अत्यन्तसंयोगे कालाध्वानौ कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लाद्यर्थम् । लादिभिरभिधानं यथा स्यादिति । लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूत् । आस्यते मासः शय्यते क्रोशः । अथ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते मासं शय्यते क्रोशम् । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । नवक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत् कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । एवं मन्यते । यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । तन्न्याय्यं कर्मेति । न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म । यथा कटं करोति शकटं करो-

---

कारकविभक्तिः सा चान्तरङ्गा क्रियाकारकयोः संबन्धस्यान्तरङ्गत्वादुपपदार्थे न तु क्रियाकारकः संबन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गा विभक्तिः ॥

कालाध्वनोः । पाणिनीये सूत्रन्यासे सति मासमास्यते देवदत्तेनेति भावएव लादयः स्युर्न तु कर्मणि ततश्चास्यते मासः आसितो मासः आसितव्यो मासः स्वासो मास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्त्तिकारम्भः । अत्यन्तसंयोग इति । अनत्यन्तसंयोगे तु अधिकरणसप्तम्येव भवति । अमावास्यायां यजत इति । लाद्यर्थमिति । आदिशब्देन निष्ठादीनां ग्रहणम् । तथा चोदाहृतम् । कर्मातिदेशेनैव च मासमास्ते देवदत्त इति द्वितीयायाः सिद्धत्वान्नार्थः सूत्रेणेति भावः । स्वाश्रयमपीति । यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणकार्याणि क्षत्रिये क्रियन्ते । न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते । तद्वदत्रापि कर्मकार्याणि अतिदिश्यन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्त्यन्ते । यद्येवमन्तरेणापि वतिं स्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यन्ति । नैतदस्ति । स्वाश्रयकार्यनिवृत्तये तद्रूपासङ्ग आशङ्क्येत । प्राकृतमेवेति । सकर्मकव्यापनादिधात्वर्थाङ्गे आसनादाशास्यादीनां वर्तनात् स्वाभाविकमेतत् कर्मेत्यर्थः । ततश्चमासमास्त इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कटमास्त इत्यादौ आसनमात्रे ऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तत इति अतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः । किमर्थं तर्हि वार्त्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्याह । एवं मन्यत इति । यत्र कश्चिदिति । यथा काष्ठानि लुनातीत्यादौ । आदित्यमिति । न हि दर्शनक्रियया दित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पाद्यते । केवलं दर्शनक्रिययाप्तु मिष्ट-

तीति। यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्म। अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति। आस्यते मासं देवदत्तेनेति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अकर्मकाणामित्युच्यते। न च के चित्कालभावादिभिरकर्मकास्त एवं विज्ञास्यामः। क्व चिद्ये अकर्मका इति। अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः। अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतत्कर्म क्व चिदपि न भवति। न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम्। वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। यत्राक्रिययात्यन्तसंयोगः तदर्थम्। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशं रमणीया वनराजिः। कालाध्वनो॥

अपवर्गे तृतीया॥ ६॥ क्रियाऽपवर्ग इति वक्तव्यम्। साधनापवर्गे मा भूत्। मासमधीतोनुवाको न चानेन गृहीत इति। अपवर्गे॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये॥ ७॥ क्रियामध्य इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहाद्भोक्ता द्व्यहे भोक्ता।

तमत्वादादित्यः कर्म तद्दम्मासमास्त इति मासोपीत्यर्थः। न च के चिदिति। यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभावनिबन्धनमपि संभवत्यकर्मकत्वं तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात् तेषां प्रयोगान्तरे तदर्थानामेव कालादिसंबन्धदर्शनात्तैरकर्मकत्वासंभवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्यकर्मणाकर्मकत्वं विज्ञायत इत्यर्थः। क्व चिदिति। द्रव्य इत्यर्थः। अथ वेति। अन्तरङ्गत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्तत इत्यर्थः। यत्र त्वन्तरङ्गस्यासन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवति। अथवा यत्कर्मेति। संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावाद् वार्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति। न तर्हीति। क्रोशं कुटिलेति। गुणेनात्रात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाभावः।

अपवर्गे। अपवर्गो निष्ठा। स कदाचित् फलावाप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात् क्रियाया भवति कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्तिकारम्भः। क्रियापवर्ग इति। यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोस्ति तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योऽपवर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तस्तत्रेत्यर्थः॥

सप्तमी। अद्य देवदत्त इति। द्रव्यं कारकं तच्चैकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्यव्यपदेशो

कारकमध्यइतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्। इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशा-ल्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति। यं च विध्यति यतश्च विध्यति तयोस्तन्मध्यं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति। क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति। तत्र कारकमध्यइत्येव सिद्धम्। सप्तमीपञ्चम्यौ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥ ८॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्*। कर्मप्रवचनी-ययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् वृक्षमनु विद्योतते विद्यु-त्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। साधुर्देवदत्तो मातरं परि साधुर्दे-वदत्तो मातरमनु। किं प्रयोजनम्। सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थ-म्। सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति। साधुनिपुणाभ्यामर्चायांस प्तमीति सप्तमी। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। तत्रायमप्य-र्थः। अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उक्तं वा *। किमुक्तम्। एकत्र तावदुक्तम्। अप्रतेरिति। इतरत्रापि। यद्यपि तावदयं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च। अयं खल्वपशब्दो-ऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव। तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुम-र्हति। अन्यदतो वर्जनार्थात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः। कर्मप्रवचनीय॥

नास्तीति भावः। यच्चेति। लक्ष्यम्। यतश्चेति। प्रदेशात्। ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसद्भावः। शक्तिः कारकमिति पक्षाश्रयेण वार्तिकं प्रत्याचष्टे। नान्तरेण साधनमिति। शक्तिमित्यर्थः। कालभेदभिन्नभुजिक्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोस्तोरवेत्यर्थः॥

कर्मप्रवचनीय। यदि सामान्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं क्रियते तदा वृक्षं परिविद्योतते इत्यत्र विशेषविहितत्वात् पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी प्राप्नोति। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति तत्राप्रते-रिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह। प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति। ततश्च पुनर्द्वितीयावि-धानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः। शिष्टं स्पष्टम्॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ६ ॥ कथमिदं विज्ञायते । यस्य चैश्वर्यमीश्वरता ईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । आहो स्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति। कश्चात्र विशेषः । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् * । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम्। अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । आश्रितास्ते तस्मिन् भवन्ति । सत्यमेवमेतत्। नित्यं परिग्रहीतव्यं परिग्रहोऽचधीनं भवति । प्रथमानुपपत्तिस्तु *। प्रथमा नोपपद्यते । कुतः । पञ्चालेभ्यः । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ। स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । न तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति । कथं ज्ञायते । यदयं कस्य चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति । अधिपतिदायादेति । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। द्वितीया तर्हि प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति। भवेद्यः अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्यात् । यस्तु स्व-

---

यस्माद । इहाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामिवाचिनोः पर्यायेण सप्तमीष्यते अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः क्रियते । कथमिति । तत्र पदान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते । अथ वेश्वर उच्यते अनेनेतीश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिनः सप्तमीत्ययमर्थो भवति । यदा यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य संबन्धीश्वर उच्यते तत्र सप्तमीत्युक्तं भवति । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । ईशिताच कर्तृत्वेनाभिमतस्तेन स्वामिनः सप्तमीत्युक्तं भवति । अवचनादिति । एतत्सूत्रारम्भेण विनापीत्यर्थः। आश्रिता इति। स्वामिन्याधारे पञ्चालाः स्थिता इत्यर्थः । ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः । सप्तमीशौण्डैरिति विकल्पेन समासविधानादधिब्रह्मदत्त इति ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति । विभक्त्यर्थवृत्तित्वे त्वधेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति । सत्यमिति । अधिकरणं संमन्यते । प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च ज्ञात प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यासः। अधिरीश्वरवाचीति स्वामीश्वरेत्यर्थग्रहणात्पर्यायाणामपि ग्रहणं मन्यते । षष्ठी तर्हीति। स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाभावात् । द्वितीया तर्हीति । अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात् । सप्तम्येति । ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादेन विधीयमानया सप्तम्येभदगतस्य संबन्धस्य-

त्वधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति । स्ववचनात्तु सिद्धम् * । अस्तु यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । एवमप्यन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्तः पञ्चालेषु । आधृतः स तेषु भवति । सत्यमेवमेतत् । नित्यं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति । प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा तु नोपपद्यते । कुतः । ब्रह्मदत्तात् । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । न तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति । कथं ज्ञायते । यदयंकस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणंकरोति अधिपतिदायादेति । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी । अशेषत्वान्न भविष्यति । द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः । स सप्तम्यो क्तः स्यात् । यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः तत्र द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एवं तर्हि स्ववचनात्तु सिद्धमिति । अधिस्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । एवमपि यदा ब्रह्मदत्तोऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्योद्वितीया प्राप्नोति । कथम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । उपपदविभक्तिः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवि-

---

न्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद् द्वितीया न भवतीत्यर्थः । भवेदिति । अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरेणेशितव्यस्याप्याक्षेपादीशितव्यस्याप्यधिना योगोस्तीति भावः । इदानीं द्वितीयं वाक्यं दर्शयितुमाह । स्ववचनादिति । यस्येश्वरवचनमित्यनेन स्वस्य सप्तमीप्रकृतित्वेन वचनात् प्रतिपादनात् । स्ववचनात्तु सिद्धमित्येतदन्यथा व्याख्यातुमाह । एवं तर्हीति । अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरग्रहणमपनीयाधिः स्व इति वक्तव्यम् । तत्रस्वमेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः तस्मादेवानेन सप्तमी विधीयते । तेन स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः । तेनाधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येतदधिकरणसप्तम्या सिद्धम् । अत्र दोषमुद्भाव्य परिहरति । एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । तिष्ठन्ति सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था । यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथाधिरीश्वर इति यस्य चेश्वरवचनमिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोपि संज्ञाविधि-

ष्यति। यस्मादधिकम्॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥ अध्वन्यर्थग्रहणम् * । अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्पन्थानं गच्छति। वीवधं गच्छतीति। आस्थितप्रतिषेधश्च * । आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः। योह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति, पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। चतुर्थी यथा स्यात्। अथ द्वितीया सिद्धा। सिद्धा कर्मणीत्येव। चतुर्थ्यपि सिद्धा। कथम्। संप्रदान इत्येव। नसिध्यति। कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमित्युच्यते क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति। कया क्रियया। गमिक्रियया। क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते। चेष्टायामनध्वनीति स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः* । चेष्टायामनध्वनीति। स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति। सिद्धन्त्वसंप्राप्तवचनात् * । सिद्धमेतत्। कथम्। असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम्। अध्वनश्चायम

नोपयुज्यते॥

गत्यर्थ। स्वंरूपमिति वचनात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह। अध्वन्यर्थग्रहणमिति। तेनाध्वपर्यायेभ्योपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति। द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति। आस्थितप्रतिषेध इति। आस्थित आक्रान्तः सन् यदा पन्थाः गम्यते तदाऽनध्वनीति प्रतिषेधः। यदातूत्पथेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी। किमर्थमिति। अन्तरेणा प्येतत् सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वादितिप्रश्नः। क्रियाग्रहणमपीति। यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्यास्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम्। अथवा तत्रत्यन्यायस्मरणार्थमिदमुक्तम्। तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनाञ्च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणागमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति। यदा त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति। भेदाभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषयेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलभेदः। अत एवापवादविषयेपि द्वितीयाविधानार्थं चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम्। इदानीं सूत्रस्यातिव्याप्तुद्भावनायाह। चेष्टायामिति। सिद्धं त्विति। असंप्राप्त यद्यास्तु गमनेन संप्रेप्सते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः। स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभावः। अजां नयतीत्यत्राप्यजायाः संप्रापणाच्चतुर्थ्यभावः। अथवा नयतिर्गत्यर्थ एव न भवति। प्रतीयते ह्यत्र गतिः। नह्यसौ नयतेरर्थः। तस्य प्रापणवाचित्वादित्याहुः। अध्वनश्चेति। यदा त्वसंप्राप्तौ

नपवादः । एवं च कृत्वा अध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति । संप्राप्तं त्वेतत्कर्माध्वानं गच्छतीति । गत्यर्थ ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम् *। चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय दारु कुण्डलाय हिरण्यमिति । किमिदं तादर्थ्यमिति । तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम् । तदर्थं पुनः किम् । सर्वनाम्नायं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र चतुर्थी । अनेनैव । यद्येव मितरेतराश्रयं भवति । केतरेतराश्रयता । निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यम् । चतुर्थ्या च निर्देशः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति । यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति । न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन समासो भवति । किं तर्हि । षष्ठ्यन्तस्यापि भवति । तद्यथा । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । यदि तादर्थ्ये उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन । यो ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थः संभवति । तत्र तादर्थ्य इत्येव सिद्धम् । अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यम् । याऽन्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम् । छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृ-

---

ष्वा भवति तदा भाष्यमेव चतुर्थ्या अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम् ॥

चतुर्थी । तादर्थ्य इति । तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते । तस्मा इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसंबन्ध उच्यते । समासकृत्तद्धितेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमिति वचनात् । तत्र द्विष्ठत्वेऽपि संबन्धस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्याद् राज्ञः पुरुष इति तथा चतुर्थी यूपाय दार्विति । हेताविति तृतीयाऽपि दारुशब्दान्न भवति । हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात्प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाया विधानादिह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात् । तस्मा इत्युपकार्ये हि कार्ये प्रत्ययस्स्मर्यते । तदर्थशब्दात्संबन्धे भावप्रत्यय इष्यते । गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनि । गुणे कृतास्सदा तस्मात्कारणं नावगाहते । किमिदमिति । तस्मा इदमिति सत्यां चतुर्थ्यां समासः । सति समासे तदनुवादेन चतुर्थीविधानमितीतरेतराश्रयत्वं मत्वा प्रश्नः । षष्ठ्यन्तस्यापीति । संबन्धसामान्यविवक्षा-

त्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति। यदयं चतुर्थीतदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासं शास्ति। क्लृपिसंपद्यमाने *। क्लृपिसंपद्यमाने चतुर्थीवक्तव्या। मूत्राय कल्पते यवागूः। उच्चाराय यवान्नमिति। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने *। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या। वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। कृष्णा सर्वविनाशाय (पीतावर्षविज्ञेया) दुर्भिक्षाय सिता भवेत्॥ मांसौदनाय व्याहरति मृगः॥ हितयोगे च *। हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या। हितमरोचकिने हितमामयाविने। चतु॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥ स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानात् *। स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानाद् भवति विप्रतिषेधेन। स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः। स्वस्ति जाल्माय स्वस्ति वृषलाय। कुशलार्थैराशिषि वाविधानस्यावकाशः। अन्ये कुशलार्थाः। कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ताय। इहोभयं प्राप्नोति। स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति। चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् *। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इह माभूत्। अलं कुरुते कन्यामिति। अपर आह। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अलं मल्लो मल्लाय प्रभुर्मल्लो मल्लाय प्रभवति मल्लो मल्लायेति। नमः॥

या षष्ठ्यस्त्येव। क्लृपीति। संपत्तिरभूतप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी विकारस्य प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं यच्च रूपमुपजायते ततश्चतुर्थीति प्रकृतेर्न भवति। यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः। अन्ये तु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति॥

नमःस्वस्ति। स्वस्तियोग इति। पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम्। स्वस्तिजाल्मायेति। तन्त्वकथनमिदं जाल्मत्वादाशीरभावः। अलमिति। भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्य निरासार्थं वचनम्। तेनालं कुरुते कन्यामलं रोदनेनेति चतुर्थी न भवति। नन्वत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीत्याह। अपर आहेति। सूत्रेलंशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। तेन तत्पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यति। अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात्। अथवाऽलमित्यर्थग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ १७ ॥ अप्राणिष्वित्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। न त्वा श्वानं मन्ये न त्वा शुने मन्य इति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा। ततः अप्राणिषु। अप्राणिषु च। विभाषेति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। न त्वा काकं मन्ये न त्वा शुकं मन्य इति। यदेतदप्राणिष्विति एतदनावादिष्विति वक्ष्यामि। इमे च नावादयो भविष्यन्ति। न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम्। न त्वान्नं मन्ये यावद् भुक्तं न श्राद्धमिति। अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति। मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणम् *। मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्त्वां तृणं मन्य इति ॥ मन्यकर्म ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥ तृतीयाविधानेप्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् *। तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रकृत्याभिरूपः। प्रकृत्यादर्शनीयः। प्रायेण याज्ञिकः। प्रायेण वैयाकरणः

मन्य। एवं तर्हीति। योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते। न त्वा शुने मन्ये न त्वा श्वानं मन्य इति। अप्राणिष्वित्यनेन त्वप्राणिविषया। न त्वा तृणाय मन्ये नत्वा तृणं मन्य इति। इहापीति। आद्येन योगेनेति भावः। तदेवंयोगविभागेपि दोषदर्शनादन्यासान्तराश्रयणेनेष्टं साधयितुमाह। यदेतदिति। प्रकृष्य कुत्सितग्रहणमिति। यदाचिन्नश्चतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम्। तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थीविधानं संपद्यते। क्वचित् प्रतिकृष्येति पाठस्तत्राप्ययमर्थः। तृणादेरपि निकृष्टत्वं यदा प्रतिपिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी। न तु साम्यविवक्षायाम्। प्रतिकृष्येति। निकृष्येत्यर्थः। मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाप्राणिष्वित्यापिशलिरधीते स्म ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोः। प्रकृत्याभिरूप इति। क्रियापदाश्रयणात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठ्यत्र प्राप्नोति। प्रायेणेति। प्रायशब्दो बह्वर्थवाची। बहवो याज्ञिका इत्यर्थः। तत्र प्रथ-

माठरोस्मि गोत्रेण गार्ग्योस्मि गोत्रेण। समेन धावति विषमेण धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् क्रीणाति। साहस्रेणाश्वान्क्रीणाति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम्। इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति। प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम्। प्रायेण याज्ञिकः प्रायेण वैयाकरण इति। एष तत्र प्रायः येन तेऽधीयते। माठरोस्मि गोत्रेण गार्ग्योस्मि गोत्रेणेति। एतेनाहं संज्ञाये। समेन धावति विषमेण धावतीति इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते समेन पथेति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति। अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति। पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति। अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं पञ्चपश्वर्थः पञ्चकः पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति। साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति। सहस्रपरिमाणं साहस्रं साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति। कर्तृकरण॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥१९॥ किमुदाहरणम्। तिलैः सह माषान्वपतीति। नैतदस्ति। तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते। तत्र करणे इत्येव सिद्धम्।

मा प्राप्नोति। गोत्रेणेति। प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति। समेनेति। द्वितीया प्राप्नोति। द्विद्रोणेनेति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति। पञ्चकेनेति। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः। तत्र द्वितीया प्राप्ता। पशूनित्यनेनैतत् समानाधिकरणं संघसंबन्धिनोरभेदस्य ववक्षणात्। साहस्रेणेति। सहस्रपरिमाणः संघः साहस्रः। शतमानविंशतिकेत्यण्। पूर्ववदत्र द्वितीयायाः प्राप्तिः। प्रकृतिकृतमिति। गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति। यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र। इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम्। स्वभावेनायं इतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालंकरणादिनेत्यर्थः। एष तत्र प्राय इति। बाहुल्यमित्यर्थः। तत्राध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम्। इदमत्रेति। प्रतीयमानत्वाद् द्विद्रोणपञ्चकसाहस्रशब्दास्तत्क्रयार्थे मुख्ये उपचाराद्वर्तन्त इति करणत्वात् तृतीयासिद्धिः॥

सह। किमुदाहरणमिति। सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति। तिलैः सहेति। अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्म। तिलास्तु तथायुक्ततया ह्यचमूलानीवोपसर्पणे ऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधिः। तिलैर्मिश्रीकृत्येति। अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं च प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमि-

इदं तर्हि पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भन्तीति प्रधानकर्ता क्तेनाभिधीयते । यश्चाप्रधानं सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया । इदं तर्हि । पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति । षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि पुत्रेण सहस्थूलः । पुत्रेण सह पिङ्गल इति । इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति । ननु चोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करणइत्येव सिद्धमिति । भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृतयोप्येरन् । यदा तु खलु कस्य चिन्माषवीजावाप उपस्थितः तदर्थं च क्षेत्रमुपार्जितं तत्रान्यदपि किं चिदुप्यते । यदि भविष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति । सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वादन्यत्रापि *। सह युक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः बलीयस्त्वात् । अन्यत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति र्बलीयसीति प्रथमा भवति । एवमत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । क्वान्यत्र । गाः स्वामीव्रजतीति । सह युक्ते ॥

ति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः । पुत्रेण सहागत इति । पितुरेवात्र गमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते । लादय इति । आदिशब्देन क्तादीनां ग्रहणम् । तत्रैकेन शब्देन भिन्नकक्षत्वाद् गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधानासंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यमित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धेत्यर्थः । पुत्रेण सहागमनमिति । ल्युटा कर्तुरनभिहितत्वादुभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदमप्रधानएव तृतीया भवति न तु प्रधानइति । षष्ठ्यत्रेति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन । सा च प्राधानयोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्मर्यत इत्यप्रधाने कर्तरि न भविष्यति । यदा तु कृद्ग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति तदा षष्ठीबाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भवत्येव । पुत्रेण सह स्थूल इति । गुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वाच्च क्रियाया अभावात् पुत्रस्य कर्तृत्वाभावः । यदि भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाभावात् तिलानां करणत्वाभावमाह । एकक्षेत्रे च वापात् सहयोगः कालभेदेप्यविरुद्धः । सहयुक्त इति । अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते प्रधानस्य चान्तरङ्गत्वात् कारकविभक्तिर्भविष्यति इति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यत्रापि गवा संबन्धोन्तरङ्ग इति उपाध्यायात् षष्ठ्येव भविष्यति न तृतीया । गाः स्वामी व्रजतीति । अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ इह कस्मान्न भवति । अक्षि काणमस्येति । अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतश्चेदङ्गिनो वचनम् * । अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्यातेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोयं समुदायशब्दः । येनेति च करणे एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोङ्गीद्योत्यते । तस्मिन् भवितव्यम् । नचैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते । येनाङ्ग ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥ इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः * । इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । न वेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् ।

कर्मत्वात्तन्निबन्धना द्वितीया स्वामीश्वरेति प्राप्ते उपपदविभक्तौ षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तेते ।

येनाङ्गविकारः । अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धस्ततो येन गुणेनाङ्गस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह । इह कस्मादिति । इहैव कस्मान्नेत्यर्थः । अक्षि काणमिति । काणनिमील इत्यस्य चौरादिकस्याचि घञि वा रूपम् । काणगुणयोगादभेदोपचाराद् गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो लुग्विधानाद्वाक्षि काणशब्देनोच्यते । तच्चकाणशब्दात् तृतीया प्राप्नोति । काणेन हि गुणेनाक्ष्णो विकारो लक्ष्यते । अक्ष्णा काण इत्यत्वक्षिशब्दान्न प्राप्नोति । अङ्गाद्विकृतादिति । अङ्गवाचिनोक्षिपादादेस्तृतीया भवति न काणादेर्गुणवचनादित्यर्थः । एतावत्युच्यमानेऽक्षि काणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह । तद्विकारतश्चेदिति । यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनाङ्गेन विकारवान् प्रकाश्यत इत्यर्थः । अङ्गशब्द इति । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तोत्राङ्गशब्दो निर्दिष्टः । येनेत्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते । न ह्यविकृतेनाङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते । न चैतेनेति । अक्षिकाणमस्येत्यत्र काणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवी नोच्यते किं तर्ह्यवयव एवेत्यर्थः । अवयवश्चात्रावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः ॥

इत्थंभूत । यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया मा भूदिति वचनम् । इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति । लक्ष्यवाचिशब्दस्थ इत्यर्थः । कमण्डलुपाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात् तृतीया प्राप्नोति । न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज् ज्ञापकात् । न च तृतीयाया लुक् प्राप्नोति । समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्तस्याः कृते समासउत्पादनात् । लक्षणेनेति ।

यच्चेत्थंभूतस्य पृथग्भूतंलक्षणं तत्र भवितव्यम्। नचाचेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम्। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति। इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थभूतलक्षणं तस्मिन्नित्थंभूतलक्षण इति। इत्थं भूत॥

संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि॥२२॥ संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन*। संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मात्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन। संज्ञोन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः। मातरं संजानीते मात्रासंजानीते। कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। इहोभयं प्राप्नोति। मातुः संज्ञाता पितुः संज्ञाता इति। षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन। उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः * ।उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यस्यावकाशः। अन्यो देवदत्तात्। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः। गोषु स्वामी गवां स्वामी। इहोभयं प्राप्नोति। अन्यो गोषु स्वामी अन्यो गवां स्वामी। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। नह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः। कस्तर्हि। स्वामी। एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्यस्यावकाशः। तुल्यो देवदत्तस्य। तुल्यो देवदत्तेन। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्येतस्यावकाशः। स एव। इहोभयं प्राप्नोति। तुल्यो गोभिः स्वामी तुल्यो गवां स्वामी। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्य-

---

पृथग्विनेति तृतीया। तथा ह्ययमिति। षष्ठीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्। इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया यथा कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति। बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वादितिपदानां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम्॥

संज्ञोऽन्यतरस्याम्। मात्रा संजानीत इति। संप्रतिभ्यामनाध्यान इत्यात्मनेपदम्। अन्यो गवांस्वामीति। एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगादस्त्यन्ययोगो गवामिति मन्यते। नह्यत्र गाव इति। युक्तग्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्वं तद्वाचिनः पञ्चमी। नचात्र गवापेक्षमन्यत्वंस्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभावात् किं तर्हि पूर्वस्वाम्यपेक्षम्। कस्तर्हि स्वामीति। भूतपूर्वो यः स्वामी सोन्ययुक्त इत्यर्थः; तुल्यो गोभिः स्वामीति। गवां यः स्वामी स गोभिर्जात्यादिना

तरस्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। संज्ञोन्य॥

हेतौ॥२३॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् *। निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेण दृश्यन्तइति वक्तव्यम्। किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन वसति। कस्मै निमित्ताय वसति। कस्मान्निमित्ताद्वसति। कस्य निमित्तस्य वसति। कस्मिन्निमित्ते वसति। किं कारणं वसति। केन कारणेन वसति। कस्मै कारणाय वसति। कस्मात्कारणाद्वसति। कस्य कारणस्य वसति। कस्मिन्कारणे वसति। को हेतुर्वसति। कं हेतुं वसति। केन हेतुना वसति। कस्मै हेतवे वसति। कस्माद्धेतोर्वसति। कस्य हेतोर्वसति। कस्मिन्हेतौ वसति। हेतौ॥

अपादाने पञ्चमी॥ २८॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् *। पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रासादमारुह्य प्रेक्षते। प्रासादात्प्रेक्षते। अधिकरणे च *। अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। आसनात्प्रेक्षते। शयनात्प्रेक्षते। प्रश्नाख्यानयोश्च *। प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या। कुतो भवान्पाटलिपुत्रात्। यतश्चाध्वकालनिर्माणम् *। यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी वक्तव्या। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे। तद्युक्तात्काले सप्तमी *। तद्युक्ता-

---

धर्मेण सदृश इत्यर्थ विवक्षायामस्ति गवा पदद्वयार्थयोगः॥

हेतौ। योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः। निमित्तेति। असर्वनाम्नोपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं न तु सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यत्र। तत्र प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतीन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति। पर्यायोपादानं के चित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति। अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते॥

अपादाने। ल्यब्लोप इति। यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते। अधिकरणे चेति ल्यब्लोपइत्यपेक्षते। सप्तम्यपवादोऽत्र पञ्चमी। प्रश्नाख्यानयोश्चेति। विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते। यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते। तेन कस्मायमश्वो देवदत्तस्यायमश्व इत्यादौ पञ्चमी न भवति। कुतो भवानिति। क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते। यतश्चेति। यदाश्रित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते। तत्र पञ्चमीत्यर्थः। गवीधुमत इति। गवीधुमन्नाम नगरम्। तद्युक्तात्कालइति। काले विषये

त्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । अध्वनः प्रथमा च * । अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु । । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपादानमित्येव सिद्धम् । इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । संततत्वात् । अथ वान्यान्यप्रादुर्भावात् । अन्यानि चान्यानि प्रादुर्भवन्ति । प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । इदमत्र प्रयोक्तव्यंसन्नप्रयुज्यते । कुतोभवानागच्छतीति । पाटलिपुत्रादागच्छामीति । यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्नप्रयुज्यते । गवीधुमतो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारियोजनानि । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते । कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति । तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्ये ति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी गते मासइति । अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्नप्रयुज्यते । गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु ततः सांकाश्यमिति । अपादाने ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थम् । न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । अन्यारा ॥

तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा पञ्चमीयुक्तार्थात्परे कालइत्यर्थः । अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अपक्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयग्राहित्वात्प्रासाददेशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः । क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह । अथ वा न्यान्यप्रादुर्भावादिति । अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः । कार्तिक्याः प्रभृतीति । तत आरभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्चमी । गते मास इति । ततश्च यस्य च भावेनेति सिद्धा सप्तमी । चत्वारीति । तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा ॥

अन्यारात् । तस्यायमिति । अथ सम्प्रश्न देवदत्तेनेत्यादिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ अर्थग्रहणं किमर्थम् । षष्ठ्यतस्प्रत्यये नेत्युच्यमाने इहैव स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति । इह न स्यात् उपरि ग्रामस्य उपरिष्टाद्ग्रामस्येति । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे अतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति । यश्चान्यस्तेन समानार्थः । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् । अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनं युक्तम् । तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुम् । षष्ठ्यतस ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् * । पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग् देवदत्तात् । किमर्थम् । न प्रकृतं पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमीति । अनधिकारात् * । अनधिकारः सः । अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः । अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् । दक्षिणतो ग्रामस्येति । एवं तर्हि अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्यन्यदन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयाऽरभ्यते सा यथा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् । अन्ततः षष्ठ्याम् । तत्त-

---

कस्मान्न विज्ञायते । उच्यते । दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य ॥

षष्ठ्यत । अर्थग्रहणमिति । अतस्शब्दः प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतस्शब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः । षष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेति । अतस्शब्दस्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात्तस्यतेनाऽपूर्वेणास्य क्रियतसितिरूपसंभवाच्च । प्राग्ग्रामादिति । प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते ऽस्ताती षष्ठ्यभावः । तत्रान्यतरदिति । एकप्रयोजनत्वात् ॥

पृथग्विना । अन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं क्रियते । न चात्र पञ्चमी प्राप्तेति मत्वाह । पृथगादिष्विति । पञ्च इति वाक्यशेषः । न प्रकृतमिति । नशब्दः काका प्रयुक्तः । प्रकृतमेवेत्यर्थः । अनधिकार इति । अन्यारादिति योगात्परेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः । एवं तर्हीति । अन्यतरस्यांग्रहणं पक्षे विभक्त्यन्तरप्रापणार्थं । सद्व्यवहितामपि पञ्चमींप्रापयिष्यतीत्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं नतु यस्य कस्य चिदिति भावः । अन्तत इति । अवसानत इत्यर्थः । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता सशेषत्वात् षष्ठ्या विषयः । यथा प्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते । प्राप्त्यभावे भवेत्

र्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमीति । ननु चोक्तमनधिकारात् अनधिकारः सः अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति । एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते । अपादाने पञ्चमी । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । पञ्चमी । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । एनपा द्वितीया । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । अन्यारादिभिर्योगइति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकप्लुतयोधिकाराः । तद्यथा । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य । अन्यस्या विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथ वा वच्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयः न चानुवर्तनादेव भवन्ति किं तर्हि यत्नाद्भवन्तीति । पृथग्विना ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः * । दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दूराद्ग्रामस्य । न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः* । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । न वा तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि हि पञ्चमी दृश्यते । दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् । दूराच्च भाव्यं दस्युभ्योदूराच्च कुपिताद्गुरोः ॥१॥ दूरान्ति ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य क-

षष्ठी सा हि शेषनिबन्धना । संबन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबद्धमित्यर्थः । यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमुत्तरार्थोतिहार्थापीति संदिग्धा षष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यतइत्यर्थः॥

दूरान्ति । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थैर्यद्युक्तं यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्वाचिन इत्यर्थः । दूराद्ग्रामस्येति । पूर्वसूत्रेण षष्ठ्येव ग्रामाद्भवति । दूरादावसथादिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति ।

सप्तम्यधि । क्तस्येन्विषयस्येति । इन्नन्तस्येत्यर्थः । अधीतीति । अधीतमनेनेतीष्टादिभ्य

मंण्युपसंख्यानम् *। सप्तमीविधानेक्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। असावधीती व्याकरणे। परिगणिती याज्ञिक्ये। आम्नाती छन्दसि। साध्वसाधुप्रयोगे च *। साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या। साधुर्देवदत्तो मातरि। असाधुर्मातुले कृष्णः। असाधुः पितरि प्रह्लादः। कारकार्हाणां च कारकत्वे *। कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते। ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते। अकारकार्हाणां चाकारकत्वे *। अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते। वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति। तद्विपर्यासे च *। तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते। ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति। निमित्तात्कर्मसंयोगे *। निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥ १॥ सप्तम्यधि॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम्॥ २७॥ भावलक्षणे सप्तमीविधा-

इतीनिः। अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्नोति। यथा कृतपूर्वी कटमिति। ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते। अधिकरणविवक्षया सिद्धेति चेत्। कर्मविवक्षया द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम्। मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणात्सप्तम्यभावः। साध्वसाधुप्रयोगे चेति। साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम्। तेन तत्त्वकथनेपि साधुयोगे सप्तमी भवति। अर्चाग्रहणं तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव। साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यापेक्षा षष्ठी न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः। कारकार्हाणां चेति। कारकशब्दो भावप्रधानः। तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः। ऋद्धेष्विति। ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हाः। लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम्। तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात्। मूर्खेष्विति। मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः। तद्विपर्यास इति। यदा कारकार्हाणां नास्ति कारकत्वमकारकार्हाणां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः। निमित्तादिति। क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम्। यत् क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भस्तो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते। तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबन्धः, ततो वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्तमी न भवति। वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात्॥

यस्य च। अभावलक्षण इति। भूयो दर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्निधू-

ने अभावलक्षणेउपसंख्यानम् * । भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणउपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निषु हूयमानेषु गतः हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणं नाम तद्भवति येन पुनर्लक्ष्यते । सकृच्चासौ कथं चिदग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितः । हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितः दुग्धास्वागतः । सिद्धन्तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षणउपसंख्यानमिति । नैष दोषः । न खल्ववश्यं तदेवलक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । यस्य च ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ इह कस्मान्न भवति कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति । विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यम् । न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । पञ्चमी ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥ अप्रत्यादिभिरिति

मयोः । इह त्वग्निषु हूयमानेषु प्रस्थित इत्यग्निहवनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न दृष्टं तदा न तत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः । सकृदपीति । लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकः । लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् । यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः ॥

पञ्चमी । कृष्णा गवामिति । गोमण्डलात् कृष्णा गौः पृथक् क्रियत इत्यस्ति विभक्तत्वम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्तर्भावात् । विभक्तग्रहणमिति । सर्वत्रैव निर्धारणे विभागसद्भावात् पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्याद् अवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः ।

साधुनि । अप्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्यनवः प्रत्यादयः ॥

वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । साधुर्देवदत्तो मातरं परि । साधुर्देवदत्तो मातरमनु । साधु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥ प्रसित इत्युच्यते । कः प्रसितो नाम । य स्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः । कुतएतत् । सिनोतिरयं बध्नात्यर्थे वर्तते बद्ध इवासौ तत्र भवति । प्रसितो ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥ इह कस्मान्न भवति । अद्य पुष्यः अद्य मघा । अधिकरण इति वर्तते । नक्षत्रे ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पु-

---

प्रसितो । कः प्रसित इति । किं प्रकृष्टः युक्तः प्रसितः उत स्यतेस्सिनोतेर्वा कारकमिति प्रश्नः । यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात् तदर्थ सद्दशोर्थो गृह्यते । बद्ध इवेति । मुख्यस्य व्यतिषङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात् । सादृश्याद् गौणार्थ परिग्रहः ।

नक्षत्रे च । अद्य पुष्यइति । पुष्येण युक्तः कालइत्यणोलुबविशेषइति लुप् । ननु परत्वात्तत्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोयं विज्ञायते । अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात् ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रातिपदिकार्थं । प्रातिपदिकग्रहणमिति । ङ्याप्प्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । उच्चैरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात् प्रथमा न स्यात् । बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्यैकवाक्यतायां संख्यायुक्तएव प्रातिपदिकार्थे स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणात्तु यत्नात् संख्यारहितेष्वव्ययार्थे प्रथमा सिध्यति । अथ वा लिङ्गग्रहणात् सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः । अत एव प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थमिति क्वचित् पाठः । अलिङ्गेप्यव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरम् । प्रातिपदिकार्थश्चेह भाष्यकारेण न विचारितः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वत्रपेक्षाभिमतत्वाद्विचारे प्रयोजनाभावात् । किं पुनरिति । अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात् प्रथमायाः

नरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते । पदत्वम् । नैतदस्ति । षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम उच्चैस्तव स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्येष विधिर्यथा स्यात् । अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् । स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एव चात्रास्ति प्रातिपदिकार्थः । इदं तर्हि । कुमारी वृक्षः कुण्डमिति । अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् । द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यद्येतानि सर्वाणि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात् । द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात् कुमा-

---

श्रवणाभावादिति भावः । पदत्वमिति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते तन्निबन्धनं रुत्वादिकमित्यर्थः । षष्ठ्याचेति । यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते । नन्वसंख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात् । नैष दोषः । एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्याः संख्यायामनियमात् । प्रत्ययनियमेपि वा तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः परस्परस्य व्यावर्तनात् । अथ लिङ्गग्रहणमिति । सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गमप्यर्थ इति प्रश्नः । मात्रग्रहणात्संबोधने चेति सूत्रारम्भाच्चाधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यादिति मत्वाह । स्त्रीपुमानिति । द्रव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते । एष एवेति । यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः । स्त्रीत्वादिना च विना स्त्र्यादिशब्दानां प्रयोगाभावः । कुमारीति । विनापि स्त्रीत्वेन कुमारो देवदत्त इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः । वृक्षः कुण्डमिति । पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत् । तटस्तटमित्येतदुदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभावात् लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थता कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जातः वर्तमानः पुल्लिङ्ग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात् कुण्डीति च स्त्रीयामपि वर्तनात् कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे । जातिरेवात्रप्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये ब्रुवते । अथेति । द्रोणादयः परिमाणएव वर्तन्तइति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः । द्रोण इति । यदा मानमेयसंबन्धाद् व्रीह्यादौ द्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचारान्नास्ति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् । अथ वचनग्रहणमिति । अर्थे कार्यासंभवात् प्रातिपदिकार्थादिवचनात् प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । इहेति । प्रथमा विधीयमानत्वात् प्रधानम् । न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो

रौव्वः क्षुग्डमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एको द्वौ बहवः । अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् । एतन्मात्रएव प्रथमा यथा स्यात् । कर्मादिविशिष्टे मा भूत् । कटं करोति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयः ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति । अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति । यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सामन्त्रितमिति वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि संबोधने आमन्त्रितमित्येव ब्रूयात् । इदं तर्हि । उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एको द्वौ बहव इति । वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा लक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उप-

---

भवतीति यच्चैतत् त्रयं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबध्यमाने वा क्यत्रयं संपद्यतइति न दोषो भवति । प्रत्येकमिति । प्रथमा सिद्धैव केवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः संबन्धो विधीयते स च संबन्धिभेदाद्भिन्नः । अथ वा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्यदर्शनवशात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्ष इहाश्रयिष्यते इति भावः । उक्तेष्वपीति । अनभिहिताधिकाराद् बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात् परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यानउक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात् । वचनग्रहणात् तु भवति । वचनग्रहस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्याश्रयेण संख्यावाचित्वात्तं नाभिहिते वचने प्रथमा भवतीत्यर्थः संपद्यते । कर्मादिविशिष्ट इति । कर्मणेव द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु प्रथमा स्यात् । मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थान्न भवति । तेन प्रतिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा भवति न त्वधिककर्मादिसद्भावे । द्वितीयाद्या इति । कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियम आश्रयिष्यतइति भावः । अथवेति । प्रत्ययनियमपक्षेपि दोषाभाव इत्यर्थः । यदयमिति । यदि प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेपि प्रथमा स्यात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः सिद्धत्वात् पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् । उक्तेष्वपीति । मात्रशब्दः सामान्यवचन आश्रीयते । यथा ब्राह्मणमात्रं पूजयतीति । एवं प्रातिपदिकार्थमात्रे ऽभिहितेपि एकत्वादौ प्रथमा भवति । अन्ये त्वाहुः । मीयते अनयेति

संख्यानमधिकत्वात् * । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा लक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः । पुरुषे वीरत्वम् । न वा वाक्यार्थत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिकं वाक्यार्थः सः । अथ वाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः * । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्ती । परः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षोऽस्तीति गम्यतइति । अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः * । अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क्व । प्रासादे आस्ते शयनआस्तइति । सद्दिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति । एवं तर्हि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः * । तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्षः । उक्तं पूर्वेण * । कि-

---

मात्रासंख्योच्यते । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाच्च ह्रस्वत्वं कृतं तेनाभिहितायामपि संख्यायां प्रथमा भवति । प्रातिपदिकार्थेति । अवधारणार्थान्मात्रग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यम् । अस्ति च वीरः पुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्य भावस्याधिकस्य प्रतीतिः । न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिङ्गं द्वितीयाद्यन्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ समाससद्भावात् । न वेति । वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते एवं पुरुषशब्दादपि । पश्चात् त्वाकाङ्क्षादिवशाविशेषणद्विशेष्यभावावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं बाधितुं नोत्सहते । अभिहित इति । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थः । ततश्च वीरः पुरुष इत्यत्रार्थाधिक्येऽप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति । अतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह । अभिहितानभिहित इति । प्रासाद आस्त इति । सदिक्रियासिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । यथा देवदत्तः पचतीति । प्रासादे आस्तइत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः । तिङोऽप्रयोग इति । न हि तिङन्तपदप्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरण्यसद्भावः । उक्तं पूर्वेणेति । आ-

मुक्तम्। अस्तिर्भवन्ती। परः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते। वृत्तः प्लत्तः अस्तीति गम्यतइति। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावस्तयोरपवादत्वात्*। शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावः। क्व। पचत्योदनं देवदत्त इति। किं कारणम्। तयोरपवादत्वात्। शतृशानचौ तिङपवादौ तावत्र बाधकौ। न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य चापवादविषयं ततउत्सर्गोऽभिनिविशते। न तावदत्र कदा चित्तिङादेशो भवति। अपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते। पाक्षिक एष दोषः। कतरस्मिन्पक्षे शतृशानचोर्द्दैतं भवति। अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति। विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति। विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति। तद्यदा तावदर्थनियमः अप्रथमा च विधिनाश्रीयते तदा एष दोषो भवति। यदा हि विभक्तिनियमः तदा यद्येवमप्रथमा विधिनाश्रीयते अथापि प्र-

चिमक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति। शतृशानचोश्चेति। देवदत्त पच् ल् इति स्थिते यावत्तिङ उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमैवेति नियमाभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो न तु तिङः। तेषां तु लङादिरवकाशस्तद्विषय एव च प्रथमाया अपि। कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियमे द्वितीयादीनामसत्त्व सद्भाव इति मन्यते। निमित्तमत्र शतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यम्। पूर्वं ह्यपवादा इति। इह दर्शनद्वयम्। सर्वविशेषस्वीकारेण चोत्सर्गस्य प्रवृत्तिः। कतिपयविशेषावगाहनेन वा तत्र पूर्वस्मिन् दर्शने उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्विमुक्ते विषयउत्सर्गः द्वितीये तु दर्शने अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते। एवं पर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेण चोदितम्। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थनियमे पक्षद्वये ऽपि प्रत्ययनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह। पाक्षिक इति। अप्रथमा वा विधिनेति। अप्रथमेति पर्युदासेन द्वितीयादीनां यदा ग्रहणमित्यर्थः। प्रथमा वेति। प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयेतेत्यर्थः। तद्यदेति। कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रे ऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुत इति दोषः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेधः प्रवर्ततइत्यर्थनियमपक्षे ऽ न दोषः। शतृशानचोरभावात्तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्तनात्। यदा हीति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावे

यमा प्रतिषेधेन तदा न दोषो भवति । प्रातिपदिका ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५ ॥ शेष इत्युच्यते । कः शेषः । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्राज्ञः पुरुष इति । राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याच्ञाया विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति । एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति । कि-

---

तासामत्राभावादनियतायाश्च प्रथमायाः संनिधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वा नास्ति प्रवृश्यमानयोरत्र प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

षष्ठी शेषे । कः शेष इति । किमप्रधानं शेष उतोपयुक्तादन्यः । पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि षष्ठीप्रसङ्गः । सर्वत्र कर्मादीनां सत्त्वादुत्तरेपि शेषार्थो न प्रकल्पतइति प्रश्नः । कर्मादिभ्य इति । कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपादयति । ये ऽन्येऽर्था इति । स्वस्वामिभावादयः संबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम् । संबन्धः कारकेभ्यो ऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयत ॥ इति ॥ तत्राश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते । मातुः स्मरतीत्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षित्वाविशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते । मा तृसंबन्धिस्मरणमिति । अविदिताभिप्रायः पर आह । यद्येवमिति । क्रियामन्तरेण संबन्धाभावात्सर्वत्र तस्या अवश्यं भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः । राजा कर्तेति । राजा पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात् । वृक्ष इति । लोकप्रसिद्धं तदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया त्ववयवोऽवयविनोधिकरणम् । विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थः । एवं तर्हीति । क्रियाकारकसंबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि । तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायामत्रापि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते । अलोमिकेति । लोमकार्याकरणात्सतामपि लोम्नामविवक्षा । अनुदरेति । सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । विर्धतकशब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्व-

मर्थं पुन: शेषग्रहणम् । प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् * । प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियता: । तत्र षष्ठीप्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनियमार्थं शेषएव षष्ठी भवति नान्यत्रेति । अर्थावधारणाद्वा * । अथ वा अर्था नियता: प्रत्यया अनियता: । ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थं शेषे षष्ठ्येव भवति नान्येति । अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अर्था नियता: प्रत्यया अनियता: । ततो वक्ष्यामि । षष्ठी भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति । तत्र षष्ठ्येव भवतीति । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेध: * । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्य: । राज्ञ: पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य: । तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इतिकृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । तत्र षष्ठी स्यात्तस्या: प्रतिषेधो वक्तव्य: । तत्र प्रथमाविधि: * । तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया । राज्ञ: पुरुष: । उक्तं पूर्वेण * । किमुक्तम् । न वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थ: स: । कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति । न पुना राजनि यदाधिक्य सवाक्यार्थ: स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दस्य प्रयोगं पुरुषे सोर्थो गम्यते । अस्ति का-

---

प्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते । अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय विचार: क्रियते । किमर्थमिति । तन्नियमार्थमिति । यथा समे देशे यजेतेति समविषमयो: पर्यायेण प्रसक्ते विषमस्थाने समविधिर्विषमनिवारणफलत्वान्नियम: संपद्यते । तथा षष्ठीविधिर्द्वितीयादिनिवारणफल: । षष्ठीशेष इति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोष: संबन्धस्य द्विष्ठत्वात् प्रधानादपि षष्ठीप्रसङ्ग: । व्याकरणान्तरे तु गुणे षष्ठीतिवचनान्नास्ति दोष: । प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानाया: प्रथमाया: संबन्धस्याधिकस्य भावादप्रसङ्ग इति मत्वाह । तत्र प्रथमेति । यदत्रेति । राज्ञ इत्येतत्पदसंनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा । पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्तत इति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थ: । कुतो न्विति । पुरुषपदसंनिधानएव राज्ञ: संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोपि प्रथमाप्रसङ्ग: । अन्तरेणेति । राज्ञ इति केवलेपि पदउच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते । यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिलेष्ठ

रणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति । अङ्ग हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोऽर्थः । ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनान्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते । किं पुनस्तत् । स्वामित्वम् । किं कृतं पुनस्तत् । स्वकृतम् । तद्यथा । प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न । कदा विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते । यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्ति । आख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । यथै

न । ननु च नैतेनेति । नहि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किं तर्ह्यर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौ भावाभावावित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात् षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात् प्रथमा । तदुक्तं हरिणा । द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते इति । स्वामित्वमिति । स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः । समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात् ॥ स्वकृतमिति । ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया षष्ठी उत्पाद्यते । पुरुषशब्दसन्निधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः । तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । क्वचित् तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः । क्रियाकृता इति । क्रियाफलापेक्षया शक्तय आश्रीयन्त इत्यर्थः । तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः । कदाचिदिति । यदा क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति दात्रेण लुनातीति । कदाचिन्नेति । यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति दात्रं लवने करणमिति । व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थतां शक्तयो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यदा हीति । अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः । तदेवं दात्रेणेति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज्ञ इति स्वापेक्षया । यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण दात्रं करणमिति भवति तथा राजा स्वामीत्युक्तं भवति । आख्याभूता इति । ताः शक्तयः संज्ञामेव प्राप्ताः न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । तदुक्तम् । स्वशब्दैरभिधाने तु सध-

व तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवति। एवं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति। राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्या भिहितः सोर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्षष्ठी न भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति। भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा। न तर्हीदानीमिदं भवति। राज्ञः पुरुषस्येति। भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य। षष्ठी शेषे॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि॥५२॥ कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् *। कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्। मातुः स्मर्यते पितुः स्मर्यते इति। अथ वत्करणं किमर्थम्। स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। माता स्मर्यते। पिता स्मर्यतइति। कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनानुपपत्तिः *। कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात्। मा-

र्थो नाभिधीयते। विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते इति। पुरुषेपीति। संबन्धस्य द्विष्ठत्वाद् द्वाभ्यां षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः। शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रियाश्रयेति विशेषः। राजशब्दादिति। गुणप्रधानभावे नार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत्। तत्र संबन्धो गुणे पदं न्यस्य द्विष्ठत्वात् प्रधानमपि संस्पृशति। गुणस्य प्रधानोपकाराय प्रवृत्तौ रूपान्तरमाश्रयति प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते। पुरुषस्येति षष्ठ्या नैव भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति। न तर्हीति। भवतीति। यदा पुरुषस्य गुणभावो राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः। भवति बाह्यमिति। एकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुध्यते॥

अधीगर्थ। मातुः स्मरतीति। मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति केचिदाहुः। अन्ये तु स्मरणस्यक्रियारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरेणैव द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः। यथा द्वयोः काष्ठयोर्जतुकृतः संश्लेषो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न जत्वन्तरकृतः। कर्मादिष्विति। आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची। यथा। विष्णुरादिः पृथासूनोर्भीमादिश्च सुयोधनः। ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णुः समाश्रयः। इति। तेन कर्माश्रयाः द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः। सकर्मका अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते। अकर्मकाणामिति। तेन मातुः स्मर्यतइति भावे लकृत्यक्तखलर्था भवन्ति कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मणः षष्ठ्या न भाव्यमिति प्रथमैव भवति माता स्मर्यतइति। वत्करणं किमर्थमिति। विनापि वतिनातिदेशः सिध्यति परार्थं शब्दप्रयोगात्। स्वाश्रयमपीति। नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोतिदेशस्तद् बाधेत। कर्माभिधाने हीति।

तुः स्मृतम् । मातोः स्मृतम् । मातॄणां स्मृतमिति । मातुर्यल्लिङ्गं वचनं ततस्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति । षष्ठीप्रसङ्गश्च * । षष्ठी च प्राप्नोति । कुतः । स्मृतशब्दान्मातुः समानाधिकरणात्षष्ठी प्राप्नोति । अपर आह । षष्ठीप्रसङ्गश्च । षष्ठी च प्रसङ्क्तव्या । कुतः । मातृशब्दात् । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । शेष इति वर्तते । शेषश्च कः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा च कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा । स्मराम्यहंमातरं स्माराम्यहं पितरमिति । अधीगर्थ ॥

रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः ॥५४॥ अज्वरिसंताप्योरितिवक्तव्यम् । इहापियथास्यात् । चोरं सन्तापयति । वृषलं संतापयति । अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते । यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति । भावकर्तृकाद्य था स्यात् । इह मा भूत् नदीकूलानि

यद्यकर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभिः कर्मैवाभिधातव्यं न भावः । ततस्तत्सामानाधिकरण्यात् क्तान्तादीनां तदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गो यथा माता स्मृतेति । भावे तूत्पत्तौ क्तादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं च भवति । षष्ठीप्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि क्तो विधीयते तदा मातृशब्दसामानाधिकरण्याद् बाह्यवस्त्वपेक्षया यथा मातृशब्दात् षष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः । अनभिहिताधिकारानपेक्षणेन यथा मातृशब्दात् कर्मणि षष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति । ननु विद्यमानो ऽप्यनभिहिताधिकारः कथं नापेक्ष्यतइत्याशङ्क्याह । अपर आहेति । प्रसङ्क्तव्येति । प्रापणीयेत्यर्थः । शेष इतीति । प्रकरणं चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यातम् । तेन मातुः स्मृतमिति षष्ठीसमासो न भवति । उक्तं च हरिणा । साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तय इति ॥

रुजार्थानाम् । यावतेति । धातूनां भाववाचित्वाव्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथ वा भावकर्तृकधात्वर्थं कर्म चोरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति । उच्यते । भावशब्देन घञादिवाच्यसिद्धरूपोर्थोभिधीयते न तु साध्यरूप-

रुजतीति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥ किमुदाहरणम्। गां निघ्नन्ति। गां प्रदीव्यन्ति। गां सभासद्भ्य उपहरन्ति। नैतदस्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥ हविषोऽप्रस्थितस्य*। हविषः अप्रस्थितस्येति वक्तव्यम्। इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥ प्रेष्य

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी *। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या। या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते। तिस्रो रात्रीरिति। तस्या इति प्राप्ते। यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यप्रगल्भो, या स्नाति तस्या अप्सु मारुको, याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो, या दतो धावते तस्यैश्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणत्ति तस्यै क्लीबो, या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुको, या पर्णेन पिबति त-

---

स्तस्य कर्तृत्वासंभवात्। वचनशब्देपि प्रत्ययार्थः। कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधानात्। प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः भावकर्तृका इत्यर्थः संपद्यते। अन्ये त्वाहुः। भावे वचनं येषां ते भाववचनाः सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम्। भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः। नदीकूलानीति। रुजाशब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति। तस्माद् रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणम्। रुजाशब्दनिर्देशेतु श्लेष्मा पुरुषं रुजतीतिप्रत्युदाहार्यमित्याहुः।

द्वितीया। किमुदाहरणमिति। पूर्वसूत्रेव्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्य दीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति गां प्रदीव्यन्तीत्यादाविति प्रश्नः। गामस्येति। अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति। अत्र च शेष इति नानुवर्तत इति एतत्सूत्रारम्भात् पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते ॥

प्रेष्यब्रुवोः। हविषोऽप्रस्थितस्येति। यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा षष्ठी न भवतीत्यर्थः ॥

चतुर्थ्यर्थे। या खर्वेणेति। रजस्वलायाः खर्वपानादिनिषेधार्थोयमर्थवादः।

स्या उन्मादुको जायते, अहल्यायै जार मनाय्यै तन्तुः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् । चतुर्थी । ततः अर्थे, बहुलं छन्दसि ।

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पचत्योदनं देवदत्त इति । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यम् लप्रतिषेधात् । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । लप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथास्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्रमा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्ययाविधीयन्ते तिङश्चकृतश्च । तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते । न ब्रूमः । इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि उत्तरार्थम् । अव्यययोगे नेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । अकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । उच्चैः कटानां स्रष्टेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् । कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकरणमत्राव्ययम् । इदं तर्हि प्रयो-

---

चतुर्थीति । षष्ठीप्रकरणात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठीति द्वितीयः ॥

कर्तृकर्मणोः । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति । कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः । नैतदिति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यतइति दर्शयति पश्चादुत्तरत्रानुपयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते क्रियायां हि कारकं भवति । सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह । धातोर्हीति । तदेवं व्यावर्त्यासंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यइति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति । न ब्रूम इति । न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते कृदव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात् कटं कृत्वेत्यादौ अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः कटानां स्रष्टेति । प्रतिषेध इति । न लोकाव्ययेति सूत्रे ऽव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति । न च कृदन्ताव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्यं लभ्यं तत्रा-

जनम् । उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति । सकृतौ ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । कृतोर्येऽकर्तृकर्मणी तत्र माभूदिति। आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । उभयप्राप्ताविति नैवं विज्ञायते उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति । कथं तर्हि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिः कृत् उभयप्राप्ताविति। अथ वा कृतौ ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमिति । ननु च वाक्येनैवानेन भवितव्यम् । द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा, इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम्। असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति। योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते। अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यते इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथ-

---

पि कृद्ग्रहणमित्यर्थः । कृत इति । स्पष्टेत्यस्य । नाव्ययस्येति । नोच्चैः शब्दस्येत्यर्थः । तस्या ऽक्रियावाचकत्वात् । तदेवाह । अधिकरणमिति । उच्चैःस्थानेस्थितानां कटानां स्पष्टेत्यर्थः । कृतौ ये इति । एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः । कृद्ग्रहणे क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्यपदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अथेति । कृतीत्येकत्वस्याविवक्षायां जातिविवक्षाय वा तत्पुरुषञ्च मत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयत इति परिहारः । तेनाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्यादावेव नियमः प्रवर्तते । यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । अथ वा व्याख्यानाद् बहुव्रीहिराश्रयिष्यते इत्याशङ्क्याह । अथ वेति । कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासः । पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेतीनिप्रत्ययः । कर्तोच तद्धितेनोक्त इति ततः षष्ठीप्रसङ्गाभावः । कटात्तु कर्मणः षष्ठी मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणम् । ननु चेति । कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थः । द्वितीययेति । तस्याश्चाप्राप्तौ तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति इहाप्यनभिहिताधिकारात् । सापेक्षमिति । कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात् तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः ।

मसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम्। किं कारणम्। क्तेनाभिहितं कर्मेति क्त्वेति। योसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते। अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति। यदप्युच्यते इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च। यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः तत्रावश्यं विशेषार्थिनाविशेषोनुप्रयोक्तव्यः। कृतपूर्वीइ। किम्। कटम्। भुक्तपूर्वीइ। किम्। ओदनमिति। अथ वा इदं प्रयोजनम्। कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात्। भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति। कर्तृक॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि॥ ६६॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधे-

---

योसाविति। कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम्। अस्मिंस्त्वर्थे विशेषेण भाव्यं वृत्त्या। तस्याः सामान्यविषयत्वात् तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते। अत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वीशब्दो वर्तते तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः संपद्यते। तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम्। तथाह हरिः। विशेषकर्मसंबन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः। विशेषनिरपेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते। अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्तेभावाभिधायिनि। ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा। अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः। क्रिया संबध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषुस्थितेति। कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति। करोतीति कृदिति कर्ताभिधीयते तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद् गुणभूते ऽपि भवति। एवं तु तद्धितनिवृत्तिर्न कृता स्यात्। भेदिकेति भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिषु ण्वुच्। अत्र प्रयोजकः कर्ताण्यर्थस्य प्राधान्यात् प्रधानम्। प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम्। तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्याद् नाप्रधानात्। कृद्ग्रहणात् तु भवति। अथ कर्तृभूतपूर्वादिति कथमुच्यते। नहि प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यकर्तृत्वमपैति। गत्यादिसूत्रनियमात् कर्मत्वाभावात्। कर्तृत्वस्यैवावस्थानात्। एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम्। प्रधानचरात् कर्तुरित्यर्थः। एतच्च विशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम्। यदा तृतीयावत् कर्तृमात्रे षष्ठीत्याश्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरेकशब्दवाच्यताया अभावाद्विरोधाभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। तद्धितनिवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव॥

उभय। षष्ठ्याः प्रतिषेध इति। नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रेत्यैतदु-

कादिप्रयोगे प्रतिषेधः *उभयप्राप्तौ कर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य। अपर आह। अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम्। शेषे विभाषा। शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः। उभ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥६७॥ क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम् *। क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावउपसंख्यानं कर्तव्यम्। छात्रस्य हसितं नटस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कोकिलस्य व्याहृतमिति। शेषविज्ञानात्सिद्धम् *। शेषलक्षणाच्च षष्ठी भविष्यति। शेष इत्युच्यते। कः शेषः। कर्मादीनामविवक्षा शेषः। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। यदा छात्रो हसति नटो भुङ्क्ते मयूरो नृत्यति कोकिलो व्याहरति। सतोप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा। समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति। यद्येवं उत्तरत्र चातुःशब्द्यं प्राप्नोति। इदमहेः सृप्तम्। इहाहिना सृप्तम्। इहाहिः सृप्तः। इहाहेः सृप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति। इष्यतएव चातुःशब्द्यम्। क्तस्य च।

क्तम्। भेदिकेति। पर्यायादौ ण्वुच्। शेषे विभाषेति। अकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्ययएव सान्यस्मिन्निति केचिदाहुः। अपरे तु प्रत्ययमात्रे ऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येणेति वा।

क्तस्य च। छात्रस्य हसितमिति। हासो हसितमिति नपुंसके भावे क्तः। तत्र च्छात्रकर्तृत्वात् तृतीयाप्रसङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम्। शेषस्य क इति। कर्तृत्वसद्भावान्नास्ति शेषत्वमिति प्रश्नः। कर्मादीनामिति। सदपि च्छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षया ऽपाक्रियते। संबन्धित्वमात्रं त्वत्र विवक्षितम्। छात्रस्य संबन्धि हसितमित्यर्थः। उत्तरत्रेति। अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र। इदमिति। अत्राधिकरणे क्तः। तेनाभिहितमधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी। इहाहिना सृप्तमिति। अत्र भावे क्तः। इहाहिः सृप्त इति। अत्र कर्तरि क्तः। इहाहेः सृप्तमिति। भाव एव क्तः। तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यम्। इष्यत एवेति। परिहारः। ग्रामस्य पार्श्व इति।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥६९॥ लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम्*। लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिटोःप्रयोगो नेति वक्तव्यम् । किंप्रयोजनम् । किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपिप्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात् । पपिः सोमं ददिर्गाः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । तयोरलादेशत्वात् * । न हि तौ लादेशौ । अथ तौ लादेशौ स्याताम् । स्यात्प्रतिषेधः । बाढं स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । कथम् । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति । लिड्वदिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तोऽब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यलिटं लिडित्याह । लिड्वदिति ज्ञास्यते । उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चिकीर्षुः ओदनं बुभुक्षुः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उकारोप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । उ उक ऊक ल ऊक लोकेति । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः * । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषल्याः कामुकः । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः* । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरासूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरावत्सानामपाकर्तोः ।

सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः अतः किं तर्हि भाव इति दर्शयति ॥

न लोका । लादेश इति । लग्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ गृह्येते । लिड्ग्रहणेन च कानच्क्वसू लिट्संज्ञाविधानात् ककिनौच । लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद् ग्रहणाप्रसङ्गः । अथ ताविति । लिट्कार्यातिदेशाल्लादेशतुल्याविन्यर्थौ विवक्षितः । परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवानयोर्विप्रतिपन्नमिति मत्वाह । बाढं स्यादिति । वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनानेन चोदित इति मत्वाह । स तर्हीति । विशेषातिदेशे च सामान्यातिदेशः प्रवर्तत एव । विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात् । तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्तते तदत्र लिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा वार्तिकारम्भः । कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम् । उकारप्रयोग इति । उकारान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः । उप्रत्ययोपि चान्तवद्भावाद् गृह्यते । उकारोपीति । उश्चोकश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम्*। शानंश्चानश्शतृणामुप संख्यानं कर्तव्यम्। सोमं पवमानः। नटमाघ्नानः। अधीयन् पारायणम्। लप्रयोगे नेति निषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। लन्नित्येवं भविष्यति। कथं लन्निति। नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। लटश्शब्दात् प्रभृत्या ऽलनो नकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं, चोरस्य द्विषन्। अत्रापि प्राप्नोति। द्विषः शतुर्वावचनम्*। द्विषःशतुर्वेति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारे सति विध्यर्थं भविष्यति। न लोकाव्य॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥ ७०॥ अकस्य भविष्यति*। अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्। यवान् लावको व्रजति। ओदनं भोजको व्रजति। इन आधमर्ण्ये च। तत इन आधमर्ण्ये भविष्यति चेति वक्तव्यम्। शतंदायी सहस्रंदायी ग्रामंगमी। अकेः॥

कृत्यानां कर्तरि वा॥७१॥ कर्तृग्रहणं किमर्थम्। कर्मणि माभूदिति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते। तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति। अत उत्तरं पठति। भव्यादीनां कर्मणोनविधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं गेयोमाणवकः साम्नाम्*। भव्यादीनांकर्मणोनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते। किमुच्यते भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितमिति नेहाप्यनभिहितं भवति। आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेति।

क्रियते ततोन्येषाम्। अन्यथा लवुकेति स्यात्। लप्रयोगे नेति। एतेषां च अलादेशत्वात्॥

अकेनोः। यथासंख्यापवादार्थं वचनम्। अकस्येति स्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः। अकस्य त्वाधमर्ण्ये नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम्। शतंदायीति। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति णिनिः। ग्रामं गमीति। भविष्यति गम्यादय इति वचनाद्भविष्यति गमेरिनिः। गत्यर्थकर्मणीत्यत्र चतुर्थी वेत्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थं ग्रामं गन्तेति यत् कैश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामंगमीत्युदाहरणोपपत्तिः।

कृत्यानाम्। नेहापीति। काक्वा नञ्प्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः। आक्रष्टव्येति

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति । किमुदाहरणम् । ग्राममाक्रष्टव्या शाखा । ततः कर्तरि वेति । इहापि तर्हि निषेधः प्राप्नोति । गेयो माणवकः साम्नामिति । उभयप्राप्ताविति वर्तते । ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा । गेयो माणवकः साम्नामिति च गेयानि माणवकेन सामानीति च भवति । उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गः । अत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि । यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति ।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानम् *। प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च ।

कर्मेति कर्मकत्वात् प्रधानकर्मणः कृत्येनाभिधानं न त्वप्रधानकर्मण इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृग्रहणकमात्र भवतीति भावः । एवं तर्हीति । कृत्यानामित्येतावत् सूत्रं क्रियते । तत्र चोभयप्राप्ताविति नेतिच वर्तते । तेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते । उभयप्राप्तिरेवैषेति । पर्यायेणेति मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामेति । बहुव्रीहिसमासाश्रयणाद्यत्र कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं तृतीयः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् । किमर्थमिति । इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्यते । समाहरणं समाहारः स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः । प्रत्यधिकरणमिति । समाह्रियत इति समाहार इति यदा कर्मणि घञ् तदानेकस्यार्थस्य समाह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः । अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते । यत्संख्यद्रव्याभिधानं तत्संख्याश्रयं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः । पञ्चपूलीशब्देनात्र पञ्चपूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते । ततो बहुवचनप्रसङ्गे एकवचनविधानम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति । भावसाधने हि वैयधिकरण्यं पञ्चानां पूलानां समाहार इति । संख्याशब्देन संख्यवाची शब्द उच्यते ।

संख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्यम्। प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। इष्यते चैकवचनं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगोरेकवचनविधानम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावो ऽद्विगुत्वात्*। तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति। पञ्चपूलीयमिति। किं कारणम्। अद्विगुत्वात्। द्विगोरेकवचनमित्युच्यते। न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः। सिद्धंतु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते। वचनम्। एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति। एकशेषप्रतिषेधश्च*। एकशेषे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः। न वान्यस्यानेकत्वात्*। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। अन्यस्यानेकत्वात्। नैतद्द्विगोरनेकत्वम्। कस्य तर्हि। द्विग्वर्थसमुदायस्य। समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्*। समाहारग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्। तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति। पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इ-

---

संख्यया बह्वर्थयेति। एकत्वनिरासपरमेतत्। तेन द्व्यर्थोपि गृह्यते संख्या। द्विग्रामीति। तत्रानुप्रयोगस्येति। द्विगुः समासएकवचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यते इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यासः। उच्यते वचनमिति। कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्। एकस्यार्थस्येति। वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी। एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्चार्यतइत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यादयमतिदेश उपपद्यते। यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते। ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्य द्विगोरप्येकवचनं सिध्यति। एकशेषप्रतिषेधश्चेति। एकशेषविषय एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः। पञ्चपूल्य इति। अत्रैकशेषे कृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। नवेति। प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसंख्यायुक्तस्यानेनैकवद्भावः कृतः। तत एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्याद्विग्वर्थत्वाद् बहिरङ्गत्वाच्च प्राथमकल्पिकेन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्ततइत्यर्थः। पञ्चकपालाविति। संस्कृतार्थे विहितस्या-

ति । किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते आहोस्वित्समुदाये वर्तते । किं चातः । यदितावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अथ समुदायेपि वर्तते । न वा समाहारैकत्वात्* । न वैतत् । समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते । पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अपर आह । न वा समाहारैकत्वात् । न वा योगारम्भ एवार्थः । किं कारणम् । समाहारैकत्वादेकवचनं भविष्यति । द्विगुरेक ॥

द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् * । प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्यम् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरिति वक्तव्यम् । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यतिकरो मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभा

णो द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् । किं पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा पञ्चपूल्य इत्यनेन पञ्चकपाला इति समानम् । अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसंख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाक्रियमाणत्वात् समाहाररूपतास्तीति क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः । एवन्तर्हीति । नहि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते । अपि तु प्रत्येकमिति भावः । अपर आहेति । न वा समाहारैकत्वादित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतद्व्याचष्टे । अयं भावः । तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्विग्वर्थ स्तस्यैकत्वाद्वनयूथादिवल्लिङ्गमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेण तस्मिंश्चासति समाहारग्रहणं न कर्तव्यम् । क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्धितार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव । तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति । यस्तु तद्धितार्थे न तस्य भवति । तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः । पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाभावः । यदा बहूनां पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्यायमविषयः । एतदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वव्याख्याने ऽसमाश्वसता प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिकं व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थ स्यार्थान्तरे गुणभावादस्वातन्त्र्यात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्ययानुत्पादादेकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाभावान्न प्रवर्तते ॥

द्वन्द्वश्च । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । पाणिमार्दङ्गिका-

गात्सिद्धम् *। योगविभागः करिष्यते। प्राण्यङ्गानाम्। ततस्तुर्याङ्गानाम्। ततः सेनाङ्गानामिति। स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते॥

अनुवादे चरणानाम्॥ ३॥ इह कस्मान्न भवति। नन्दन्तु कठकालापाः। वर्द्धन्तां कठकौथुमाः। स्थेणोः *। स्थेणोरिति वक्तव्यम्। एवमपि तिष्ठन्तु कठकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति। अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम्। उदगात्कठकालापम्। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम्। उदगात्कौमोदपैप्पलादम्॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः॥ ७॥ ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः *। अग्रामा इत्यत्र नगराणामिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। मथुरा पाटलिपुत्रमिति। उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। शौर्यं च कीतवता च शौर्यकीतवते। जाम्बवं च शालुकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ॥

चुद्रजन्तवः॥ ८॥ चुद्रजन्तव इत्युच्यते। के चुद्रजन्तवः। चोत्तव्या जन्तवः चुद्रजन्तवः। यद्येवं यूकालिक्षं कीटपिपीलिकं दंशम-

---

श्वारोहा इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः। प्रत्येकमिति बहुवचनान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इतिभावः। पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य संबन्धः। स त्वन्यथा। प्राण्यङ्गतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति। नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा। तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते। तेनास्माद् ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकं वाक्यत्रयमुपप्लवत इतिसंकरो न भवति।

अनुवादे। यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्त्रा प्रतिपाद्यते तदानुवादो भवति।

विशिष्ट। जनपदविशेषो ग्रामः। ग्रामे नाध्येयमभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्यादौ ग्रामशब्दे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम्। अग्रामा इत्यत्रेति। उभयत इति। ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसंबन्ध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः। शौर्यं नगरम् कीतवता ग्रामः। जाम्बवं नगरं शालुकिनी ग्रामः।

चुद्रजन्तवः। स्मृतीनां विज्ञानादर्शनात्प्रश्नः। के चुद्रजन्तव इति। चोत्तव्या इति। इहार्थं तत्वः ये चुद्यमाना अपि न म्रियन्ते जलौकाःप्रभृतयः। ये तु म्रियन्ते ते पाप-

शकमिति न सिध्यति । एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषामासहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतति ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थश्चकारः । येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्वएकवचनमेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धमित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥ अनिरवसितानामित्युच्यते। कुतोऽनिरवसितानाम् । आर्यावर्तादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । यद्येवं किष्किन्धगन्धिकंशकयवनं शौर्यक्रौञ्चमिति न सिध्यति । एवं तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्यनिवासः । ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र चण्डालमृतपा इति न सिध्यति । एवं तर्हि याज्ञात्कर्मणो ऽनिरवसितानाम् । एवमपि तक्षायस्कारं रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति । एवं तर्हि

निमित्तत्वादचोदनार्हाः । नकुलपर्यन्ता इति । एतदेव दर्शनमत्र व्यापित्वाद् गृह्यते। अत एवैतत्पश्चादुपन्यस्तम् ।

येषां च । यदन्यदिति । चकारेण यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्वमहिषं काकोलूकमिति नित्य एकवद्भावो भवति ।

शूद्राणाम् । निरवसिता बहिष्कृता उच्यन्ते । तत्रावधिप्रश्नः । कुत इति । प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः पर्वतविशेषाः । दक्षिणेनेति । एनबन्तः एनपा द्वितीया । प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः । एतत्पर्वतचतुष्टयमध्यमार्यावर्तो देश इत्यर्थः । यद्येवमिति । एतेषामार्यावर्ताद् बाह्यत्वादिति भावः । ग्राम इति । एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः । तत्र ग्रामः प्रसिद्धः । घोषो गोमहिष्यादिनिवासः। संवाहो वणिक्प्रधानः । संस्त्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थः। मृतपा डोम्बा इत्याहुः । याज्ञादिति । शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठाने ऽधिकारोऽस्तीति भावः । तक्षायस्कारमिति । तक्षादीनां च

पात्त्वादनिरवसितानाम्। यैर्भुक्ते पात्त्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिताः। यैर्भुक्ते पात्त्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥ गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् *। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यम्। गवाश्वम्। गवाविकम्। गवैडकम्॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥१२॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् *। फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वः विभाषा एकवद्भवति बहुप्रकृतिरिति वक्तव्यम्। फल। बदरामलकम्। बदरामलकानि। फल। सेना। हस्त्यश्वम्। हस्त्यश्वाः। सेना। वनस्पति। प्लक्षन्यग्रोधम्। प्लक्षन्यग्रोधाः। वनस्पति। मृग। रुरुपृषतम्। रुरुपृषताः। मृग। शकुनि। हंसचक्रवाकम्। हंसचक्रवाकाः। शकुनि। क्षुद्रजन्तु। यूकालिक्षम्। यूकालिक्षाः। क्षुद्रजन्तु। धान्य। व्रीहियवम्। व्रीहियवाः। माषतिलम्। माषतिलाः। धान्य। तृण। कुशकाशम्। कुशकाशाः। शरशीर्षम्। शरशीर्षाः। तृण। किं प्रयोजनम्। बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात्। क्रमा भूत्। बदरामलके तिष्ठतः। किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यतआहोस्विदविशेषेण। किं चातः। यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्रा-

---

प्तेऽधिकाराभावादिति भावः। संस्कारेणेति। यः संस्कारः स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितस्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः।

गवाश्वप्र। यथोच्चारितमिति। गणे यादृशाः कृतावङः पठिता द्वन्द्वास्तादृशानामेवेदं कार्यमेकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः। यदा त्ववङ् नास्ति विकल्पितत्वात्तदा पशुद्वन्द्वं विभाषा भवति गोश्वं गोश्वा इति। एतेन गणपाठरूपं विवक्षितमित्युक्तं भवति॥

विभाषा वृक्ष। बहुप्रकृतिरिति। बह्वो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्तिपदार्थाः प्रकृतयः कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः। बदरामलकमिति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। क्व चित्तु बदरामलकानीत्यपि पठ्यते। तत्रैवं व्याचक्षते। नित्यएकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोऽनेन वचनेन क्रियते अन्ये तु बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्श्यतइत्याहुः। हस्त्यश्वमिति। सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति। किं पुनरिति। अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियत

प्नोति। अथाविशेषेण। न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः। महाजोरभ्रम्। महाजोरभ्राः। हंसचक्रवाकम्। हंसचक्रवाकाः। येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्यस्यावकाशः। श्रमणब्राह्मणम्। इहोभयं प्राप्नोति काकोलूकं श्वशृगालमिति। येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। उक्तं चकारकरणस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषांद्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति। अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् *। अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः। विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकं यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोवकाशः। अश्ववडवौ। पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः। अन्ये पशुद्वन्द्वाः। महाजोरभ्रं महाजोरभ्राः। पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्गउभयं प्राप्नोति। अश्ववडवम्। पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः। प्रतिपदविधानात्सिद्धम् *। प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते। अश्ववडवपूर्वापरेति। एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् *। एकवद्भावो ऽनर्थकः। किं कारणम्। समाहारैकत्वात्। एकोयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति। इदं त-

---

विषयो व्यवस्थाप्यते अथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः। येषां सूत्रान्तरेणानेन च प्राप्तिर्वन सत्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः। यथा न दोष इति। व्याप्तित्वात्प्रकरणापेक्षोयं विषयनियम इत्यर्थः। अश्ववडवयोरिति। पशुत्वाद्विभाषैकवद्भावः। तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति पूर्ववदश्ववडवावित्यतिदेशात् पुंस्त्वमपि। तत्र परत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते। प्रतिपदविधानादिति। नात्रपशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवग्रहणेन तत्र प्रतिपदविधानात्सनपुंसकमित्येतद्भवति। तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते। तेन यथैकवद्भावोत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः। समाहारैकत्वादिति। तिरोहितावयवभेदो हि समा

र्हि प्रयोजनम् । एवं विज्ञास्यामि । इह नित्यो विधिरिह विभाषेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमित्याह । इदं तर्हि प्रयोजनम् । स नपुंसकमिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । पूर्वत्र नित्यार्थम् । पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषा वृक्षमृग इति ॥

विभाषा समीपे ॥ १९ ॥ किमुदाहरणम् । उपदशं पाणिपादं उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् । एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्यायाऽव्ययीभावोप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि । तद्यदा तावदेकवचनं तदाऽव्ययीभावोनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । संज्ञा-

हारः स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः । इह नित्य इति । द्वन्द्वश्चेत्यारभ्यास्माद्योगात्प्राग् नित्यो विधिरनेन तु योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः । यदयमिति । यद्येतत्प्रकरणोपात्तानामिवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वस्वोश्शब्दयोरत्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः । पूर्वत्रेति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । क्वचिज्जातिरप्राणिनामितिप्राप्ते विभाषा।मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् ।

विभाषा स । अनुप्रयोगे दोषदर्शनादाह । किमुदाहरणमिति । कः प्रसङ्ग इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति । नैतदस्ति । यदि तावदव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वादसंख्यत्वाद् बहुवचनं न स्यात् । सत्यपि वा तस्मिन्नभावे क्ते उपदशा इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदेशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् । उपदशमिति चेष्यते । एतदेव मनसिकृत्याह । एवं तर्हीति । अव्ययीभावो ऽव्ययं विभक्तीति विहितः । बहुव्रीहिस्तु संख्ययाव्ययेति । तद्यदेति । अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसंख्यत्वादेकवचनस्य उत्सर्गत्वादिति भावः । एकार्थ इति । अभेदेकत्वास्यादित्याहुः । यदेति । बहुव्रीहेः समीपिप्रधानत्वाद् बह्वर्थत्वमिति भावः ।

तत्पुरुषो । उत्तरेषु केषु चिद्योगेष्वन्यप्राप्तिविहिं दृष्ट्वा पृच्छति । किमर्थमिति । अधिकृत-

यां कन्योशीनरेष्विति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि संज्ञायां कन्यान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थं तर्हि । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि । छायाबाहुल्यइति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि च्छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा अशालाचेति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नहि सभान्तोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । इदं तर्हि विभाषा सेनासुरेति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । तत्पुरुष इति किमर्थम् । दृढसेनो राजा । अनञिति किमर्थम् । असेना । अकर्मधारय इति किमर्थम् । परमसेना । उत्तमसेना ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते ॥ द्वन्द्वोयमुभयपदार्थप्रधानः । तत्र कदाचित्पूर्वस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्या-

---

द्विपरीतार्थमन्यथासिद्धमपि तावत् प्रयोजनमाह । पश्चात्त्वनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति । नहीति । घनादिष्वच संज्ञागृह्यते न त्विदानींतनीति भावः । नहीति । षष्ठीतत्पुरुषाद्विना तदादित्वासंप्रत्ययः । नहिच्छायान्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं न च षष्ठीतत्पुरुषाद्विना बाहुल्यं गम्यते । नहि सभान्त इति । अशालेति वचनात् संघातवचनः सभाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः । इदं तर्हीति । अत्र तु प्रदेशे मन्दबुद्ध्यनुग्रहायाधिकारः कृतः ॥

परवत् । द्वन्द्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थमाहोस्विन्नियमार्थम् । तथा किं षष्ठीनिर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गातिदेशः । अथ सप्तम्याश्रयेण पूर्वपदस्येति संशयानः पृच्छति । किमर्थमिति । द्वन्द्वोयमिति । षष्ठीनिर्देशो नियमश्चेति भावः । तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति । तत्र पदाऽपेक्षितपरस्परो

पि स्यात्कदा चिदुत्तरपदस्य, इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येवमर्थमिदमुच्यते। तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति। यः पूर्वपदार्थप्रधानः। एकदेशिसमासोऽर्द्धपिप्पलीति। यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानः। दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम्। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः *। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः। अलं पूर्व। अलं जीविकायै अलंजीविकः। गतिसमास। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। पूर्वपदस्य च *। पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। मयूरीकुक्कुटौ। यदि पुनर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्यते। समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम्*। समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः। अश्ववडवौ। निपातनात्सिद्धम्*। नपिता नात्सि-

---

विरुद्धलिङ्गाववयवार्थाविव समुदायार्थस्तदा पर्यायेणलिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते। यद्येवं परस्यैव संबन्धि लिङ्गं क्रियते इति सादृश्याभावाद्वतिनिर्देशो नोपपद्यते। नैष दोषः। केवलाकेवलावस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः। तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयति। तत्पुरुषश्चापीति। दैवकृतमिति। अयत्नसिद्धमित्यर्थः। पूर्वपदस्य चेति। सप्तमीनिर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम्। तत्र ह्ययमर्थो भवति। द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वल्लिङ्गं भवति। तत्र कार्यिणोनुपादानात्परशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तदाच्छितं पूर्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति। तत्र मयूरीकुक्कुटाविति पूर्वपदस्य पुंस्त्वातिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्गः कुक्कुटमयूर्यौ इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गस्तथार्द्धपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेधउच्यते। पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेव कार्यित्वं संपद्यते। यदि पुनरिति। षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाश्रीयते। व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्तिरिति भावः। समासादन्यदिति। समासार्थलिङ्गमुपचारात् समासशब्देनोच्यते। तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समासार्थस्य स्वलिङ्गबाधनाय लिङ्गान्तरमतिदिश्यते इत्युक्तं भवति। अश्ववडवाविति। परवल्लिङ्गे प्राप्ते पूर्ववदश्ववडवा विति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं पुल्लिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाट्टापः श्रवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्यः। निपातनादिति। टाब्लुक्या रूपमेतदित्यर्थः। पूर्ववदश्ववडवावि-

इमेतत् । किं निपातनम् । अश्ववडव पूर्वापरेति । उपसर्जनह्रस्वत्वं वा* । अथ वा उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कुक्कुटमयूर्यौ इति । अस्तु । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ* । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौ पदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । इदं तर्हि दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्ये । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ ष्यङौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः । स्तास् । पुंवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनमिति । परिहृतमेतत् । निपातनात्सिद्धमिति । अथ वा नैवं विज्ञायते । परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि । परस्यैव परवदिति । यथाजाती

ति । निपातनमाश्रयितुं न युज्यते वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशप्रसङ्गादश्ववडवानश्ववडवैरिति मत्वा पृच्छति । किं निपातनमिति । अश्ववडवपूर्वापरेति । अश्ववाडवपूर्वापरेति वक्तव्ये टापोनुच्चारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाब्निवर्त्यते । उपसर्जनह्रस्वत्वमिति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थेऽवयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः । इहापीति । ततश्च कुक्कुटमयूरी इति प्राप्नोति । शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोर्थश्चात्र तन्त्रे णैकशेषेण वोच्यतइत्यर्थः । आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वाद् ह्रस्वाभावात् । द्वौ ष्यङाविति । तत्र यस्येति चेत्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम् । हलो यमामिति विकल्पितो लोपः । यद्यपि यणो मय इति द्विर्वचनेनात्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः । पुंवद्भावेनेति । भस्याढेतद्धितइत्यनेनेति भावः । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र ह्यभत्वान्नास्ति पुंवद्भावः । तस्मान्नैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य । व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमे ऽपि अवयवानां कार्यसंबन्धात् फलतः प्राधान्यमेव । अथ वेति । नायं नियमः किं तु त्रिविधिरित्यर्थः । परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण नियमं निषेधाय दर्शयति । वत्वेवार्थे वतिर्विहितः । यथा च नियमपक्षे वतिरुपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह त्रीणि दर्शनानि । अवयवावपेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थः न तु व्यतिरिक्तः समुदायोऽस्ति । अत्र दर्शने नियमार्थमिदम् । अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः स चावयवलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचनं नियमार्थम् । यदा तु समुदायो द्व-

यकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते इति। अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते। प्राप्तादिषुकथम्। प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम्*। द्वन्द्वैकदेशिनोरिति वक्ष्यामि। तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। एकदेशिसमासो नारभ्यते। कथमर्द्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति। अर्द्धं च सा पिप्पली च अर्द्धपिप्पलीति। न सिध्यति। परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति। अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते। दृश्यते च षष्ठीसमासोऽपि। तद्यथा। अपूपार्द्धं मया भक्षितं ग्रामार्द्धं मया लब्धमिति। एवं पिप्पल्यर्द्धमित्यपि भवितव्यम्। कथमर्द्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति॥

रात्राह्नाहाः पुंसि॥ २९॥ अनुवाकादयः पुंसि*। अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्तइति वक्तव्यम्। अनुवाकः। शंयुवाकः। रात्रा॥

अपथं नपुंसकम्॥ ३०॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यम्। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्य-

---

न्द्वार्थः स चालिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदम्। अथ पूर्वपदस्येति। अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः। एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं षष्ठ्याश्रयेण दर्शनत्रयेऽपि। मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाल्लिङ्गभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्याश्रयो वतिः। एकदेशिसमासो नारभ्यतइति। पूर्वापराधरेति योगत्रयं नारभ्यते। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः। अर्द्धं च सा पिप्पली चेति। अवयवे समुदायोपचारात्सामानाधिकरण्यम्। तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थः। परत्वादिति। अयमर्थः। न ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलुम्पनमिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानं ततश्च षष्ठीसमास एव प्राप्नोति भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितम्। समानाधिकरणो भविष्यतीति। एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम्। मुनिद्वयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरमधिकलक्ष्यदर्शित्वात्॥

रात्रा। अनुवाक इति। अनूच्यतइत्यनुवाकस्तच्च विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम्।

अपथम्। पुण्याहमिति। रात्राह्नाहाः पुंसीति प्राप्ते वचनम्। सुदिनाहमिति। सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसामात्रवाची तेन सुदिनाहशब्दयोर्युगपदविरुद्धः प्रयोगः। दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः। सुदिनासु समासु कार्यमेतत् प्रविचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेति।

म् । द्विपथं त्रिपथं चतुष्पथम् उत्पथं विपथम् । द्विगुश्च । द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवं दशगवम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चपूली दशपूली । वाऽबन्तः* । वा आबन्तः स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम् । दशखट्वी दशखट्वम् । अनो नलोपश्च । वा च स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् । पात्त्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपात्त्रं द्विपात्त्रम् ॥

अर्द्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥ अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्द्धर्चं अर्द्धर्चः । कार्षापणं कार्षापणः । गोमयं गोमयः । सरकं सरकः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्सिद्धम् । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥३२॥ अन्वादेशे समाना-

चतुष्पथमिति । षष्ठीतत्पुरुषः समाहारद्विगौ तु द्विगुश्चेति सिद्धमेव नपुंसकत्वम् । उत्पथमिति । कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः अव्ययादित्वादपथशब्दस्य नपुंसकत्वे सिद्धे किं सूत्रेणेति चेत् पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नायं दोषः । द्विगुश्च समास इति । स नपुंसकमित्यस्यानन्तरं प्रक्रान्तो द्वन्द्व एव स इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्तं नपुंसकत्वमिति वचनम् । यथा सामन्त्रितमित्यत्र संबोधनप्रथमैव परामृश्यते । समाहारद्विगोश्चेह ग्रहणं न तु तद्धितार्थे द्विगोः । पञ्चगवमिति । यदा पञ्च गावः समाहृता इत्यत्रार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं लिङ्गं प्राप्नोति । यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्य वनं सेना संघ इत्यादिवदनियतलिङ्गत्वं प्राप्तमिति वचनम् । पञ्चखट्वीति । टाप उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते द्विगोरिति ङीप् । यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्वं सिध्यति न तु समाह्रियमाणेऽभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम् । पञ्चखट्वमित्यत्र त्वसत्युपसर्जनत्वे नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति । उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदाश्रयं ह्रस्वत्वम् । अनो नलोपश्चेति । चशब्देन वा स्त्रियां भाष्यत इति समुच्चीयते नलोपस्तु नित्यमेव क्रियते । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्परत्वाभावान्नलोपो न प्राप्नोतीति वचनम् । पात्त्रादिभ्य इति । तादर्थ्ये चतुर्थीयम् । आकृतिगणश्च पात्त्रादिः ॥

अर्द्धर्चाः । कार्षापणादिसंग्रहार्थमाह । अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यमिति । बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति । साहचर्यादर्द्धर्चशब्देनान्येषामभिधानात् ॥

इदमो । पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह । अन्वादेशे

धिकरणग्रहणम्* । अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । देवदत्तं भोजय इमं चेत्यप्रसङ्गार्थम्* । इह मा भूत् । देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तं भोजयेति । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम् । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं द्रष्टव्यम् । तद्द्वेष्यं विजानीयादिदमा कथितमिदमेव यदानुकथ्यत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रमिति । अथ किमर्थमशादेशः क्रियते । न तृतीयादिष्वित्येवोच्येत । तत्र द्वितीयायां टायामोसि च एनेन भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः । तत्र इद्रूपलोपे कृते केवलमिदमोनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । अत उत्तरं पठति । अशादेशवचनं साकच्कार्थम्* । अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते साकच्कस्यायमादेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अथ किमर्थं शित्करणम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् * । शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थं, शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि शित्करणे ऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । न वान्त्यविकारवचनानर्थक्यात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् * । अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोर्थः । आदेशप्रतिषेधार्थम् । येऽन्ये ऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अनुस्वारादयो बाध्यन्ते । तस्माच्छित्करणम्* । तस्माच्छकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ इति । अने-

---

इति । इमं चेति । एनादेशः प्राप्तो निवार्यते । अन्वादेशश्चेति । प्रत्यासत्त्येदमेव कथितं यदा नु कथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय वार्तिकम् । तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितम् । यदा नु कथ्यते तदान्वादेशो भवति । द्वेष्यमिति । विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः । साकच्कार्थमिति । साकच्कस्येद्रूपलोपो नास्त्यक इत्यधिकारात् । नापि चेद्रूपलोपेनाभ्यामित्यादि सिध्यति । अन्त्यस्येति । त्यदादित्वादकारस्येत्यर्थः । अ अ इति । समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति । ततो

काल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। अथ वा विचित्रास्तद्धित-वृत्तयः । नान्वादेशेऽकजुत्पद्यते ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥ किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते । उदात्तौ मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लित्स्वरे निघाते एतदनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रियतां लित्स्वर इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लित्स्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेपि लित्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेपि । तत्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तद्यथा । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । जलोपे कृते पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति। तस्मात्त्रतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥ कस्यायमेनो विधीयते। एतदः प्राप्नोति । इदमोपि त्विष्यते । तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम्। इदमो ऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीया-

---

ऽकारस्यापदान्तत्वादतो गुणइति पररूपं क्रियते। तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः अ अ इति प्रवर्तते । तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते । अथ वेति । आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेयमित्यर्थः । नान्वादेश इति । महाविभाषाधिकाराद्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । किञ्चाकचि कृतेनेन चाशादेशे कृते ऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीना तद्वरमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु । एवं च्यादेशो न विधातव्यो भवति॥

एतदः । अत्रात इत्यत्र त्रल्तसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते तत्रैतदस्त्रतसोरित्येतावत् सूत्रं कर्तव्यमिति प्रश्नः । किमर्थमिति । उदात्ताविति। प्रत्ययस्वरेण। नित्यमिति। लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते न प्रवर्तते । अनुदात्तविधानसामर्थ्यात्। एतच्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्ष्योक्तम्। लिति पूर्व इति। औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वियोगलक्षणपञ्चम्यभावः । प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति । अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यावश्यं प्रवर्तनात् । गोष्पदप्रमिति। वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यूलोपणमुलौ सह विधीयेते ततो लित्स्वराभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तंपदं भवति॥

द्वितीया । उभयोरादेशस्येष्टत्वादेतद एवानन्तर्यात्तत्प्रसङ्गात् पृच्छति ।·कस्येति। न कर्तव्यमित्युत्तरम्। इदमोपीति। इदंशब्दाच्च त्रलोहप्रत्ययेन बाधितस्यादेशविधानमे-

दाविति। यदि तदनुवर्त्तते एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्ताविदम-स्तेतोदमोपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्त्तिष्यते। इदमोऽन्वा-देशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। इदमो ऽन्वादेश ऽशनुदात्तस्तृतीयादावश् भवति। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः इदमः एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्। अथ वा मण्डूकगत-यो ऽधिकाराः। तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधि-काराः। अथ वा एकयोगः करिष्यते। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृ-तीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः इ-दम एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्। अथ वोभयं निवृत्तं तदपे-क्षिष्यामहे। एनदिति नपुंसकैकवचने *। एनदिति नपुंसकैक-वचने वक्तव्यम्। इदं कुण्डमानय प्रक्षालयैनत् परिवर्तयैनत्। यद्ये-नदिति क्रियते एनो न वक्तव्यः। कारूपसिद्धिः। अथोएनम् अथो एनं अथो एनानीति। त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्। यद्येवमेनश्रितको न सिध्य-ति। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते। द्वितीयाटौ॥

आर्द्धधातुके॥ ३५॥ जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति त-स्मिन्विधानम् *। जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्द्ध-

---

द लक्तानुसानं स्यात्। मण्डूकगतय इति। इह केवलस्यादेशस्योपादानादवश्यापेक्ष्यः स्या-न्नो न तु पूर्वत्र। साक्षात् स्थानिनोनिर्देशादिति भावः। अथवैकयोग इति। एकं ग्रह-णकवाक्यमित्यर्थः। तदपेक्षिष्यामह इति। लौकिकोधिकारो ऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः। अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समुदायविषयैवेति भावः। एनदिति। यद्येनादेशः क्रियते तदातोमित्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोति एनदिति चेष्यते इति वार्तिकारम्भः। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति। अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति त्यदा-द्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते। लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभाव इति भावः। यथालक्षणमिति। यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तल्लक्षणानुसारेण संस्कर्तव्यम्। तत्र यदा न लुमताङ्गस्येत्यत्राङ्गाधिकारो निर्दिश्यते तदा प्रत्ययलक्षणेनैनच्छ्रितक इति भाव्यम्। अ-थानङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्यं निषिध्यते तदादेशाभावादेतच्छ्रितक इति भाव्य-मित्याहुः॥

आर्द्ध। जग्ध्यादिष्विति। व्यक्तौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्यां परस्मिन् व्यवस्थिते आर्द्ध-धातुके आदेशेन भाव्यम्। तत्र विशिष्टार्द्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि दोषाभाव-

धातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् । किमतो यत्सति भवितव्यम् । तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः * । तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यं प्रजेयम् आख्येयम् । ख्यत्यजस्थिते ऽनिष्टे प्रत्यये आदेशः स्याद् ख्यतः श्रवणं प्रसज्येत । नैष दोषः । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः * । सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषोनाश्रितो भवति तत्रार्द्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिषु यो यत प्रत्ययःप्राप्नोति स ततो भविष्यति। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्गः * । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यत्प्राप्नोति । लव्यं पव्यमिति । आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृतेपि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति । इह च दित्स्यं धित्स्य मार्द्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति । पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः *। पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः। न हि सामान्येन पौर्वापर्यमस्ति । सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानमिति । परिहृतमेतत् । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति । ननु चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । वक्ष्यति तत्राज्ग्रहणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यादिति । यदप्युच्यते । पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौ-

---

स्तथापि भूवीस्याज्स्तु दोषः । तत्रेति । उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षित आदेशेनापवादेन बाध्यमानत्वात् । सामान्याश्रयत्वादिति । आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम् । जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह । उवर्णाकारान्तेभ्य इति । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयस्यासंभवमाह । पौर्वापर्याभावाच्चेति । सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम् । तस्माद्व्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तय आश्रयणीयः । तत्र च भव्याद्यसिद्धिः । वक्ष्यति तत्रेति । हलन्तात्प्रती विधानादज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धेऽज्ग्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति ।

र्वापर्यं नास्तीति। असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते आर्द्ध-
धातुके विषयइति। तत्रार्द्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु यो यतः प्रा-
प्नोति स ततो भविष्यति। अथ वा आर्द्धधातुकास्विति वक्ष्यामि।
कासु। आर्द्धधातुकासु। उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु सं-
ज्ञासु। आर्द्धधातुके॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति॥ ३६॥ ल्यब्ग्रहणं किमर्थम्। न ति
कितीत्येव सिद्धम्। ल्यपि कृते न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं ल्यप्
क्रियतामादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्ल्यप्। अन्तरङ्ग
आदेशः। एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहणं करोति तज्
ज्ञापयत्याचार्यः। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब् बाधत-
इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनम-
नादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति।
जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात्॥

एवैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः। विषये इति। बुद्धिस्थइत्यर्थः। अभिव्यङ्क्ष्यते तत्रार्द्धधा-
तुकत्वमित्येवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः। अथ वेति। व्यक्तिपक्षाश्रयणेपि न दोष इ-
त्युक्तं भवति। नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते। तत्रार्द्ध-
धातुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्द्धधातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्द्धधातुकशब्देना-
र्श आदित्वादच्प्रत्ययान्तेनोच्यन्ते। उक्तिष्विति। उच्यन्ते उच्चार्यन्तइत्युक्तयस्ता एव श-
ब्दसंहतयः। अन्ये तु उच समवायइत्यस्य क्तिन्युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः। सम-
वायो हि संहतिः। युक्तिष्विति। अर्थेन संबद्धास्वित्यर्थः। रूढिष्विति। परमार्थतो
नित्यास्वित्यर्थः। प्रतीतिष्विति। अनेन नित्यत्वेपि व्यवहारानित्यत्वं प्रतिपाद्यते। तदेव
दर्शयति। श्रुतिष्विति। एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः। संज्ञास्विति।
बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः। ततश्च यस्य च भावेनेति सप्तमी।
आर्द्धधातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्त्यादीनां भ्वादय आदेशा इत्युक्तं भवति॥

अदो जग्धि। अन्तरङ्ग आदेश इति। तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्। ल्यबादेशस्तु
पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः। अनादिष्टार्थमिति। प्रधाय प्रस्थायेत्यादौ हि-
त्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यब् यथा स्यादित्यर्थः। कथं न प्राप्नोतीत्याह। बहिरङ्गलक्षणत्वादिति।
अयमेवार्थो व्याघ्रभूतिनाप्युक्त इत्याह। जग्धिविधिरिति। अकस्मादिति। निष्प्रयोज-
नमित्यर्थः। सिद्धमद इति। जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः। ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिवि-

ह्विप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥ १ ॥
एष एवार्थः । जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते । ज्ञाप-
यत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनमिति ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥ घस्लृभावे ऽच्युपसंख्यानम् * । घस्लृ-
भावे ऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रात्तीति प्रघसः ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ लुङि च ॥ ४३ ॥ किमयमदन्त आ-
होस्विद्व्यञ्जनान्तः । किं चातः यदि व्यञ्जनान्तः । वधौ व्यञ्जनान्त
उक्तम् * । किमुक्तम् । वध्यादेशे वृत्तितत्त्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति ।
अथादन्तः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । हनो ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥ इणवदिकः * । इणवदिक इति वक्त-
व्यम् । इहापि यथा स्यात् अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ इणवदिक इत्येव । अधिगमयति ।
अधिगमयतः । अधिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥ इणवदिक इत्येव । अधिजिगमिषति । अधि-
जिगमिषतः । अधिजिगमिषन्ति । सनि च ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥ ङित्करणं किमर्थम् । गाङनुबन्धकरणं
विशेषणार्थम् *। गाङनुबन्धकरणं क्रियते । विशेषणार्थम् । क्व वि
शेषणार्थेनार्थः । गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्ङिदिति । गाकुटादिभ्य इति

धानमित्याह । ह्विप्रभृतीनिति । ल्यब्भरतीति । ल्यबादेशो हरत्यपनयति बाधतइत्य-
र्थः । तदु इति । उशब्दो निपातो ऽवधारणार्थः । तद्विद्धेरवेत्यर्थः ॥

हनो वध । किमयमिति । किं कार्यार्थो ऽकारो ऽथोच्चारणार्थ इति प्रश्नः । वृद्धितत्त्व-
प्रतिषेध इति । अवधीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति वधक
इति ण्वुलि वधादेशे औपसंख्यानिके कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति सा जनिव-
ध्योश्चेति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात्तु तत्त्वं प्राप्तम् । इड्विधिश्चेति । अवधीदित्यादावेकाच्-
त्वादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड्विधेयः । अदन्तत्वेत्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्धितत्त्वादेरभावः ।
तत्त्वं त्वलोन्त्यस्य क्रियते । तत्राकारो लुप्तत्वात् स्थानी न भवति धकारोपि अल्लोपस्य स्था-
निवत्त्वादन्त्यो न भवतीति तत्त्वाभावः । उपदेशेनेकाच्त्वाच्च प्रतिषेधाभावादिट्सिद्धिः ॥

गाङ् लिटि । स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं मत्वाऽऽह । ङित्करणमिति । इणादेशस्या-

ष्वुच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत । ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य * । अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेशइत्कार्यं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रयोजनं चक्षिङः ख्याञ् * । ङित इत्यात्मनेपदं न भवति । लटः शतृशानचौ * । प्रयोजनम् । पचमानो यजमान इति टित इत्येत्त्वं न भवति । युवोरनाकौ * । युवोरनाकौ च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः नन्दना कारिकेति । उगिल्लक्षणौ ङीम्नुमौ न भवतः । मेश्चाननुबन्धकस्याम्वचनम् * । मेश्चाननुबन्धकस्याम्वक्तव्यः । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । अत्यल्पमिदमुच्यते मेरिति । तिप्सिब्मिपामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वेद वेत्थ । अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । दोषाः समाः भूयांसो वा । तस्मान्नार्थो ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावच्चक्षिङः ख्याञिति ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति । लटः शतृशानचाविति । वक्ष्यत्येतत् । प्रकृताना-

---

पीति । ततश्चागासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्वादीत्वप्रसङ्गः । गाङ्कुटादिभ्य इति लुच्यमानेऽस्यैव ग्रहणं भवति न तु गाङ्गताविसस्य एतद् ङकारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थङकारेण तुल्यताभावात् । ज्ञापकं वेति । सानुबन्धाद्यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्संज्ञायामादेशः प्रवर्तते । कृतायां वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनार्थं ङकारोच्चारणमित्यर्थः । शतृशानचाविति । सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम् । शानजेव त्वात्मनेपदत्वात् प्रयोजनम् । युवोरनाकाविति । भुज्युश्चंयूर्णायुप्रभृतिष्वादेशनिवारणायानुनासिकौकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ । तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञाकादुगित्कार्याप्रवृत्तिरिति ङीम्नुमारभावः । ज्ञापकस्यातिव्याप्तिं दृष्ट्वाऽऽह । मेश्चेति । तस्थस्थमिपामित्यत्र मिब्ग्रहणमपनीयमिग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते । अचिनवमिति । पित्त्वात् ङित्त्वाभावाद् गुणो भवति । मा हि स्म चिनवमिति चानुदात्तत्वम् । वार्तिककारस्याव्याप्तिमुद्भावयन्नाह । अत्यल्पमिति । णलादिविधौ तु तिप्सिपोः सानुबन्धकयोरनुपादानान्नास्ति दोष इति चिन्त्यमेतत् । भूयांसो वेति । दोषबहुत्वारोपेण निन्दामाह । तस्मादिति । विशेषणार्थं तु ञित्करणं स्थितम् । विभाषात्मनेपदमिति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतानामिति । तिप्सभ्योरयत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामि-

मात्मनेपदानां टेरेत्वं भवतीति । युवोरनाकाविति । वच्यत्येतत् । सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वादिति । गाङ् ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥ किमयं क्शादिराहोस्वित्ख्यादि । चक्षिङः क्शाञ्ख्याञौ * । चक्षिङः क्शाञ् ख्याञ् इति क्शादिः ख्यादिश्च । खशादिर्वा * । अथ वा खशादिर्भविष्यति । केनेदानीं क्शादिर्भवति । चर्त्वेन । अथ ख्यादिः कथम् । असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा * । असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ् विधिः * । सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वुञ् विधिर्न भवति । सौप्रख्यीयइति वृद्धाच्छ इति छो भवति । निष्ठानत्वमाख्याते । आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति । रुविधिः पुंख्याने । पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति । णत्वं पर्याख्याने । पर्याख्यानमिति णत्वं न भवति । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे । नमःख्यात्रइति सस्थानत्वं न भवति । वर्जने प्रतिषेधः । वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः अवसंचक्ष्याः । परिसंचक्ष्याः । असनयोश्च । असनयोश्च प्रतिषेधो व-

---

त्यर्थः । सिद्धंत्विति । अनुनासिकयोरेवादेशो नान्ययोरित्यर्थः ततश्च स्थानिनोरेवोगित्त्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसङ्गः ॥

चक्षिङः । लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात् पृच्छति । किमयमिति । असिद्ध इति । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते शकारनिमित्तं च प्रवर्तते । चर्त्वे तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चर्त्वाभावादाख्यातेत्यादि सिध्यति । सौप्रख्ये वुञ्विधिरिति । अकारप्रश्ले षात्सौप्रख्यशब्दे वुञ्विधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्टइति सुप्रख्यः । आतश्चोपसर्गइति कः । यत्वस्यासिद्धत्वात् सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणवुञभावात् अञ् भवतीति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशस्सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति धन्वयोपधाद्वुञिति वुञभावे वृद्धाच्छो भवति । निष्ठानत्वमिति । न ध्याख्येति तु प्रतिषेधः ख्याप्रकथनइत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते । पुंख्यानमिति । पुमःखय्यम्परइति रुत्वं न भवति यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात् । णत्वमिति । ख्याप्रकथनइत्यस्मादपि परस्य लुब्योगाप्रख्यानादिति निपातनाण्णत्वाभावः । सस्थानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा । शर्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति ।

क्षाव्यः। नृचक्षा रक्षः विचक्षण इति। बहुलं तणि। बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्। किं प्रयोजनम्। अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्। अन्न। अन्नम्। वधक। वधकम्। गात्र। गात्रं पश्य। विचक्षण। विचक्षणः। अजिर। अजिरे तिष्ठति। चक्षि॥

अजेर्व्यघञपोः॥५६॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम्*। घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। समजनं समज्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अपीत्येव भविष्यति। कथम्। अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः। अपोऽकारात्प्रभृत्याऽऽक्यपः पकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम्। संवीतिर्न सिध्यति। एवंतर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन। इदमस्ति चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति। ततो वक्ष्यामि अजेर्वीभावो भवति वा। व्यवस्थितविभाषेति। तेनेह च भविष्यति। प्रवेता प्रवेतुं प्रवीता रथः संवीतिः। इह च न भविष्यति समाजः समजः। उदाजः उदजः। समजनम् उदजनम् समज्येति। तत्रायमप्यर्थः। इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति। किंचभोः इष्यतएतद्रूपम्। बाढमिष्यते। एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह। कोस्य रथस्य प्रवेतेति। सूत आह। अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति। वैयाकरण आह। अपशब्द इति। सूत आह। प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियः न त्विष्टिज्ञः। इष्यतएतद्रूपमिति। वैयाकरण आह।

नृचक्षारक्ष इति। प्रयोगश्छान्दसः। भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति। विचक्षणइति। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। बहुलमिति। सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते। अन्नशब्दे जग्ध्यभावः। वधकमिति। ण्वुलि वधादेशः। गात्रमिति। इण औणादिके ष्ट्रनि गादेशः। विचक्षणे ख्याञभावः। अजिरे वीभावाभावः। अजिरशिशिरेति निपातनमनपेक्ष्यैत दुक्तम्॥

अजेर्वी। इदमपीति। वलादावार्धधातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः। सूत आहेति। सौचीमेव प्राप्तिं भवान् जानाति। न प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढयति। प्राप्तिज्ञ इति। देवानांप्रिय इति। देवशब्दो मूर्खवाची। मूर्खाणाम्प्रियास्त्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः। अथ वा सुखासक्ततया शास्त्रे ऽनभियोगो ऽनेन प्रतिपाद्यते। परामूर्खा एव भवन्ति। अथ वा सुखासक्ततया शास्त्रे

अहोखल्वनेन दुरुतेन बाध्यामह इति । सूत आह । न खलु वेञः सूतः सुवतेरेव सूतः । यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं वायाविति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नेयं विभाषा किं तर्ह्यादेशो विधीयते । वा इत्ययमादेशो भवत्यजयौ परतः वायुरिति । अजेर्व्यं ॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥ अणिञोर्लुकि तद्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्* । अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । बौधिः पिता बौधिः पुत्त्रः । औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्त्रः । अपर आह । अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्त्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । जाबालिः पिता जाबालिः पुत्त्रः । अपर आह । अब्राह्मणगोत्त्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानंकर्तव्यमिति । किंप्रयोजनम् । इदमपि सिद्धं भवति । भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्त्रः कार्णखरकिः पिता कार्णखरकिः पुत्त्रः ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥ तद्राजादीनां लुकि-

जितत्वादमर्षेणाह । अहो नु खल्विति । वेञ उत इति यद्रूपं सास्य संज्ञा । पूजायां च सुशब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह । दुरुतेनेति । सूत आहेति । षू प्रेरणे इत्यस्माद् बहुलवचनात्कर्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्तः। रथवाहस्य रथप्रेरणात् सूत इति संज्ञा । वायुरिति । र्याजमनोति बाहुलकाद्युचि रूपम् ।

ण्यक्षत्रिया । तद्राजादिति । ते तद्राजा इति तद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः । बौधिरिति । बुधौदुम्बरशब्दाभ्यां साल्वावयवलक्षणइञ् तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् तस्यलुक् । जाबालिरिति । जाबालस्यापत्यमत इञ् । स च तद्राजो न भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धम् । तेनेञन्तात् फको लुक् । अब्राह्मणगोत्त्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्राद पि सिध्यति । व्यापकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणम् । भण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्त्रकैय्यटकृते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

तद्राज । इह तेनैवग्रहणाद्बहुशब्देन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते । संज्ञानां चैकदेश पदप्रयोगो दृश्यते यथा भीमसेनो भीम इति । यद्यर्थ ग्रहणे तु तेनैवेति न वक्तव्यं प्रिय-

समासबहुत्वेप्रतिषेधः *। तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रिय आङ्ग एषां इमे प्रियाङ्गाः। प्रियः वाङ्ग एषां तइमे प्रियवाङ्गा इति। किमुच्यते समासबहुत्वे प्रतिषेध इति। यदा तेनैव चेत्कृतबहुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम्। भवति वै किं चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति तदा कर्तव्यं तेनैव चेदबहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेध इति। अबहुत्वेलुग्वचनम् *। अबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः। अतिक्रान्तः अङ्गानत्यङ्ग इति। बहुवचने परतो यतस्तद्राज इत्येवं चकृत्वा चोद्यते। अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। बहुवचन इत्युच्यते। न चात्र बहुवचनं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः प-

---

वाङ्गा इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य इत्थभावाल्लुकः प्रसङ्गाभावाद्बहुवचनं तु परमिति लुक् प्रसङ्गे तन्निवृत्तये तेनैवग्रहणं कर्तव्यम्। अस्त्रियामिति तु प्रतिषेधो बहुवचनग्रहणे ऽनुपपन्नः आङ्ग्यः स्त्रिय इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानाल्लुकः प्रसङ्गाभावात्। अर्थ ग्रहणे तु लुक् प्रसक्तोऽस्त्रियामिति निषिध्यते तदेवं पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो विचार्यते। तद्राजादीनामिति। आदिशब्देन वक्ष्यमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते। समासबहुत्व इति। समासार्थबहुत्वे इत्यर्थः। नचाचेति। अन्यपदार्थकृतत्वादस्य बहुत्वस्य। भवति वै किं चिदिति। एतावदेकं वाक्यम्। एवं विधं किं चिद्भवतीत्यर्थः। किं तदित्याह। आचार्या इति। सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः। बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम्। प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावनेनार्थग्रहणं स्थापयति। अबहुत्व इति। समासार्थस्याबहुत्वाद् बहुवचनपरत्वाभावे ऽपि लुग्वक्तव्यः। प्रत्ययश्चेद्बहुत्वउत्पन्न इत्यर्थः। न बहुवचन इत्येवेति। असमेवाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्करिष्यत इति भावः। नचाचेति। अन्तरङ्गानपि विधीन्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापकादस्यैवात्र संभवाद्बाधत इति भावः। न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति। यथास्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि। लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तत्र भवति। लुक् च प्रत्ययस्य कार्यं न समस्तस्याङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन विहितलुक्ति भविष्यति। पञ्चभिरिति। क्रीतार्थस्यार्हीयस्य ठकोध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति भविष्यति।

स्वगार्ग्यौ दक्षगार्ग्यः । द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनम् * । द्वन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति । इह च लुग्वक्तव्यः । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति । इह चात्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययार्थबहुत्वेलुग्वक्तव्यः । यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । इह माभूत् । आङ्ग्याः स्त्रियः वाङ्ग्याः स्त्रिय इति । यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्य ईकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बष्ठ्याः स्त्रियः सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम् । अत्रापि चाप्राव्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । द्वन्द्वेऽबहुषु-लुग्वचनम् * । द्वन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ।गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्यकयोरलुक् * । गोत्रस्य

स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन हि समाश्रित्यात्र पक्षे यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति । न हि यञ् लुगङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्ग इति स्यात् । पञ्चगार्ग्य इति चेष्यत इत्यर्थः । अस्त्रियामिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यर्थान्तरे पुंसि संक्रान्तत्वाद्वर्तिपदार्थस्येत्याहुः । द्वन्द्वे बहुष्वित्यत्राकारप्रश्लेषः । गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्वः । अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति यच्च समासाद्बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव परं न सर्वेभ्यः । प्रत्ययनिर्देशपक्षे तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य लुकोऽप्रसङ्गः । गर्गरूप्यमिति । सुबन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ्न प्राप्नोति । अत्रय इति । अत्रेरपत्यानि इतश्चानिञ इति ढक् कित इत्यन्तोदात्तत्वम् । तत्र यदि जसि परतो लुक् क्रियते तदा अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः । अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह । सिद्धं त्विति । लुग्वचनात् । लुग्व्याख्यानादित्यर्थः । आम्बष्ठ्या इति । आम्बष्ठस्यापत्यानि बह्व्यः स्त्रिय इति वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ् । यङश्चाबिति चाप् । एकादेशः । स चान्तवद्भावात्स व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षवादिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एकादेशइति । अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः । तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवास्त्रियामिति वक्तव्यम् । द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नर्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां बहुत्वाभावात् । प्रत्ययपक्षे त्वन्त्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते । अर्थपक्ष एव दोषमाह । गोत्रस्येति ।

बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः। बिदा नामपत्यं माणवको बैदः। बैदौ। किमर्थमिदम्। नाचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते। न चात्राजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि *। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। बैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः। बैदयोर्वा बिदाः। अञ् यो बहुषु यञ् यो बहुष्वित्युच्यमानो लुक् प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। ततोयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्। द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारः। न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात्। सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि। कथम्। युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति। ततोयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक्। यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि। अहमपीदमचोद्यं चोद्ये।

अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थेषूत्पन्नो युवापत्यविवक्षायामर्थान्तरे द्वित्वविशिष्ट एकत्वविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तावलुग्वक्तव्यः। प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावाल्लुग् भवति। द्व्येकयोरिति। द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्ती उपात्तौ। अन्यथा बहुवचनं स्यात्। बैद इति। बिदस्यापत्यानि बहूनि इत्यञ्प्रत्ययः। तदन्ताद्यून्यत इञितीञ् तस्य यञञोश्चेत्यार्षञित इति लुक्। नाचीत्येवेति। गोत्रे लुगचीत्यनेन। अञन्तमिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति मन्यते। काश्यपा इति। कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति बिदादित्वादञ् ततः काश्यपं इव तत्प्रतिकृतय इत्यर्थे इवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य जीविकार्थे चापण्य इति वा देवपथादिष्वर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेष्विति पाठाद्वा लुप्। एतदञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः। अञ्प्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापत्य उत्पन्न इत्यत्र इत्यञो बहुष्विति विज्ञायमाने नास्ति लुक्प्राप्तिस्तस्मात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः। प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्यभाक्त्वाद् बहुष्वित्यनेन विशेष्यन्ते। इदानीं पक्षद्वये ऽपि क्रमेण परिहार उच्यते। ततोयमिति। नवेति। एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुक्सिध्यतीत्यर्थः। यश्च तदन्तपक्षे दोषः काश्यपा इति स उत्तरत्र परिहरिष्यते। अचोद्यं चोद्य इति। अचोदनार्हं वस्तु त्वया अहं चोद्य इत्यर्थः। चोदिः पृच्छ-

द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचनमिति । ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवति । लुकि कृते न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि । ननु चोक्तं नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्य इति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं पञ्चगर्गो दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् । तथेदमपरमचोद्यं चोद्यते गर्गरूप्यं गर्गमयम् । अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । अहमपीदमचोद्यं चोद्ये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुगिति । कथम् । यस्यापि बहुवचने परतो लुक् तेनाप्यलुग्वक्तव्यः । तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति । न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति । यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति । अथ वाविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । यद्येवमविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदा अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु । पुनरस्य युववहुत्वे वर्तमानस्य

त्यर्थत्वाद् दुहियाचीत्यत्नार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः । लुकि कृत इति । अन्तरङ्गानपि विधीनबहिरङ्गो लुग् बाधत इति भावः । पञ्चगर्ग इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाश्रयो लुक् प्रवर्तत इत्यर्थः । समर्थादिति । समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारादिति भावः । सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति । सुबन्तेन द्वितीयस्य पदस्य संबन्धवत्त्वं पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात् । प्रातिपदिकाधिकारस्तु ह्यचादिविशेषणार्थः । अहमिति । यो ह्युभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः । तस्यापि ह्यत्रेति । प्रत्ययलक्षणेन । अचीत्येवेति । अयं च द्वयोरपिसाधारणः परिहारः । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । यथाढ्णेङितीमागमः । अयं भावः । यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययत्वाश्रयं तत् प्रत्ययलक्षणेन भवति । यथा गोहितमित्यादावबादयः । इमागमस्तु हलादिपित्सार्वधातुकाश्रयत्वात् प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते । एवं गोत्रे लुगचीत्यजादिप्रत्ययाश्रयत्वादलुक् प्रत्यलक्षणेन प्रवर्तते । हलि नेति । यथा गर्गरूप्यमिति । पुनरस्येति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवब-

लुग् भविष्यति। पुनरलुक्कस्मान्न भवति। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्र-
त्ययान्तस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम्। किं
तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अत्रि-
भरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका। कुत्सकुशिकिका
इत्येवमर्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् *। गर्गभार्गवि-
काग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव द्वितीयमर्थमु-
पसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति। यदप्युच्यते एकवचन द्विवचना-
न्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य इति। मा भूदेवम्। अञो
बहुषु यञञो बहुष्विति। अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्य
ति। ननु चोक्तं नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः
काश्यपा इति। नैष दोषः। लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम्।

हुत्वे यञञोश्चेति लुग् भविष्यतीत्यर्थः। पुनरिति। लुक्छास्त्रवदलुक्छास्त्रस्यापि प्रवृ-
त्तेरव्याघातादिति भावः। समर्थानामिति। प्रतियोगं समर्थानां प्रथमादित्यस्यानुवृत्ति-
स्तत्रायमर्थः। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग् भवतीति प्राथमकल्पिके च प्रत्य-
यार्थे वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यं यथा गार्गीया इति। अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवल-
क्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽञन्तः शब्दइतिप्राथम्याभावः। अत्रिभरद्वाजिकेति। अत्रेरप
त्यानीतीतश्चानिञइऽञन्तति ढक्। भरद्वाजस्यापत्यानीति बिदाद्यञ्। ततश्च
भाभ्यां युववहुत्वेत इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक् ढकोत्रिभृग्विति अञो यञञोश्चेति
भावः। ततो त्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुन्निति वुन्। तस्याकादेशः। यदि द्वि-
तीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्यात्तदा गोत्रेलुगचीति यथान्यासेपि अलुगञः प्रसज्ये-
तेत्यर्थः। वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठशब्दादृष्यण्। कश्यपादञ्। पूर्ववद्यून्यतइञ।
तस्य लुक्। ततो ऽणञोर्लुक्। वुन्। भृग्वङ्गिरसिकेति। ऋष्यण्। यून्यत इञ् तस्य लु-
क् अणो लुक् वुन्। कुत्सकुशिकिकेति। कुत्सादृष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत् पूर्ववत्।
गर्गभार्गविकेति। गर्गशब्दाद्यञ्। तस्य लुक्। भृगुशब्दादृष्यण्। तदन्ताद्यून्यत इञ्।
तस्य लुक्। गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन्। अत्रात्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपा-
ठेन प्रतिषिध्यते। यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्याद्गोपवनादिषु न पठे-
त् पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः। अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह। यदपीति। लौ-
किकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। प्रतिकृतिबहुत्वे ऽयमञन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्वइत्यर्थः

न चैत ल्लौकिकं गोत्रम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् । समासबहुत्वे तेन नेतिप्रतिषेधो वक्तव्यः । तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् तस्यायमधिको दोषः । अत्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष पक्षो ज्यायान् । अथेह कथं भवितव्यं गार्गी च वात्स्य श्च वाज्यश्चेति । यदि तावदस्त्रीविधिनाश्रीयते अस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका । अथस्त्रीप्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरत्रार्थस्य तत्त्वम् । देवाज्ञातुमर्हन्ति । अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम् । उभयं हि दृश्यते । शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । तद्राजस्य ॥

यञञोश्च ॥ ६४ ॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् *। यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्त-

---

न चैतदिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् । इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह । यस्येति । तस्मादिति । अर्थपक्षे लुकोपरनिमित्तकत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसङ्गः । अस्त्रियामित्येतत्तु कृतमेव । गार्गी चेति । एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात् प्रश्नः । देवा इति । दिव्यदृशः देवा इति पण्डिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवात् न्याय्यत्वमिति केचिदाहुः । अन्ये तु ब्रुवते गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद् यञो लुका न भाव्यम् अन्येषां तु भाव्यमिति । अथेति । लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः । यदा लोपभाग् युगपदर्थानामभिधानाद् बह्वर्थस्तदाश्रयेण किं तस्य लुक् क्रियतामथ तेनैवेति वचनादलोपिसन्निधिकृतं बहुत्वमिति माकारि लुगिति प्रश्नः । उभयं हीति । ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भावः । भृगुवत्साग्रायणेष्विति । अत्र द्वौ लोपिनौ तृतीयस्तु नडादिफगन्तो न लोपी द्वयोश्च लुक् कृतः । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । द्वौ लोपिनौ गालवस्तु ऋष्यणन्तो न लोपी । न च लोपिनोर्लुक् कृतस्तदेवं ज्ञापकद्वयसद्भावात् प्रयोगद्वयोपपत्तिः ॥

यञ । यञादीनामिति । इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञादय आदि-

व्यम्। गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा। बैदस्य कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा बैदयोःकुलं बैदकुलं बिदकुलं वा। यञादीनामिति किमर्थम्। आङ्गस्य कुलं आङ्गकुलम्। आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम्। एकद्वयोरिति किमर्थम्। गर्गाणां कुलं गर्गकुलम्। बैदानां कुलं बैदकुलम्। तत्पुरुष इति किमर्थम्। गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम्। षष्ठ्या इति किमर्थम्। शोभनगार्ग्यः। परम गार्ग्यः। यञञो॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु॥ ६६॥ किमयं समुच्चयः प्राच्यु च भरतेषु चेति आहोस्विद्भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणं प्राच्यो ये भरता इति। किं चातः। यदि समुच्चयः। भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति। अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणम्। प्राग्ग्रहणमनर्थकं नह्यप्राच्यो भरताः सन्ति। एवं तर्हि समुच्चयः। ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः सन्तीति। नानर्थकम्। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। इञः प्राचां भरतग्रहणं न भवति। औद्दालकिः पिता। औद्दालकायनः पुत्त्र इति। बह्वच॥

न गोपवनादिभ्यः॥ ६७॥ गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः *। गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः। हारितः हारितौ। बहुषु हरिताः। न गोपव॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यमद्वन्द्वे॥ ६९॥ किमर्थ मद्वन्द्वइत्युच्यते। द्वन्द्वे मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इष्यते द्वन्द्वे भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः। भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति। अत उत्तरं पठति। अद्वन्द्वइति

शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्॥

बह्व। द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। किमर्थमिति। गोबलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसंभवः। औद्दालकिरिति। उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः॥

न गोप। बिदाद्यन्तर्गणो गोपवनादिः। न च तत्समासये गणे ह्लकरणं पठितमिति प्रागणान्ताद् ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह। गोपवनादिप्रतिषेध इति॥

उपका। द्वन्द्वेऽपि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात् प्रश्नः। किमर्थमिति। भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय

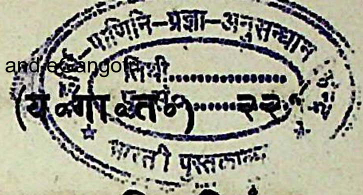
द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् * । अद्वन्द्व इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो निवर्त्यते तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति । उपकादिभ्यो ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् * । आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृति निपातनं कर्तव्यम् । अगस्ति कुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् * । लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् । प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः * । प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् । आगस्तीयाः कौण्डिना इति । यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते । केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति। अधिकारात्प्रत्ययलोपः * । अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति । तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति । ततः अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति । प्रत्ययान्ताद्धि भवान् षष्ठीमुच्चार-

---

इति । अस्मादेवोदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोनार्ष इति लक्ष्यते । द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति । अधिकारशब्देनात्र शास्त्रीयोधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न गृह्यते नहि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसन्नस्वरितः किं तर्हि लौकिकोधिकारोपेक्षालक्षणो निविवर्तयिषितः । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोधिकारोभिधीयते तस्य नञा निषेधो द्योत्यते तेनायमर्थो द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च लुग्विकल्पसिद्धिः ॥

आगस्त्य । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गस्ततश्चागस्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशे कृते वृद्धत्वात् छो न स्यादित्याह । प्रकृतिनिपातनमिति । प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः । लुक् प्रतिषेध इति । गोत्रे लुगचीति । लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति । प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिना इति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् । अस्य विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः । अधिकारादिति । लुग्ग्रहणमिहानुवर्तते तत्र प्रकृतेरादेशः प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः संपद्यते । बहुषु लुग्भवतीति । बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेशाविति । सामर्थ्यलभ्योयमर्थः । प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः । ततश्च लुक् आदेशयोश्च पर्य-

यति आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति। नैष दोषः। यथा परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति। अवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः। आगस्त्य॥

यङोचि च॥ ७४॥ ऊतोचि *। ऊतः अचीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। सनीस्रसो दनीध्वस इति अथ ऊत इत्युच्यते। इह कस्मान्न भवति। योयूपः। रोरूपः। विहितविशेषणमूकारग्रहणम्। ऊकारान्ताद्यो विहित इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इष्टमेवैतत्संगृहीतं सनीस्रंसोदनीध्वंस इत्येव भवितव्यम्। यङो॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥७७॥ गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् *। गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणं कर्तव्यम्। इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। अगासीन्नटः। अपासीद्धनमिति। ततर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इण्ग्रहणे तावद्वार्त्तं निर्देशादेव व्यक्तं लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। पाग्रहणे चापि वार्तमुक्तमेतत्सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। गातिस्था॥

तनादिभ्यस्तथासोः॥ ७९॥ तथासोरात्मनेपदवचनम् *। तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। आत्मनेपदे यौ तथासाविति वक्तव्यम्। एकवचनग्रहणं वा *। अथ वा एकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम्। तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम्। अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः *। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत। अतनिष्ट यूयम्। असनिष्ट

यप्रसङ्गः१ यथा परिभाषितमिति। तत्र स्थानिभेदात् पर्यायाभावः॥

यङोचि। सनीस्रस इति। यद्यत्र लुक् स्यात्तदा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात्। अतो लोपः यस्य हल इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव।

गाति। पिबतेरिति। पिबतेर्यः स्थानी दृष्टः पाशब्द इत्यर्थः। शिति च पिबादेशो विहित इति पापान इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम्। अगासीदिति। गेशब्दे पारक्षणे अनयोर्यमरमनमातां सक् च इति सगागमः। सिचश्चेट्। निर्देशादिति। गातीत्यादादिकादेशानुकरणत्वाददादिलुका गातिशब्दश्तिपा निर्दिष्टः। सर्वत्रेति। घुमास्थागापेत्यादावपीत्यर्थः। तेन पायते इति पातेरीत्वाभावः। शोषणार्थस्य तु पायतेर्लाक्षणिकत्वात्तद्रूपस्य ग्रहणाभावः।

यूयमिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यद्यपि तावदयं तशब्दो इष्टापचारोस्त्यात्मनेपदम्। अस्ति च परस्मैदम्। अस्त्येकवचनम्। अस्ति बहुवचनम्। अयं तु खलु थास्शब्दो ऽइष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च। तस्यास्य कोन्यः सहायो भवितुमर्हति अन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति। तनादि॥

आमः॥ ८१॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम् *। आमः लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। तां वैजवापयो विदामक्रन्। अस्य भवन्तो विदांकुर्वन्तु। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। लिग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते। प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति। इष्यतएव प्रत्ययमात्रस्य। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति। यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग् भवति तत एतदुपपन्नं भवति। आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः *। आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः। शशाम तताम। वृद्धौ कृतायामाम इति लुक् प्राप्नोति। आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाण्णलो ऽप्रतिषेधः *। आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाण्णलः अप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः। लुक् कस्मान्न भवति। शशाम ततामेति। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवत आम्शब्दस्य ग्रहणं न चैशोर्थवान्। आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाण्णलोप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः *। वक्तव्यः। आम। उक्तं वा *। किमुक्तम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। किं पुनर्लुगादेशापवादः आ-

---

आमः। लिग्रहणमिति। निपातनादप्यत्र लुक् सिध्यति। तत्त्वनपेक्ष्यायं परिहार उक्तः। प्रत्ययमात्रस्येति। तरबादेरपीत्यर्थः। एवं ह्याहेति। व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः। आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वभाविक्येवानुत्पत्तिस्तरबादेर्लुग्द्वारेणान्वाख्यायतइति भावः। अर्थवत इति। आंप्रत्ययोऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान्। आम इति। अगमत्यादिष्वित्यस्य णलि वृद्धौ द्विर्वचनएकादेशे च यद्रूपमामिति यस्यार्थवत्त्वाण्णलो लुक्प्रसङ्गः। किंपुनरिति। यदा विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिबादयो विशेषविहितेन लुका बाध्यन्तइत्यादेशापवादो लुक् संपद्यते। अथ त्वविरोधादस्ति च संभवो य

ह्लोस्विल्कृतेष्यादेशेषु भवति। लुगादेशापवादः *। लुक् आदेशाना-मपवादः। तिङ्कृताभावस्तु *। तिङ्कृतस्य तु अभावः। कस्य। पदत्वस्य। सुबन्तत्वात्सिद्धम् *। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्य-ति। कथं स्वाद्युत्पत्तिः। लकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्। लकारः कृत्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानं प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति। यद्येवं सुपः श्रवणं प्राप्नोति। अव्ययादिति लुग् भविष्यति। कथम-व्ययत्वम्। अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् *। कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भ-वतीति अव्ययसंज्ञा भविष्यति। स्वरः कथम्। यत्प्रकारयां चकार। स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् *। कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती-त्येष स्वरो भविष्यति। तथा च निघातानिघातसिद्धिः *। तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति। चचुष्कामं याजयांचकार। तिङ्ङतिङ इति तस्य वा निघातः। तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति। नञा तु समासप्रसङ्गः *। नञा तु समासः प्राप्नोति। नकारयां नहारया-म्। नञ् सुबन्तेन सह समस्यत इति समासः प्राप्नोति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। असामर्थ्यादिति। नाच नञ आमन्तेन सामर्थ्यं केन

दुभयं स्यादिस्यादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति संदेहात् प्रश्नः। लुगिति सत्यपि संभवे बाधनं तक्रदानेनेव दधिदानस्येति भावः। कस्येति। निघातादेस्तिङ्का-र्यस्यानिष्टत्वात् प्रश्नः। कथमिति। आमः प्रत्ययत्वादप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषे-धात् प्रश्नः। लकारस्येति। अतिङिति कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य। अयं तु तिङ्भावी न भवतीति भावः। सुपः श्रवणमिति। यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्यादिलोपो-ऽस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः। कृदन्तमिति। कृन्मेजन्त इत्यत्र कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्तग्रहणं न तु कृतः। स्वरादिषु यदामिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात्तद्धि-तसाहचर्याद्वा तद्धित एव गृह्यते। यत्प्रकारायां चकारेति। अत्र प्रशब्दस्यानुदात्त-त्वमिष्यते तच्च तिबादिलुकि सति गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवतीति सिध्यति नान्यथेति भावः। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति। प्रशब्दस्य कारयामित्यनेन समासे कृते समा-सस्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्वरस्ततः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः। तस्य चेति। आमन्तस्य। तिङन्तत्वान्निघातो न प्रवर्तते। तस्मा-त्परं तिङन्तं तु चकारादि निहन्यते। नकारयामिति। ततश्च नलोपादिप्रसङ्गः।

तर्हि लिङन्तेन। न चकार कारयां न जहार हारयामिति। आमः॥

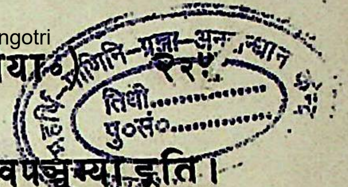
अव्ययादाप्सुपः॥ ८२॥ अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् *। अव्ययादापः लुग्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। लिङ्गाभावात्। अलिङ्गमव्ययम्। किमिदं भवान् सुपो लुकं न मृष्यति आपो लुकं न मृष्यति। यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि। सत्यमेवमेतत्। प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मृष्यति आपः पुनरस्य लुकि सति न किं चिदपि प्रयोजनमस्ति। उच्यमानेऽप्येतस्मिन् स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति। किं कारणम्। एकत्वादीनामभावात्। एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते। न चैषामेकत्वादयः सन्ति। अविशेषेणोत्पद्यन्ते। उत्पन्नानां नियमः क्रियते। अथ वा प्रकृतानार्थानपेक्ष्य नियमः क्रियते। के च प्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति। यदयमव्ययादाप्सुप इति लुकं शास्ति। अव्ययादा॥

नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्याः॥ ८३॥ नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् *। नाव्ययीभावादत इति योगो व्यवसेयः।

न चकारेति। नञोऽतिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य। अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः॥

अव्यया। लिङ्गाभावादिति। न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रियामित्यत्राश्रितः भूतमियं ब्राह्मणी इत्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः। किमिदमिति। संख्याया अप्यभावात् सुपापि नोत्पत्तव्यमिति भावः। प्रत्ययलक्षणमिति। स्वाभाविक्येव सुपोऽनुपलब्धिर्लुग्द्वारेण पदत्वनिबन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धयेऽन्वाख्यायत इत्यर्थः। उच्यमानेऽपीति। प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात्। अनुत्पन्नस्य सुपो लुगसंभवादिति भावः। एकत्वादिष्विति। वाक्यैकवाक्यतया विशिष्ट एवार्थे स्वादिविधानादिति भावः। अविशेषेणेति। वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः। यदयमिति। एकवाक्यतापक्षेऽपि ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिरित्यर्थः॥

नाव्ययी। योगव्यवसानमिति। योगविभाग इत्यर्थः। तुर्नियामक इति। अवधार-

नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग् भवति । ततोम् त्वपञ्चम्या इति । किमर्थो योगविभागः । पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थः * । पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् । एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः * । एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः स्यात् । अमः अलुकश्च । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । तुर्नियामकः * । तुः क्रियते । स नियामको भविष्यति । अमेवापञ्चम्या इति । अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणम् * । अमि पञ्चमीप्रतिषेधे अपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते ऽप्रतिषेधार्थम् * । कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूदापाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात् समासात् पञ्चम्यभावः * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तो भवति तदा प्रतिषेधः । तद्यथा । आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकात् । इति । नाव्ययीभाव ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥८१॥ सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् * । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । ऋद्धि । सुमद्रं सुमगधम् । ऋद्धि । नदीसमास । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम् । नदीसमास । संख्यावयव । एकविंशतिभारद्वाजं त्रिपञ्चाशद्गौतमम् । संख्या.वयव । तृतीया.सप्त ॥

णे तुर्वर्तते तेनामेवापञ्चम्यां अलुक् तु पञ्चम्या अपीत्यर्थः संपद्यते। आपाटलिपुत्त्रमिति।
आङ्योगेऽत्र पञ्चमी न त्वपादानइत्यम्भावो भवतीत्यर्थः। न वेति। अव्ययीभावाद्विहि-
तायाः पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधोत्र तूत्तरपदाद्विहिता पञ्चमी तस्याश्च समासप्रातिपदि-
कत्वाल्लुकि कृते समासात् सुशब्द उत्पद्यते तस्यामभावः । भवति तदेति । श्रूयतएवेत्य-
र्थः । आ उपकुम्भादिति । कुम्भस्य समीपमित्यव्ययीभावः । तत आङ्योगे पञ्चमी ॥

तृतीया । सुमद्रमिति । मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः । एकविंशतिभारद्वाजमिति।
एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्यास्त्रिपञ्चाशद्गौतमा वंश्या इति संख्या वंश्येनेति समासः । त-
त्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्गौतमभारद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टे
ऽर्थान्तरे संक्रमाल्लुगभावः ततः सप्तमी । नित्योम्भावः । बहुलग्रहणलब्धस्यायमर्थो दर्शितः॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥ टितां टेरेविधेर्लुटोडारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः । इहोभयं प्राप्नोति । श्वः अध्येता श्वः अध्येतारौ श्वः अध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् * । आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । तच्च समसंख्यार्थम् * । तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणेह्यात्मनेपदग्रहणे षट्स्थानिनस्त्रय आदेशाः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधार्यं डारौरसः क्रियन्तामेत्वमिति । किम त्र कर्तव्यम् । परत्वादेत्वं, नित्या डारौरसः कृतेप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपिप्राप्नुवन्ति । टेरेत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वमन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोप्यनित्याः अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तो ऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसो भविष्यन्ति । समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः । अथ वा आदेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशोयम् । अथैतस्मिन्नेकशेषे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रश्च रश्च रः । डा च रौ च रश्च डारौरस इति । आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । डा च रौ च रश्च डारौरसः ।

लुटः । श्वः कर्तेति । तिसत्झोनामत्र डारौरसः कृताः । आत्मनेपदानामिति । लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । ततश्च विशेषविहितत्वादादेशैष्टेरेत्वं बाध्यते । पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य यत्प्रयोजनं तत्प्र-

। डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इति । किं च... यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः अनिष्टः समसंख्यः प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयोरौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयो रस् प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरत्र ज्यायः । उभयं हि दृश्यते बहुशष्कुलिकिटिकं बहूनि शष्कुलिकिटिकानि । बहु स्थालीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि । डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे । समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्यतोऽन्तरः ॥ १ ॥ आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् । टेरेत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥ २ ॥

डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् * । डाविकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । निघातप्रसङ्गस्तु * । निघातस्तु प्राप्नोति । श्वः कर्ता । तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति । यत्तावदुच्यते । डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् । सिद्धमेतत् । कथम् । अलोऽन्त्यविकारात् । अन्त्यविकारात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । डिति टेर्लोपाल्लोपः *। डित्त्वयमलोऽन्त्यस्य । का रूपसिद्धिः । कर्ता । डिति टेर्लोपाल्लोपः *। डित्करणसामर्थ्यात्टेर्लोपेन लोपो भविष्यति । अभत्त्वान्न प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्यात्... भविष्यति । अनित्त्वाद्वा * । अथ वा अनित्त्वादेतत्सिद्धम् । [illegible]

योजनेनेत्यर्थः । किं पुनरिति । कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रशस्यतरत्वमिति साम... प्रश्नः । इह तु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो दुष्टत्वान्नैव प्रशस्यत इति न तदपेक्षः प्रश्नः । ... कृते टेरिति । परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसो भवन्ति । यथे... ति कृते संप्रसारणे द्विर्वचनम् । एष एवार्थ आर्यया दर्शितः । आन्तर्यत इ... त्रयः सूयन्ते तएव सर्वेषां सन्तु । डाविकार इति । डादेश इत्यर्थः । ... कालत्वमित्यन्त्यस्याकारादिति डाशतव्यः । श्वः कर्तेति । तिपो डादेश... लुङ्ङिदित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । यस्तु तिङ्ङतिङ इति निघातः स... डितीति । आकारे डिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः । ... तत एवानङ्गस्यापीति बोद्धव्यं नह्यन्त्यस्य डादेशे कृते सतकार... विधानात् । अनित्त्वादि ... अनित्त्वं सकलादित्यर्थः । ...

इमनि प्र॰ इति । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञायां न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपेऽनेकाल् । यदानेकाल् तदा सर्वादेशः यदा सर्वादेशः तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः । प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा *। अथ वा प्रश्लिष्टनिर्देशोयं डा आ डा । सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदातिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् * । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । स्वरः कथम् । स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् *। डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वं नित्या डारौरसः कृतेप्यनुदात्तत्वेप्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसो ऽप्यनित्याः । अन्यथा स्वरस्य कृते ऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्ति । अन्यथा स्वरस्याकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तो ऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अन्तरङ्गत्वाद् डारौरसः । अन्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेषु अनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति । न । [illegible]मत्र कर्तव्यम् । परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम् । एवं तर्हि स्वरविप्र[illegible]धात् सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरविप्रतिषेधः । इदमिह संप्र[illegible] अपि

[illegible]नेकशेषोयस्तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात् । प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । तत्रानेन कृ[illegible] री च री च इति आयः प्रत्याय्यते सोनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्रवर्तते । सर्वादेशेच तस्मिन् आहो स्वित्कृतक्रियते सिद्धमलोन्त्यविकारादिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति । यदा त[illegible]स्य तिङ्संज्ञासंबन्धा त्तिशब्दस्यान्त्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात्ति लुटः । स्वः कर्तेति । चं न स्यादित्यर्थः । एकदेशविकृतमिति । पचतु पचन्त्वित्यादौ य-आत्मनेपदानां च प्रथमसं[illegible]। पूर्वप्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्योयं तु न्याय्यः तत्वादादेशैष्टैरलं बाध्यते । पूर्वात् पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यमिति च्यते । इदमिहेति । डारौ[illegible]

